AZ   RBAYCAN MİLLİ ELML   R AKADEMİYASI

A.A.BAKIXANOV ADINA TARİX İNSTİTUTU

ELÇİN QARAYEV

İR   VAN XANLIĞI

(1747-1828)

BAKI 2010

Created with nitroPDF professional

download the free trial online at nitropdf.com/professional

_______________*Milli Kitabxana*_______________

Elmi redaktor: Yaqub Mahmudov

AZ-2 m kdar elm xadimi,
Q-21 AMEA-nın müxbir üzvü, professor

R yçil r: Günt kin N c fli

tarix elml ri namiz di

Ramil Nift liyev

tarix elml ri namiz di

Qarayev E.T. İr van xanlığı (1747-1828). Bakı, «Avropa» n şriyyatı 2010, 342 s h.

Monoqrafiya XVIII yüzilliyin ikinci yarısı- XIX yüzilliyin vv ll rind mövcud olmuş Az rbaycanın n uzunömürlü xanlıqlarından biri olan İr van xanlığının tarixin h sr olunmuşdur. T dqiqat işind ilkin m nb l r v arxiv s n dl ri sasında İr van xanlığının siyasi, iqtisadi tarixi, tarixi coğrafiyası v halisi haqqında trafli m lumat verilmişdir. Burada h mçinin xanlığın razisi v siyasi s rh dl ri mü yy nl şdirilmiş, onun inzibati razi bölgüsü, halinin etnik, dini v say t rkibi m s l l ri işıqlandırılmışdır.

Monoqrafiya tarixçi aliml r, ş rqşünaslar, mü lliml r, ali m kt b t l b l ri v geniş oxucu kütl si üçün n z rd tutulmuşdur.

$Q\frac{4702060106-14}{8032-2010}$ qrifli n şr

«Avropa» n şriyyatı 2010

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

_______________*Milli Kitabxana*_______________

Monoqrafiyanı erm nil r t r find n öldürülmüş v v t nl rind n did rgin düşmüş minl rl ir vanlı soydaşlarımızın ziz xatir sin ithaf edir m.

GİRİŞ

Müasir dövrd Az rbaycanın tarixi bölg l rinin obyektiv ş kild t dqiq edilm si t dqiqatçılarımızın qarşısında duran mühüm v zif l rd n biridir. Bu baxımdan xanlıqlar dövrü tarixinin öyr nilm si xüsusi h miyy t k sb edir. Az rbaycanın dövl tçilik tarixind özün m xsus yeri olan xanlıqlar dövrü tariximizin çox maraqlı v ziddiyy tli dövrl rind n biridir. Bu dövrd Az rbaycan tarix s hn sin müst qil v yarımmüst qil dövl t qurumları formasında çıxmışdı.

Az rbaycanın xanlıqlar dövrü tarixinin öyr nil m si, araşdırılması müasir dövrd bir neç s b bd n aktualdır. **Birincisi**, xanlıqlar müst qil dövl t kimi f aliyy t göst rmiş, daxili v xarici siyas t yeritmiş v bütün dövl t atributlarını özünd birl şdirmişdir. Xanlıqlar dövrünü dövl tçilik tarixi baxımındın araşdırılması, obyektiv t dqiqi, buraxılan s hvl rin t hlil edilm si müst qilliyini b rpa etmiş Az rbaycan Respublikasının daxili v xarici siyas tind , dövl tl rarası münasib tl rin qurulmasında ibr t d rsi ola bil r. **İkincisi,** ayrı-ayrı xanlıqların öyr nilm si müxt lif bölg l rin öyr nilm si baxımından h miyy t k sb edir. **Üçüncüsü,** xanlıqlar dövrü tarixinin obyektiv araşdırılması erm nil rin Az rbaycanın tarixi torpaqlarında dövl t qurduqlarını, Erm nistanın Az rbaycan torpaqlarını işğal etdiyini, onların torpaq iddialarının sassız olduğunu bir daha sübut edir.

T qdim olunan monoqrafiya Az rbaycanın q dim torpağında yaranmış İr van xanlığının tarixin h sr edilmişdir. Qeyd etm k lazımdır ki, Az rbaycan sovet tarixşünaslığında müxt lif xanlıqlar- Quba, Bakı, Ş ki, G nc , Şamaxı, Naxçıvan, L nk ran, Urmiya, Maku v dig r xanlıqların tarixin h sr edilmiş bir sıra t dqiqat s rl ri yazılsa da, İr van xanlığı diqq td n k narda qalmışdı. Bunun bir sıra obyektiv s b bl ri vardır. Sovet tarix elmind hökm sür n «konsepsiya»ya gör , İr van xanlığı erm nil rin uydurduqları «Böyük Erm nistan»nın t rkib hiss si olduğu q bul edilirdi. Ona gör d , erm ni v el c d sovet tarixşünaslığında İr van z li Erm nistan razisi kimi t qdim edilmiş, onun tarixi, demoqrafiyası h rt r fli t hrif m ruz qalmışdı. M hz bu baxımdan İr van xanlığı tarixinin öyr nilm sini iki m rh l y bölm k olar:

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

1. İr van xanlığını Erm nistan razisi kimi t qdim ed n sovet tarixşünaslığı;

2. Az rbaycan müst qillik ld etdikd n sonra İr van tarixinin obyektiv t dqiqi.

T qdim olunan monoqrafiyanın sas m qs di XVIII srin ortalarından 1827-ci il q d r İr van xanlığının siyasi tarixini, dövl t quruluşunu, tarixi coğrafiyasını halinin etnik, say v dini t rkibini q r zsiz v olduğu kimi t dqiq etm kdir. Son dövrl rd İr van xanlığının siyasi v iqtisadi h yatına h sr edilmiş t dqiqat s rl ri meydana çıxsa da, onun tarixi coğrafiyası v   halisinin say dinamikasının öyr nilm si Az rbaycan tarixşünaslığında yeni istiqam tl rd n biri hesab edilm lidir. Ayrı-ayrı s rl rd İr van xanlığının tarixi coğrafiyasına v   hali m s l sin xronoloji nöqteyi-n z rind n öt ri toxunulsa da, ayrıca xanlıq ş klind bu problem kompleks t dqiqat obyektin çevrilm mişdi. İlk d f olaraq biz h min m s l l ri t dqiq etm yi qarşımıza m qs d qoymuşuq. İr van xanlığının tarixi coğrafiyası onun siyasi s rh dl rinin mü yy nl şdirilm sini, inzibati- razi bölgüsünü, iqtisadi coğrafiyasını, fiziki-coğrafi relyefini, halinin demoqrafiyası v dini t rkibini, yerl şm sini, m şğuliyy tini, miqrasiya prosesl rini v s. m s l l ri hat edir. İr van xanlığının z ngin tarixinin üz çıxarılması bu m s l l rin obyektiv ş kild araşdırılmasını t l b edir v Az rbaycan xanlıqlar dövrü tarixinin ağ s hif l rinin doldurulması baxımından böyük h miyy t malikdir.

Monoqrafiyada arxiv s n dl ri v ilkin m nb l r sasında erm nil rin İr van xanlığının Erm nistan dövl ti olması, halinin etnik t rkibi baxımdan erm nil rin çoxluq t şkil etm si bar d uydurduqları yalanları ifşa etm k v n hay t, bu xalqın İr van razisin g lm olduqlarını sübut etm kdir. M hz bu baxımdan monaqrafiya elmi-praktiki h miyy t malikdir.

M nb l r

Monoqrafiyanın yazılmasında müxt lif s pkili qaynaqlardan istifad olunmuşdur. Bu qaynaqlara yerli, rus, osmanlı, erm ni v gürcü qaynaqları daxildir. İr van xanlığının siyasi tarixini öyr nm k üçün Rusiya M rk zi Dövl t H rbi Tarix Arxivind n (RMHTA), Rusiya İmperiyasının Xarici Siyas t Arxivind n (RİXSA), Rusiya Elml r Akademiyasının Arxivind n g tirilmiş v hal-hazırda Az rbaycan Milli Elml r Akademiyasının A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Arxivind saxlanılan s n dl rd n istifad olunmuşdur (2; 3; 4; 5; 6;7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16). Bu arxiv s n dl ri XVIII srin 80-ci ill rin vv ll rind n xanlıq işğal olunana q d r keç n bir dövrü özünd   ks etdirir v İr van xanlığının Rusiya, İran, Osmanlı dövl ti, Kartli-Kaxetiya çarlığı, Xoy, Qarabağ,

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Naxçıvan xanlıqları il siyasi v iqtisadi münasib tl ri v   halinin sayına t sir göst r n amill r öz ksini tapmışdır. Bu qiym tli s n dl r rus komandanlığının yüks k rütb li zabitl rinin v erm nil rin İr vanla bağlı müxt lif ill rd m rk z gönd rdikl ri m lumatları, Osmanlı paşalarının xanlara yazdıqları m ktubları, Kartli-Kaxetiya çarı II İraklinin m ktubları daxildir.

Az rbaycan Respublikası MDTA-nın 24-cü fondunda saxlanılan 1 saylı s n dd baş komandan general-adyutant Paskeviçin general adyutant Spyaqin m ktubu verilmişdir (17). H min m ktubda İr van qalasının işğalı il bağlı m qamlar t svir edilmişdi.

Az rbaycan MEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Arxivind saxlanılan «İr vanlı Hüseyn li xanın m ktubları» s rin yazılmasında h miyy ti misilsizdir (39). Bu m ktubların m zmunundan b hs etm zd n vv l onları toplayan mü llif haqqında qısaca m lumat ver k. «M ktub»ların mü llifi M h mm d Müslüm (Qüdsi) sl n İr vanlı olmuş v t hsilini davam etdirm k üçün bir müdd t İsfahanda yaşamışdı. T hsilini başa vurduqdan sonra öz v t nin qayıdan M h mm d Müslüm 1781-ci ild Hüseyn li xan (1759-1783) t r find n xan divanxanasının mirz si t yin edilmiş v ona mühüm s n dl rin mühafiz si tapşırılmışdı. Bir müdd t bu v zif d çalışan M h mm d Müslüm M h mm d xanın (1784-1805) dövründ v zir t yin olunmuşdu. O, v zir v zif si yerin yetirm kl b rab r, müxt lif ill rd yazılmış köhn m ktubların bir yer toplanması v qaydaya salınması göst rişini d almışdı. Lakin M h mm d Müslümün vaxtı olmadığından m ktubların köçürülm si v yazılması bir münşiy tapşırılmışdı. Bel likl , yeni v zirin s yi n tic sind h min m ktublar bir yer toplanmış v dövrümüz «İr vanlı Hüseyn li xanın m ktubları» adı altında g lib çatmışdır.

 s r «İr vanlı Hüseyn li xanın m ktubları» adlanmasına baxmayaraq, bu s n dl r arasında onun oğlanları Qulam li xana v M h mm d xana m xsus xeyli m ktublar da vardı. Bunlar İr van xanlarının Osmanlı sultanına, paşalarına, Kartli-Kaxetiya çarı II İrakliy , Xoy xanı hm d xan Dünbülüy , Qarabağlı İbrahimx lil xana yazılmış olduğu m ktublardı. M ktublardan İr van xanlığının siyasi, iqtisadi, ticar t laq l rind n, idar çilik sistemind n, torpaq mülkiyy t formalarından, vergi v   hali haqqında m lumat ld ed bilmişik. Qeyd etm k lazımdır ki, bu s n dl rin İr van xanlığı il bağlı b zi m qamların işıqlandırılmasında h miyy ti misilsizdir.

Monoqrafiyanın yazılmasında arxiv materialları il b rab r, müxt lif ill rd çap olunmuş qaynaqlardan da istifad olunmuşdur. Bel

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

qaynaqlardan n z ngini XIX yüzilliyin ikinci yarısında A. Berjenin redaktorluğu il Qafqaz Arxeoqrafiya komissiyasının topladığı 12 cildd n ibar t s n dl r toplusudur. Monoqrafiyada bu toplunun VIII cildind n istifad olunmuşdu. QAKA külli miqdarda r smi v qeyri-r smi arxiv s n dl rind n ibar tdir. Aktlarda toplanılan s n dl rin h r biri ayrı-ayrılıqda m lumat m nb yidir. Bu s n dl r biz İr van xanlığının siyasi tarixi, tarixi coğrafiyası, torpaq mülkiyy ti formaları, vergi v mük ll fiyy t növl ri, halisinin sayı, etnik v dini t rkibi, silki quruluşu haqqında z ngin material verir. Materiallarda diqq ti c lb ed n m s l l rd n biri d ara müharib l ri, Ağa M h mm d şah Qacarın yürüşl ri v Rusiya-İran müharib l ri dövründ   halinin etnik v say t rkibin t sir göst r n miqrasiya v emiqrasiya m s l l ridir.

İr van xanlığının siyasi tarixinin v tarixi coğrafiyasının öyr nil msind çar Rusiyası dövründ n şr olunan «Kavkazskiy sbornik» adlı jurnalın I, XXI, XXII, XXIV, XXVIII v XXX cildl rind n (173; 174; 175; 176; 177; 178) istifad edilmişdi. Topluda Gülüstan sülh müqavil ind n sonra İr van xanlığının Rusiya il münasib tl ri, ayrı-ayrı rus zabitl rinin ş xsi günd likl ri v 1826-1828-ci ill r müharib si il   laq dar Qafqazdakı rus ordusu q rargahının küllü miqdarda s n dl ri toplanmışdı. Bu s n dl rd İr van xanlığının siyasi- iqtisadi v ziyy ti, tarixi coğrafiyası v   halisi haqqındakı m lumatlar böyük h miyy t malikdir. Qeyd etm k lazımdır ki, ilk d f olaraq bu materialların b zisi bizim t r fimizd n monoqrafiyada istifad edilmişdir. Bu s n dl r Gülüstan sülh müqavil sind n sonra s rh d x ttinin t yin edilm si il   laq dar sonuncu İr van xanı Hüseynqulu xanın rus s rh d r isl rin v baş komandan A.E.Yermolova gönd rdiyi m ktublarından v rusların öz aralarında yazışmalarından İr van xanlığının siyasi s rh dl rini mü yy n etm y imkan verir. Müxt lif ill rd yazılmış bu m ktublarda rus komandanlığının m kirli siyas ti, hadis l ri bil -bil g rginl şdirm si, İr van xanını fitn tör tm kl müharib y c lb etm k v bu razini işğal etm k niyy tl ri göst rilmişdi.

A.Çaqarelinin redakt si il 1890-cı ild n şr olunmuş s n dl r m cmu sind İr van xanlığına aid arxiv materialı olduğundan xüsusi h miyy t malikdir (228). M cmu d toplanmış s n dl rd II İraklinin Rusiya komandanlığına gönd rdiyi m ktubları, ayrı-ayrı rus zabitl rinin yazışmaları toplanmışdır. H min yazışmalarda İr van xanlığının siyasi v ziyy t il bağlı b zi m qamlara toxunulduğundan n z rimizd n k narda qalmamışdır.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

A.Çaqarelinin redakt si il n şr edilmiş dig r s n dl r toplusu is iki hiss d n ibar tdir (128). Bu s n dl rd XVIII srin 60- cı ill rin sonu- XIX srin vv ll rin aid İr van xanlığının siyasi v ziyy ti, onun Kartli-Kaxetiya çarlığı, Rusiya, Qacar İranı v Osmanlı dövl tl ri il münasib tl ri il bağlı xeyli m lumatlar vardır.

İr van xanlığına aid bir çox arxiv materialları 1936-cı ild n şr olunmuş topluda öz ksini tapmışdı (184). Bu iki cildlik topluda dig r Az rbaycan xanlıqları il yanaşı İr van xanlığının dövl t quruluşu, h rbi qüvv l ri, torpaq mülkiyy ti formaları, vergi sistemi, halinin silki quruluşu haqqında mü yy n m lumatlar vardır.

1960-cı ild Tbilisid çap olunmuş s n dl r külliyatının da mövzunun t dqiqind böyük h miyy ti olmuşdur (195). Külliyatda Kartli-Kaxetiya çarlığının Qafqaz xalqları il siyasi v ticar t münasib tl rind n b hs edilm sin baxmayaraq, s n dl rd İr vanla bağlı hadis l r d öz ksini tapmışdı. Burada Hüseyn li xanın (1759-1783) v fatından sonra İr vanda baş vermiş hadis l r, onun oğlanlarının- Qulam li xanla M h mm d xanın hakimiyy t g lm si il bağlı m lumatlar t svir edilmişdi.

İr van xanlığına aid dörd cildd n ibar t arxiv s n dl rinin xeyli hiss si «Erm ni-rus münasib tl ri» adı il müxt lif ill rd n şr olunmuşdur (69; 70; 71). Külliyyatda RMDHTA, RİXSA, v Matenadarandan toplanmış z ngin m lumatlar vardır. Burada rus zabil rinin İr van xanlığı haqqında k şfiyyat m lumatları, ir vanlılara x yan t ed n erm nil rin qeyri-r smi m ktubları toplanmışdı. Bu s n dl rd İr van xanlığının qonşu xanlıqlar v ölk l rl siyasi münasib tl ri, hali haqqında m lumat öz ksini tapmışdır. Lakin toplunun adından göründüyü kimi, mü llifl r bu arxiv s n dl rini erm nil rin adına çıxmışlar.

«Ş rqi Erm nistanın Rusiyaya birl şdirilm si» adlı dig r s n dl r toplusunda is 1801-1813 cü ill rd baş ver n hadis l rl bağlı arxiv s n dl ri toplanmışdır (326). Topluda RMDHTA, Gürcüstan Respublikası MDTA v Erm nistanda Matenadarandan çıxarılmış s n dl r n şr olunmuşdu. S n dl r iç risind İr van xanlığının Rusiya, İran v Osmanlı dövl tl ri il siyasi münasib tl rin aid arxiv materialları da vardır. Toplunun adından görünür ki, çap edil n s n dl rd yalnız İr van xanlığından söhb t getdiyi haldı, erm nil r bu xanlığı heç bir sası olmadan Ş rqi Erm nistan kimi q l m vermişl r.

İ.Şopenin «Rusiya imperiyasına birl şdiyi dövrd Erm ni vilay tinin tarixi abid l rinin v ziyy ti» s ri (415) İr van bölg sinin tarixi, tarixi coğrafiyası v halisini öyr nm k üçün n mühüm m nb dir. Statistik m lumata söyk n n bu s r işğaldan sonra çar icra orqanları t r find n

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

h yata keçiril n siyahıyaalınma n tic sind t rtib edilmişdi. Bel ki, İr van xanlığının işğalını h yata keçir n rus qoşunlarının baş komandanı qraf Paskeviçin t ş bbüsü il bu bölg ni Rusiyanın xammal bazarına çevirm k, g lir m nb l rini d rind n öyr nm k üçün 1829-cu ilin aprelind n siyahıyaalınma keçirilm y başlanmış v 1832-ci ilin mayında tamamlanmışdır. s rin «Erm ni vilay ti» adlanmasi Rusiyanın işğaldan sonra C nubi Qafqazda apardığı inzibati- razi d yişikliyi il bağlı idi. Bel ki, İr van v Naxçıvan xanlıqları işğal edildikd n sonra 1828-ci il martın 21-d çar I Nikolayın xüsusi f rmanı il bu iki xanlığın razisind «Erm ni vilay ti» adlı inzibati- razi vahidi yaradılmışdı. s rd İr van bölg sinin siyasi tarixi, coğrafiyası, iqlimi, iqtisadiyyatı, k nd t s rrüfatı, s n tkarlığı, m iş ti, ad tl ri, suvarma sistemi, bitkil ri, yerli ç ki v ölçü vahidl ri, vergil r, inzibati- razi bölgüsü, halinin sayı, etnik v dini t rkibi v s. haqqında z ngin statistik m lumatlar toplanmışdı. Lakin işğaldan sonra h yata keçiril n bu siyahıyaalınmaya ehtiyatlı yanaşmaq v dig r m nb l rl müqayis etm k lazımdır. Çünki işğal prosesind İr van xanlığının razisi v halinin ks riyy tini t şkil ed n Az ri türkl ri çoxlu itkiy m ruz qalmış, erm ni halisi ksin rusların köçürm siyas ti n tic sind çoxaldılmışdı. Dig r t r fd n İr van bölg sinin siyasi tarixin toxunan mü llif erm ni m nb l rinin t sirin düşmüş v onun tarixini erm nil rl bağlamışdı.

T dqiq etdiyimiz mövzu il bağlı Az rbaycanda olmuş ayrı-ayrı rus m murlarının xatir l ri d sanballı faktlar verir. Bunlardan biri 1783-1787-ci ill rd Rusiyanın Kartli-Kaxetiya sarayında nümay nd si olmuş, rus s yyahı v diplomatı S.D.Burnaşovun «İranda Az rbaycan yal tinin t sviri v onun siyasi v ziyy ti» s ridir (82). Bu s rin h miyy ti ondan ibar tdir ki, mü llif İr van da daxil olmaqla bütün xanlıqların yerl şdiyi razini «Adrebijan» y ni Az rbaycan adlandırır. Bu faktın özü İr van xanlığının Ş rqi Erm nistan adlandıran erm ni mü llifl rin tutarlı bir cavabdır. s rd İr van xanlığının qonşu xanlıqlar il siyasi münasib tl ri, h rbi qüvv l ri, s rh dl ri, coğrafi mövqeyi, halisinin etnik t rkibi, sayı haqqında qısa da olsa m lumat verilmişdir. S.D.Burnaşovun bu s rind maraq doğuran m lumatlardan biri d Makunu İr van xanlığının t rkib hiss si kimi t qdim etm sidir.

Bundan lav , S.D.Burnaşovun müxt lif ill rd P.S.Potyomkin yazdığı m ktubları A.A.Çaqareli t r find n «1783-1787-ci ill rd Gürcüstanda olmuş S.D.Burnaşovun t rcümeyi-halı v f aliyy ti üçün yeni materiallar» adı altında Sankt Peterburqda n şr edilmişdir (83). s rd

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Az rbaycan xanları v el c d İr van xanlığı haqqında k şfiyyat xarakterli m lumat vardır.

1816-1817-ci ill rd A.P.Yermolovun başçılığı il Rusiya dövl tinin Tehrana gönd rdiyi nümy nd hey tinin t rkibind m sl h tçi kimi iştirak etmiş A.Y.Sokolovun verdiyi m lumatlar da çox d y rlidir (403; 404). A.Y.Sokolovun s rl rind XIX srin vv ll rind P mb k hadis l ri, sabiq Axalk l ki hakimi Ş rif paşanın başladığı üsyan, Qacar İran dövl tinin C nubi Qafqazla bağlı planları, hali haqqında m s l l r, Hüseynqulu xanın ş xsiyy ti haqqında xeyli m lumat toplanmışdır.

Erm nil rin İr van xanlığına köçürülm sinin t şkilatçılarından biri olan yazıçı v diplomat A.S.Qriboyedovun «Günd lik» v m ktubları mövzumuz üçün böyük h miyy ti vardır. Bu s n dl rin ks riyy ti 1889-ci ild Sankt-Peterburqda n şr olunmuşdu (129). S n dl rd Hüseynqulu xanın ş xsiyy t v f aliyy ti, İr van qalası, erm nil rin köçürülm si haqqında maraqlı m lumatlara rast g lm k olar. A.S.Qriboyedov hadis l rin canlı şahidi olduğundan bu m lumatların İr van xanlığının tarixinin öyr nilm sind h miyy ti misilsizdir.

Mövzunun t dqiqind erm ni m nb lrind n d istifad olunmuşdur. Bu m nb l rd n S.İr vanlının 1958-ci ild Moskvada n şr olunmuş «Cambr» s rini qeyd etm k olar (153). 1763-1780-ci ill rd erm ni katolikosu olmuş S.İr vanlının bu s ri Eçmi dzinin tarixin , onun t s rrüfat h yatına, mülkiyy t m s l l rin h sr edils d , Hüseyn li xanın f aliyy ti, onun İr van xanlığını II İraklinin asıllığından azad etm k üçün apardığı müharib l ri, k nd t s rrüfatını inkişaf etdirm k üçün gördüyü t dbirl ri, vergi sistemi haqqında da b hs edilmişdir. M nb İr van xanlığının XVIII srin 60-80-ci ill rini öyr nm k baxımından h miyy t malikdir.

N şr olunmuş erm ni m nb l rind n biri d Yeqor Xubovun «Erm nistanda unudulmaz hadis l rin t sviri» s ridir (410). s r 1811-ci ild Sankt Peterburqda çap olunmuşdur. Erm ni katolikosu Simonun bacısı oğlu olan Y.Xubov birinci İr van döyüşünün canlı şahidi idi. O, M h mm d xanın şah qoşununa qarşı mübariz d köm k almaq m qs dil rus komandanlığı il aparılan danışıqlarda nümay nd hey tinin t rkibind iştirak etmişdi. Mal-mülk sahibi v geniş bağ sah si olan Y.Xubov sonralar ruslar t r fin keçmişdi. Onun s ri 1779-cu ilin sentyabrında Hüseyn li xanla II İrakli arasında baş vermiş döyüş v onun acı n tic l ri, Kartli-Kaxetiyaya çoxlu sirl rin aparılması v onların çoxusunun sirlikd ölm si, erm nil rin İr van xanına x yan ti kimi hadis l rl başlamışdı. M nb d qısa da olsa 1796-cı ild qraf V.Zubovun başçılığı il rus

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

qoşunlarının Az rbaycana hücumu, Ağa M h mm d şah Qacarın İr van v Naxçıvan xanlarını c zalandırması, İr van xanı M h mm d xanın xanlığın müst qilliyini qorumaq namin Rusiya v Qacar İran dövl tl ri arasında siyasi manevr etm sind n, onun vv lc şah qoşununa qarşı S.D.Sisianovdan köm k ist m si, bunun üçün Tiflis nümay nd hey ti gönd rm si, ir vanlıların vv lc şah qoşununa, sonra is rus qoşununa qarşı mübariz si trafli t svir edilmişdir. Daha sonra s rd İr van xanlığının halisi v inzibati razi quruluşu haqqında m s l l r öz ksini tapmışdır. Lakin erm ni n n sin sadiq qalan Y.Xubov heç bir sası olmadan İr van xanlığı trafında c r yan ed n hadis l ri Erm nistanda baş ver n hadis adlandırmışdı. s rin adı il m zmununun uyğun g lm m si erm ni saxtakarlığını ifşa etm k üçün la faktdır.

Erm ni m nb l rind n biri d , «A.Araratlının h yatı» s ridir (67). Memuar xarakterli bu s rd , XVIII srin 70-90-cı ill rind İr van xanlığının tarixi il bağlı maraqlı faktlar öz ksini tapmışdır. s rd 1779-cu ild Kartli-Kaxetiya çarı II İraklinin İr vana üçüncü yürüşü, bu yürüşün acı n tic l ri, minl rl ir vanlının sir aparılması, onların çoxusunun aclıqdan, dözülm z hava ş raitind n yollarda t l f olması trafli t svir edilmişdir. Daha sonra m nb d 1785-ci ild dağıstanlıların Kartli-Kaxetiyaya yürüş ed rk n İr vana hücumları, Ağa M h mm d şah Qacarın C nubi Qafqaza yürüşü, bu yürüş qarşı İr van xanının t dbirl ri haqqında xeyli m lumatlar vardır.

Mövzunun t dqiqind Türkiy dövl t arxivl rind saxlanılan osmanlı m nb l rind n d istifad olunmuşdur. Bu m nb l r «Osmanlı dövl ti il Az rbaycan türk xanları arasında münasib tl r dair arxiv bilgil ri» adı il iki cildd n şr edilmişdir (56; 57). Bu arxiv s n dl rinin h miyy ti ondadır ki, bu s n dl rd İr van xanlığı Az rbaycan xanlıqlarından biri kimi d y rl ndirilmişdi. S n dl rd İr van xanlarının Osmanlı sarayı il yazışmaları, sultanın f rmanları, Rusiya, Kartli-Kaxetiya v İran t cavüzü il bağlı Osmanlı paşalarının r smi m ktubları öz ksini tapmışdı. Osmanlı s n dl ri İr van tarixi il bağlı b zi siyasi hadis l r Osmanlı dövl tinin münasib tinin öyr nilm si baxımından h miyy tlidir.

Yerli m nb l rd n s yyah v coğrafiyaşünas Z.Şirvaninin «Bustanüs-s yah » adlı s yah tnam sinin monoqrafiyanın yazılmasında böyük h miyy ti vardır. sl n şamaxılı olan Z.Şirvani ömrünün 40 ilini s yah td keçirmişdir. O, Az rbaycan, Orta Asiya, İran, İraq, fqanıstan, F l stin, Osmanlı dövl tind v s. ölk l rd olmuş v gördükl ri haqqında qeydl r aparmışdır. Bu qeydl r sasında s yyah bir neç s r yazmışdır. Onlardan biri d «Bustanüs-s yah » adlı s yah tnam dir (420). Z.Şirvani

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

bu s ri 1832-ci ild yazmış v ölümünd n sonra 1896-cı ild Tehranda n şr olunmuşdur. S yah tnam nin IV f slind Az rbaycanın 30-a q d r ş h r, k nd v s. m nt q si t svir edilmiş, onların lifba sırası il izahı verilmişdir. Onun İr van haqqında verdiyi m lumatı xüsusil h miyy tlidir. 1826-cı ild İr vanda olan s yyah s yah tnam sind buranın Az rbaycan razisi olduğunu, halinin türkc danışdığını v burada çox az xristian halisinin yaşadığını xüsusi qeyd etmişdir. Bu fakt erm ni mü llifl rinin saxtakarlıqla İr vanda erm ni halisinin çoxluq t şkil etm si haqqında boşboğazlığına tutarlı cavabdır.

İr van xanlığının tarixi il bağlı bir çox m s l l r Qarabağ xanlığı tarixind n b hs ed n mü llifl rin s rl rind d öz ksini tapmışdı. S lnam xarakterli bu s rl r toplanaraq, 2 kitabda «Qarabağnam l r» adı il 1989-cu v 1991-ci ill rd n şr edilmişdir. Bu n şrl rd toplanmış Mirz Adıgöz l b yin, Mirz Camal Cavanşirin, hm d b y Cavanşirin, Mirz Yusif Qarabağinin, Mir Mehdi X zaninin s rl rind (41; 37; 23; 38; 32) Ağa M h mm d şah Qacarın yürüşl ri r f sind C nubi Qafqazdakı siyasi v ziyy t, İr van xanı da daxil olmaqla b zi xanların ona qarşı ittifaq yaratmasından, İr van xanlığının şah qoşunlarına müqavim ti, birinci v ikinci Rusiya-İran müharib l ri dövründ İr van xanlığının h rbi-siyasi v ziyy tind n b hs ed n xeyli faktlar toplanmışdır. Bu m nb l rd diqq ti c lb ed n sas m s l l rd n biri, P nah li xanın dövründ vaxtil İr van xanlığının Göyc mahalına daxil olan T rt r çayına q d r ş rq torpaqlarının Qarabağ xanlığı t r find n işğal edilm sidir. Bu faktın İr van xanlığının siyasi s rh dl rinin d qiql şdirilm sind böyük h miyy ti vardır.

Mövzunun t dqiqind A.Bakıxanovun «Gülüstani-İr m» s rind n d istifad olunmuşdur (76). Qeyd etm k lazımdır ki, Az rbaycan tarixinin sistemli ş kild t dqiq edilm sin ilk d f c hd göst r n A.Bakıxanov (1794-1846) olmuşdur. O, XIX srin vv ll rind baş vermiş siyasi hadis l rin v h r iki Rusiya-İran müharib l rinin canlı şahidi v iştirakçısı olduğu üçün onun s ri Az rbaycan tarixşünaslığında ilkin qaynaq kimi d y rl ndirilir. «Gülüstani-İr m» s ri Az rbaycan v Dağıstan tarixinin q dim dövrl rind n 1813-cü il d k, y ni Gülüstan sülhünün bağlandığı zamanad k olan bir dövrü hat edir. Monoqrafiyanın t dqiqind bu s rin beşinci f slind n istifad edilmişdir. Bu bölm d birinci v ikinci İr van döyüşl ri, bu döyüşl rd ir vanlıların rus qoşunlarını m ğlub etm si, hali il bağlı hadis l r haqqında verdiyi m lumatlar xususil h miyy tlidir. Onun İr van mrl rinin v halisinin ks riyy tinin Az rbaycan türkl rind n olan Qacarlara m xsusluğunu göst rm si ön mli faktdır.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

A.Bakıxanovun 1983-cü ild n şr olunmuş, müxt lif ill rd yazdığı s r, qeyd v m ktublarından da istifad olunmuşdu (75). Bu s rd xanlıqların idar çilik sistemi, halinin sosial t b q l ri haqqında verdiyi m lumatları mövzumuz üçün böyük h miyy ti vardır.

İr van xanlığının tarixin aid z ngin faktlar rus qafqazşünaslarının s rl rind d mövcuddur. Bu qafqazşünasların b zisi rus qoşunlarının bölg y h rbi yürüşl rind iştirak etmiş v hadis l rin canlı şahidi olmuşdular. Ona gör d onların yazdıqları s rl ri m nb xarakterli hesab etm k olar. s rl rd ayrı-ayrı hadis l rin t svir edilm sind z ngin m nb l rd n istifad edildiyin gör h miyy tlidir. Bel mü llifl rd n S.B.Bronevski (1763-1830) 1796-cı ild V.Zubovun başçılığı il rus qoşunlarının Az rbaycana yürüşünün iştirakçısı olmuş v 1802-1808-ci ill rd Qafqazda h rbi xidm tini davam etdirmişdi. O, C nubi Qafqazda olduğu müdd td bu bölg nin tarixi, etnoqrafiyası v coğrafiyası il bağlı m lumatlar ld etmiş, 1823-cü ild özünün iki cildlik s rini n şr etdirmişdi. Mövzunun t dqiqind onun s rinin birinci cildind n istifad olunmuşdur (81). Bu kitabda İr van xanlığı daxil olmaqla Az rbaycan xanlıqlarının tarixi, dövl t quruluşu, halisi, halinin sosial t rkibi haqqında m lumat verilmişdir.

Rus qafqazşünasları arasında Az rbaycan xanlıqları v xüsusil , İr van xanlığı haqqında m lumat ver n mü llifl rd n biri d P.Q.Butkovdur (1775-1857). O, 1796-cı ild rus qoşunlarının Az rbaycana yürüşünün iştirakçısı olmuşdu. Uzun müdd t Qafqazda h rbiçi işl miş P.Q.Butkov burada müxt lif diplomatik v h rbi s n dl rl tanış olmuş v sonralar bu s n dl r sasında özünün üç cildlik s rini yazmışdı (84). s r I Pyotrun başçılığı il rus qoşunlarının X z rsahili razil r yürüşünd n başlayaraq 1803-cü il d k olan bir dövrü hat edir. Burada Az rbaycan tarixin dair z ngin m lumat toplanmışdır. s rd İr van xanlığının siyasi tarixi, ayrı-ayrı xanlıqlar, dövl tl r arasında olan münasib tl ri, halisi, halinin emiqrasiyası m s l l ri d öz ksini tapmışdır.

Bu s rd t dqiqatımız üçün ikinci d r c li h miyy ti olan dig r m nb l rd n d istifad edilmişdi. Ona gör ki, bu m nb l rd sas m nb l rd olmayan bu v ya dig r m lumatlar vardır.

Tarixşünaslıq

İr van xanlığının tarixini öyr nm k üçün istifad olunan tarixi s rl ri bir neç qrupa bölm k olar. **Birinci qrupa** Oktyabr çevrilişin q d rki ayrı-ayrı toplu v jurnallarda n şr edilmiş s rl r daxildir. Qeyd etm k lazımdır ki, XIX srin vv ll rind Rusiyanın C nubi Qafqazda geniş işğallara başlaması il rus hakim dair l rinin bu diyarı siyasi v iqtisadi

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

baxımdan öyr nilm sin maraq artmışdı. Bununla laq dar olaraq rus qafqazşünaslığı deyil n bir m kt b yarandı. Lakin rus qafqazşünasları heç d qarşılarına Az rbaycan xanlıqlarının, o cüml d n İr van xanlığının tarixini t dqiq etm yi m qs d qoymamışdılar. Onların s rl ri sas n rus qoşunlarının h rbi yürüşl rin h sr edilmiş, Rusiyanın Qafqazda işğallarına haqq qazandırmaqla müst ml k çilik siyas tini öz ölk sinin m nafeyi baxımından ş rh etm y çalışmışdılar. Lakin bu s rl rd Qafqaz xalqlarının siyasi, iqtisadi tarixi, ticar ti, dövl t quruluşu, coğrafiyası, etnoqrafiyası, halisi, halinin sosial, etnik t rkibi v s. haqqında m lumatlar toplanmışdı.

İr van xanlığına aid z ngin m lumat işğaldan sonra, 1836-ci ild n şr edilmiş «Obozreniye Rossiyskix vladeniy za Qavqazom» adlı topluda öz ksini tapmışdır (201). Bu topluda Az rbaycanın ayrı-ayrı bölg l ri, o cüml d n İr van xanlığının t bii-coğrafi ş raiti, iqlimi, çayları, meş l ri, dağları, bitki örtüyü, yolları, iqtisadi v ziyy ti, k nd t s rrüfatı, ticar ti, s rh dl ri, inzibati- razi bölgüsü, halisi, halinin etnik v dini t rkibi, ş h r v k ndi haqqında statistik, etnoqrafik m lumatlar toplanmışdır.

T dqiq olunan mövzu il bağlı b zi m lumatlar 1850-ci ill rd Tiflisd n şr olunmuş «Kavqazskiy kalendar»larda öz ksini tapmışdır (171; 172). Bu topluda İr van ş h rinin tarixi, t bii coğrafi v ziyy ti, razisi, ş h rin quruluşu, iqtisadi v ziyy ti, süni suvarma sistemi, halisinin sayı, birinci v ikinci İr van döyüşl ri haqqında m lumatlar var.

İr van xanlığına aid b zi m lumatlar «Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza» jurnalında tapmaq olur. Çox cildli jurnalın I v IV cildl rind n istifad edilmişdir (395; 396). Jurnalda İr van xanlığının siyasi tarixi, iqtisadi v ziyy ti, xanların ş c r si, halinin sayı, köçürülm si haqqında xeyli material ld etmişik.

1887-ci ild Tiflisd çap olunmuş «Svod materialov…» toplusunda da İr van xanlığına aid xeyli m lumat toplanmışdır (397). Bu topluda İr van xanlığının dövl t quruluşu, inzibati- razi bölgüsü, halisi, halinin sosial t rkibi, dini haqqında faktlar vardır.

Rusiyanın Qafqazda, o cüml d n Az rbaycanda işğalçılıq siyas tini traflı t svir ed n mü llifl rd n biri, rus h rb tarixçisi N.F.Dubrovin olmuşdur. O, bir neç s rin mü llifidir. Bu s rl rd n 1803-1806-cı ill r C nubi Qafqazın tarixin h sr edimiş kitabı mühüm yer tutur (144). s r z ngin s n dl r sasında yazılmışdır. Burada S.P.Sisiyanovun müxt lif vaxtlarda m rk z gönd rdiyi raportları, ayrı-ayrı xanlara, o cüml d n İr van xanı M h mm d xana yazdığı m ktubları göst rilmişdir. Mü llif s rind hadis l ri daha ir li apararaq II İraklinin ölümünd n sonra onun

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

varisl ri arasında Kartli-Kaxetiya taxt-tacı uğrunda ged n mübariz l ri, çarlığın Rusiyaya birl şdirilm si, bununla b rab r Az rbaycana, eyni zamanda İr van xanlığına m xsus b zi razil rin bu ölk nin hakimiyy ti altına keçm si, İr van xanlığının Qacar İran dövl ti il siyasi münasib tl ri, İr vana hücum etm k üçün b han kimi rus komandanlığının Eçmi dzin katolikos taxt-tacı üstünd Danil-Davud mübariz sin müdaxilsi, S.P.Sisyanovun başçılığı il rus qoşunlarının İr van xanlığına yürüşü, erm nil rin x yan ti, yürüş r f sind v dövründ M h mm d xanla S.P.Sisanov arasında ged n danışıqlar trafli t sfir edilmişdir.

N.F.Dubrovinin «Gürcüstan 1802-ci ild » s ri (146) d mövzunun yazılmasında h miyy ti olmuşdur. s rd XIX srin vv ll rind İr vanın siyasi v ziyy ti, Qacar t hlük si v P mb k hadis l ri t svir edilmişdir.

Mövzunun t dqiqind N.F.Dubrovinin z ngin arxiv materialları, müxt lif s n dl r sasında yazdığı dig r altı cildlik s rind n d istifad olunmuşdur (147; 148; 149; 150; 151). Xronoloji baxımdan 1782-1826-cı ill ri hat ed n bu s rd Rusiyanın Qafqazda apardığı işğalçılıq siyas tini t svir etm kl b rab r, İr van xanlığının siyasi tarixi, iqtisadiyyatı, t bii-coğrafi v ziyy ti, t bii s rv tl ri, halinin sayı, etnik v dini t rkibi, m iş ti, ad t- n n si haqqında z ngin m lumat toplanmışdır. N.F.Dubrovin s rind İr van xanlığının halisinin etnik c h td n Az ri türkl rinin çoxluq t şkil etm si faktını göst rm si mövzunun t dqiqind xüsusi h miyy t k sb edir.

Rusiyanın Az rbaycanda işğalçılıq siyas tini t svir ed n mü llifl rd n biri d V.A.Pottodur. Onun «Kavkazskaya voyna v otdelnıx oçerkax…» adlı beş cildd n ibar t s ri İr van xanlığını öyr nm k baxımından h miyy tlidir (304). s rd 1801-1829-ill rd Rusiyanın Qafqazda, o cüml d n Az rbaycanda apardığı işğalçılıq siyas tind n trafli b hs edils d , İr van xanlığınında baş ver n siyasi hadis l r, İr van halisinin rus işğalçılarına qarşı q hr manlıq mübariz si, rus qoşunlarının itkil ri, Gülüstan sülh müqavil sind n sonra Rusiya il Qacar İran dövl ti arasında s rh d m s l sinin t yin edilm sind İr van xanlığının rolu v yeri, xanlığın halisi, müharib l r dövründ halinin müxt lif ölk l r emiqrasiya etm si m s l l ri trafli t svir edilmişdir.

Movzunun t dqiqind V.A.Pottonun dig r s rind n d istifad olunmuşdur (305; 306). s rd İr van xanı M h mm d xanla S.P.Sisiyanov arasında aparılan danışıqlar, rus v şah qoşunlarının İr van xanlığına hücumu, birinci İr van döyüşünd M h mm d xanın h r iki ölk arasında manevr etm si, ir vanlıların q hr manlıq mübariz sind n, Rusiya-İran

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

müharib l ri, hali haqqında, halinin qonşu ölk l r qaçması v s. m s l l r öz ksini tapmışdır.

İr van xanlığına aid b zi m s l l r z ngin arxiv materialları v m nb l r sasında 1867-ci ild Sankt Peterburqda n şr olunan «Qeorqiy XIII posledniy çar Qruzii i prisoyedineniye yeya k Rossii» s rind toplanmışdır (145). Qısa bir dövrü- II İraklinin ölümünd n Kartli-Kaxetiyanın Rusiyaya birl şdirilm sin q d r dövrü h t etm sin baxmayaraq, s rd İr van xanlığı haqqında z ngin m lumatlar vardır. Burada Ağa M h mm d şah Qacarın İr vana yürüşü, ir vanlı M h mm d xanın tutduğu mövqe, İr van-Kartli-Kaxetiya, İr van-Rusiya münasib tl ri, P mb k hadis l ri t svir edilmişdir.

Monoqrafiyanın yazılmasında İr van xanlığının işğalını başa çatdıran İ.F.Paskeviçin bioqrafiyasına h sr edilmiş s rl rd n d (64; 78; 416) istifad edilmişdir. Bu s rl rd İ.F.Paskeviçin h rbi f aliyy ti il b rab r, rus qoşunlarının İr van xanlığına hücumu, Hüseynqulu xanın v onun qardaşı H s n xanın başçılığı il ir vanlıların q hr manlıtq mübariz sind n, İr vanın işğal olunması hadis si, müharib nin gedişind az ri türkl rinin qonşu ölk l r köçm si t svir edilmişdir.

Rus qafqazşünaslarından V.L.Veliçkonun (86), N.N.Şavrovun (412) s rl rind erm nil rin Az rbaycanın ayrı-ayrı yerl rin , o cüml d n İr van xanlığı razisin köçürülm si m s l sind n b hs edilmişdir. İr van xanlığında erm ni halisinin cüzi olası, işğaldan sonra onların rus hakim dair l ri t r find n İran v Osmanlı razilrind n köçürülm si, köçürülm n tic sind halinin etnik t rkibind d yişiklikl rin trafli t svir edilm si bu s rl ri mövzumuz üçün daha da h miyy tli etmişdir.

İr van xanlığının h rbi-siyasi v ziyy ti il bağlı b zi m s l l r «Kavkazskiy vestnik» (170) «Oteçestvennıye zapiski» (224), «Russkaya starina» (393) jurnallarında ksini tapmışdır.

A.L.Qizettinin 1901-ci ild Tiflisd n şr etdirdiyi s rind (125) 1801-1855-ci ill rd rus qoşunlarının apardığı Qafqaz müharib l rind m ruz qaldığı itkil rin siyahısı verilmişdir. Burada h mçinin İr van xanlığında baş ver n döyüşl rd itki ver n rus qoşunlarının sayı da göst rilmişdir.

Rus qafqazşünaslarından M.Vladıkinin (88), S.A.Yegiazarovun (152), V.L.Veliçkonun (86) s rl rind İr van xanlığının inzibati idar sistemi, ş h r h yatı, halisi, halinin etnik t rkibi, sosial-silki t rkibi, m şğuliyy ti v s. haqqında m lumatlara rast g lm k olar.

S.Esadzenin 1907 v 1908-ci ill rd n şr etdiyi s rl rind (417; 418) Rusiyanın Qafqazda h yata keçirdiyi işğalçılıq siyas ti ön plana ç kils d ,

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

burada Az rbaycan xanlarının, h mçinin İr van xanlığının h rbi-siyasi v ziyy tin , aqrar m s l l rin d yer verilmişdir.

Slujevinin (398), P.İ.Kovalevskinin (182) s rl rind d İr van xanlığı il bağlı m lumatlar vardır.

T dqiqata c lb edilmiş tarixi s rl rin **ikinci qrupuna** Az rbaycan Xalq Cumhuriyy tind m sül v zif d işl y n ziyalıların s rl ri daxildir. Bu s rl r Az rbaycan tarixin aid ümümil şmiş s rl rdir. Qeyd etm k lazımdır ki, bu s rl r sovet dövründ n şr edilm sin baxmayaraq, sovet ideologiyasından k nar, milli ruhda yazılmışdır. V t n tarixini öyr nm k baxımından c sar tl yazılmış bu s rl r mövzumuz üçün bir neç s b bd n h miyy tlidir. **vv la**, xanlıqlar dövrü tarixind n b hs ed n mü llifl r İr van xanlığını Az rbaycan razisi kimi öyr nirl r. **İkincisi**, bu s rl rd halinin sayı haqqında konkret r q m, halinin etnik t rkibind Az ri türkl rinin çoxluq t şkil etm si v erm nil rin buraya köçürülm si faktı trafli t svir edilmişdi. **Üçüncüsü** is İr van xanlığında yaşayan ayrı-ayrı Az ri türk tayfalarının adları göst rilmişdi.

Bu qrupa daxil olan s rl rd n 1921-ci ild Bakıda n şr olunmuş M.V lilinin (Baharlı) «Az rbaycan (coğrafi-t bii etnoqrafik v iqtisadi mülahizat)» s rini (54) qeyd etm k olar. s rd Az rbaycanın coğrafi v ziyy ti, etnoqrafiyası, iqtisadiyyatı trafli işıqlandırılmışdır. Mü llifin s rd xanlıqlar dövründ torpaqdan istifad , torpaq mülkiyy ti formaları, vergi v mük ll fiyy t, halinin sayı, etnik v dini t rkibi haqqında verdiyi m lumatın mövzunun t dqiqind xüsusi h miyy ti vardır. Onun İr van xanlığının halisinin sayı haqqında göst rdiyi konkret r q m bu s rin qiym tini daha da artırır.

Mövzumuz üçün R.İsmayılovun 1923-cü ild Bakıda n şr olunmuş «Az rbaycan tarixi» (34) s rind n d istifad olunmuşdur. Mü llif s rd q dim dövrl rd n AXC-i yaranana q d r Az rbaycanın coğrafi v ziyy ti, siyasi v iqtisadi tarixind n b hs edir. R.İsmayılovun Az rbaycan xanlıqlarının, o cüml d n İr van xanlığının siyasi tarixi, halisi, vergi v mük ll fiyy ti haqqında verdiyi m lumat bizim üçün daha h miyy tlidir.

Mövzu il bağlı 1924-cü ild İstanbulda n şr olunan C.Zeynaloğlunun «Müxt s r Az rbaycan tarixi» (55) s rl rini qeyd etm k olar. Burada Az rbaycan xanlıqlarının, eyni zamanda İr van xanlığının siyasi tarixi, ticar ti, pul, ölçü v uzunluq vahidl ri, halisi, vergi v mük ll fiyy tl ri haqqında m lumatlar toplanmışdı.

Az rbaycanın m şhur ş rqşünas alimi .Ubaydulinin 1928-ci ild n şr olunmuş s ri (131) d sovet ideologiyasından f rqli bir ruhda

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

yazılmışdı. s rd xanlıqlar dövrünün sosial-iqtisadi v ziyy ti, halinin silki t rkibi, torpaq mülkiyy ti formaları m s l l rin toxunulmuşdur.

Üçüncü qrupa aid edil n s rl r sovet tarixşünaslığına daxil edil n s rl rdir. Qeyd etm k lazımdır ki, çar Rusiyası dövründ köçürm l r n tic sind keçmiş İr van xanlığı razisind etnik baxımdan çoxluğa nail olan erm nil r, onun varisi Sovet İttifaqı dövründ Moskvanın köm yi il müst qil respublika yaratmağa nail oldular. İr van xanlığı razisind dövl t yaradan erm nil r onun keçmişini unutdurmaq v bu xanlığı Ş rqi Erm nistan razisi kimi t dqiq ed r k, tarixini saxtalaşdırmağa başladılar. Onlar uzun ill r heç bir tarixi m nb y saslanmadan İr van xanlığının razisini, yer adlarını, halinin etnik v say t rkibini, q hr manlıq mübariz sini açıq-açığına t hrif etmiş, bütün hadis l ri erm ni xalqının adına çıxmışlar. Buna «xalqlar dostluğu», «beyn lmil lçilik» mövqeyind n çıxış ed n sovet tarixçil rinin s rl rind d rast g lm k mümkündür.

Sovet tarixşünaslığında Az rbaycanın xanlıqlar dövrü tarixinin bir sıra probleml ri ş rqşünas alim İ.P.Petruşevskinin t dqiqatlarında işıqlandırılmışdır. Onun ayrı-ayrı s rl ri (230; 231; 232; 233; 234) Az rbaycan, o, cüml d n xanlıqlar dövrü tarixinin müxt lif m s l l rin - siyasi, iqtisadi, torpaq mülkiyy ti formaları, halinin sosial-silki t rkibin , vergi v mük ll fiyy t formalarına h sr edilmişdir. Lakin mü llif erm ni konsepsiyasından k nara çıxmayaraq b zi s rl rd İr van xanlığının tarixini Erm nistan tarixi kimi q l m almış, bu xanlığın razisind baş ver n hadis l ri erm ni xalqının adına çıxmışdır. slind mü llifin qeyd etdiyi razi Az rbaycanın q dim razisi olan İr van xanlığının razisid n başqa bir şey deyildir. Bel ki, t dqiqatçı İr van xanlığını erm ni dövl ti kimi q l m verm sin baxmayaraq, s rl rin m zmununa baxdıqda görm k olar ki, erm nil rl bağlı bütün hadis l r Eçmi dzin kils sind n k nara çıxmır v qarşıya qoyulan bütün m s l l r bu kils v ona m xsus mülkiyy tl bağlıdır. Lakin buna baxmayaraq, İ.P.Petruşevskinin s rl rinin İr van xanlığının tarixinin öyr nilm sind misilsiz yeri vardır.

Az rbaycanın XVIII sr tarixin aid n mük mm l s r yazan mü llifl rd n biri V.N.Leviatovdur. Onun «XVIII srd Az rbaycan tarixind n xülas l r» (187) adlı s ri mövzunun t dqiqind mühüm yeri tutur. s rd konkret İr van xanlığından b hs edilm mişdir. Lakin mü llifin xanlıqların hakimiyy t quruluşu, inzibati- razi bölgüsü, sosial-iqtisadi v ziyy ti, halinin silki t rkibi, torpaq mülkiyy ti formaları, vergi v mük ll fiyy tl ri haqqında verdiyi ümumi m lumatları İr van xanlığına da şamil etm k olar.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Rus sovet tarixçisi O.P.Markova s rind (192) XVIII yüzilliyin 50-90-ci ill rd C nubi Qafqazda iri dövl tl rin m nafeyinin toqquşduğu bir vaxtda İr van xanlığının Kartli-Kaxetiya çarlığı, Rusiya, İran v Osmanlı dövl tl ri il siyasi münasib tl rin d mü yy n yer vermişdir. Qeyd etm k lazımdır ki, s rd İr van xanlığı il bağlı hadis l r mü llifin nisb t n obyektiv münasib ti diqq ti c lb edir. Lakin O.Markova da İr van xanlığının razisini Erm nistan torpağı olduğunu q bul edir. M s l n, o, İ.Eminin f aliyy tini erm ni n n sin uyğun olaraq Erm nistanın azad edilm si kimi d y rl ndirir.

Sovet tarixçil rind n A.Ş.Milmanın XIX-XX yüzilliyin vv ll rind Az rbaycanın siyasi qruluşundan b hs etdiyi monoqrafiyası (197) da mövzumuzun t dqiqind istifad olunmuşdur. s rd   sas t dqiqat obyekti kimi işğaldan sonra rus müst ml k idar etm mexanizminin forma v üsulları, inzibati orqanların v m hk m l rin f aliyy ti t svir olunmuşdu. Lakin s rin birinci f silid XVIII yüzilliyin ikinci yarısında Az rbaycan xanlıqlarının siyasi quruluşu da öz ksini tapmışdı. T ssüf ki, Az rbaycan razisind yaranan xanlıqların adını ç k n A.Milman erm ni n n sin yuğun olaraq İr van xanlığını bu siyahıya daxil etmir. Buna baxmayaraq, monoqrafiyada t svir edil n xanlıqların siyasi quruluşu il bağlı m s l l ri İr van xanlığına da şamil etm k olar.

H.İbrahimb ylinin 1969-cu ild Moskvada n şr olunmuş s rind (161) is XIX yüzilliyin birinci otuzilliyind Az rbaycan xanlıqlarının Rusiya dövl ti t r find n işğalı t dqiq edilmişdir. s rd h m birinci, h m d ikinci Rusiya-İran, Rusiya-Osmanlı müharib l ri dövründ Az rbaycan razisinin işğalı öz ksini tapmışdı. Burada qısa da olsa İr van xanlığı razisind ged n döyşl r d toxunulmuşdu. Lakin mü llif bir çox sovet t dqiqatçıları kimi İr van xanlığını Az rbaycan xanlıqlarından ayırır v bu xanlığı Erm nistan dövl ti kimi t qdim edir.

Mövzunun t dqiqind erm ni mü llifl rinin s rl rind n d istifad olunmuşdur. İlk d f İr van xanlığının tarixini t dqiq etm y c hd ed n erm ni mü llifl rind n V.R.Qriqoryanı xüsusi qeyd etm k lazımdır. Onun 1958-ci ild erm ni dilind n şr etdirdiyi s ri (130) xüsusi h miyy t malikdir. Erm nistanın m rk zi arxivi olan Matenandaranda saxlanılan s n dl r sasında yazılan bu s r İr van xanlığının 1780-1800-cü ill r tarixini hat edir. Monoqrafiyada İr van xanlığının siyasi, sosial-iqtisadi v ziyy ti, dövl t quruluşu, inzibati- razi bölgüsü, t bii s rv tl ri, vergi v mük ll fiyy tl ri, halinin etnik t rkibi haqqında mü yy n m lumatlar verilmişdir. Lakin o, s rind İr van xanlığının tarixini kifay t q d r saxtalaşdırmışdı. Monoqrafiyada İr van xanlığının Ş rqi Erm nistan v

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

yaxud Ararat ölk si kimi t qdim edilm si, yer adlarının erm nil şdirilm si, etnik c h td n erm nil rin üstünlük t şkil etm si v s. m s l l r haqqında verdiyi m lumatlar mü llifin erm ni n n sin sadiqliyini göst rir.

Erm ni mü llifl rind n olan A.R.İoannesyanın (164; 165) s rl rind XVIII srin 60-80-ci ill rind Rusiyanın C nubi Qafqaz siyas tin özl rinin c susluq f aliyy ti il köm k ed n ayrı-ayrı erm ni xadiml rinin-İ.Lazarevin, arxiyepiskop İ.Arqutinskinin, İ.Eminin v başqalarının xidm tl rini erm ni azadlıq h r katı kimi t qdim ed r k, onların İr van xanlığı razisind Erm ni dövl ti yaratmaq planlarından b hs etmişdir. Lakin bu s rl rd İr van xanlığının siyasi, iqtisadi tarixi, halisi haqqında m lumata da rast g lm k olar. A.R.İoannesyanın s rd İ.Arqutinskinin m ktubuna sas n, İr van xanlığında erm ni halisinin çox az olması fikrini t sdiq etm si bizim xeyrimiz olan faktlardandır. Dig r t r fd n mü llifin s rl rd t qdim etdiyi arxiv s n dl ri mövzumuz üçün çox h miyy tlidir.

V.A.Parsamyanın 1972-ci ild n şr olunan monoqrafiyası da diqq ti c lb ed n s rl rd ndir (227). Burada t svir edil n hadis l r 1801-1900 ill ri hat edir. s rin birinci v ikinci f sill ri İr van xanlığının tarixin h sr olunmuşdur. Lakin monoqrafiyanın adından göründüyü kimi mü llif bu xanlığın tarixini erm ni xalqının tarixi kimi q l m ver r k, oxucunu buna inandırmaq v h qiq td n yayındırmaq ist yir. Bel ki, s rd İr van xanlığının siyasi tarixi, dövl t quruluşu, inzibati- razi bölgüsü, ş h r v k nd h yatı, torpaq mülkiyy ti formaları, vergi v mük ll fiyy tl r, halinin sayı, etnik, dini v silki t rkibi haqqında m s l l ri Erm nistan dövl tind baş ver n hadis kimi göst rir. İr van xanlığını erm ni dövl ti kimi t qdim etm y çalışsa da, mü llif s rind bütün yer adlarının Az ri türkç , hakimiyy td olan xanların Az ri türkü, halinin ks riyy ti is Az ri türkl rinin olmasını açıq göst rmişdir. Dig r t r fd n, erm nil rin İr van xanlığına v Az rbaycanın dig r razil rin köçürülm kl etnik c h td n çoxluğa nail olmasını mü llif özü d etiraf etmişdi.

Erm ni mü llifl rind n T.X.Akopyan is monoqrafiyasında (62) İr van ş h rinin tarixin toxunmuşdu. s rd İr van ş h rinin daxili quruluşu, ictimai-iqtisadi h yatı v hali m s l l rin yer verilmişdi. Lakin İr van ş h ri erm ni ş h ri kimi t dqiq olunaraq saxtalaşdırılmışdı. Dig r t r fd n s rd yeri g ldikc , İr van xanlığının inzibati- razi bölgüsün v dövl t quruluşuna da toxunulmuşdu.

B.M.Arutunyan is s rl rind (73) sas n Eçmi dzin kils sinin tarixin toxunsa da, burada torpaq mülkiyy ti formaları, vergi v mük ll fiyy tl r haqqında m lumata rast g lm k mümkündür.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

İr van xanlığının tarixinin saxtalaşdırılması 1956-cı ild n şr olunmuş «Oçerki istorii SSSR» adlı ümumil şdirilmiş s rd d öz ksini tapmışdır (225). s rin bir bölm si «Erm nistan» kimi t qdim edilir v slind burada İr van xanlığından b hs edilmişdir (225,736-754). Bu bölm nin mü llifl ri olan A.R.İoannesyan v P.T.Arutunyan burada İr van xanlığını Ş rqi Erm nistan kimi q l m alaraq, onun siyasi, sosial-iqtisadi v ziyy ti, s n tkarlıq, ticar t, vergi v mük ll fiyy tl ri, m d niyy ti v s. t svir etm y çalışmışlar. Lakin bu bölm d İr van xanlığı erm ni dövl ti kimi t qdim edils d , diqq t etdikd görm k olar ki, xanlığın tarixind n çox Eçmi dzin kils sinin tarixin toxunulmuş v ayrı-ayrı erm ni xadiml rinin casusluq v m d ni f aliyy tind n b hs edilmişdir.

İr van xanlığının tarixinin t hrif edilm si 1980-ci ild İr vanda n şr olunmuş «Erm ni xalqının tarixi» adlı ümumil şdirilmiş s rd n d yan keçm mişdir (167). Bu s rin üçüncü f silind İr van xanlığından b hs edilir. Hadis l r XIX yüzilliyin vv ll rind n xanlıq işğal olunana q d r bir dövrü hat edir. Burada da İr van xanlığı Ş rqi Erm nistan razisi kimi göst rilir, qısa da olsa onun siyasi, sosial-iqtisadi v hali m s l l rin toxunulur. Erm ni mü llifl rinin dig r s rl rind olduğu kimi burada da xan başda olmaqla idar orqanlarının v halinin ks riyy tini t şkil ed n Az ri türkl rinin f aliyy ti kölg d qalır v Rusiya dövl tin c susluq ed n ayrı-ayrı erm ni xadiml rinin f aliyy ti is h dd n artıq şişirdirilir.

Qeyd etm k lazımdır ki, bütün erm ni mü llifl ri İr van xanlığını Erm nistan dövl ti kimi q l m almasına baxmayaraq, bu xanlığın tarixinin bütövlükd t dqiq olunmasından qaçırlar. Onların s rl rin diqq t etdikd görm k olar ki, İr van xanlığının tarixi XVIII yüzilliyin 80-ci ill rind n v sas n d XIX yüzilliyin vv ll rind n t svir edilir. İşğal olunduğu dövrd n bu gün q d r İr van xanlığını Erm nistan dövl ti hesab ed n erm ni mü llifl ri xanlığın tarixini trafli t dqiq etm kd n ç kinmiş v bu m s l d bit r fli x tt götürmüşl r. Bu bir daha sübut edir ki, İr van xanlığının tarixinin h rt r fli t dqiqi sl sahibinin- Az rbaycan t dqiqatçısının işidir.

Mövzumuzla bağlı b zi m s l l r gürcü sovet tarixçil rinin s rl rind v d rslikl rind d rast g lm k mümkündür. M s l n, 1946-cı ild n şr edilmiş «Gürcüstan tarixi» adlı d rslik kitabında (168) İr van xanlığının siyasi v ziyy ti il bağlı b zi m qamlar öz ksini tapmışdı. Lakin s rin h miyy ti ondan ibar tdir ki, burada İr van xanlığı Az rbaycan xanlığı kimi t qdim olunur.

Gürcü sovet tarixçil rind n G.Kikodzenin «II İrakli» s rind d İr van xanlığı il bağlı b zi m s l l r toxunulmuşdur (179). s r Kartli-

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Kaxetiya çarı II İraklinin h yat v f aliyy tind n b hs edils d , burada İr van xanlığının siyasi tarixin dair hadis l r d öz ksini tapmışdı. Lakin s rin müsb t c h ti mü llifin İr van xanlığını Az rbaycan xanlığı kimi q bul etm sidir.

Q.Q.Payçadze «Georgievski traktatı» s rind d (226) İr van xanlığı il bağlı b zi m qamlara toxunmuşdur. s rd 1783-cü ild Rusiya il Kartli-Kaxetiya arasında bağlanmış müqavil d n b hs edilir. Lakin burada İr van xanlığının Kartli-Kaxetiya çarlığı il münasib tl rin d mü yy n q d r yer verilmişdi. Monoqrafiyada maraqlı m qam mü llifin İr van xanlığına ziddiyy tli münasib tidir. Q.Payçadze İr vanın müst qil xanlıq kimi XVII yüzilliyin vv ll rind Erm nstanda yarandığını göst rmişdi. O, yazır ki, İr van xanlığı 1604-cü ild I şah Abbas t r find n Ş rqi Erm nistan razisind yaranmışdı. Dig r t r fd n mü llif İr van xanlığını erm ni dövl ti olmadığını göst rmişdi. Gürcü tarixçisi fikirini bel izah edir: «Bel likl , İr van xanlığı dövl t idar çiliyi aparatına gör erm ni dövl ti deyildir» (226,57). Mü llifin g ldiyi bu n tic mövzumuz üçün mühüm h miyy t k sb edir.

Az rbaycan soet tarixşünaslığında is v ziyy t bir q d r f rql nir. 1920-30-cu ill rd xalqımıza qarşı repressiyanın gücl nm si, inzibati amirlik sisteminin tarixşünaslığa siray t etm si tariximizin h qiqi t dqiqin mane olmuşdu. T dqiqatçılarımız mill tçi damğasından ehtiyat ed r k tariximizin bir çox probleml rind , sas n d razi m s l sind susmuşdular. M hz bu baxımdan İr van xanlığının tarixin bigan yanaşılmış v bir növ Az rbaycanın bu q dim torpaqları erm nil r «güz şt» edilmişdi. Lakin buna baxmayaraq, Az rbaycan sovet tarixşünaslığında dig r Az rbaycan xanlıqları il bağlı s rl r yazılmışdı.

Az rbaycan xanlıqları il bağlı m s l l r 1958 v 1961-ci ill rd n şr edilmiş Az rbaycan tarixinin birinci v ikinci cildl rind öz ksini tapmışdı (18; 19). Bu ümumil şmiş s rl rd Az rbaycan xanlıqlarının yaranmasının ş rtl ri, ictimai-iqtisadi v siyasi quruluşu, Rusiya t r find n işğalından b hs edilir. M hz burada qoyulan m s l l ri İr van xanlığının tarixin d şamil etm k olar.

XVIII yüzilliyin Az rbaycan tarixinin görk mli t dqiqatçıları H.V.Abdullayevin v F.M. liyevin s rl rind (58; 59; 27) bil vasit İr van xanlığının tarixin toxunulmasa da, burada xanlıqların ümumi sosial-iqtisadi v siyasi quruluşu, inzibati razi bölgüsü, torpaq mülkiyy ti formaları, vergi v mük ll fiyy tl r, halinin sosial t rkibi, ş h r v k nd h yatı v s. m s l l r geniş yer verilmişdir. Bu m s l l r mövzumuzun t dqiqind mühüm yeri tutur.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

C nubi Az rbaycan xanlıqlarının görk mli t dqiqatçısı H. .D lilinin s rl rind (24; 25) is İr van xanlığı tarixinin b zi m s l l ri öz ksini tapmışdır. Mü llif s rl rind C nubi Az rbaycan xanlıqarının siyasi, sosial-iqtisadi, idar çilik va dig r m s l l rd n b hs etm kl yanaşı İr van xanlığının Urmiya v Xoy xanlıqları il siyasi münasib tl rin qısa da olsa toxunmuşdur. Lakin mü llif bu xanlığa Az rbaycanda deyil, Erm nistanda yaranan dövl t kimi yanaşır.

Mövzumuzla bağlı s rl rin **dördüncü qrupuna** XX yüzilliyin 90-cı ill rin vv ll rind Az rbaycan Respublikası öz müst qilliyini b rpa etdikd n sonra yazılan srl r daxildir. Bildiyimiz kimi, sovet dövründ xalqımıza ögey münasib t olduğuna gör , onun tarixini saxtalaşdırmağa s y göst rilmişdi. Bel ögey münasib t Az rbaycan xanlıqlarının siyasi tarixind n d yan keçm miş v obyektiv s b bl rd n v t n tarixşünaslığında İr van xanlığının tarixin toxunulmamışdı. Lakin müst qillik ld edildikd n sonra xalqımız öz tarixin sahib çıxmış v t dqiqatçılarımız bu sah d uğur qazanmışlar. M hz bu s b bd n, sovet dövründ zor gücün Az rbaycan xanlıqlarının tarixind n ayrı öyr nil n İr van xanlığının tarixin dair s rl r yazılmağa başlandı.

Müst qillik dövründ İr van xanlığının bilavasit tarix h sr edilmiş ilk c hd kimi Az rbaycan xanlıqlar dövrünün görk mli t dqiqatçılarından biri F. liyevin U.H s novla birlikd yazdıqları «İr van xanlığı» s rini (30) hesab etm k olar. Bu s r sonralar İr van xanlığı tarixi haqqında yazılacaq s rl r üçün bir örn kdir. s rd İr van xanlığının siyasi, ictimai-iqtisadi v ziyy ti, inzibati- razi bölgüsü, torpaq mülkiyy ti formaları, vergi v mük ll fiyy tl r kimi m s l l r öz ksini tapmışdı. Lakin ilk c hd olduğu üçün arxiv materiallarının azlığından monoqrafiyada çatışmayan m s l l r az deyil. s rd İr van xanlığı il Kartli-Kaxetiya, Rusiya, İran, Osmanlı döl ti il siyasi münasib tl rd bir çox m s l l r diqqtd n k narda qalmış, hadis l r qısa toxunulmuş, hakimiyy td olan İr van xanlarının hamısı haqqında m lumat verilm mişdi.

Bu qrupa daxil olan s rl rd n biri d «Naxçıvan xanlığı» monoqrafiyasıdır (29). F. liyevin v M. liyevin birlikd yazdıqları bu s rd Naxçıvan xanlığının tarixin toxunulsa da, burada İr van xanlığının Naxçıvan, Qarabağ, Xoy xanlıqları il siyasi münasib tl ri, Ağa M h mmd şah Qacarın yürüşl ri dövründ Naxçıvan v İr van xanlıqlarının siyasi durumu kimi m s l l r toxunulmuşdu.

M.Süleymanovun s ri is İr van xanlığının Rusiyaya birl şdirilm si tarixind n b hs edir (51). s rd İr van xanlığının siyasi tarixi, onun Rusiya, İran, Kartli-Kaxetiya, Osmanlı dövl tl ri il münasib tl ri, dövl t

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

quruluşu, inzibati- razi bölgüsü, hali haqqında m s l l r öz ksini tapmışdı. Lakin bu s rin qüsuru ondan ibar tdir ki, mü llif t svir etdiyi hadis l rin sitatını göst rmir.

N.Mustafayevanın C nubi Az rbaycan xanlıqlarına h sr olunmuş s rind mövzunun ayrı-ayrı m s l l rin toxunulmuşdur (44). Daha çox C nubi Az rbaycan xanlıqlarının siyasi, sosial-iqtisadi v ziyy tind n b hs ed n mü llif s rd Xoy xanlığı il İr van xanlığının siyasi münasib tl rini, Ağa M h mm d şah Qacarın yürüşl rini, birinci v ikinci İr van döyüşl rini, xanlığın rus qoşunları t r find n işğalını qısa da olsa t svir etmişdir.

V.Umudlunun s ri (53) XIX yüzilliyin vv ll rind Az rbaycan xanlıqlarının rus işğalçılarına qarşı mübariz si v işğalın gedişin h sr edilmişdi. Monoqrafiyada İr van xanlığının siyasi v ziyy ti, birinci v ikinci İran-Rusiya müharib l ri dövründ İr van uğrundu müharib v bu xanlığın işğalı trafllı t svir edilmişdir.

Son dövrl rd Az rbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövl ti il siyasi münasib tl rind n b hs ed n xeyli s rl r meydana g lmişdi. Bu problemin araşdırılmasında Az rbaycan xanlıqlar dövrü tarixinin görk mli t dqiqatçısı T.T.Mustafazad nin Türkiy arxivl rind n ld etdiyi, elmi ictimayy t m lum olmayan z ngin s n dl r sasında yazdığı monoqrafiyası xüsusi h miyy t malikdir (46). XVIII-XIX yüzüllüyün vv ll rini hat ed n monoqrafiyada Osmanlı dövl tinin Az rbaycan xanlıqları, xüsüs n d İr van xanlığı il bağlı siyasi münasib tl rin toxunulmuşdu. s rd İr van xanlığının siyasi v ziyy ti, Osmanlı, Rusiya v İran dövl tl rinin C nubi Qafqazda yeritdikl ri siyas tind İr van xanlığının yeri v rolu haqqında z ngin faktlar toplanmışdır.

T.T.Mustafazad nin dörd cildlik «Ümumi tarix» adlı ümumil şmiş s rinin üçüncü cildind (45) Az rbaycan xanlıqlarının siyasi, sosial-iqtisadi v ziyy tin d toxunmuşdur. s rd İr van xanlığının dig r xanlıqlarla, İran, Rusiya v Osmanlı dövl tl ri il siyasi münasib tl ri qısaca da olsa öz ksini tapmışdır.

Az rbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövl ti il siyasi laq l rin G.N c flinin s rind d toxunulmuşdur (48). Bu s r Az rbaycan tarixşünaslığında Osmanlı-Az rbaycan xanlıqları münasib tl rin dair yeni s pgid yazılmış s r hesab edilm lidir. Türk arxiv m nb l ri sasında yazılmış s rd İr van xanlığının siyasi v ziyy ti, xanlığın Kartli-Kaxetiya, Osmanlı Türkiy si, Rusiya, İran il münasib tl rin dair maraqlı faktlar aşkar edilmişdir.

F.Ağamalının s ri (1) mövzumuz üçün xüsusi h miyy ti var. s rd ayrıca İr van xanlığından b hs edilm s d , burada ümumi Az rbaycan xanlıqlarının sosial-iqtisadi, xanlıqların dövl t quruluşu

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

inzibati- razi bölgüsü, torpaq mülkiyy ti formaları, vergi v mük ll fiyy tl r, ş h r v k nd h yatı, halinin sosial t rkibi haqqında m s l l r işıqlandırılmışdır.

T dqiq etdiyimiz mövzu il bağlı olan s rl rd n biri d C.M.Mustafayevin «Xanlıqlar dövründ Az rbaycanda s n tkarlıq» adlı monoqrafiyasıdır (43). Bu Az rbaycan tarixşünaslığında xanlıqlar dövründ s n tkarlıq probleml rind n b hs ed n ilk s rdir. Z ngin arxiv materialları v yazılı m nb l r sasında yazılmış s rd Az rbaycan xanlıqlarının, h mçinin İr van xanlığının s n t istehsalının sas m rk zl ri olan ş h rl rin v ziyy ti v s n t istehsalının ayrı-ayrı sah l rinin inkişaf s viyy l ri t dqiq edilir.

Son dövrl rd Az rbaycan tarixşünaslığında tarixi coğrafiya m s l sin diqq t artmışdır. V.Piriyevin v T.İsmayılın s rl rind (49;166) ümumi Az rbaycanın tarixi coğrafiyasınadan b hs edil rk n İr van xanlığına da qısaca toxunulmuşdur. Lakin qeyd edil n s rl r İr van xanlığının tarixi coğrafiyasını tam ks etdirmir v bu m s l nin b zi t r fl ri qaranlıq qalır.

Mövzunun t dqiqind son dövrl rd n şr olunmuş yeddi cildlik Az rbaycan tarixinin üçüncü v dördüncü cildl rind n d istifad olunmuşdu (20; 21). Bu ümumil şmiş s rl rd xanlıqların siyasi, ictimai-iqtisadi v ziyy ti il b rab r İr van xanlığı haqqında da m lumat verilmişdir.

Bel likl , tarixşünaslıqda İr van xanlığının tarixi il bağlı b zi m s l l r öz ksini tapmasına baxmayaraq, bu xanlığın tarixi tam öyr nilm miş v bir çox m qamlar qaranlıq qalmışdır. Monoqrafiyada ilk d f olaraq İr van xanlığının tarixi coğrafiyası v halinin say, etnik v sosial t rkibi kompleks ş kild t dqiq edilmiş, ist r ş h r, ist rs d k nd halisinin sayı d qiql şdirilmişdi.

Created with
nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

I F SİL

XVIII yüzilliyin ikinci yarısında İr van xanlığının siyasi v ziyy ti

1.1.İr van xanlığının yaranması

Nadir şah 1747-ci il iyunun 20-d sui q sd n tic sind öldürüldükd n sonra onun yaratdığı imperiya dağılır v imperiyanın t rkibin daxil olan Az rbaycan razisind 20- yaxın xırda feodal dövl tl ri olan xanlıqlar yarandı (225,760; 233,86; 187,116-159; 58,12-14; 59,86-112; 65,220-221; 24,20-25; 44,128-132). Bel xanlıqlardan biri d m rk zi İr van ş h ri olan İr van xanlığı idi. İr van müst qil xanlığa çevril n q d r S f vi dövl tinin Çuxurs d b yl rb yliyinin m rk zi vilay ti olmuş, mür kk b v z ngin tarixi yol keçmişdi. İr vanla bağlı siyasi hadis l r qısaca n z r salmaqla bu xanlığın m l g lm si s b bl rini izl m k mümkündür.

İr vanın tarixi S f vi dövl ti il sıx bağlı olmuşdu. XVI srin vv ll rind yaranmış m rk zi T briz ş h ri olan S f vi dövl ti inzibati-razi bölgüsün gör b yl rb ylikl r bölünmüşdü. XVII srd sayı on üç çatan b yl rb ylikd n biri d m rk zi İr van ş h ri olan Çuxurs d b yl rb yliyi idi. İr vanla birlikd Naxçıvan v Maku yal tl ri d bu b yl rb yliyin t rkibin daxil olmuşdu (422,101; 233 ,117; 26,241-242; 391,88). Osmanlı Türkiy si il h ms rh d olduğundan Çuxurs d b yl rb yliyi h r iki imperiya arasında fasil l rl bir sr q d r davam ed n müharib l r n tic sind xeyli dağıntıya v insan itkisin m ruz qalmış, İr van ş h ri is d f l rl ld n- l keçmişdi (50,53, 68-74; 235,26, 58-59, 79-80, 83-84, 91-92; 132,75-76). S f vi şahlarının müharib l r zamanı «yandırılmış torpaq taktikası», Şah I Abbasın (1587-1629) «böyük sürgün» siyas ti d insan qırğınından lav , yal tin t s rrüfat h yatını m hv etmişdi (134,488; 233,277; 390,101-102; 391,69-70). Burada sakitlik yalnız 1639-cu il mayın 17-d S f vi v Osmanlı imperiyaları arasında bağlanmış Q sri-Şirin müqavil sind n sonra b rq rar olmuşdu (20,263).

Az rbaycanın dig r razil rind olduğu kimi, Çuxurs d b yl rb yliyind , xüsus n d , onun t rkib hiss si olan İr van yal tind d müharib nin t s rrüfata vurduğu acı n tic l ri aradan qaldırılmağa başlandı. İr van yal ti Osmanlı Türkiy sin yaxın razid yerl şdiyin gör , S f vi şahları bu bölg y xüsusi diqq t yetirirdil r. Onlar bu bölg y özl rin

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

yaxın adamları hakim t yin edirdil r. vv ll r Çuxurs d b yl rb yliyinin idar çiliyi ustaclı tayfasının nümay nd l rin tapşırılırdısa, şah I Abbasın (1587-1629) dövründ n başlayaraq Qacar tayfasından olan hakiml r m rk zi İr van ş h ri olan Çuxurs d b yl rb yliyinin b yl rb yi seçilm y başladı. mirgün xan Qacar (1604-1625) onun dövründ b yl rb yi t yin olunmuşdu (233,126; 390,99; 391,68). M hz Qacar nümay nd l rinin s yi n tic sind İr van yal ti dağıntılardan xilas ola bildi, müharib n tic sind qaçqın düşmüş insanlar öz doğma yurdlarına qayıtdılar. Tezlikl , İr van S f vil r dövl tinin n varlı yal tl rind n birin çevrildi. Bunun şahidi olan fransız s yyahı J.Şard n yazırdı ki, İr van « n varlı v çox g lirli olan yal tdir. Onun ild otuz iki min tüm n (500 min ekü) g liri olur. (Hakiml r) varlanmaq m qs di il alçaltma, h diyy , qadağan olunmuş yollarla bu g liri iki yüz min tüm n çatdırırlar…Çuxurs d hakiml rinin şahın yanında böyük hörm ti vardı» (52,23).

XVII srin axırları-XVIII srin vv ll rind S f vil r imperiyasını d rin iqtisadi v siyasi böhran bürüdü (190,3-14; 394,112; 233,82-84; 187,63-64; 163,77-80; 72,35-65; 65,16-18). Şah I Soltan Hüseynin (1694-1722) h yata keçirdiyi islahatlar ölk ni bu b ladan xilas ed bilm di (135,18-20). İmperiyanın h r t r find narazılıqlar v üsyanlar başladı (409,49). 1722-ci ild imperiyanın m rk z ş h ri İsfahanın fqan tayfaları t r find n l keçirilm si v şahın h bs edilm si imperiyanın süqutunu yaxınlaşdırırdı. Bu hadis l r İr van yal tind n d yan keçm mişdi.

XVIII srin vv ll rind Az rbaycanda şah hakimiyy tin qarşı üsyanlar başladı. Bu üsyanların n böyüyü Hacı Davudun başçılığı il olmuşdu. 1721-ci ild Hacı Davudun üsyançı d st l ri dövrün n z ngin ticar t ş h rl rind n biri olan Şamaxı ş h rini l keçirmişdi (409,79; 135,94; 65,33-34). Şamaxı kimi iri ticar t ş h rinin işğal edilm si qonşu yal t hakiml rini t şviş salmışdı. İr van hakimi baş ver n hadis l r bigan qala bilm zdi. Bu dövrd İr van hakimi Allahqulu xan• (1719-1724) idi (153,266; 40,15). O, v G nc li Uğurlu xan üsyanın qarşısını almaq üçün silahlı qüvv l rini üsyançılara qarşı birl şdirm yi q rara aldı. H r iki hakim ilk növb d şaha x b r ver r k ondan köm k xahiş etdil r. Lakin bu zaman şahın özün köm k lazım idi. H s n C lalyan yazırdı: «bu ş h r (Şamaxı- E.T) tutulduqdan sonra G nc v İr van hakiml ri ş h rin tutulmasını şaha x b r verdil r, özl ri is bütün qoşunu il B rd ş h rin , Kür çayı sahilin g ldil r. Orada İr van xanı bütün mahal hakiml ri il ,

---

• Kamankeş Mustafa ağa «İr van ş h ri haqqında t krir» s rind İr van hakimi liqulu xanın olduğunu bildirir (s h.50).

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

G nc   xanı is   bütün   yanları il   30.000-   q d r qoşun toplamışdı» (135,28). Dig r m nb y gör is , birl şmiş qoşunun t rkibi 40.000 n f r çatırdı (409,81; 74,74). Mütt fiq qoşunlar B rd yaxınlığında, Kür çayı sahilind   dinc l rk n üsyançıların gözl nilm z hücumu n tic sind darmadağın edilmişdi. H s n C lalyanın yazdığına gör , «bütün gec ni eyş-işr tl keçir n qoşun s h r yaxın d rin yuxuya getmişdi. Bundan istifad ed n üsyançılar sakitc Kür çayını keç r k q fl hücumla onları darmadağın ed r k qaçmağa m cbur etmişdi» (135,29). Döyüşü t svir ed n ingilis s yyahı C.Hanvey qeyd edirdi ki, «Fasil siz hücumlara m ruz qalan ordu, n hay t, qaçmağa başladı, bir çoxları İr vana, başqaları is G nc y qaçdılar, üsyançılar is düş rg ni l keçidil r» (409,81). Bu döyüşd ir vanlılardan da çoxlu öl n v yaralanan olmuşdu (74,74).

Ölk ni bürümüş böhran qonşu dövl tl rin buraya müdaxil sini asanlaşdırır. XVIII srin 20-ci ill rin vv ll rind n başlayaraq Rusiya v Osmanlı imperiyaları f allığını artırdı. 1722-1723-cü ill rd I Pyotrun başçılığı il rus qoşunlarının Az rbaycanın X z rsahili razil rin yürüşü n tic sind bu yerl r işğal edilmişdi (187,74-84; 65,38-54). Rusiya t r find n h min razil rin işğal edilm si, bu region uğrunda onunla r qab t aparan Osmanlı Türkiy sinin 1723-cü ild n Az rbaycana hücum etm sin ş rait yaratdı. N hay t, 1724-cü il iyulun 12-d Rusiya v Osmanlı Türkiy si arasında bağlanmış «İstambul müqavil si»n gör , Az rbaycan torpaqları h r iki imperiya arasında bölüşdürüldü (5,4; 419,185-189; 84,c.1,58-62; 85,219-225).

İstambul müqavil si Osmanlı Türkiy sinin Az rbaycanda f aliyy tini daha da genişl ndirirdi. Osmanlı qoşununun ilk hücumuna m ruz qalan razil rd n biri d m rk zi İr van ş h ri olan Çuxurs d b yl rb yliyi idi. Az rbaycanın m rk zi razil rin ged n yol buradan keçdiyind n İr vanda möhk ml nm k osmanlılara çox vacib idi.

1724-cü il iyunun axırlarında Diyarb kr hakimi Arif   hm d paşa 30 minlik qoşunla Araz çayını keç r k İr van yal tin daxil oldu (409,106). Osmanlı qoşunu Arpa çayı sahilind düş rg saldı. Onların keçirdiyi h rbi m liyyat «Anonim erm ni xronikası»nda, h m d ingilis s yyahı C.Hanveyin s yah tnam sind   trafl b hs edilir. Arpa çayı sahilind mövqe tutmuş s r sg r Arif   hm d paşanın mrin   sas n Yavuz H s nin v Qoç   linin başçılığı il 1800 n f rlik h rbi hiss k şfiyyat m qs dil   ir li gönd rilir. H rbi hiss İr van yaxınlığında Çuxurs d b yl rb yi Allahqulu xanın süvari d st si il üz-üz g ldi. Baş vermiş qanlı döyüşd osmanlılar q l b çalır, t r fl r arasında çoxlu öl n v yaralanan olur. M ğlub edilmiş

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Allahqulu xan qalan qoşunla İr van qalasına sığınır v bir daha nizami osmanlı qoşunu il açıq döyüş girm y c hd etmir (68,8).

İr van qoşunu geri ç kildikd n sonra Yavuz H s nin v Qoç linin başçılıq etdiyi osmanlı qüvv l ri ir li h r k t ed r k G rni yaşayış m nt q sini mühasir y alır. İr van xanından heç bir köm k almayan G rni halisi sülh danışığından sonra osmanlılara t slim olur (68,8-10). G rnid kiçik qarnizon saxlayan Osmanlı komandanlığı İr van ş h rini l keçirm k üçün qalan qoşunu qalaya yeridir v xanın sığındığı qalanı mühasir y alır.

Allahqulu xan İr van qalasının müdafi sini vaxtında gücl ndir bilmişdi. O, qalanın müdafi sini gücl ndirm k m qs dil traf k ndl rin halisini qalaya köçürmüşdü. İr van qalasının möhk ml ndiyini gör n Arif hm d paşa ilk növb d qalanın könüllü t slim olunması üçün xanın yanına xüsusi nümay nd hey ti gönd rdi. Lakin Allahqulu xan vaxt qazanmaq v şahdan göm k almaq niyy til osmanlı elçil rin «şaha bu haqda x b r gönd r r v ancaq şahın razılığı il qalanı t slim ed bil r» cavabını vermişdi (68,11).

İr vanlıların könüllü t slim olmayacağını gör n Arif hm d paşa qalaya hücum mrini verdi. Qala güclü bombardıma edilir. H r iki t r f m rdlikl döyüşürdü. C.Hanvey yazırdı: «Osmanlı ordusu xeyli sayda topa malik idi v bunun köm yi il onlar tezlikl , qala divarlarında çatlar m l g tirdil r. S r sg r (Arif hm d paşa- E.T) qalaya hücum ed rk n onun qoşunu hün r göst rirdi, eyni zamanda bu hücum qala qarnizonu t r find n c sar tl d f edilirdi» (409,107). İlk hücum c hdinin uğursuzluğu İr van qalasının osmanlılar t r find n uzunmüdd tli mühasir d saxlamasına s b b olur. Lakin qala sakinl rinin zimkar müdafi sin baxmayaraq, osmanlı qoşunu qalaya hücumlarını dayandırmırdı. Osmanlıların ayrı-ayrı vaxtlarda İr van qalasına üç d f güclü hücumu qoşun hiss l ri t r find n mülkü halinin köm yi il m rdlikl d f edilmişdi. H r iki t r fd n çoxlu öl n v yaralanan var idi. İş o yer çatmışdı ki, c s dl rin çürüm sind n h r t r fi müxt lif x st likl r bürümüşdü. Buna gör d , paşa öl nl ri d fn etm k üçün üç günlük barışıq xahiş etmişdi (409,107).

1724-cü il sentyabrın 10-da Osmanlı qoşunu İr van qalasına dördüncü hücumunu edir. Lakin bu hücum da müv ff qiyy t g tirmir. Uğursuz hücumlar Osmanlı qoşununu ağır v ziyy t salmışdı. Osmanlılar döyüşl rd iyirimi min yaxın adam itirmişdil r. Burada dözülm z hava ş raiti d öz işini görmüşdü (409,108). Lakin tezlikl ayın sonlarına yaxın rzurum hakimi Sarı Mustafa paşanın başçılığı il buraya lav qoşun hiss l rinin g lm si İr van xanını b rk qorxuya saldı (409,108; 68,14).

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Köm ksiz qalmış qala sakinl rinin v ziyy ti heç d yaxşı deyildi. Bir t r fd n döyüşl rd öl nl rin sayının artması, dig r t r fd n rzaq çatışmazlığı müdafi çil rin sıralarını günd n-gün seyr ldirdi. Köm k üçün şah II T hmasib edil n müraci t d boşa çıxmışdı. V ziyy tin ümüdsüz olduğunu gör n Allahqulu xan Osmanlı komandanlığı il danışıqlara girm k q rarına g ldi. O, oktyabrın 1-d danışıq aparmaq üçün osmanlı düş rg sin nümay nd hey ti gönd rdi. Danışıqlara gör osmanlı baş komandanlığı t slim olacağı t qdird yerli haliy aman verirdi. Razılığı sas n başda xan olmaqla yerli qoşun hiss l ri bütün mlakları il birlikd Qarabağ s rh ddin q d r yola salınacaq, saray hli v qalanın müdafi sind iştirak etm y n xalq kütl si is İr van ş h rin köçürülm li idı. Paşa onların özl rin v mlakına toxunmayacağına söz verirdi. Ş h r, qala artilleriyası, silah- sursatı il birlikd osmanlılara t hvil verilm li idi. Bel likl , razılığa g linmiş bütün madd l r yerin yetirildi. Qarahisar paşası öz d st si il yerli qoşun hiss l rini s rh dd q d r yola saldı v Allahqulu xan şah II T hmasibin h rd yerl ş n q rargahına getdi (409,108-109; 68,15-17).

İr van qalasının mühasir si iyulun vv ll rind başlamış v oktyabrın 1-d is osmanlılara t slim olmaqla 3 ay davam etmişdi. Osmanlı qoşununun bu yürüşü İr van yal tind böyük dağıntılara v insan t lafatına s b b oldu. Bundan lav , Osmanlı işğalı il razılaşmayan xeyli hali Az rbaycanın müxt lif razil rin köçm y başladılar.

İr van ş h ri işğal edildikd n sonra burada Osmanlı üsuli-idar si yaradıldı. İr van yal ti Osmanlı Türkiy sinin sancaqlarından birin çevrildi (33,9). Buraya ilk osmanlı hakimi R c b paşa (1724-1728) t yin olundu. İr van yal ti on bir il osmanlıların lind qalmışdı (153,177; 40,15).

XVIII srin 20-ci ill rin sonu-30-cu ill rin vv ll rind görk mli s rk rd T hmasibqulu xanın siyasi s hn y çıxması S f vi dövl tind böyük dönüş yaratmışdı. O, ilk növb d xalqı öz t r fin ç k r k fqan tayfalarını İranın m rk zind n qovdu (392,46; 190,44-55). Bundan sonra o, S f vi imperiyasını b rpa etm k m qs dil rus v osmanlı müdaxil çil rin qarşı mübariz y başladı (60,53; 65,97).

XVIII srin 30-cu ill rin ortalarında Nadirin osmanlı işğalçılarına qarşı h rbi f aliyy ti daha da genişl ndi. Güclü qoşuna malik olan bacarıqlı s rk rd işğal olunmuş Az rbaycan torpaqlarını osmanlılardan geri ala-ala şimala doğru h r k t edir. 1734-cü ilin yayında Şimali Az rbaycana v Dağıstana hücum ed n Nadir xanın qoşunu h min ilin oktyabr ayında G nc ş h rini mühasir y almağa başlayır (68,52; 414,125). H min vaxt G nc ş h rind   rzaqla t min olunmuş beş min q d r nizami Osmanlı qoşun hiss si var idi (409,139). Nadir xanın qoşununun güclü hücumuna

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

baxmayaraq, Osmanlı qoşunu onlara ciddi müqavim t göst rirdi. Müqavim tin bir s b bi d , osmanlıların Qarsdan köm k almaq ümüdi idi. Bu zaman h qiq t n d , Qarsda Abdulla paşanın başçılığı il Osmanlı qoşunu G nc qarnizonuna köm y t l sirdi. Bu x b ri eşid n Nadir xan G nc d azsaylı qoşun saxlayaraq osmanlı paşasını qarşılamaq üçün Osmanlı-S f vi s rh ddin doğru h r k t edir. 1735-ci ilin iyulunda İr van ş h ri yaxınlığında, erm ni kils si olan Eçmi dzinin (Üçkils -E.T) şimal-ş rqind osmanlı qoşunu il Nadirin qoşunu arasında qanlı döyüş baş verdi (118,72; 409,144). Bu döyüşd Nadir xanın qoşunu 55.000, Abdulla paşanın qoşunu is 80.000 n f rd n ibar t olmuşdu (409,144-145). T r fl r arasında baş vermiş döyüş n tic sind Osmanlı qoşunu güclü müqavim t m ruz qalaraq, çoxlu itki verm kl geri ç kilm y m cbur olmuşdu (187,205; 118,72; 409,145).

Osmanlıları m ğlub etdikd n sonra Nadir xan İr van qalasını mühasir y alır. Erm ni anonim xronikasında yazılır: «H min vaxt İr vanı idar ed n osmanlılar T hmasibqulu xanın g ldiyini eşid nd ş h rd n qırağa çıxmayaraq qalanın müdafi sini möhk ml ndirm kl m şğul oldular. T hmasibqulu xan is qoşunu ir li apararaq qalanı mühasir y alır» (68,52). Tezlikl nizami Osmanlı qoşununun m ğlub edilm si qarnizon r hb rliyini sülh danışığına t hrik etdi. Qala döyüşsüz t slim olduqdan sonra orada yerl ş n Osmanlı qoşun hiss l rin Qars ş h rin geri ç kilm y icaz verilir (409,147; 68,52).

Osmanlılarla müharib İr van yal tin böyük dağıntı g tirmişdi. Müharib f lak tin m ruz qalmış İr van yal ti Nadirin burada h yata keçirdiyi t dbirl rd n sonra daha da acınacaqlı v ziyy t düşdü. vv la onun mrin sas n bu yal td n 300 ail Xorasana köçürülür (413,14; 409,146). haliy könüllü olaraq ş h rd qalması, yaxud ş h rd n çıxıb getm si müraci ti edilir. Sonra maddi v ziyy tl rind n asılı olaraq h m müs lman, h m d xristian varlılarından 10, 20, 40 v 50 tüm n m bl ğind vergi alınır (68,52). Nadirin göst rişin sas n bu d f d , Eçmi dzin kils sin toxunulmamışdı. Katolikos A.Kretatsiy xanın özü mehribanlıq göst rmişdi (186,249).

Qoşununun bir hiss sini İr van ş h rind saxlayan Nadir xan yenid n G nc y qayıdaraq mühasir ni davam etdirir. Köm ksiz qalmış G nc qarnizonu t slim edilir (414,127).

Az rbaycan razisi osmanlı qoşunundan t mizl ndikd n sonra Nadir qoşunu il Muğan düzün ç kilir. 1736-cı ild S f vil r sülal sinin son nümay nd si şah III Abbasın q fil v fat etm sind n istifad ed n s rk rd h min ilin martında özünü şah elan etdi (409,150-154; 190,118-125;

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

233,319-320; 187,106-108; 72,63; 65,122-125). Bu m rasimd ayrı-ayrı bölg l rd n g l n nümay nd l rl yanaşı, İr vandan g lmiş xan, şeyx-ül-islam, katolikos, b yl r, mirz l r, ağalar, k l nt rl r, k ndxudalar, m likl r v s. iştirak edirdil r (186,249).

Nadir şah seçildikd n sonra S f vi imperiyasının inzibati- razi bölgüsünü l ğv edir. S f vil rin Az rbaycanda mövcud olan ayrı-ayrı b yl rb ylikl ri Az rbaycan b yl rb yliyi adı altında birl şdirilir. Onun başçısı Nadirin qardaşı İbrahim xan t yin olunur. «Nadir şah Tiflis, G nc , İr van, Naxçıvan, Qarabağ vilay tl rini Rum hli v qoşununun lind n alıb öz ixtiyarına keçirdikd n sonra… Az rbaycan s rdarının (İbrahim xan-E.Q.) s lahiyy tin verilmişdi. H r elin v mahalın xanları v m likl ri var idi. Bunlar Az rbaycan s rdarının mri üzr padşahın tapşırıqlarını yerin yetirirdil r» (37,109-110). Nadirin Muğan düzünd şah seçilm sind ş xs n iştirak ed n erm ni katalikosu Abram Kretatsi yazırdı: «İlk növb d Nadir şah öz qardaşını (İbrahim xanı-E.Q.) farsca Az rbaycan adlanan Atropatena ölk sin r is, s rdar, y ni s rk rd t yin edib, Naxçıvanın, İr vanın v bütün Ararat (İr van-E.Q.) yal tinin, Gürcüstanın idar sini ona tapşırdı v onu başqa xanlar üz rind b yl rb yi, hakimi-mütl q t yin etdi» (186,244; 190,127). Şahın gördüyü ilk t dbirl rind n biri d Az rbaycanın müxt lif bölg l rin v ş h rl rin hakiml rin t yin etm si oldu. Nadir şah Heratdan Muğana g lmiş Pir Mahmud xanı İr van yal tinin xanı t yin edir. Abram Kretatsi yazırdı: «ilk vv l İr van xanı v b yl rb yi t yin olunmuş Pir Mahmud xan Heratdan g lib çıxdı, lakin (şah) onu hal-hazırda yanında saxlayır. Onun v zin Muğandan (İr vana) gönd ril n naib M h mm d Rza b y bu gün q d r Pir Mahmud xanın v zin İr van yal tini idar edir» (186,227).

F aliyy tinin birinci dövründ ölk ni xarici müdaxil çil rd n t mizl y n Nadirin, şah seçildikd n sonra apardığı saysız-hesabsız müharib l ri v ağır vergi siyas ti xalqın v ziyy tini daha da ağırlaşdırırdı. Taxılın çatışmazlığı v kin sah l rinin boş qalması n tic sind ölk ni aclıq bürümüşdü. Ölk d baş ver n acınacaqlı v ziyy ti A.Kretatsi bel t svir edirdi: «T kc Muğanda deyil, h r yerd , T brizd , Tuzaxda (Tovuz), G nc d , Qazaxda, Lorid , Gürcüstanda, Sevan (Göyç -E.Q.) gölünün sahill rind , Saxnuzorda, Qafanda, Naxçıvanda, İr vanda çör k tapılmırdı. Bu vilay tl rd buğdanın satış qiym ti bir şahıya satılırdı v b z n bu qiym t d tapmaq olmurdu» (186,253).

Şah is yeni-yeni vergil r t l b edirdi. Vergil ri ver bilm y n xalq narazılıq ed r k silahlı üsyana qalxmışdı. XVIII srin 40-cı ill rin vv ll rind bir sıra ş h rl rl yanaşı İr van ş h rinin halisi d üsyan

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

ed r k dağlara qaçmışdı. Lakin ilk vv l İr van xanı Pir Mahmud xan bu üsyanları yatırmağa müv ff q olmuşdusa da (30,24), sonralar Nadir şah hökum tin qarşı olan üsyanları yatırmaq çox da asan olmamışdı.

1746-1747-ci ill rd Az rbaycanın müxt lif bölg l rind fşarlar dövl tin qarşı üsyanlar daha da gücl ndi. H tta sad xalqdan lav , nüfuzlu ş xsl r d bu üsyanlarda f al iştirak edirdi. H min dövrd Az rbaycanda olmuş Rusiyanın İrandakı s firi M.M.Qolitsın yazırdı: «…hazırda İranın bir çox vilay tl rind v yerl rd t hlük li v ziyy t yaranmış, böyük çaxnaşma başlanmışdı. Artıq G nc , İr van, Naxçıvan, v Tiflisd çoxlu vergil r v c rim l r üzünd n dem k olar ki, kiçikd n böyüy kimi bütün hali, h tta h min ş h rl rin v zif li ş xsl ri üsyan edib öz var-dövl tl ri, mal-qaraları il dağlara ç kilibl r» (30,25). Az rbaycan yal tl ri n zar td n çıxmışdı, hali karvanları soyur v qar tl m şğul olurdu. Rusiyanın R şt ş h rind ki konsulu Kopıtovski 1747-ci il 24 may tarixli M.M.Qlitsına ünvanladığı m lumatında bildirirdi: «İr van, G nc , Tiflis, Şamaxı ş h rl ri üsyan qaldırıb, vv lc Tiflis, G nc , Şamaxı, sonra is İr van şahdan ayrılıb. Şamaxılılar dağıstanlılarla, tiflislil r G nc halisi il birlikd karvanları soyur v qar tl m şğul olurlar. İr vanlılar is qalanı möhk ml ndirm kl m şğuldurlar» (8,45-46).

Nadir şah bu üsyanların qarşısını almaq üçün misi oğlu miraslan xanı 20 minlik qoşunla Az rbaycanın şimalına gönd rdi. B rd yaxınlığında g nc lil rl baş ver n döyüşd şah qoşunu m ğlub edilir. Araz çayına doğru ç kil n miraslan xan T briz m ktub yazaraq lav köm k ist yir. T brizd n 21 top, 24 z mbur ng malik qoşun alan miraslan xan növb ti d f İr vana döğru h r k t edir. Lakin ir vanlılar onun qoşununu m ğlubiyy t uğradır. Uğursuzluğa düçar olmuş miraslan xan İr vanın 10 verstliyind düş rig salaraq, v ziyy tl laq dar şaha m lumat gönd r r k onun mrini gözl yir (8,46).

Nadir şahın 1747-ci ilin iyulunda sui-q sd n tic sind öldürülm si (190,312-313; 72,254) ölk ni bürümüş üsyanların yatırılmasına mane oldu. Şahın öldürülm sil ölk d qarışıqlıq yaranır, h r t r fd taxt-taca iddialar ir li sürülm y başladı. Bu mübariz d müvv qq ti olaraq Nadir şahın qardaşı oğlu liqulu xan Adil şah adı il hakimiyy t g tirilir (41,33; 37,114; 76,152; 190,315-316; 65,218; 24,20). Lakin yeni şah müst qil xanlıqların yaranmasının qarşısını ala bilm di. Müst qil olmağa çalışan Az rbaycan xanları taxt-tac iddiaçılarına qarşı mübariz ş raitind öz kiçik feodal dövl tl rini yaradırdılar.

Tax-taca iddia edil nl rd n biri d yalançı şahzad Sam Mirz idi. O, h l Nadir şahın ölümünd n bir q d r vv l rd bild özünü şah elan

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

etmişdi. Şahın ölümünd n sonra Astaraya ged r k oranın hakimini v qardaşını S f vi sülal sind n olduğuna inandıraraq onlarla ittifaq bağlamış v hakimi özün v zir t yin etmişdi. Astara hakimini öz t r fin ç k bil n yalançı şahzad T briz g lmiş v yerli halini özünün şah olduğunu inandırmağa çalışmışdı. Bakı hakimi d onun t r fin keçir. Sam Mirz özün t rafdarlar toplamaqla hakimiyy tini genişl ndirm y çalışırdı. Bel likl , o, 12-15 minlik qoşun toplamağa nail olur (188,101; 65,218).

Sam Mirz nin ilk hücumuna R şt ş h ri m ruz qalır. Lakin Sam Mirz burada möhk ml n bilm mişdi. O, Adil şahın gönd rdiyi c za d st sinin yaxınlaşdığını eşid r k vv lc rd bil , sonra is T briz ç kilir (188,101-102). T briz g l n Sam Mirz Nadir şahın t yin etdiyi nümay nd l rini q tl yetir r k burada möhk ml nir. O, Az rbaycanın ayrı-ayrı bölg l rin müraci tl r gönd r r k hakimiyy tinin tanınmasına çağırırdı. Az rbaycan xanları onun müraci tl rin bigan qalsa da, sad xalq onun çağırışlarını müsb t qarşılayırdı. H tta İr van, G nc , Şamaxı, Tiflis, Muğan, Astara v rd bil halisi 40 min q d r qoşun toplamış v onun adına pul da k silm y başlamışdı (9,46-47; 65,219).

Dig r t r fd n yalançı şahın fşar hakimiyy tin qarşı baş vermiş üsyanlara köm k göst rm k q rarı hali arasında onun nüfuzunun artmasına ş rait yaratmışdı. Bel ki, h min dövrd İr vanda Pir Mahmud xana v Nadir şahın misi oğlu miraslan xana qarşı yerli halinin üsyanı davam edirdi. Sam Mirz İr van üsyançılarına köm k etm k m qs di il İr van ş h rin doğru h r k t edir. Lakin İr van yaxınlığında düş rg salmış miraslan xan üsyanı yatırmaqla yanaşı Sam Mirz ni d m ğlubiyy t uğrada bilir (65,219). M ğlub olunmuş yalançı şah yenid n T briz qayıdır. miraslan xan Sam Mirz y m ktub yazaraq onun hakimiyy tinin tanımadığını bildirir v T briz doğru h r k t edir. M r nd ş h ri yaxınlığında t r fl r arasında baş ver n döyüşd miraslan xan Sam Mirz nin qoşununu darmadağın edir. Tezlikl , Sam Mirz l keçiril r k T brizd edam edilir (188,103).

Sam Mirz y qalib g l n miraslan xan T brizd möhk ml r k müst qil Az rbaycan dövl ti yaratmaq niyy tind idi (65,221). Tezlikl o, Az rbaycan xanlarını özün tabe etm k üçün f aliyy t başlayır. miraslan xan rd bil v Qaradağ xanlıqlarını özün tabe ets d , Ş ki xanı Hacı Ç l bi il döyüşd m ğlubiyy t uğrayır. Dövrün güclü Az rbaycan xanlarından biri olan Ş ki xanı il döyüşd m ğlub olan miraslan xan İr vana ç kilir. Bu dövrd İr van halisi şah nümay nd sin qarşı yenid n üsyan qaldıraraq hakimiyy ti l keçirmişdi. İr van razisind düş rg salan miraslan xan üsyanı yatırmağı q rara aldı. O, fşar s rk rd l rind n olan

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Mir Mehdi xanı qoşunla İr vana gönd rdi. Lakin miraslan xanın siyas tind n narazı olan Mir Mehdi xan ir vanlılarla razılığa g l r k onlarla birl şir v üsyanın r hb ri olur. miraslan xanın onlara aman verm c yini bil n yerli hali ona güclü müqavim t göst rir. Bu müqavim t qarşısında miraslan xan geri ç kilm y m cbur oldu. Tezlikl miraslan xana qarşı ir vanlıların da daxil olduğu Az rbaycanın müxt lif bölg l rinin ittifaqı yarandı. İr vanlılara r hb rlik ed n Mir Mehdi xan, Muğan xanı H s n li xan, miraslan xan t r find n talana m ruz qalmış kürdl r, avşarlar qüvv l rini birl şdir r k 30.000- yaxın qoşunla miraslan xana qarşı çıxırlar. Birl şmiş qoşunlar Urmiya ş h rin hücum ed r k xanın burada yerl ş n bütün x zin sini l keçirir v öz aralarında bölüşdürürl r (70,203-204). Bunun ardınca doğma qardaşı Adil şahı taxtdan salaraq hakimiyy t g l n İbrahim Mirz mraslan xanı m ğlub ed r k onu öldürür (24,108; 25,40). Bel likl , ir vanlılar yeni yaranmış xanlığı t hlük d n qoruya bildil r.

Bel likl , İr van üsyançılarını öz t r fin ç k r k, üsyana r hb rliyi l ala bil n Mir Mehdi xan fşar (1747-1752) hakimiyy ti l keçir r k müst qil İr van xanlığının sasını qoyur (421,93).

1.2. XVIII yüzilliyin 50-80-ci ill rind İr van xanlığının siyasi v ziyy ti

İr van xanlığı yarandığı günd n müst qil bir dövl t kimi qonşu dövl tl rl , Az rbaycanın b zi xanlıqları il siyasi münasib tl r qurmuş v varlığının qorumaq üçün h miş mübariz aparmışdı. Qeyd etm k lazımdır ki, Az rbaycanın q rb qurtaracağında yaranmış İr van xanlığı lverişli strateji mövqed yerl şdiyind n Rusiya, Osmanlı v İran kimi dövl tl rin m nafeyinin toqquşduğu bir bölg idi. Ona gör d , xanlıq tez-tez qonşu dövl tl rin hücumlarına m ruz qalırdı. B z n d İr van xanları gücl nm k m qs di il razil rini genişl ndirm y çalışırdı.

Az rbaycanın dig r xanlıqlarında olduğu kimi, İr van xanlığının da siyasi tarixi ara müharib l ri il z ngin olmuşdu. İr vanı müst qil xanlığa çevir n Mir Mehdi xan (1747-1752) xanlığın razisini genişl ndirm k üçün qonşu xanlıqlara yürüşl r t şkil edirdi. O, 1748-ci ilin vvll rind Urmiya xanlığına hücum edir. G l c kd taxt-tac iddiaçılarından biri olan, lakin h min dövrd bir o q d r qüvv si olmayan Urmiya xanı F t li xan fşar ir vanlılarla döyüşd m ğlubiyy t uğrayır. N tic d , F t li xan Mir Mehdi xana güz şt getm y m cbur olmuşdu (24,111; 25,42).

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Lakin yenic yaranmış İr van xanlığı tezlikl , qonşu dövl tl r arasında ged n mübariz meydanına çevrildi. XVIII srin 40-cı ill rin axırlarında şah taxt-tacı uğrunda mübariz qızışdığından C nubi Qafqazda da mür kk b v ziyy t yaranmışdı. Bundan yüks k ş kild yararlanmağa çalışan Kartli-Kaxetiya çarları II Teymuraz v oğlu II İrakli, dig r t r fd n is Qarabağ xanı P nah li xan arasında bölg d nüfuz dair si uğrunda mübariz gedirdi. Xüsusil , İr van, G nc , Naxçıvan xanlıqları tez-tez Kartli-Kaxetiya çarlığının hücumlarına m ruz qalırdı (37,161; 192,129). İr vanı özün tabe etm k niyy tind olan çar Teymuraz v oğlu İrakli bunun üçün h r cür vasit l rd n istifad edirdil r. Xanlığın razisind yaşayan erm nil r bu işd onların n yaxın köm kçil ri idi. Erm nil r (çox vaxt bunlara qonşu xanlıqlardan olan erm nil r d qoşulurdu-E.Q.) xanlıqda qarışıqlıq salmaqla, yalan v dl rl h r iki dövl t arasındakı münasib tl ri g rginl şdirdi. Bel ki, erm nil r Kartli-Kaxetiya sarayı il gizli danışıqlar aparırdı. P.Butkov yazır ki, «İr van v G nc d n olan erm nil r 1749- cu ilin avqustun vv ll rind çarın yanına g l r k çar Teymuraza tabe olacaqlarını v beş min rubl m bl ğind vergi ver c kl rini v d etdil r» (70,241; 84, c.1, 237-238). Lakin erm nil rin x yan ti İr van xanının n z rind n qaçmırdı. Buna gör d , Mir Mehdi xan Kartli-Kaxetiya sarayı il gizli laq saxlayan erm nil ri c zalandırmaq q rarı vermişdi. Onun bu t dbiri Kartli-Kaxetiya sarayının narazılığına g tirib çıxarmışdı. İr vanın daxili işl rin qarışmağa b han axtaran çar Teymuraz erm nil rin müraci tind n istifad ed r k 1749-cu ilin sentyabrında 25 minlik qoşunla İr vana yürüş etdi. Sentyabrın 29-da çar qoşunu bir k ndi z bt ed bildi. Müqavim t göst rm k iqtidarında olmayan Mir Mehdi xan erm nil r divan tutmağı dayandırır v çar Teymurazla sülh bağlayır. Noyabrın 22-d çar qoşunları xanlığı t rk ed r k geri qayıdır (70,241).

Kartli-Kaxetiya çarlarının tez-tez qonşu Az rbaycan xanlarının daxili işin qarışması qüdr tli xanların narazılığına s b b olurdu. Bel xanlardan biri qonşu Az rbaycan xanlarını özün tabe etm k ist y n Qarabağ xanı idi. Mirz Camal Cavanşir yazırdı ki, «Az bir müdd td n sonra P nah (P nah li-E.Q.) xana x b r çatdı ki, m rhum Nadir şahın oğlu (n v si-E.Q.) Şahrux Mirz , Adil şah adlandırılan liqulu xanı öldür r k (İbrahim Mirz ni-E.Q.), Xorasanda şahlıq taxtında oturmuş v İraq, Az rbaycan v Fars torpaqlarında qarmaqarışıqlıq üz vermişdir. Bu zaman P nah xan G nc , İr van, Naxçıvan v xüsusil   rd bil vilay tl rini l keçirm k v o yerl rin xanlarını özün tabe etm k q rarına g ldi» (37,115).

İlk növb d P nah li xan bu işd ona mane ola bil c k Kartli-Kaxetiya çarlığını z r rsizl şdirm k m qs di il 1749-cu ilin dekabrın

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

 vv ll rind g nc li Şahverdi xan, ş kili Hacı Ç l bi xan, q b l li Ağamalı xan, muğanlı S f r li v şamaxılı Hacı M h mm d li xanla ittifaq bağlayaraq Kartli-Kaxetiyaya hücum etm yi q rara aldı (70,239). Lakin İr van xanı t r find n x b rdarlıq edil n İrakli mütt fiql rin hücumunu d f etm k üçün vaxtında t dbir gör bildi. N tic d Martqubi v Didopisiali k ndl rind baş ver n döyüşd mütt fiq qoşunları m ğlubiyy t düçar oldu (55,75; 84, c.1,236-237).

Bu hadis d İr van xanının Kartli-Kaxetiya çarlığına köm k etm si s b b siz deyildi. Bel ki, P nah li xan Kartli-Kaxetiya razisin hücumdan vv l oğlu v qardaşının komandanlığı altında 4.000 n f rlik qoşunu qar t m qs dil İr van xanlığına gönd rmişdi. İr van ş h rin v Eçmi dzin kils sin q d r ir lil y n Qarabağ qoşunu bu yürüşd çoxlu sir v mal-qara l keçirdi. Bu hücumun qarşısında davam g tir bilm y n ir vanlılar II İrakliy elçi gönd r r k köm k ist di. Vaxtında köm y çatan Kaxetiya çarı geri qayıdan Qarabağ qoşununa hücum ed r k m ğlubiyy t uğratdı. N tic d P nah li xanın oğlu v qardaşı olmaqla çoxlu qarabağlı öldürüldü, onlardan az bir qismi geri qayıda bildi (70,239; 84, c.1,387-388). Qarabağlıların qar t m qs dil İr van razisin yürüşü vv ll r d olmuşdu. Mirz Camal Cavanşir «Qarabağ tarixi» s rind   maraqlı bir m qama toxunaraq yazır ki, «Nadir şah öldürüldükd n sonra üz çıxan P nah li xan bacarıqlı cavanları başına toplayıb Şirvan, Ş ki, G nc , İr van v Qarabağ vilay tl rini qar t etm y başladı. Bütün cavanları mal v dövl t sahibi etdi» (37,111).

Bu hadis İr van xanlığı il Kartli-Kaxetiya çarlığı arasında olan münasib tl ri normallaşdırmışdı. Lakin İr van xanlığında yaranmış sakitlik çox uzun sürm di. Bel ki, İbrahim Mirz   miraslan xanı m ğlub etdikd n sonra T briz g ldi v 1748-ci ilin noyabrın 24-d burada özünü şah elan etdi (76,153). Bir müdd t burada qalan şah geri ç kil rk n fşar s rk rd l rind n biri olan M h mm d xanı oraya hakim t yin etdi (180,113; 417,13; 179,33; 46,152; 24,109).

Tezlikl İbrahim Mirz M şh d ş h ri yaxınlığında Nadir şahın n v si Şahrux Mirz il apardığı müharib d öldürüldü (76,153). Şahın ölümünd n sonra yaranan qarışıqlıqdan istifad ed n T briz hakimi M h mm d xan fşar müst qil siyas t yeritm y başlayır. O, Kartli-Kaxetiya çarlığı da daxil olmaqla qonşu xanlıqları özün tabe etm k üçün f aliyy tini genişl ndirdi. vv lc Kartli-Kaxetiya sarayına elçi gönd r n M h mm d xan çar Teymuraza tabe olmasını t l b edir. Lakin çar Teymuraz onun gönd rdiyi elçil ri q bul etm mişdi. R dd cavabı alan T briz hakimi Kartli-Kaxetiyaya yürüş etm k fikrin düşdü. Bunun üçün

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

birinci İr vana hücum etm k lazım g lirdi. 1750-ci ilin yayında başda M h mm d xan olmaqla 30 minlik qoşun ilk vv l İr van xanlığına daxil olur. İr van razisin hücuma keç n çoxsaylı qoşun burada soyğunçuluqla m şğul olmağa başlayır. Bel qar tçi hücumun qarşısında aciz qalmış ir vanlılar yen köm k üçün Kartli-Kaxetiya sarayına müraci t etm li olur (417,13; 179,33). Bel fürs td n yararlanmağa can atan çar Teymuraz v oğlu İrakli qoşunla İr vana g lir. T r fl r arasında baş ver n döyüşd m ğlub olan M h mm d xan G rnibasar mahalında yerl ş n Qvirob (Xorvirab) qalasına sığınır. Bu qalada onun ail si v x zin si yerl şirdi. İrakli qoşunu il M h mm d xanı t qib ed r k qalanı l keçirir v xanın ail si sir alınır. Bundan lav , xanın x zin si müsadir edilir (415,162; 180,47; 417,13; 179,33). Lakin xanın özü bu hadis d n salamat qurtarmışdı. M lumata gör , M h mm d xan T briz halisinin üsyanı n tic sind öldürülmüşdü (24,109). Köm klik müqabilind ir vanlılar Kartli-Kaxetiya çarlığına h r il qırx min rubl x rac (4.000 tüm n-E.Q.) verm li v eyni zamanda İr van ş h rind çarın nümay nd si oturmalı idi (415,162; 417,13).

İr van xanlığı bu t hlük d n azad olsa da çox keçmir ki, yeni t hlük il üzl şir. Bu d f İr vanda hakimiyy t d yişikliyi baş verir. Bel ki, Az rbaycanda v İranda baş vermiş hadis l r zamanı taxt-tac iddiaçılarından olan Urmiyalı F t li xan fşar h rbi c h td n gücl nir v tezlikl , qonşu Az rbaycan xanlarını bir m rk z trafında birl şdirm siyas tin başlayır. O, tezlikl T brizi özün tabe edir. (37,117, 24,109; 25,41). Bundan sonra F t li xan keçmiş r qibi Mir Mehdi xandan qisas almaq niyy tin düşmüşdü. F t li xan fşar niyy tini h yata keçirm k üçün Nadir şahın sabiq s rk rd si Azad xanı öz t r fin c lb edir (24,109; 25,41).

F t li xan fşar ilk növb d Az rbaycan xanlarına f rmanlar gönd r r k tabe olmalarını t l b etdi. Lakin onun f rmanları xanlar t r find n r dd edilir. Onun gönd rdiyi elçil r İr van xanlığından da liboş qayıtmışdı. Bir t r fd n bu, dig r t r fd n ir vanlıların yuxarıda b hs edil n Urmiya s f ri F t li xanın buraya qoşun gönd rm sin s b b oldu. Onun göst rişi il Azad xan 1751-ci ilin sonlarında s rk rd si Musa xanın başçılığı il bir d st qoşununu İr vana gönd rdi. İr van qalası mühasir y alınır (415,163; 417,15; 179,36). İr vanlılar Mir Mehdi xanın başçılığı il qalaya sığınaraq güclü müdafi olunurdu. Erm nil r is ll rin düş n bu imkandan istifad ed r k yenid n Kartli -Kaxetiya çarı Teymuraza müraci t etdil r (84, c.1, s h.238). İr vanda öz t sirini itirm k ist m y n çar Teymuraz bu müraci td n istifad ed r k oğlu İraklinin başçılığı il oraya beş minlik qoşun gönd rdi (180,48). M nb nin verdiyi m lumata gör ,

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

gürcü qoşunlarının t rkibind Qazax v Borçalı mahallarından olan Az rbaycan türkl rinin süvari d st l ri d f aliyy t göst rirdi (42,237). Yerli halinin güclü müqavim ti v dig r t r fd n İraklinin komandanlığı altında vaxtında yetiş n köm k Musa xanı İr van qalasının mühasir sind n l ç km y m cbur edir.

Musa xanın geri ç kildiyini eşid n Azad xan on s kkiz minlik qoşunla Araz çayını keç r k Qarniçayın k narında mövqe tutur. B zi m lumatlarda Azad xanın 12 topu, 200 z nburu olan 40.000 qoşuna malik olduğu göst rilirdi (415,163; 180,48). Dig rl rind is 30 minlik qoşuna malik olduğu qeyd olunurdu (133,47; 84, c.1,238). Bu x b ri eşid n İrakli Azad xandan ehtiyat ed r k öz qoşunu il Qırxbulaq yüks kliyin ç kilm li olur (417,16; 180,36).

Çox keçm di ki, t r fl r arasında döyüş başladi. Baş ver n döyüşd Azad xanın qoşunu m ğlubiyy t uğrayaraq geri ç kilir. II İrakli is Kartli-Kaxetiyaya qayıdır. Bu x b ri eşid n F t li xan ehtiyat qüvv l rini Azad xanın köm yin gönd rdi. lav köm k alan Azad xan Kartli-Kaxetiyaya hücum edir (24,111). Döyüş n tic sind II İraklinin qoşunu m ğlubiyy t uğrayır (84, c.1, s h.238). M ğlub olan II İrakli t slim olmaq m cburiyy tind qaldı. İta t lam ti olaraq çar F t li xana girovlar vermişdi. Girovların t rkibin II İraklinin bacısı, Zalb y v Aslan b y adlı iki görk mli gürcü knyazı olmaqla 200 n f r döyüşçü daxil idi (84,c.1,239; 24,111-112; 25,43).

Qalib g l n Azad xan bu hadis d n sonra İr vanda Mir Mehdi xanı hakimiyy td n uzaqlaşdıraraq öz nümay nd si X lil xanı buraya hakim t yin etmişdi. Bunu erm ni m nb yi d t sdiq edirdi. Semyon İr vanlı «Cambr» s rind bu hadis ni bel ş rh etmişdi: «İbrahim şahın ölümünd n sonra İran şahlığı süqut etdi v bir neç il ölk ni Azad xan idar edir. O, h mçinin katalikoslar Minas v Aleksandrın xahişi il «Müq dd s taxt-tac»ı onların mülkiyy ti elan etmişdi. Azad xan t r find n bizim ölk miz (İr vana-E.T.) t yin olunmuş X lil xan da m ktubla «Müq dd s taxt -tac»ın v qf mülkiyy tin keçm sini iki d f t sdiq etmişdi» (153,207). İr vana yürüş ed n Azad xan bir müdd t burada qaldıqdan sonra yuxarıda göst rildiyi kimi, özb k X lil xanı burada hakim saxlamışdı. X lil xan 1752-1755-ci ill r İr vanda hakimiyy td olmuşdu (395,5; 40,15).

İr vanda hakimiyy tini möhk ml ndir n X lil xan müst qil siyas t yerid r k Az rbaycanın b zi xanları il birlikd Kartli-Kaxetiya çarlığına qarşı mübariz aparmışdı. Bel ki, bu dövrd II İrakli Az rbaycan xanlarının bir-birin qarşı mübariz sind n istifad ed r k onları özün tabe etm k ist yirdi. Xüsusil o, Ş ki xanı Hacı Ç l binin günü-günd n artan

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

şöhr tind n narahat olurdu. Az rbaycanın b zi xanları da Hacı Ç l binin gücl nm sini ist mirdil r. Bunu gör n II İrakli Az rbaycanın narazı xanlarını m şv r t üçün G nc yaxınlığına d v t edir. A.Bakıxanov yazır ki, «Bu zaman Kartli-Kaxetiya valisi II İrakli Hacı Ç l biy qarşı ittifaq b han sil g nc li Şahverdi xanı, qarabağlı P nah li xanı, qaradağlı Kazım xanı, ir vanlı Hüseyn li xanı, naxçıvanlı Heyd rqulu xanı G nc yaxınlığında görüş d v t edir» (76,156; 41,42; 34,78; 187,123). Buraya toplaşan Az rbaycan xanları x yan tkarcasına II İrakli t r find n h bs olunur. Bu hadis 1752-ci il martın 21-d baş vermişdi (187,124).

II İraklinin x yan tind n x b r tutan Hacı Ç l bi onu t qib ed r k Qızılqaya adlı yerd gürcü qoşununu m ğlub etmiş v h bs edil n xanlar is azad olunmuşdu (31,15; 41,43; 76,156; 187,123; 30,57-58). Bu hadis d iştirak etmiş İr van hakimi yanlış olaraq Hüseyn li xan göst rilmişdi. slind h min dövrd İr vanda hakimiyy t başında X lil xan dururdu. «İr van xanlığı» s rinin mü llifl ri düzgün olaraq baş vermin hadis d X lil xanın iştirak etdiyi q na tin g lmişl r (30,58).

X lil xanın hakimiyy ti ill rind İr van xanlığı dağıstanlıların güclü hücumuna m ruz qalmışdı. 1754-1755-ci ill rd Avar xanı Mürs l xanın başçılığı altında dağıstan qoşunları Kartli-Kaxetiya razisin yürüş t şkil ed r k, oradan İr van xanlığı razisin hücum etdil r (67,10; 225,720; 179,37-38). Dağıstan qoşunu bu yürüşd xanlığın s rh d k ndl rini qar t edil r k dağıtmışdı. Xüsusil , Göyç , D r çiç k, Qırxbulaq v Abaran mahallarına böyük ziyan d ymişdi (415,161).

Dağıstan qoşunlarının bu dağıdıcı yürüşü X lil xanın nüfuzunu xalq arasında aşağı salmışdı. Dig r t r fd n X lil xanın himay darı Azad xanın taxt-tac uğrunda K rim xan Z ndl apardığı mübariz sind n istifad ed n ir vanlılar 1755-ci ild ona qarşı üsyan qaldırdı. Üsyana xalq arasında böyük nüfuza malik H s n li xan Qacar başçılıq edirdi. Üsyan n tic sind X lil xan hakimiyy td n uzaqlaşdırılır, onun yerin H s n li xan Qacar (1755-1759) hakimiyy ti l keçirdi (153,207-208). Onun hakimiyy t g lişi XIX yüzülliyin vv ll rin q d r İr vanda hakimiyy td olan yerli Qacarlar sülal sinin sasını qoymuşdu. H s n li xan çox az müdd td hakimiyy td olmuşdu. T ssüf ki, onun hakimiyy ti dövründ İr van xanlığında baş ver n hadis l r bar d m lumat ld ed bilm dik. Yalnız bir m lumata gör o, xanlıq taxtını l keçir rk n kor olmuşdu. Nadir şah t r find n gözl ri çıxarılmışdı (153,305). Çox güman ki, H s n li xan hansısa bir günahına gör şahın q z bin g lmişdi.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

İr van xanlığı Hüseyn li xanın (1759-1783) dövründ

Dörd il q d r hakimiyy td olan H s n li xan 1759-cu ilin vv ll rind v fat etdi. Onun v fatından sonra qardaşı Hüseyn li xan (1759-1783) İr vanda hakimiyy t g lir (153,306). Tarixi d biyyatda onun hakimiyy t g ldiyi il müxt lif ill rd göst rilmişdi. B zi m lumata gör bu hadis 1762-cü ild , dig r m lumatda is 1764-cü ild olunmuşdu (395,5; 130,32; 40,16; 45,141). Lakin erm ni m nb l rin sas n, Hüseyn li xanın daha vv l hakimiyy t g ldiyinin şahidi oluruq. M s l n, S. İr vanlı «Cambr» s rind yazır ki, «H s n li xandan sonra bizim dövrümüz q d r müst qil hakim olan qardaşı Hüseyn li xan İr vanda hakimiyy t g ldi. Onun dövründ - 1759-cu ild katolikos taxtını Akop Şamaxılı tutmuşdu» (153,306). Daha sonra yazır ki, 1759-cu ild katolikos Akop Şamaxılı Hüseyn li xan İr vanlıya 14 madd d n ibar t riz yazmışdı (153,208) Hüseyn li xandan b hs ed n başqa bir erm ni m nb yind bel qeyd olunur: «1759-cu ilin iyununda Hüseyn li xan P nah li xanın (Qarabağ xanı-E.Q.) yanına getm y hazırlaşark n «Müq dd s Taxt»dan (Eçmi dzind n-E.Q.) 100 tüm n t l b etmişdi. Lakin biz yalvaranda ki, buna gücümüz çatmaz, güz şt ed r k 50 tüm n aldı» (73,12). Bu m lumatlardan bel n tic y g lm k olar ki, Hüseyn li xan 1759-cu ilin yayında hakmiyy t g lmişdi.

g r İr van xanlığının yaranması Mir Mehdi xan fşarın adı il bağlıdırsa, xanlığın gücl nm sind Hüseyn li xanın v zsiz xidm tl ri olmuşdu. Görk mli dövl t xadimi olan Hüseyn li xan daxili siyas td xanlığın iqtisadi c h td n möhk ml nm sin diqq t yetirirdis , xarici siyas td İr vanın tam müst qilliyin nail olmaq v qonşu dövl tl rl sülh ş raitind yaşamaq siyas ti yeridirdi.

Hüseyn li xanın hakimiyy tinin ilk dövrl rind İr van xanlığı xarici t hlük il üzl şmişdi. Bel ki, XVIII srin 50-ci ill rin axırları-60-cı ill rin vv ll rind Urmiyalı F t li xan fşarla, Şiraz hakimi Krim xan Z nd arasında taxt-tac uğrunda mübariz daha da gücl ndı (41,46). İlk vv l q l b qazanan F t li xan Az rbaycanın c nub xanlarını özün tabe ed r k şimala üz tutur (41,44; 37,117; 76,158). 1760-cı ilin mayında onun İr vana yürüş ed c yi bar d x b r yayılır. Bu x b r halini b rk t şviş salmışdı. Hüseyn li xan t hlük nin qarşısını almaq üçün müdafi t dbirl rin l atmağa m cbur oldu. Onun göst rişil traf k ndl rin halisi İr van qalasına köçürülür. Bir neç ay ir vanlılar qorxu iç risind yaşayır. Lakin F t li xanın İr vana hücumu baş tutmadı (164,57). F t li xanın yürüşün mane olan s b b K rim xan Z ndin Az rbaycanın c nubuna hücum etm k

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

x b ri olmuşdu (37,119; 76,159; 45,130-131). Bu hücum baş tutmasa da irvanlılara baha başa g lmişdi. Onlar bir neç ay evl rind n v t s rrüfatdan did rgin düşm y m cbur olmuşdu.

Bu t hlük yenic sovuşmuşdu ki, dağıstanlıların İr van xanlığı razisin hücum etm si x b ri yayılır. 1760-cı ilin avqustunda dağıstan qoşunları İr van yaxınlığında yerl ş n Kanakir k ndind peyda oldu. Hüseyn li xan onlara qarşı qoşun gönd rir v baş vermiş döyüşd dağıstan qoşunu m ğlub olaraq geri ç kildi. Lakin lav köm k alan dağıstanlılar geri qayıdaraq Eçmi dzin q d r ir lil yirl r. Onlar burada çox qalmayaraq q fl t n Göyç gölü istiqam tind geri ç kilir v qısa müdd td n sonra yenid n yürüşl rini davam etdir r k Araz çayına q d r g lib çatırlar. Dağıstan qoşunu çoxlu sir v q nim t l keçir r k geri qayıdır. Onlar geri qayıdark n Kartli-Kaxetiya qoşunları q fl t n onlara hücum edir. Döyüş n tic sind dağıstanlılar m ğlub olur v n tic d sirl r İr vana qaytarılır (164,57-58).

Bu hadis Kartli-Kaxetiya çarlığının İr van xanlığı üz rind t sirini daha da möhk ml ndirmişdi. Dig r t r fd n, K rim xan Z ndl II İraklinin münasib tl rinin normallaşması bu t siri daha da qüvv tl ndirdi. Bel ki, taxt-tac uğrunda K rim xan Z nd (1759-1779) F t li xan fşara qalib g ldikd n sonra Azad xanı t qib etm y başladı. T qibd n yayınan Azad xan Qazax sultanlığına qaçdı. Burada mövqe tutan Azad xan II İraklid n köm k almaq niyy tind idi. Lakin o, 1760-cı ild II İrakli t r find n l keçiril r k K rim xan Z nd t hvil verildi. Bu xidm t müqabilind K rim xan Z nd bir müdd t Kartli-Kaxetiyanın İr van xanlığından vergi almasına göz yumdu (415,347; 61,90; 179,40; 192,132).

İr van xanlığının Kartli-Kaxetiyaya tabe olasında erm ni halisinin x yan tkarlığı da az rol oynamamışdı. Xanlığın razisind yerl ş n Eçmi dzin kils sinın katolikosları daima II İrakli il laq saxlyaraq müxt lif vasit l rl onu İr vana d v t edirdil r. Onlar çarın li il İr vanda hakimiyy t g lm k ist yirdi. Bundan lav , erm ni katolikosları köm k almaq m qs di il gizli sur td II Yekaterinanın başçılığ etdiyi Rusiya hökum tin müraci t etmişdil r (192,129, 165,15). Beyn lxalq v daxili v ziyy tin g rgin olduğu bu ill rd İr van xanlığı Kartli-Kaxetiyaya 1000-4000 tüm n m bl ğind vergi verm y m cbur olmuşdu (62,54).

Lakin bu asıllıq çox davam etm mişdi. Hüseyn li xan hakimiyy tini möhk ml ndir n kimi, qarşısına İr van xanlığını Kartli-Kaxetiya çarlığının nominal asıllığından qurtarmaq m qs di qoymuşdu. Ümumiyy tl , Hüseyn li xanın hakimiyy t ill ri Kartli-Kaxetiya çarlığına qarşı mübariz il z ngin olmuşdu. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, İr van xanlığı h r il

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Kartli-Kaxetiya çarlığına vergi verirdi. Lakin II İrakli h r d f bu verginin miqdarını çoxaltmağa çalışırdı. Hüseyn li xan is Kartli-Kaxetiya çarının bu ist yin qarşı açıq etiraz ed r k, vergi verm kd n imtina edirdi. Bu da t r fl r arasında düşm nçiliyi daha da gücl ndirmişdi (153,387).

Hüseyn li xanın bu h r k ti İr vanda nüfuzunu itirm k ist m y n II İraklinin b rk t şviş salmışdı. Kartli-Kaxetiya çarı 1765-ci ild çoxsaylı qoşunla İr vana hücum etdi. Hüseyn li xan çarın çoxsaylı qoşunla yaxınlaşdığını eşid r k müdafi t dbirl ri görm y başladı. İlk növb d , o, İr van qalasının h rbi gücünü artırmaq üçün traf k ndl rin halisini buraya toplamış, qalanın trafındakı x nd yi d rinl şdir r k su il doldutdurmuşdu. Qalaya sığınmağa imkanı olmayan halinin dig r hiss si is lçatmaz yerl rd gizl nmişdi. Lakin öz gücün inanmayan Hüseyn li xan II İrakli il sülh danışıqlarına başlamağa m cbur oldu. Bu m qs dl xan yaxın adamları il birlikd katolikos Simonu sülh xahişi il II İraklinin yanına gönd rmişdi (153,111). H min dövrd sülh bağlamaq çara da çox vacib idi. Çünki II İrakliy veril n m lumata gör , şahzad Paatın başçılığı il bir qrup Kartli feodalları ona qarşı qiyam qaldırmışdı (225,722; 192,132). N tic d , t r fl r arasında sülh bağlanmış v II İrakli yenid n İr vana vergi t yin ed r k geri qayıtmışdı (153,111,387).

Bu t hlük d n yenic qurtarmış İr van xanlığı car-balak nlil rin hücumuna m ruz qaldı. Buna s b b G nc xanlığı trafında baş ver n hadis l r olmuşdu. Bel ki, G nc xanı M h mm dh s n xanın (1760-1780) apardığı xarici siyas t, XVIII srin 60-cı ill rin ortalarında ona qarşı Qarabağ, Şamaxı xanlıqlarının, Kartli-Kaxetiya çarlığının ittifaqı yaranmışdı. Bel vaxtda ş mş ddinlil r d üsyan qaldırmışdı. H tta II İrakli M h mm dh s n xana qarşı t rkibind qazaxlı az rbaycanlıların olduğu qoşun da gönd rmişdi. M h mm dh s n xan bel böhranlı vaxtda köm k üçün carlılara müraci t etdi. V d edilmiş yüks k h diyy n tic sind carlılar onun müraci tin müb t cavab verdil r. Lakin 1766-cı ilin yayında 2 minlik car qoşunu G nc y g l nd M h mm dh s n xan artıq r qibl ri il barışmışdı (164,170). T hlük li qonaqlardan qurtulmaq üçün G nc xanı car qoşun başçılarına c nub istiqam tind yürüş etm yi m sl h t gördü. Carlılar bununla razılaşaraq İr van xanlığı istiqam tind yürüş başlayır. M h mm dh s n xan bu haqda Hüseyn li xana x b r d gönd rmişdi. Bu x b r İr van halisini b rk t şfiş salmışdı. Hüseyn li xan yenid n müdafi t dbirl rin l atır. Onun mri il traf k ndl rin halisi qalaya köçürülür, qalanın müdafi si gücl ndirilir (164,171).

Lakin xoşb xt bir t sadüf İr van xanlığını dağıntılardan xilas edmişdi. Bel ki, xanlıqda yaşayan kolanılar Hüseyn li xanın siyas tind n

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

narazı olduqlarından Qarabağ xanlığına sığınmağı q rara almışdı. Bütün mlakları il Qarabağa h r k t ed n kolanılar Göyç sahill rin g lib çatırlar. 1766-cı il iyulun axırlarında gölün c nub sahilind carlılarla üzl ş n kolanılar döyüş atılırlar. Onlar m rdlikl döyüşm sin baxmayaraq, döyüş carlıların q l b si il başa çatmışdı. Bu döyüşd carlılar 800- q d r sir almış, onların lin 8 min xırdabuynuzlu, 2 min iribuynuzlu mal-qara, 6 yüz madyan, 12 min tüm nlik qızıl v gümüş, çoxlu ev şyaları q nim t l keçmişdi (164,172). Lakin car qoşunu q l b ni sona q d r bayram ed bilm di. Bel ki, q l b ni bayram ed n carlıların arxayınlaşmasından istifad ed n kolanılardan iki n f r sirlikd n qaçaraq ş mş ddinlil rd n köm k ist mişdi. Bu x b ri eşid n ş mş ddinlil rin ağsaqqalı Allahverdi Sultan qoşun toplayaraq s h r tezd n carlılara hücum edir. Q fl t n yaxalanmış car döyüşçül ri sir v q nim tl ri buraxaraq döyüş meydanından qaçdılar (164,173). Bel likl , İr van xanlığı bu yürüşd n d qurtula bilmişdi.

Hüseyn li xan İr vanı Kartli-Kaxetiya çarlığının asıllığından qurtarmağa çalışırdı. Bağlanmış sülh müqavil si c mi üç il ç kdi. Hüseyn li xan yenid n II İrakliy vergi verm kd n imtina etdi. İr van xanını buna sövq ed n beyn lxalq v ziyy tin onun üçün lverişli olması idi. Bel ki, 1768-1774-cü ill rd Qara d niz sahill ri uğrunda Rusiya-Osmanlı müharib si başladı. Müharib Balkanlarda v Qafqazda gedirdi (225,349-363). Bu müharib nin gedişind C nubi Qafqaz uğrunda Rusiya-Osmanlı r qab tinin yeni dalğası başladı. Rusiya regionun xristian halisi, o cüml d n Kartli-Kaxetiya çarlığı vasit sil Az rbaycan xanlarına t sir göst rm k ist yirdi. H tta 1769-cu il avqustun 26-da Totlebenin başçılığı il bir d st rus qoşunu Kartli-Kaxetiyaya daxil olmuşdu (192,139). Bu da Az rbaycan xanlarının narazılığına s b b oldu.

Osmanlı dövl ti d öz növb sind nümay nd l rini müxt lif h diyy v v dl rl C nubi Qafqaza gönd r r k Az rbaycan xanlarını, o cüml d n İr van xanlığını rus-gürcü birliyin qarşı mübariz y çağırırdı. Qeyd etm k lazımdır ki, XVIII srin ikinci yarısında Az rbaycan xanlarının Osmanlı dövl ti il münasib tl ri haqqında T.Mustafazad nin v G.N c flinin s rl rind trafllı t svir edilmişdi (46; 48). Lakin biz yalnız İr van xanlığı il bağlı hadis l r toxunacağıq.

İr van xanlığı h rbi m liyyatların baş verdiyi meydana yaxın olduğundan burada möhk ml nm k h r iki dövl t vacib idi. Onların r qab tind n Hüseyn li xan istifad etm k q rarına g lmişdi. Bel ki, müharib nin gedişind Osmanlı dövl tinin regionda f allığı daha da artmışdı. Sultan regionun müs lman dövl tl rini- İsfahan hakimi K rim xan

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Z nd, Qubalı F t li xan başda olmaqla Az rbaycan v Dağıstan feodallarını Rusiya v Kartli-Kaxetiya çarına qarşı birl ş r k mübariz aparmağa çağırırdı. Bu çağrışa İr van xanı da müsb t cavab vermişdi. Çar II İrakli 1770-ci ilin oktyabrın 5-d qraf N.İ.Panin yazdığı m ktubda Osmanlı dövl tinin v İr van xanlığının siyas tini bel d y rl ndirirdi: «L zgil rd n (dağıstanlılardan-E.Q.) v bizi hat ed n dig r xalqlardan başqa İr van xanını da biz düşm n etmişdil r. O, (Hüseyn li xan-E.Q.) biz verdiyi anda m h l qoymayaraq, bizim himay mizd n çıxaraq türkl r qoşulmuşdu. Qarsa g l n s r sg r sultandan h m rzaq v dig r maddi yardımla birlikd biz qarşı çoxlu qoşun t l b edirdi. Eyni zamanda K rim xanı, Qubalı F t li xanın qüvv l rini biz qarşı çıxmağa c hd edirdi. Türkl r İr van xanının s yind n istifad ed r k, onun vasit sil dig r xanları böyük h diyy l rl öz t r fin ç km k ist yirdi» (128,244). Bel likl , İr vanda möhk ml nm k üçün Osmanlı emissarları tez-tez buraya g lir, sultandan xana m ktub v h diyy l r g tirirdil r. Sultan Hüseyn li xana kürk üçün samur d risi, cavahir, qızılla b z dilmiş qılınc kimi h diyy l r v iki min qızıl şr fi gönd rmişdi (39,41-43). Eyni zamanda Hüseyn li xan da Kartli-Kaxetiyaya qarşı sultandan h rbi köm k gözl yirdi. O, Osmanlı paşaları il v xüsus n d Qars paşası il d laq saxlayırdı (39,43-44).

Sultandan h rbi köm k alacağına ümid ed n Hüseyn li xan Kartli-Kaxetiyaya vergi verm yi dayandırdı. Xanın bu h r k ti II İraklinin 1769-cu ild yenid n İr vana hücumuna s b b oldu (153,111). Qalaya sığınan Hüseyn li xan bu d f II İrakliy güclü müqavim t göst rmişdi. Bu yürüşd n Kartli-Kaxetiya çarı liboş qayıtdı.

Lakin Hüseyn li xan gözl diyi h rbi köm yi ala bilm di. Çünki bu dövrd rus qoşunu il müharib aparan osmanlıların v ziyy ti ağır idi. M hz ona gör d , o, II İraklinin yenid n İr vana hücum ed c yind n ehtiyat ed r k Kartli-Kaxetiya çarı il sülh bağlamağa m cbur oldu. 1771- ci ilin mayın 23-d rus zabiti kapitan Yazıkov qraf N.İ.Panin yazılmış olduğu m ktubda İr van xanının atdığı addımı bel ş rh edirdi: «İr van xanı öz adamını çarın yanına gönd r r k ondan sülh xahiş edir. El ki, bizim qoşunlar (rus qoşunu-E.Q.) Gürcüstana daxil olduqda, İr van xanı çar İraklid n ayrılaraq sultana m ktub gönd rmişdi. M ktubda o, sultandan Gürcüstana hücum etm k üçün qoşun v pul xahiş edirdi. Lakin sultan bu köm yi etm dikd , o, qorxudan yenid n çar İraklinin t b liyin keçir. Ona söz verir ki, keç n ilki vergini öd y c kdir» (128,301-302). Bel likl , 1771-ci ilin yayında İr van xanlığı il Kartli-Kaxetiya çarlığı arasında sülh bağlanır. İr van xanlığının Kartli-Kaxetiya çarlığına ver c yi verginin miqdarı 30.000 rubl h cmind mü yy n edilir (228,187).

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Hüseyn li xan bu d f d II İrakliy vergi verm y m cbur olsa da, tezlikl , vergi öd m yi dayandırdı. S.İr vanlının yazdığına gör , 1776-cı ild İr van xanı vergi verm yi dayandırdı. Onlar arasında yenid n düşm nçilik yarandı (153,387). Bunun bir neç s b b i vardı. O.Markova s rind bunun s b bini K rim xan Z ndl II İrakli arasında baş ver n düşm nçilikd görürdü. Çarın rusp r st siyas ti, rus qoşunlarının Tiflis daxil olması, İsfahan hakimi K rim xan Z ndi d b rk narahat etmişdi. Rusiya dövl tin arxalanan II İraklinin regionda nüfuzunun artması K rim xan Z ndin siyas tin uyğun g lmirdi (192,143). H tta İran hökmdarı 1772-ci ild II İrakli il müharib aparmaq üçün qoşunla T briz g lmişdi. Lakin Kartli-Kaxetiya çarı K rim xanın yanına nümay nd hey ti gönd r r k çox ç tinlikl onu bu niyy tind n daşındırmışdı (61,116-117). Lakin çox keçm di ki, onlar arasında münasib tl r yenid n g rginl şdi. XVIII srin 70-ci ill rin ortalarında İran- Osmanlı dövl tl ri arasında baş ver n ziddiyy tl rd II İraklinin sultanı d st kl m si, bu m qs dl 1776-cı ilin yayında İstanbula çoxsaylı nümay nd hey ti gönd rm si Kartli-Kaxetiya çarlığı il K rim xan Z nd arasında düşm nçiliy s b b oldu (192,154-156). K rim xan Z nd öz növb sind ks t dbirl r gör r k İr van xanlığını Kartli-Kaxetiyaya qarşı çıxmağa sövq etdi. «II İraklinin qüvv tl nm sini arzulamayan K rim xan Z nd Hüseyn li xandan t l b etdi ki, o, II İrakliy n inki bac verm sin, h tta lazım g ldikd ona müqavim t göst rsin. Müasirl rin dedikl rin gör , İr van uğrunda K rim xan Z ndl II İrakli arasında müharib gözl nilirdi» (192,141; 30,60). H tta 1778-ci ild K rim xan Z nd II İrakliy Kartli-Kaxetiya torpaqlarının ona m xsus olduğunu bildir r k vergi verm sini t l b etmişdi. O, dağıstan feodalları il birlikd Gürcüstana yürüş hazırlaşırdı. Lakin q fl ölüm bu planın h yata keçm sin mane oldu (192,156).

Hüseyn li xanın Kartli-Kaxetiya çarlığına vergi verm kd n imtina etm si v II İraklinin İr van xanlığının daxili işl rin müdaxil d n ç kindir n ikinci sas s b b Osmanlı siyas ti idi. Bel ki, Kiçik Qaynarca sülhünd n sonra C nubi Qafqazda Rusiya dövl tinin f allaşması n tic sind II İrakli çoxdan arzusunda olduğu Az rbaycan razil rini, xüsus n d İr van xanlığını işğal etm yi q rara almışdı. Rus-gürcü birliyinin t cavüzkar siyas tind n ehtiyat ed n Az rbaycan xanları Osmanlı dövl tin daha tez-tez müraci t etm y başladılar. Sultan öz adamlarını regiona gönd r r k onları bu birliy qarşı birl şm y çağırırdı (48,37-38; 46,167-168). Ümumiyy tl , Osmanlı dövl ti İr van xanlığına xüsusi h miyy t verirdi. Osmanlı sarayı anlayırdı ki, h ms rh d olan İr vanda Kartli-Kaxetiya çarının möhk ml nm si, osmanlılara qarşı mübariz aparmaq üçün rus-

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

gürcü bloku lverişli meydan ld ed bil rdi. M hz buna gör d , sultan İr vana xüsusi diqq t yetirirdi. Az rbaycanın b zi xanları il Osmanlı sarayı arasında olan yazışmaların m tnind n görm k olar ki, sultanı narahat ed n m s l l rd n biri II İraklinin İr vana hücum t hlük si idi. Ş kili M h mm dh s n xanın, rd billi N z r li xanın, xoylu hm d xanın sultana yazdıqları m ktublarda Kartli-Kaxetiya çarı İr vana t cavüz ed c yi halda Az rbaycan xanları ona qarşı ittifaqa gir c kl rini qeyd edirdil r. Onlar sultandan h rbi köm k v maddi d st k ist yirdil r (46,168).

İr vanla Kartli-Kaxetiya arasında münasib tl rin pozulmasında II İraklinin apardığı daxili siyas tin d böyük rolu olmuşdu. Bel ki, II İrakli ölk sinin b rbad halda olan iqtisadi v ziyy tini düz ltm k, x zin ni doldurmaq üçün h r d f İr van xanına t zyiq göst r r k vergini artırmağa çalışırdı (194,419). P.Butkov yazır ki, Hüseyn li xan II İrakliy ild 30.000 rubl (3.000 tüm n-E.Q.) m bl ğind vergi verm yi öht sin götürs d , sonralar bu verginin miqdarı 40-50 min rubla (4.000-5.000 tüm n-E.Q.) çatdırıldı (84, c.2, s h.75). Bu cür v ziyy tl razılaşmayan İr van xanı is vergi verm yi dayandırdı. Bel likl , bir t r fd n K rim xan Z ndl , dig r t r fd n Osmanlı dövl ti il açıq münaqiş d n ç kin n II İrakli İr vana hücumu lverişli m qama q d r t xir salmağa m cbur olmuşdu.

Lakin II İrakli çox gözl m li olmadı. 1779-cu ild K rim xan Z nd v fat etdi. Onun ölümünd n sonra M rk zi İranda qarışıqlıq yarandı. C nubi Qafqazda is qubalı F t li xan daha da gücl ndi. O, II İraklinin r qibi olmaqla b rab r Az rbaycan xanlarını bir m rk z trafında birl şdirm k v onları Kartli-Kaxetiya çarlığına qarşı qaldırmaq üçün q ti addımlar atmağa başladı. F t li xan ilk növb d İr van v G nc xanlıqlarını öz t r fin ç k bildi. II İrakli is Qarabağ xanı İbrahimx lil xanla birl şdi. 1779-cu ild onların birl şmiş qüvv l ri iki d f F t li xanın qoşununu m ğlub ed r k qalib g ldi. G nc xanlığı mütt fiql r t r find n l keçirildi (168,432).

Qubalı F t li xanı mü yy n müdd t z r rsizl şdirm y bacaran II İrakli onun mütt fiqi İr van xanlığını yenid n vergi verm y m cbur etm k q rarına g ldi. O, h min il İr van xanından vergi t l b etdi. Lakin Hüseyn li xan r dd cavabı verdi (67,22). Xanın vergi verm kd n imtina etdiyini gör n II İrakli oğlu Levonla birlikd 1779-cu ilin sentyabrında 12 minlik qoşunla İr van xanlığına yürüş başladı (71,156). Onun qoşununun t rkibind dağıstanlılardan ibar t 5 min n f rd n ibar t muzdlu döyüşçü d var idi (84, c.2, s h.73). B zi m lumata gör , II İraklinin qoşununun sayı 40 min çatırdı v bu çoxsaylı qoşun müxt lif xalqlardan ibar t olmuşdu (62,54). Dig r m lumatda bu qoşunun sayı 20 min çatdığı göst rilirdi (30,60).

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Kartli-Kaxetiya qoşunlarının İr van xanlığına hücumunu eşid n yerli halinin bir hiss si B yazid paşalığına qaçır (67,22). Hüseyn li xan II İraklinin tabe olmaq t l bini r dd ed r k ona güclü müqavim t göst rm k q rarına g lmişdi. Xan ilk vv l öz qüvv si il çarın qoşununu s rh dd qarşılamağı q rara aldı. Lakin coxsaylı qoşunun qarşısında tab g tir bilm y n İr van qoşunu qalaya ç kil r k mübariz ni davam etdirir. Kartli-Kaxetiya qoşunları sentyabrın 7-d qalanı mühasir y alır. Xanın başçılığı il qala sakinl ri II İraklinin qoşununa güclü müqavim t göst rdil r. İr vanlıların güclü müqavim ti mühasir nin uzanmasına s b b olmuşdu (153,387; 67,22; 410,3.

Hüseyn li xan qalanın müdafi sin ş xs n özü başçılıq edirdi. Erm nil rin II İrakliy r ğb tini bil n Hüseyn li xan onların x yan tinin qarşısını almaqda xüsusi sayıqlıq göst rirdi. M hz onun f allığı n tic sind qala uzunmüdd tli mühasir y davam g tir bildi. M qs din nail olmayan II İrakli geri qayıtmağa m cbur olmuşdu. Bunun bir neç s b bi vardı. vv l , mühasir nin uzanması, qala müdafi çil rinin güclü müqavim ti, qışın yaxınlaşması II İraklinin planını pozmuşdu. İkinci s b b Kartli feodallarının çara qarşı qiyamı olmuşdu. Onlar II İraklinin İr vanda olmasından istifad ed r k katalikosla birlikd Şirazda olan Aleksandr Bakarova m ktub yazaraq onu Tiflis d v t etmişdil r. Bu x b ri eşid n II İrakli oğlu Levonun başçılığı il İr vanda bir d st qoşun saxlayaraq noyabr ayında geri qayıtmağa m cbur olmuşdu. Lakin heç bir şey nail olmayan Levon da sonradan İr vanı t rk etmişdi (71,156; 67,22; 168,393).

II İraklinin geri qayıtmasında Çıldır hakiminin t zyiql ri d böyük rol oynamışdı. Bel ki, Kartli-Kaxeiya qoşunları İr van qalasını mühasir y alan zaman Hüseyn li xan Çıldır valisi Süleyman paşadan h rbi yardım ist mişdi. Süleyman paşa II İraklini Tiflis hücum etm kl h d l y r k İr vanın mühasir sind n l ç km y m cbur etmişdi (56,74-75; 46,189-190).

Bu yürüşd II İrakli Hüseyn li xanı özün tabe ed bilm s d , onun qoşunu xanlığı güclü dağıntıya m ruz qoymuşdu. Gürcü qoşunu çoxlu k nd dağıdaraq minl rl hali v mal-qara l keçir r k Kartli-Kaxetiyaya aparmışdı (67,22-23; 410,3; 415,163; 179,56; 62,56). Bu yürüş zamanı aparılan sirl rin sayı haqqında d qiq m lumat yoxdur. Lakin arxiv s n dind bu sirl rin sayı haqqında şişirdilmiş r q m rast g lm k olar. S n dd göst rilir ki, «İr van xanının vergi verm diyin gör çar İrakli 12.000 qoşunla İr vana g l r k ş h r trafını tutmuş, 15.000 evd n h r iki cinsd n olan yerli halini sir ed r k Tiflis gönd rmişdi» (71,156). g r n z r alınsa ki, II İrakli İr vana hücum ed rk n yerli halinin bir hiss si

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

qalaya sığınmış, dig r hiss si is qonşu ölk l r p nah aparmış, başqa bir hiss si is lçatmaz yerl rd m sk n salmışdı göst ril n r q min şişirdilmiş olduğunu başa düşm k olar.

sir aparılanların aqib ti xüsusil acınacaqlı olmuşdu. Onların çoxu aclıqdan yollarda ölmüşdü. A.Araratlı s rind sirl rin v ziyy tini bel t svir edirdi: «İrakli t r find n alınmış sirl rin ks riyy ti d hş tli v ziyy td idi. Onların paltar v ayaqqabısı yox idi. Bütün bunlar onlardan alınmış, yaxud qar t olunmuşdu. Çoxları yollarda aclıqdan ölmüşdü. Tiflis g tirilmiş bir çoxları is quldurlardan qorunmaq üçün lçatmaz yerl r s p l nmişdil r. Bir hiss si is , gürcü knyaz v zad ganları arasında paylanmışdı» (67,23). sir aparılanların hamısı xanlığın müs lman halisi idi (39,90-91).

Erm nil rin canf şanlığına baxmayaraq, bu hadis d Eçmi dzin kils si d qar t m ruz qalmışdı. P.Butkov yazır ki, «II İraklinin qoşununun t rkibind olan dağıstanlılar Eçmi dzin kils sin hücum ed r k onun 250 min rubl m bl ğind mlakını l keçirmişdil r (84, c.2, s h.74). II İraklinin bu yürüşü İr van xanlığına çox baha başa g ldi. K ndl rin dağıdılması, kin sah l rinin başsız qalması hali arasında aclığa s b b olmuşdu. İki il rzind bir lider çör k 15 piastra (**ölçü, ç ki v pul vahidl rinin izahı 328-ci s hif d verilmişdir-E.Q.**) satılmışdı. Bahalığa baxmayaraq çox vaxt çör yi d tapmaq olmurdu. Çoxları aclıqdan ölürdü (67,23).

Kartli-Kaxetiya qoşunu xanlığın razisini t rk etdikd n sonra xan bu hadis d x yan tkar mövqe tutduqlarına gör , Eçmi dzin kils sini v b zi erm ni silzad l rini c zalandırmaq q rarına g ldi. Hadis nin şahidi olan Yeqor Xubov xatir l rind xanın erm nil r q z bini bel t svir etmişdi: «İr van qalasında qalanların (erm nil rin-E.T.) aqib ti acınacaqlı olmuşdu. Onlardan otuz n f rini Hüseyn li xan ciddi c zalandırdı. Onların mal-dövl ti qar t olundu v bir n f r erm ni satqınlıqda günahlandırılıb q tl yetirildi. Patrisi Simon qohumunun ölümünü görüb xeyli q h rl ndi. O, bu b db xtl rin günahından keçm yi xahiş etdi. Xan onun xahişin m l edib, c zanı c rim il v z etdi. C rim nin böyük hiss sini patriarx özü öd mişdi. H tta patriarxın özü d x yan tkarlıqda şübh li bilinmişdi (410,4). Lakin arxiv materialına gör , Hüseyn li xanın mri il Eçmi dzin kils rahibl rind n altı n f r öldürülmüşdü (71,156). Bu m nb nin verdiyi m lumatı P.Butkov da t sdiq edir. O yazırdı: «Eyni zamanda xanlığın razisi II İrakli t r find n güclü dağıntıya m ruz qaldığından İr van xanı Eçmi dzin kils sini c zalandırmaq fikrin düşür. Lakin bütün mlaklar gizl dildiyin gör , xan oraya hücum ed r k altı rahibi öldürür (84, c.2,s h.74).

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Kartli-Kaxetiya qoşunlarının hücumu zamanı xanlığın razisinin güclü dağıntıya m ruz qalmasından istifad ed n qiyamçı qüvv l r f allaşdı, quldurluq v özbaşnalıq daha da çoxaldı. Qiyamçı qüvv l ri d f etm k v xanlıqda qayda-qanun yaratmaq üçün Hüseyn li xan ilk növb d II İrakli il sülh bağlamağı q rara aldı. Xan ilk növb d çar qoşunları t r find n sir aparılmış ir vanlıların geri qaytarılması üçün t dbirl r görm y başladı. 1780-ci ilin mayında Hüseyn li xan sirl ri geri qaytarmaq üçün Tiflis qiym tli h diyy l rl nümay nd hey ti gönd rdi (5,451). Xan m ktublarında II İrakliy gönd rdiyi müxt lif h diyy l r haqqında trafl m lumat vermişdi. Bu h diyy l r arasında cürb cür parçaları, zireh geyiml ri, mal-qaranı, d v ni v s. qeyd etm k olar (39,91-96). Lakin Kartli-Kaxetiya çarı elçil ri yaxşı qarşılasa da, xanın t l bl rini yerin yetirm y t l sm di. Elçil rin liboş geri qayıtdığını gör n xan ruhdan düşm y r k gürcü qızı olan xanımının başçılığı il Tiflis yeni nümay nd hey ti gönd rdi. II İrakli il görüş n xanım Hüseyn li xana m ktub gönd r r k m qs d çatmaq üçün çar yanında nüfuzu olan erm ni katolikosunu bu iş c lb etm yi xahiş etmişdi. Lakin katolikosun vasit çiliyi d çarı yola g tir bilm mişdi (130,71).

Lakin Hüseyn li xan m qs din nail olmaq üçün Tiflis yeni-yeni nümay nd hey ti gönd rirdi. O, II İraklinin yanına oğlu M h mm din d daxil olduğu üçüncü nümay nd hey ti yolladı. Bu hey tin gönd rilm sin s b b II İraklinin oğlu Levonun faci li ölümü idi. V ziyy td n istifad etm y çalışan bu nümay nd hey ti d sülh müqavil si bağlamağa nail ola bilm di (130,70). Lakin II İrakli Hüseyn li xanın oğlunu mehribanlıqla qarşılamış v ona İr van qoşunlarına s rk rd lik v zif si tapşırmışdı (39,88-89). Buna baxmayaraq, bu hey t d m qs d nail ola bilm di.

Ruhdan düşm y n xan sirl rin geri qaytarılması üçün II İrakliy m ktub gönd rm yi davam edirdi. Hüseyn li xan başa düşürdü ki, dağıntıları aradan qaldırmaqda v t s rrüfatın dirç ldilm sind aparılan sirl rin böyük rolu ola bil r. O, Tiflis sarayına gönd ril n m ktubların birind bu haqda açıq yazmışdı. O, yazırdı: «O, hökmdarım, sahibimd n xahiş edir m ki, m rh m t edib, ehsan göst r r k biz ciddi köm k göst rib, yardım etm k m qs dil sizin ölk nizd sakin edil n İr vanlı xan varları (ail l ri) öz başınıza s d q ed r k h diyy v peşk ş kimi biz bağışlayasınız. Onlar öz v t nl rin qayıdaraq kinçilik, kasıbkarlıqla m şğul olub sizin ömrünüz v dövl tiniz dua etsinl r. Onların qaytarılması…vilay tin abadlaşmasına…s b b olacaqdır» (39,89).

Hüseyn li xanla heç cür razılığa g lm k ist m y n II İrakli gözl nilm d n oğlu Levonun v ziri Georgi b yin başçılığı il İr vana

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

nümay nd hey ti gönd rdi. Georgi b y iki d f İr vanda oldu v n tic d h r iki ölk arasında sülh müqavil si bağlandı. V. Qriqoryan Kartli-Kaxetiya çarının gözl nilm d n yola g l r k sülh bağlanmasını bel izah edir: «O zaman Qarabağ xanı olan İbrahimx lil xanın Xoylu hm d xanla müharib y başlaması v onun üz rin yürüş etm si m lum olur. İbrahimx lil xanın mütt fiqi olduğu üçün İrakli ona yardım etm li idi, bundan başqa onun özü d Xoyu öz t sir dair sin salmaq ist diyind n oraya qoşun yeritm y hazırlaşırdı. Xoya getm k üçün gürcü qoşunu İr vandan keçm li idi. Bu s b bd n o, gürcü qoşununun heç bir z r r ç km m si, lazım olduqda Hüseyn li xandan yardım alması üçün onunla barışmağa ehtiyac duyurdu. Bütün ehtimallara gör , Georgi b yin danışıqları bu m s l trafında getmiş v razılıq ld edilmişdi» (130,71-72). Ola bilsin ki, Kartli-Kaxetiya çarının bel bir niyy ti olmuşdu. Lakin II İraklinin sülh danışıqlarına razılıq verm sinin sas s b bi Osmanlı dövl tinin bu m s l y müdaxil etm si idi. Sultan ş rq paşalarına İr van xanına h r cür köm k etm yi tapşırmışdı. Kartli-Kaxetiya çarı il sülh müqavil sinin bağlanmasında Axalsıq v Çıldır hakiml ri böyük rol oynamışdı. Hüseyn li xan Axalsıq hakimi Süleyman paşanı sülh danışıqlarında vasit çi kimi bu iş qoşmuşdu. Bel ki, o, bir neç d f II İrakliy m ktub gönd r r k İr vandan sir aparılmış müs lman halisinin geri qaytarılmasını xahiş etmişdi. Lakin bu niyy ti baş tutmadıqda Süleyman paşaya m ktub gönd r r k sirl rin acınacaqlı v ziyy td olduğunu bildirmiş v onların geri qaytarılmasında vasit çi olmağa xahiş etmişdi (39,91). Buna razılıq ver n Axalsıx paşanın adamları tezlikl İr vana g ldi (130,69). Çıldır hakimi Süleyman paşa da sülh işind xüsusil , f al rol oynamışdı. Hüseyn li xandan sonra hakimiyy t g lmiş oğlu Qulam li xan sultana gönd rdiyi m ktubda bunu xüsusi qeyd etmişdi. O, yazırdı: «Keçmiş ill rd … z m tli v ziriniz, Çıldır vilay tinin hakimi Süleyman paşanın s yi v t ş bbüsü il Gürcüstanla s rh dl r bar sind xüsusi müqavil bağlanmışdı» (39,73).

Bel likl , 1781-ci ilin noyabrında Hüseyn li xan oğlu Qulam linin başçılığı il Tiflis dördüncü nümay nd hey ti gönd rdi. N hay t, bu d f sülh bağlandı. Kartli-Kaxetiya çarının nümay nd si İvane Muxran b y d İr vana g ldi (130,71). Bağlanmış müqavil nin ş rtl rin gör , Hüseyn li xan II İrakliy ild 30.000 rubl (3.000 tüm n-E.Q.) m bl ğind vergi verm yi öhd sin götürmüşdü (84, c.2, s h.75; 226,97). Bundan başqa, İr van xanı lazım olduqda qoşunu il II İrakliy köm k etm li idi. Xanlar varisl rini t yin etm k üçün hökm n gürcü çarı t r find n t sdiq edilm li idi. v zind II İrakli İr van xanlığını xarici v daxili düşm nl rd n

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

qorumağı öhd sin götürdü (130,72). Müqavil n tic sind sağ qalan sirl rin bir hiss si geri qaytarıldı (39,75).

Kartli-Kaxetiya qoşunlarına qarşı mübariz , sülh danışıqlarının uzanması İr van xanlığının daxili v ziyy tini daha da ağırlaşdırmışdı. İr van xanının ağır ş rtl rl müqavil bağlamasının sas s b bi d bu idi. Bel ki, v ziyy td n istifad ed n bir çox elatlar qiyam qaldıraraq ölk d qarışıqlıq yaratmağa çalışırdılar. Hüseyn li xan II İrakliy yazdığı m ktubların birind ölk d ki v ziyy ti bel qeyd edirdi: «Ölk d baş ver n hadis l r, üsyanlar, vaxtaşırı hücumlar İr van ölk si halisini var-yoxdan çıxarmışdı. Bizim xanlıq sülal sin qarşı keçmişd n ür kl rind kin b sl y n, düşm n olan müxt lif üsyançılar sakitlik, s ssizlik t yind n l ç k r k yal td ki k ndl r od vururdular» (39,97-98). Bu üsyanın sas iştirakçıları kolanılar v vedilil r idi. Kolanıların bu işd f allığı xüsusil seçilirdi. Yuxarıda göst rildiyi kimi, Hüseyn li xanın hakimiyy tinin ilk dövrl rind kolanılar ona qarşı qiyam qaldıraraq Qrabağ xanlığının himay sin keçm k ist mişdil r. Xan hakimiyy tin qarşı düşm n h r k t sonralar da davam etmişdi. Onların başçılarından biri Novruz li b y Hüseyn li xanın II İrakliy qarşı mübariz sind n istifad ed r k tez-tez hakimyy t qarşı çıxırdı. Lakin Hüseyn li xan onu daima t qib edirdi. T qibd n yayınan Novruz li b y köm k üçün Tiflis sarayına p nah aparmışdı. İr van xanlığını öz t sirind saxlamaq üçün bel qüvv l ri daima d st kl y n II İrakli Novruz li b yi öz himay sin götür r k onu nümay nd hey ti il birlikd İr vana gönd rmişdi. Kartli-Kaxetiya çarı il yenic sülh bağlamış Hüseyn li xan lacsız qalaraq onun günahından keçmiş v öz elin getm y icaz vermişdi. Bir neç gün İr vanda qaldıqdan sonra öz elin qayıdan Novruz li b y xanlığın ağır v ziyy tind n istifad ed r k yenid n qiyam qaldırdı. O, niyy tini h yata keçirm k üçün özün mütt fiq d tapa bildi. Bel ki, Novruz li b y xan hakimiyy tin düşm n olan vedili lisultan Şadlını öz t r fin ç k r k onunla ittifaq bağladı. Tezlikl xan hakimiyy tind n narazı olan qüvv l r qiyamçılara qoşuldu. Qiyamın gedişind Kolanı tayfası xüsusil f al idi. Qiyamçılar müv ff qiyy t qazanmaq üçün Qarabağ xanı İbrahimx lil xanla laq y girdil r. Onlar Qarabağ xanının yanına nümay nd gönd r r k yardım ist miş v ona tabe olduqlarını bildirmişdil r. Qiyamçı qüvv l r k ndl r hücumlar ed r k qar tl m şğul olurdular. Hüseyn li xan qiyamı yatırmaq üçün öz s rk rd l rind n birini qoşunla onlara qarşı gönd rdi. Bu x b ri eşid n qiyamçılar xan qoşununa müqavim t göst rm k üçün lçatmaz dağlara ç kildi. H tta öz ail l rini d lçatmaz yerl r köçürdül r. Lakin xan qoşununun yaxınlaşdığını eşid n Novruz li b y v lisultan Şadlı

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

müqavim t göst rm y c sar t etm y r k, öz elini buraxaraq ş mş ddinli lisultanın yanına qaçdılar (39,86).

Qiyamçıların qaçdığını gör n xanın adamları onların m nsub olduqları el v tayfaları dağlardan endirm k, evl rin qayıtmaları üçün danıqlar aparmağa başladı. haliy qorxmadan öz evl rin qayıtmağa icaz verildi. Çoxlu danışıq, söz-söhb td n sonra hali dağlardan enm y v ita t etm y razılıq verdil r. Onlarla razılığa g ldikl rin min olan xanın adamları halini öz yerl rin qayıtmağa n zar t etm k m qs dil orada 40 n f rlik d st saxlayaraq, qalan qoşunla geri qayıtdılar. Lakin sas qoşun hiss l ri getdikd n sonra qiyamçılar Qarabağdan aldıqları köm kl birlikd orada saxlanılan d st y hücum ed r k hamısını qılıncdan keçirdi v mlaklarını qar t etdil r. Bu x yan tkar h r k ti eşid n Hüseyn li xan d rhal oraya yenid n qoşun gönd rdi. Nizami qoşun q ti hücuma keç r k qiyamçıları m ğlub etdi. Qalib g lmiş xanın qoşunu qiyamçıların mlakını v mal-qarasını qar t etdi» (39,87). Qeyd etm k lazımdır ki, bu üsyanın yatırılmasında II İraklinin d köm yi olmuşdu. O, üsyanın qarşısını almaq üçün s rk rd l rind n birini İr vana gönd rmişdi (39,97-98). Bu qiyam 1782-ci ilin baharında v yayında olmuşdu.

Müdaxil n tic sind dağıntıya m ruz qalmış xanlıq t s rrüfatını b rpa etm kl m şğul olan Hüseyn li xan tezlikl , qonşu Naxcıvan xanlığında baş ver n siyasi hadis l r qoşuldu. Qeyd etm k lazımdır ki, XVIII srin 80-ci ill rin vv ll rind bir t r fd n Xoylu hm d xan Dünbülü, dig r t r fd n is Qarabağlı İbrahimx lil xan, Kartli-Kaxetiya çarı II İrakli v İr van xanı Hüseyn li xan arasında Naxçıvan xanlığında möhk ml nm k uğrunda mübariz başlanmışdı. Mütt fiql rin s yi n tic sind k ng rli tayfasından olan Abbasqulu xan hakimiyy t g ldi (29,49). Lakin bununla razılaşmayan Xoylu hm d xan Naxcıvan xanlığının daxili işl rin qarışmaq üçün fürs t axtarırdı. Bu m qs dl hm d xan Naxçıvanlı Abbasqulu xandan torpaq iddiası ed r k h min xanlığın t rkibin daxil olan Nazik v Şükürlü k ndl rini ona güz şt getm yi t l b etdi. Onun bu t l bi Abbasqulu xan t r find n r dd edildi. R dd cavabı alan hm d xan qoşunlarını Naxçıvan xanlığının s rh dl rin yeritdi. Güclü Xoy qoşunlarına müqavim t göst rm k iqtidarında olmayan Abbasqulu xan Naxçıvanı t rk ed r k Z ng zura g ldi. Lakin hm d xan Naxçıvanda çox qala bilm di. İr vanlı Hüseyn li xan ona m ktub yazaraq Naxçıvandan çıxmağı t l b etmiş, ks-t qdird hm d xana qarşı h rbi m liyyata başlayacağı il h d l mişdi (3,220). Bunun ardınca İr van xanı Naxçıvana qoşun yeritdi. İr van xanının bu addımını İbrahimx lil xanın v II İraklinin müdafi etdiyini başa düş n hm d xan Naxçıvanı t rk etdi.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Lakin İr van qoşunu da burada çox qala bilm di. Buna s b b Abbasqulu xanın yenid n Naxçıvana qayıtması olmuşdu. (3,220).

Lakin hm d xan öz m qs dind n geri ç kilm k niyy tind deyildi. O, Naxçıvanda baş ver n hadis l ri diqq tl izl yirdi. Hakimiyy t yenid n qayıdan Abbasqulu xanın siyas ti yerli halinin narazılığına s b b olmuşdu. H tta xanın qohumları il münasib tl ri çox k skin idi. Hüseyn li xan Naxçıvan dövl t başçılarına, yanlarına gönd rdiyi m ktubunda «…Abbasqulu xanın qohum- qr b l rinin ona olan pis münasib tl ri il laq dar olaraq öz ana v t ni Naxçıvanı t rk etm y m cbur olduğunu» yazmışdı (39,11). Naxçıvanda olan qarışıqlıqdan istifad ed n hm d xan planını h yata keçirm k m qs di il lverişli fürs tin yarandığını gör r k köm k üçün İsfahan hakimi limurad xan Z nd müraci t etdi. İsfahan hakimi bu fürs ti ld n verm k ist m y r k s rk rd si Gülşir li xanın başçılığı altında Naxçıvana qoşun gönd rdi. Bu qoşunların köm yi il Abbasqulu xanın misi oğlu C f rqulu xan Naxçıvanda hakimiyy t g tirildi (3,220). Hakimiyy td n uzaqlaşdırılan Abbasqulu xan İr vana g lir v dost-tanışları il m sl h tl şdikd n sonra Tiflis sarayına p nah aparmışdı. O, hakmiyy ti geri qaytarmaq üçün II İraklid n h rbi yardım ist yir. Kartli-Kaxetiya çarı is onun v ziyy tini h ll etm k üçün öz nümay nd l rini xüsusi m ktubla Hüseyn li xanın yanına gönd rdi. O, gönd rdiyi m ktubda Hüseyn li xana nümay nd l rl m sl h tl şib Abbasqulu xanın m s l sini h ll etm yi tapşırmışdı (39,11-13). Lakin bölg d qüvv l r nisb tinin d yişm si, Hüseyn li xanın ölümü İr vanı bu mübariz d n k narda qoydu.

İr van xanı Hüseyn li xan xarici siyas tind Az rbaycan xanlıqları il dostluq münasib tl ri saxlamağa çalışırdı. Onun yazdığı m ktublardan görünür ki, xan ömrünün sonlarına yaxın xoylu hm d xanla, qarabağlı İbrahimx lil xanla münasib tl ri nizama sala bilmişdi. Naxçıvanda baş vermiş hadis l rd m nafel rinin toqquşmasına, II İrakli il hm d xan Dünbülünün düşm nçiliyin baxmayaraq, Hüseyn li xanla Xoy xanı arasında s mimi münasib tl r yaranmışdı. Xanlar yazdıqları m ktublarında dostluqdan b hs edir v bir-birin h diyy l r gönd rirdil r. H tta Hüseyn li xan böyük oğlu Qulam lini hm d xanın qızı il evl ndirm kl onunla qohum olmaq niyy tind idi (39,13-21). Görünür, bu nikahla Hüseyn li xan güclü Xoy xanının h rbi qüvv sind n yararlanmaq ist yirdı. Lakin Hüseyn li xanın q fl ölümü bu niyy tin h yata keçm sin mane oldu.

İr van xanlığının Qarabağ xanlığı il münasib tl ri çox zaman d yişk n olmuşdu. Yuxarıda Hüseyn li xandan vv lki dövrl ri izl dikd görürük ki, Qarabağ xanları daim İr vanda möhk ml nm y çalışmışlar.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Qarabağ xanlığının banisi P nah li xan İr vanın ç tin v ziyy tind n istifad ed r k Göyç gölünd n ş rqd yerl ş n, T rt r çayına q d r torpaqları l keçirib öz xanlığına qatmışdı. Bu haqda aşağıda b hs edil c kdir. H tta «Qarabağnam » mü llifl rinin ks riyy ti iddia edir ki, İbrahimx lil xan başqa razil rl birlikd İr vanı da öz t sirin almışdı. Guya burada kimi ist s işd n götürm k, yenisini t yin etm k onun mri il icra edilirdi (41,48, 37,120-121; 38,24; 32,126). «Qarabağnam » mü llifl rind n f rqli olaraq qeyd etm k lazımdır ki, Qarabağ xanları xanlıq daxilind baş ver n hadis l rd n yararlanaraq İr vanda möhk ml nm y çalışsalar da, heç zaman buna nail ola bilm mişl r. Bunun sas s b bl rind n **biri** bölg uğrunda güclü Qarabağ xanlığı il mübariz aparan, Rusiya dövl tin arxalanan Kartli-Kaxetiya çarının İr vanda t sirinin böyük olması idi. **İkincis**i, Rusiya v Osmanlı dövl tl ri arasındakı münasib tl r d bu cür v ziyy tin yaranmasında böyük rol oynamışdı. Bu münasib tl rd xüsusil İr van xanlığı uğrunda mübariz sas yeri tuturdu. Dig r t r fd n is bacarıqlı dövl t xadimi Hüseyn li xan bölg d baş ver n hadis l ri düzgün qiym tl ndirir, İbrahimx lil xanla dostluq münasib tl ri saxlamağa çalışırdı. Xan onun hakimiyy tin qarşı çıxan qiyamçıların köm k üçün Qarabağ xanına müraci t etm sin baxmayaraq, h ms rh d olduğu bu xanlıqla normal qonşuluq münasib tl rini qorumağa çalışırdı. Onun İbrahimx lil xana gönd rdiyi m ktubda dostluqdan v s mimiyy td n söhb t getdiyinin şahidi oluruq (39,78-79). Hüseyn li xan ömrünün sonlarına yaxın İbrahimx lil xanla münasib tl ri yaxşılaşdıra bilmişdi.

Georgievski müqavil si v İr van uğrunda mübariz

XVIII srin 80-ci ill rinin vv ll rind C nubi Qafqazda v ziyy t daha da mür kk bl şdi. Bunun s b bi rus-gürcü ittifaqının bölg üçün t hlük li olan siyas ti idi. II İrakli güclü mütt fiq olmadan Az rbaycanın bir sıra torpaqlarını, xüsusil İr van xanlığı razisini öz dövl tin birl şdirilm sinin qeyri-mümkün olduğunu başa düşürdü. Apardığı siyas tl bölg dövl tl rinin-Osmanlı imperiyasının, Az rbaycan xanlıqlarının, Dağıstan siyasi qurumlarının nifr tini qazanmış Kartli-Kaxetiya çarı bu birlikd n qorxaraq Rusiyanın himay sin keçm y çalışırdı. Bel plan h l XVIII srin 50-ci ill rin sonları- 60-cı ill rin vv ll rind II İraklinin atası çar Teymurazın hakimiyy ti ill rind mövcud olmuşdu. Lakin onun q fl ölümü bu işi yarımçıq qoymuşdu (84, c.1, s h.241; 194,130-131). Gürcü çarı m qs dini h yata keçirm k üçün Rusiya hökmdarı II Yekaterinaya xüsusi layih il müraci t etmişdi. C nubi Qafqazda öz mövqeyini möhk ml ndirm y c hd ed n Rusiya Kartli-Kaxetiya çarlığının

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

müraci tini m mnuniyy tl q bul etdi. N tic d 1783-cü il iyulun 24-d Georgievskd bağlanmış müqavil y gör , Kartli-Kaxetiya çarlığı Rusiya dövl tinin t b liyin keçdi (84, c.2. s h,11; 180,67-70; 148,9; 61,277-286; 168,436; 192,168-171; 226,118-128). Bunun ardınca S.D.Burnaşovun başçılığı il iki rus batalyonu Tiflis daxil oldu (417, ,22).

Georgievski müqavil si bölg d böyük s s-küy s b b oldu v qonşu dövl tl ri b rk t şviş saldı. Bu hadis Kartli-Kaxetiya çarlığının h min dövl tl rl yaxşı olmayan münasib tl rini daha da k skinl şdirdi. Müqavil d Az rbaycan xanlarını t şviş salan müddialardan biri is II İraklinin adının t mt raqlı v şişirdilmiş formada göst rilm si idi. Burada Kartli-Kaxetiya çarının adı bel qeyd olunur: «…, Qazaxın mtavarı (hakim knyazı-E.Q.), Borçalının mtavarı, Ş mş ddilin mtavarı, Qaxın mtavarı, Şamaxının mtavarı, Şirvanın mtavarı, G nc v İr vanın padşahı» (168,437). (Bildiyimiz kimi, Kartli-Kaxetiya çarı Şirvanda v onun m rk zi Şamaxıda heç bir zaman nüfuz sahibi olmamışdı. Dig r t r fd n, beyn lxalq v ziyy tl v ara müharib l ri il laq dar olaraq G nc v İr van xanlıqları müxt lif dövrl rd Kartli-Kaxetiya çarlığından nominal asılı olmuşdu. Lakin bu asıllıq yalnız vergi verm kl m hdudlaşırdı-E.Q.). P.Butkov yazır ki, «Rus qoşunları Gürcüstana (Kartli-Kaxetiyaya-E.Q.) daxil olduqdan sonra onun (II İrakli-E.Q.) v ziyy ti pisl şdi; onun t b liyind olan elat v ya köç ri tatarlar (az ri türkl ri-E,Q.) v başqa müs lman halisi ona ita t etm kd n imtina etdi. O, Az rbaycanda vv lki nüfuzunu itirdi v oradan alınan h diyy l rd n m hrum oldu. G nc tamamil ondan uzaqlaşdı, Xoylu hm d xanla qohum olan İr van xanı bac verm kd n imtina etdi…» (84, c.2, s h,177-178).

Rusiya dövl ti bu müqavil il Az rbaycan xanlarına v Dağıstan hakiml rin t sir göst rm k üçün Kartli-Kaxetiya kimi lverişli strateji meydan ld etdi. Georgievsk müqavil si bölg uğrunda yeni rus–osmanlı r qab tinin g rginl şm sin s b b oldu. N.Dubrovin s rind Osmanlı dövl tinin C nubi Qafqazdakı siyas tini bel t svir edirdi: «Osmanlı hakim dair l ri bizim qoşunların Gürcüstana g lm sini n inki b y nm dil r…, h tta n pul, n d h diyy sirg m y r k qonşu hakiml ri Gürcüstana qarşı qaldırmağa c hd etdil r. Osmanlı dövl ti Gürcüstanı o d r c y q d r dağıtmaq ist yirdi ki, rus qoşununu rzaqla t min ed bilm sin v qonşu hakiml ri oraya daimi yürüşl qorxutmaqla onu (II İraklini-E.Q.) Rusiya dövl tind n himay darlıq axtiarışından ç kindirsin. Osmanlı dövl tinin s yyah v tacir adı altında olan nümay nd l ri bütün C nubi Qafqaza yayılaraq müs lman halisini inandırmağa çalışırdılar ki, Rusiya İrakliy bütün İranı işğal etm k sözü vermişdi» (148,83). Müqavil d n d rhal sonra

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Rusiya öz planlarını h yata keçirm k üçün gerç k addımlar atmağa başladı. II Yekaterina hökum tini q ti addımlar atmağa m cbur ed n sas s b bl rd n biri d K rim xan Z nd öldükd n sonra M rk zi İranda limurad xanın hakimiyy ti l keçirm si idi. Müxalif qüvv l rin müqavim ti il üzl ş n limurad xan hakimiyy tini möhk ml ndirm k üçün güclü mütt fiq ehtiyac olduğunu başa düş r k, köm k üçün Rusiya hökum tin müraci t ed r k İranın şahı kimi tanınmısını xahiş etdi. Bunun müqabilind Qaradağ, Qarabağ, Naxçıvan v İr van xanlıqlarını Rusiyaya güz şt getm y söz verirdi (84, c.2, s h.148; 61,150; 121,69-73). limurad xan eyni zamanda Osmanlı sultanının Az rbaycan xanlıqlarının daxili işl rin qarışmasının qarşısını almağa çalışırdı. O, sultana yazdığı m ktubunda II İraklini v Rusiyanı d st kl diyini bildirmişdi (44,46, 53-54; 121,48-49).

Bölg d öz siyas ti üçün lverişli v ziyy tin yarandığını gör n II Yekaterina q ti addımlar atmağa başladı. 1783-cü il iyulun 30-da rus komandanlığı sayı 17- çatan Az rbaycan xanlarına v Dağıstan hakiml rin Kartli-Kaxetiya çarlığının Rusiyanın himay sin keçdiyini bildir n f rmanlar gönd r r k, onlardan da bel h r k t etm l ri t klif olunurdu (14,181). F rmanları yerl r çatdırmaq üçün sekund-mayor (XVIII srd rus ordusunda kapitan rütb sin b rab r zabit rütb si-E.Q.), qraf Apraksin v poruçik (çar ordusunda zabit rütb si-E.Q.), knyaz Çelokayev Tiflis gönd rildi (130,78-79).

Georgievsk müqavil sind n sonra İr van xanlığı uğrunda h r iki birlik arasında mübariz gücl ndi. Lakin Kartli-Kaxetiya çarlığı il baş ver n müharib d n sonra ölk sinin dağılmış t s rrüfatını b rpa etm kl v hakimiyy tin qarşı qiyamları, narazılıqları yatırmaqla m şğul olan Hüseyn li xan bu ziddiyy tl rd n yararlanmağa çalışırdı. O, bit r f mövqe tutaraq, h r iki t r fl m ktublaşır v dostluq münasib tl ri saxlamağa çalışırdı. Hüseyn li xan İr vanda h r iki t r fin nümay nd l rini eyni s viyy d q bul edirdi. Bunu türk t dqiqatçıları da etiraf edirl r. M s l n, M.A.Çakmaq yazır ki, «Osmanlı dövl til yaxın münasib td olan İr van xanı Hüseyn li xan v başqa Az rbaycan xanları Osmanlı dövl ti t r find n g l n h diyy l ri q bul etm kd n ç kinirdil r» (48,54). Başqa bir Türkiy t dqiqatçısı etiraf edirdi ki, «…İr van razisin gönd rilmiş rus müh ndisl ri İr van xanı Hüseyn li xan t r find n m mnuniyy tl q bul edilirdi» (48,54). Dig r t r fd n, Hüseyn li xanın II İrakliy yazdığı m ktublardan bunu görm k mümkündür. Onun m ktublarından aydın olur ki, Hüseyn li xan bayramlarda v yaxud adi günl rd II İrakliy h rbi geyiml r, müxt lif növlü parçalar, cins atlar, d v l r v s. kimi h diyy l r

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

gönd rm kd davam edirdi. M ktublarda dostluq v s daq td n danışılırdı (39,91-92, 93-99). H tta o, hm d xan Xoylu v Kartli-Kaxetiya çarı arasında olan münaqiş l r qarışmaz v Xoy xanına «… bu ölk d (İr van xanlığında-E.Q.) mü yy n işl rin h lli, bir sıra işl rin görülm si lah zr t Valinin icaz si v razılığı olmadan mümkün deyil. …Sizin aranızda dostluq v sülh münasib tl ri h l d möhk m saslar üz rind dayanmamışdı. Aranızda münaqiş l r, ziddiyy tl r v düşm nçilik h l d davam edir…Valinin m nd n incim sin v üz dönd rm sin s b b ola bil r. O, bunu b han ed r k döstluq etm kd n ç kin r v bizim xeyrimiz olmayan işl r   l atar» m zmunda m ktub yazmaqla mövqeyini bildirmişdi (39,31).

1783-cü ilin oktyabrın sonları- noyabrın vv ll rind qraf Apraksin İr vana g ldi. Qeyd etm k lazımdır ki, h l 1782- ci il dekabrın sonlarında rus komandanlığının tapşırığı il doktor Y.Reyneks İr vana g lmişdi. O, 1782-1784-cü ill rd knyaz Q.A.Potyomkinin Tiflis sarayında agenti olmuşdu (170,86). Zahird bu missiyanın f aliyy tin ticar t donu geydirils d , Y.Reyneksin missiyasının sl m qs di sırf k şfiyyat işi idi. O, siyasi m s l l rl bağlı xanla danışıqlar aparmalı v İr vanla bağlı müdafi   x tl rini müzakir etm li idi. Hüseyn li xan bunu bils d , doktor Y.Reyneks İr vanda at şf şanlıqla, t nt n li sur td qarşılanmış v dörd gün xanın qonağı olmuşdu. İr van qalasında olan Reyneks onun planını ç kmiş, ticar t anbarlarına baxmış v lazım olan qeydl r aparmışdı. O, h tta Rusiyanın himay sin keçm y hazır olması bar d xandan v dl r almışdı (71, 215-217).

Qraf Apraksin İr vana g l nd Hüseyn li xan t r find n eyni t nt n il qarşılandı. O, baş komandan Q.A.Potyomkinin f rmanını, onun qohumu v köm kçisi P.S.Potyomkinin m ktubunu qiym tli h diyy l rl birlikd xana t qdim etdi. M ktubda Kartli-Kaxetiya çarlığının Rusiya himay sin keçdiyi bildirilir v Hüseyn li xandan İrakliy tabe olmağı, ona ita t etm k t klif edilirdi. Rusiya il münasib tl ri g rginl şdirm k ist m y n Hüseyn li xan 1783-cü il oktyabrın axırlarında Q.A.Potyomkin ağıllı v hiyl g r bir m ktub gönd rmişdi. O, yazırdı: «…s mimilik, kiçik p rv rlik ruhunda yazılmış mehriban mübar k mriniz …mayor qraf Apraksin vasit sil biz çatdı…F rmanda z m tli, c lallı hökmdarımız İrakli xanla birl şm k, ona nök rçilik etm k, ita tkar olmaq v sair t l b olunur. ….Az rbaycan xanlarından f rqli olaraq bizim ölk mizin Gürcüstan ölk si il h ms rh d olması bütün işl rd h min dövl tl h mr ng olmağa, onun qüdr tli, s mimi bad sind n s rm st olmağa s b b olmuşdu» (39,115-116; 71,265-266). Onun II İrakliy gönd rdiyi dig r m ktubda gileyl n r k ona

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

tabe olduğunu bildirmiş, başqalarının (rus komandanlığının-E.Q.) bu iş qarışmasına etiraz etmişdi (39,118-119).

Hüseyn li xan eyni zamanda sultan f rmanlarını da q bul edirdi. Rusiyanın f allaşmasından narahat olan Osmanlı sultanı öz nümay nd l rini Az rbaycana gönd r r k xanları Rusiya hökum tin qarşı birg mübariz aparmağa çağırırdı (148,24). Kartli-Kaxetiyanın Rusiyanın himay sin keçm si n inki Osmanlı dövl tini, h m d güclü Az rbaycan xanlarını- Qubalı F t li xanı, Qarabağlı İbrahimx lil xanı, Xoy xanı hm d xan Dünbülünü ciddi narahat edirdi. Qubalı F t li xan II İraklinin İr van xanlığının daxili işl rin qarışmasına etiraz ed r k, II Yekaterina hökum tin bu haqda şikay t etmişdi. O, 1782-ci ild II İraklinin Az rbaycan xanlıqlarının v xüsusil , İr van xanlığının daxili işl rin qarışmasından v vergi almasından b hs ed n m ktub yazmaqla öz narazılığını bildirmişdi (58, 178-182).

Rus-gürcü qoşunlarının İr van xanlığını işğal ed c yind n qorxan bu xanlar Osmanlı sarayı il sıx laq saxlayırdılar. Kartli-Kaxetiya çarlığının sas r qibi olan xoylu hm d xan II İraklinin gücl nm sinin qarşısını almaq üçün daha da f allaşdı. Onun siyas tini sultan da d st kl yirdi. Osmanlı sultanı f rmanların birind İr vana qarşı Az rbaycan xanlarını xoylu hm d xan Dünbülünün trafında sıx birl şm y çağırırdı. F rmanda deyilirdi: «Urus v Gürcüstan sg rl ri İran, Osmanlı vilay tl rinin, xüsusil Az rbaycan ş h r v k ndl rinin, b lk d Osmanlı v İranın ld edilm si üçün qapı yol olan mübar k İr van qalasını tutmaq, istila etm k m qs dil h r k t ets l r Az rbaycan xanları yüks k m rt b li, ali m qamlı hm d xan Dünbülünün başçılığı il birg müqavim t v mübariz y girişsinl r» (39,73). Sultan eyni zamanda Anadolu hakiml rin - rzrum, Qars, Çıldır, B yazid v Axalsıq paşalarına f rmanlar gönd r r k rus-cürcü qoşunlarının İr van xanlığına hücum ed c yi t qdird Hüseyn li xana köm k göst rm l rini tapşırmışdı (56,102-103; 192,203; 46,183; 48,53). Dig r t r fd n, sultan Hüseyn li xanı öz t r fin ç km k üçün ona xüsusi f rmanla Anadolu vilay tl rinin **b yl rb yi g riliyi titulunu** bağışlamışdı (39,119-120). Hüseyn li xan da öz növb sind sultanla v Anadolu paşaları il tez-tez m ktublaşırdı. Xanın sultana, Anadolu paşalarına yazdığı m ktubların m zmunundan b lli olur ki, h min ill rd İr van xanlığı Osmanlı dövl til d sıx laq saxlamışdı.

İr van xanlığı Qulam li xanın v M h mm d xanın dövründ

Bölg d Rusiya-Osmanlı r qab tinin qızışdığı bir zamanda Hüseyn li xan v fat etdi. «İr van xanlığı» s rinin mü llifl ri Hüseyn li xanın üsyan

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

n tic sind öldürüldüyünü iddia edirl r. s rd göst rilir ki, Hüseyn li xanın ona tabe olmaqdan boyun qaçırdığını gör n II İrakli İr vanda hakimiyy t d yişikliyi etm kl özün sadiq ş xsi hakimiyy t g tirm yi q rara almışdı. Bu m qs dl , çar xanın qardaşı M h mm dh s n xanla gizli danışıq aparmışdı. Lakin bu plan baş tutmamışdı. Çünki 1783-cü ilin noyabrın vv ll rind İr vanda baş vermiş üsyan n tic sind Hüseyn li xan v qardaşı M h mm dh s n xan öldürüldü (30,69). Lakin heç bir m nb y saslanmayan mü llifl rin ksin olaraq ist r yerli, ist rs d rus v osmanlı s n dl rind Hüseyn li xanın öz c li il öldüyü bildirilirdi. M nb d göst rilir ki, 1783-cü il noyabrın 9-da Hüseyn li xan q fl t n x st l n r k v fat etdi. Onun c naz si Bağdada aparılaraq orada d fn edildi (Ola bilsin ki, xanın öz v siyy tin gör -E.Q.) ((71,274; 4,342). B zi s n dd xanın oktyabrın 25-d gec saat 5-d v fat etdiyi göst rilir (39,113-114; 4,341,). g r Hüseyn li xanın oktyabrın axırı-noyabrın vv ll rind İr vana g lmiş qraf Apraksinl görüşdüyünü n z r alsaq, onda onun noyabrın 9-da v fat etdiyini q bul ed bil rik.

Xanın q fl t n ölümü İr vanda böyük çaxnaşma yaratmışdı. Hüseyn li xanın d fnind n istifad ed n bir d st ş xs hakimiyy ti l keçirm y c hd etdi. Qeyd etm k lazımdır ki, Hüseyn li xanın v fatından sonra onun iki kiçik oğlu qalmışdı. Osmanlı s n dind göst rilir ki, Hüseyn li xanın 15 yaşlı oğlu Qulam li atasının d fni il m şğul olark n yerli yanlardan Usmi b y t r fdarları il üsyan qaldıraraq İr van qalasını l keçirmişdi (56,74). Lakin m rhum Hüseyn li xana sadiq olan qüvv l rin t zyiqi n tic sind hakimiyy ti qeyri-qanuni z bt etm k ist y n qüvv l r geri ç kilm y m cbur olmuşdu. H min qüvv l rin II İrakliy ayrı-ayrı vaxtlarda gönd rdiyi iki m ktubu bunu bir daha sübut edir. Birinci m ktubun m zmunu bel idi : «Bu s mimil r c nn t m kan xanın v fatından sonra birlikd möhk m imanla, s mimi niyy tl , riyasız olaraq h min xanın övladlarından birinin dünyada yaşadığı t qdird t yind n l götürm kl , q ddarlıq, v fasızlıq etm m y , onun yerind başqasına ita t etm m y and içib hd-peyman etdik. O lah zr t d h min m s l d , m rhum, c nn tm kan xanın övladları m s l si bar sind bizl rin s daq tli olmasına, birl şib ittifaq yaratmasına inanması lazımdır. İnşallah bu acizl r heç vaxt hörm tli, m rhum xanın böyük haqlarını unutmayıb, ona olan hd-peymana, f dakarlıq, ita tkarlıq yolundan k nara çıxmayıb v bu d f olan andımıza axırad k s daq tli qalacağıq» (39,57-58). İkinci m ktub is 158 n f rin imzası il yazılmışdı. Bu m ktubda is İr van ağsaqqalları Qulam li xanın namiz dliyini d st dikl rini göst rmişdi. M ktubda Hüseyn li xanın x st likd n ölm sind n, İr vanda baş ver n qarışıqlıqdan b hs edilir v II

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

İrakliy Qulam linin xan seçilm sin d st k verm si xahiş olunurdu. M ktubun sonunda deyilirdi: «…ali h zr t, v linem tin daima kölg salan qüdr tind n xahiş olunur ki, özünüzün c nn t m kan Hüseyn li xana b sl diyiniz m h bb t, mehribanlıqla laq dar olaraq bu vilay tin arzusuna müvafiq Çuxurs d, İr van hökmranlığı f rmanını m rhumun ali şöhr tli böyük oğlunun adına b xşiş v ehsan ed siniz. Eyni zamanda Çuxurs d, İr van halisi adına m rhumun oğluna tabe olması v ita t etm si haqqında yenid n f rman verilm si xahiş olunur» (39,113-114; 4,341; 195,110). slind II İrakliy gönd ril n bu m ktublar formal xarakter daşıyırdı. Çünki h r iki m ktubun m zmunundan görünür ki, xan ail sin sadiq olan qüvv l r yalnız onun varisl rin ita t ed c yini q ti bildirmiş v Tiflis sarayına nümay nd hey ti gönd rm mişd n qabaq Qulam linin namiz dliyini d st kl y r k hakimiyy t g tirmişdil r. Yuxarıda göst ril n müqavil y sas n Hüseyn li xandan sonra onun hakimiyy t g l n h r hansı varisi II İrakli t r find n t sdiq edilm li idi. Lakin xana sadiq olan qüvv l rin II İrakliy bu m qs dl müraci t etm si çox güman ki, Hüseyn li xanın v fatından sonra İr vanda qarışıqlıq düşm sind n v bundan istifad ed r k Kartli-Kaxetiya çarının müdaxil sind n ehtiyat etm l ri idi. İr van halisinin m rhum xanın böyük oğlu Qulam lini d st kl dikl rini gör n II İrakli onların irad si il razılaşmağa m cbur olmuşdu. M hz bu s b b d n o, kür k ni Baqrationu f rmanla, qiym tli h diyy l rl İr vana gönd r r k Qulam lini xan kimi tanıdığını bildirmişdi (4,342; 395,5; 415,164; 30,69).

Qulam li xanın (1783-1784) s kkiz aylıq hakimiyy ti İr van xanlığının n ziddiyy tli dövrl rind ndir. Onun hakimiyy ti dövründ xanlıqda öz mövqeyini möhk ml ndirm k üçün Osmanlı dövl ti il Rusiya qüvv l ri arasında gizli mübariz gedirdi. Qulam li xanın çox g nc v t crüb siz olmasından istifad ed n bu iki dövl t İr van xanlığını öz t r fin ç km y çalışırdı. g r Hüseyn li xan h r iki t r f arasında bit r f mövqe tuturdusa, Qulam li xanın dövründ İr van xanlığı Osmanlı dövl til daha da yaxınlaşdı. Bu dövrd C nubi Qafqazda Osmanlı t bliğatı daha da gücl nmişdi. Xanın cavan v t crüb siz olmasını n z r alan b zi Osmanlı paşaları II İraklinin İr vanı l keçir c yind n narahat olaraq onunla sıx laq saxlayırdılar. Atasının ölümü il laq dar olaraq başsalığına g lmiş Axalsıq, rzurum, Qars v B yazid paşalıqlarının nümay nd l ri fürs td n istifad ed r k Qulam li xanla danışıqlar aparır v İr van qalasını sultana verm si üçün onu dil tuturdular (3,285).

Dig r t r fd n Osmanlı emissarları müxt lif h diyy v m ktublarla sultan t r find n Az rbaycana v Dağıstana gönd rilirdi. 1783-cü ilin

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

sonlarında-1784-cü ilin vv ll rind X lil f ndinin başçılığı il bir Osmanlı nümay nd liyi gizli olaraq C nubi Qafqaza g lmişdi. Sultan bu nümay nd hey ti il gönd rdiyi m ktubda bütün Az rbaycan xanlarını Rusiyaya qarşı birl şm yi m sl h t gör r k rus qoşunlarını Az rbaycan v Osmanlı razisin buraxmamağı tövsiy edir v rusların Qafqaza ç kdiyi yolları dağıtmağa çağırırdı. Bunun üçün o, dövl t x zin sind n 57 kis pul mükafatı ver c yini v d etmişdi (195,147-148; 192,203). X lil f ndi İr vanda da olmuşdu. Onun Qulam li xanla danışıqları müsb t n tic vermişdi. Qulam li xan Çıldır valisi Salman paşaya yazdığı m ktubda, osmanlılarla h mr y olduğunu bildir r k Az rbaycanda baş ver n hadis l r bar d ona qiym tli m lumat gönd rmişdi. M ktubdan görünür ki, sultan Qulam li xanı öz t r fin ç km k üçün onu **mir-e-miran** v zif s il t ltif etmişdi. Eyni zamanda osmanlı paşalarına z ruri vaxtlarda ona h rt r fli yardım göst rm l ri haqqında mr verilmişdi (39,68-69).

Bel likl , Osmanlı t bliğatı n tic sind Qulam li xanın II İrakliy münasib ti d yişdi. Rusiyanın Tiflis sarayındakı nümay nd si S.D.Burnaşov P.S.Potyomkin yazırdı ki, «İr van xanlığından g l n m lumata sas n, Qulam li xanın çara olan münasib ti bird n-bir d yişmiş v indi o,türkl r meyl edir» (3,15). Daha sonra o, 1784-cü il 9 fevral tarixli m ktubunda h yacanla «Xanlar birl şib bir istiqam td n, osmanlılar is dig r istiqam td n İrakli üz rin hücuma keçm k fikrind dirl r. İrakli müst qil ks t dbirl r görm lidir. Çünki İr van xanı cavan v t crüb siz olduğu üçün ondan h r şey gözl m k olar» qeyd edirdi (3,17).

Osmanlıların s yi n tic sind Qulam li xan Kartli-Kaxetiya sarayı il laq ni k smişdi. H tta o, xanlıqda baş ver n qarışıqlığı, üsyanları b han g tir r k II İraklinin onu Tiflis d v tini r dd etmişdi (39,60-61). Dig r t r fd n Qulam li xan Kartli-Kaxetiya çarının f rmanlarına da m h l qoymurdu. M s l n, 1783-cü ilin noyabrında C f rqulu xan İsfahan hakimi limurad xanın v Xoy xanı hm d xan Dünbülünün d st yi il misi oğlu Abbasqulu xanı Naxçıvanda taxtdan salaraq hakmiyy t g lmişdi (3,220). II İrakli Qulam li xana f rman gönd r r k bu mübariz d Abbasqulu xana h rbi yardım etm yi tapşırsa da, İr van xanı onun f rmanına m h l qoymamışdı (226,173-175).

Lakin II İrakli İr vanın tabeçilikd n çıxması il heç cür barışmaq ist mirdi. Rusiyanın himay sin keçm kl bölg dövl tl rinin t zyiql rin m ruz qalan II İrakli açıq-açığına İr van xanlığının daxili işl rin qarışa bilm s d , müxalif qüvv l rd n istifad etm kl Qulam li xana t zyiq göst rirdi. Qulam li xanın dövründ müxalif qüvv l rin f allaşması onun apardığı daxili siys tl bağlı idi. Bunu anlayan xan v t r fdarları İr vanı II

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

İraklinin fitn sind n qorumaq v xanlıqda baş ver n h r cür narazılıqların qarşısını almaq üçün xoylu hm d xan Dünbülü il laq yaradaraq ondan köm k ist mişdil r. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Qulam li xanın hakimiyy tinin ilk günl rind Usmi xanın başçılığı il bir d st ş xs İr vanda hakimiyy ti z bt etm k niyy tin düşmüşdü. G nc xan xoylu hm d xana yazdığı m ktubda bu haqda trafli b hs etmiş v ölk sind baş ver n narazılıqları yatırmaq üçün ondan köm k ist mişdi. M ktubun m zmunu bel dir: «Sizin hörm tli qulamınız vasit sil gönd rdiyiniz m ktubu aldıq…Dövl ti l aldığım ilk günl rd n vilay td sakin olan bir sıra f sad adamlar bir d st üsyançı m nim cavanlığımdan istifad ed r k h rc-m rglik odunu şöl l ndirmişl r v bütün gücl ri il bizim hökmranlığa son qoymağa çalışırdılar. Onlar siz böyük hökmdara x b r çatana kimi t cili olaraq öz işl rini görm k v m qs dl rin çatmaq niyy tind idil r. Allahtalanın m rh m ti il onlar öz niyy tl rin nail ola bilm dil r. Darmadağın edil r k geri ç kilm y m cbur oldular. İrsi nurani xanlıq hökmranlığına qarşı göst ril n s yl r n tic verm di. Buna baxmayaraq, ölk d min-amanlıq h l d ist nil n q d r b rpa edilm miş v istiqlaliyy t sütunları lazımınca möhk ml ndirilm mişdir. O, s mimi, mehriban xandan bu s mimini özünün xanlıq övladlarından biri hesab etm sini, ölk mizin min-amanlığının b rpasına köm k göst rm sini xahiş edirik. Qoy xainl rin ayağı altında tapdalanan bu ölk y sizin köm yiniz n tic sind asayiş v sakitlik qaytarılsın. Bu s mimini yaddan çıxarmayacağınıza, köm k v yardım etm yiniz ümid edirik» (39,62-63). Qulam li xan güclü Xoy xanı il daha da yaxınlaşmaq, onun h rbi gücünd n istifad etm k üçün «nikah diplomatiyası»ndan istifad etm yi q rara almışdı. O, hm d xanın qızı il evl nm kl hakimiyy tini möhk ml ndirm y çalışırdı. Yuxarıda göst rildiyi kimi, Hüseyn li xan da bu ist yi h yata keçirm y çalışmışdı. Lakin q fl ölüm bu işi yarımçıq qoymuşdu. Qulam li xanın bu niyy tini anası da d st kl yirdi. Xanın anası hm d xana yazdığı m ktubda açıq ş kild bildirmişdi ki, Xoy xanı il qohum olmaqla oğlunu düşdüyü ç tin v ziyy td n çıxarmağa çalışır. M ktubun m zmunu bel dir: «Ali m rt b li, m qamlı, c lallı qardaşım…Sizin dövl tin buradakı nümay nd l rinin gördüyü kimi, m rhum ali m rt b li Hüseyn li xanın v fatından sonra sas n, ölk nin mühüm işl rinin idar si, gözümün işığı oğlumun t rbiy si v xandan qalan sair övladların böyüm sil m şğul olmuşam. vv ll r ölk d ki mühüm m s l l rin idar si, istiqlaliyy tin qorunması, ölk nin inkişaf etdirilm si m s l l ri il q ti olaraq m şğul olmazdım. İşl rin qaydada olması v lazımi q d r ir lil m sind n arxayın idim. Lakin hazırda z ifl yib

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

lill şmiş m. Eyni zamanda s mimi bacınız yaxın günl rd müq dd s M kk evini ziyar t etm k niyy til s f r çıxmaq q sdind dir. Bizim ail t rkibind daxili v dövl t işl ril m şğul olan, bu bar d lazımi f aliyy t göst r n o alih zr tin qızlarından birinin olmaması m ni düşündürür v narahat edir. Qorxuram bu s mimi bacınız müv qq ti dünyanı t rk etdikd n sonra, gözümün işığı oğlum ail mizi idar etm kd , İr van ölk sinin hökmranlığı işl rind aciz qalsın. N tic d ölk miz, dövltimiz öz rövn qini ld n ver r. Buna gör d , s mimi bacınız sizd n s xav t, m rh m t göst rm yi, gözümün işığı oğlumu b lk d nök rçiliy q bul etm yi v qızınızla onu evl ndirm yi xahiş edir. Bu iş oğlumun başı uca olmasına v gücl nm sin s b b ola bil r. Eyni zamanda o, alih zr tin qızı h m oğlanın t rbiy si, h m d ölk d ki mühüm m s l l rin idar si işl ri il m şğul olar. Bel olduqda o, ali hökmdar da uzaqdan-uzağa onlara n zar t edib arxa olacaqsınız. O, alih zr tin mülaziml ri h miş bizim n sl mehriban, qayğıkeş olduğundan bu s miminin t klifinin r dd edilm m sini y qin edirik. O, alih zr t öz mehriban, s xav tli niyy ti il bizim t klifi q bul ets , bunu x b r verm yi xahiş edirik. Bel olduqda h min m s l ni planlaşdırıb v h yata keçirm k m qs dil bir neç etibarlı yanlardan hüzurunuza g l c kdir» (39,80-81). İr van xanlığını öz t sirin salmaq ist yind olduğundan hm d xan üçün bu qohumluq çox vacib idi. Görünür, bu planın baş tutmamasına s b b Qulam li xanın tezlikl öldürülm si olmuşdu.

Qulam li xanın öldürülm si haqqında bir neç f rziyy mövcuddur. P.Butkovun m lumatına gör , Qulam li xan II İraklinin göst rişil ov zamanı qardaşları t r find n öldürülmüşdü (84, c.2, s h.194). Dig r m lumata gör is Qulam li xan ögey anasının saray fitn si zamanı sui-q sd n tic sind öldürülmüşdü (415,164). «İr van xanlığı» s rind Qulam li xanın öldürülm si bel t svir edilir: «Qulam li xanın II İrakliy xidm t göst rm si İr van zad ganlarını heç d t min etm di. Bu is 1785-ci ild II İraklinin t şkil etdiyi saray çevrilişi zamanı Qulam li xanın q tli il n tic l ndi» (30,70-71). s rd Qulam li xanın ölüm tarixi s hv n 1785-ci ild olduğu göst rilmişdi (30,71). Osmanlı m nb l ri is bu hadis haqqında ziddiyy tli x b r verir. Bir m nb y gör , Qulam li xan II İraklinin göst rişil öldürülmüşdü (56,102-103). Başqa osmanlı m nb yind is Qulam li xanın öldürülm sind II İraklinin li olmadığı, xanın q tlin onun ağılsız t bi ti, İr van halisi il pis r ftar etm si s b bi olduğu bildirilmişdi (56,95-96). H qiq t n d , Qulam li xan qısa hakimiyy ti dövründ apardığı siyas tl xalqın q z bin g lmişdi. Bir rus arxiv s n dind göst rilir ki, İr van yanlarını q z bl ndir n Qulam li xanın t crüb sizliyind n istifad

ed r k, ana qohumlarının v dayısı Şamdin ağanın sas v zif l ri tutaraq dövl t işl rin müdaxil etm l ri idi. Onların özbaşnalığı xalqın narazılığına s b b olmuşdu (3,284-285). M h mm d xan 1784-cü il iyunun 9-d II İrakliy yazdığı m ktubda xalqın narazılığının s b bini bel göst rmişdi: «Qulam li xan ağılsız v t k bbürlü h r k t ed r k, r hmsiz adamların m sl h ti il pis işl r qoşulmaqla xalqın q z bin s b b olmuşdu. Bu s b b gör , yaxşı adamların m sl h t il ayın 8-d iki qardaş öldürülmüşdü» (195,184).

Lakin Qulam li xanın ölümünd II İraklinin linin olmaması fikri il razılaşmaq olmaz. Yuxarıda göst rildiyi kimi, Osmanlı sarayına v xoylu hm d xana arxalanan Qulam li xan öz siyas tind II İrakli il hesablaşmırdı. Buna baxmayaraq, uzun ill r İr vanda baş ver n hadis l r müdaxil ed n v vergi alan Kartli-Kaxetiya çarının burada t r fdarları az deyildi. Dig r t r fd n, Qulam li xanın siyas tind n narazı olan qüvv l r Tiflis sarayı il laq yaradaraq II İraklini İr vana d v t etm k ist yirdil r. Rus arxiv s n din gör , xandan narazı olan yerli az ri türkl rind n olan ayrumlar İr vanı t rk ed r k Şuragöl getmişdil r. Onların başçısı Qaraman b y dig r ayrum başçıları il m sl h tl ş r k II İraklinin yanına elçi gönd r r k onu inandırmağa çalışırdı ki, « g r siz mr ets niz, İr vanı l keçir bil rik v hakimiyy ti ist diyiniz ş xs ver rik. Bunyad li b y v onun misi oğlu Q l ndar b y v qalada yaşayan halinin ks riyy ti biziml h mr ydir. Qalanın qapısının v açarının h val edildiyi ş xs bizim qohumumuzdur. O deyir ki, g r biz gec ora g ls k, qalanı t hvil ver c kdir» (195,195-196). Çox güman ki, II İrakli bu imkandan yararlanaraq müxalif qüvv l ri sui-q sd t hrik etmişdi. Bel likl , Qulam li xan h m xarici, h m daxili qüvv l rin birg s yi il 1784-cü il iyunun 8-d ş nb günü qaladan k narda qoşuna baxış keçir rk n müxalf qüvv l rin hücumuna m ruz qalmış v n tic d kiçik qardaşı M h mm dh s n v ona sadiq beş n f rl birlikd öldürülmüşdü (195, 183-184; 190-203). Xanı v qardaşını ş xs n öldür nl r İr van yanlarından Bünyad li Soltan v onun misi oğlu Q l ndar b y olmuşdu (195,195).

Sui-q sdd n d rhal sonra İr van halisinin ks riyy ti Qulam li xanın 12 yaşlı ögey qardaşı M h mm di xan seçdil r. M h mm d xan (1784-1805) İr van taxtında oturan n uzunömürlü xanlardan biri olmuşdu (395,5; 415,164; 84, c.2, s h.177). O, Hüseyn li xanın gürcü qızından olan oğlu idi. Eyni zamanda bu xan İr van halisinin seçdiyi yerli Qacarlar sülal sinin sonuncu nümay nd si olmuşdu.

İr van taxtına sahib olan M h mm d xan ilk günd n ona müxalif olan qüvv l rin t zyiqi il üzl şdi. İr van halisi iki d st y bölün r k bir–

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

biri il mübariz aparırdı. Birinci d st M h mm d xanın t r fdarları idi. Bu d st ni xoylu hm d xan d st kl yirdi. İkinci müxalif qüvv nin başında is Makulu hm d Soltan dururdu. Qeyd etm k lazımdır ki, hm d Sultan İr van taxt-tacını l keçirm k üçün çoxdan fürs t axtarırdı. Xalqın d st kl diyi Qulam li xanın hakimiyy t g lm si onun bu planını pozmuşdu. Lakin xanın öldürülm si il   hm d Soltan yenid n taxt-taca sahib olmaq niyy tin düşmüşdü. S.D.Burnaşov 1784-cü il iyulun 25-d yazdığı raportlarının birind qeyd edirdi ki, hm d Soltan İr vanda n nüfuzlu yanlardan biri idi v Arazın o tayında onun z ngin malikan l ri vardı. O, planını h yyata keçirm k üçün Kartli-Kaxetiya çarı il   laq saxlayırdı. hm d Soltan öz oğlunu m ktubla Tiflis gönd r r k ita tini bildirmişdi. M ktubda o, İr van xanının çara x yan t etdiyini, onu eşitm diyini v girov gönd rm diyini yazırdı. II İrakli is Mirz Gürgen tapşırmışdı ki, hm d Soltana bildirsin ki, çar onun İr van xanlığının hakimi olmasına köm k ed c kdir (3,16-17).

O.Markova haqlı olaraq yazır ki, «hadis l rin g rgin olduğu bir vaxtda İr vanda İraklinin t r fdarları il Osmanlı d st yin ümid ed n leyhdarları arasında sl mübariz gedirdi (192,206). Bütün İr van halisi iki qism bölün r k bir-biri il döyüşürdü. Baş ver n döyüşl r n tic sind h r iki t r f bir-birin m xsus olan k ndl ri dağıdır v qar t edirdi. Bu dal tsizliy dözm y n, talanın qarşısında aciz qalan halinin bir hiss si çıxış yolunu Osmanlı razisin sığınmaqda görürdü. Özbaşına qalmış kin sah l rinin bir hiss si susuzluqdan m hv olmuş, dig r hiss sini is qar tçil r talan etmişdi (6,961-962).

İr vanda baş ver n hadis l rd Kartli-Kaxetiya çarının li olduğunu bil n v bunun qarşısını almağa çalışan İr van ağsaqqalları, nüfuzlu ş xsl r ilk günd n Tiflis sarayı il   laq y girmişdil r. Qulam li xanın sui-q sdind n bir neç gün sonra İr vanın nüfuzlu ş xsl rind n 98 n f rinin imzası il II İrakliy m ktub gönd rilmişdi. 1784-ci il iyunun 9-12 arasında gönd rilmiş m ktubda Qulam li xanın öldürülm sinin s b bi göst rilm kl b rab r qeyd edilirdi ki, «İr van halisi, h m yanlar, h m d sad xalq qardaşının yerin onu (M h mm di-E.T.) xan seçmişdir. lah zr td n xahiş edirik ki, m rh m t göst r r k onun xanlığını t sdiq ed n f rman gönd r siniz. Sonra bütün c miyy t   mr ed siniz ki, bu haqda xalq bilsin» (195,183). Başqa bir s n dd deyilir ki, M h mm d xanın t r fdarları II İraklinin d st yini almaq üçün t l sik Hacı H s n li b yi v m lik Abramı Tiflis gönd rmişdi. Elçil r Tiflis g l r k, ir vanlıların adından çara s daq tli olacaqlarına söz ver r k, M h mm d xanın hakimiyy tini

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

d st kl m yi xahiş etmişdil r. II İrakli is xanı t brik etm k üçün Mirz Gürgeni xüsusi m ktub v x l tl İr vana gönd rdi (195,195-196).

 slind II İrakli İr vanda baş ver n hadis l rd n istifad ed r k yeni xanı özün tabe etm k q rarına g lmişdi. Lakin onun planını B yazid hakimi İshaq paşa v xoylu hm d xan pozmuşdu. Bel ki, İr vanda ara qarışan kimi İshaq paşa Xoy xanı il   laq y girmiş, hm d xanın nümay nd si Mirz   bdülh s n v İshaq paşanın x zin darı Rizvan ağa xanın adına yazılmış f rman v m ktubla İr vana gönd rilmişdi. Onların s yi n tic sind   hali arasında iğtişaş yatırılmış v ittifaq yaranmışdı. II İrakli t r find n gönd ril n Mirz Gürgen 70-80 süvari il İr vana daxil olanda artıq gec idi. M hz bu s b bd n çarın adamları Tiflis geri qayıtmağa m cbu oldu. Yalnız Mirz Gürgen bir neç n f rl İr vanda qalmışdı (56,95-96).

İr vanda baş ver n qarşıdurmada M h mm d xanın t r fdarları q l b çaldılar. N tic d , Osmanlı t r fdarlarının köm yi il müxalif qüvv l r m ğlub oldu. Planının bu d f d boşa çıxdığını gör n Makulu hm d Soltan c zalanacağından qorxaraq Xoylu hm d xanın yanına qaçır. Lakin hm d xan onu h bs etdirdi (11,96).

İr vanda tez-tez baş ver n hakmiyy t d yişikliyi, xanların kiçik yaşlı v   t crüb siz olması Osmanlı hökum tini h r d f buraya f al müdaxil y sövq edirdi. Anası gürcü qızı olan M h mm d xanın II İraklid n asılılığının gücl n c yind n qorxan Osmanlı sultanı t cili t dbirl r görm y başladı. Sultan bdül H mid M h mm d xana f rman gönd r r k onu dig r Az rbaycan xanları il birl ş r k gürcü-rus qüvv l rin qarşı mübariz y çağırırdı. Bu f rmanda sultan g l c k planlarından b hs ed r k yazırdı: «…biz arzu edirik ki, islam qanunlarına z r r d ym sin, n çox da s nin xanlığın yalançılardan v canil rd n xilas olsun. X b rdar edirik ki, Tiflis çarı Rusiya il birl ş r k, yalanla Az rbaycan xanları arasında olan birliyi parçalayaraq onları Rusiyaya t r f ym kl xainc sin m hv etm k ist yir. Allah bizi bundan qorusun. Biz g r k müv ff qiyy tl , qanunla birl şm y c hd ed k. N tic d biz Az rbaycan xanlarını ayıltmaq üçün birinci v zir-Çıldır valisi Salman paşaya v B yazid hakimi İshak paşaya onlarla fasil siz yazışma aparmağı mr etmişik. Hamısına x b r veririk ki, Rusiya v çar İrakliy söz ver nd xüsusil ehtiyatlı olsunlar. Çar İrakli Rusiyaya satılıb, siz gönd rilmiş bizim elçinin mriyl dig r xanlar kimi h r k t edin…X b rdar edirik ki, siz islam qanunları üçün çalışasınız v buna döz siniz. Bel v ziyy td siz ali bütün paşalara bildirm kl bizim h r cür köm yimizi gözl y bil rsiniz v son d r c hücumdan qorunun. Ayıq olun ki, çar İrakli İr van hakimiyy tin , İr van xanlığına v sizin dövl t z r r

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

yetirm sin. Bizim bütün hakiml r siz köm k lazım olduqda s rh dd qoşun toplamağı mr etmişik. Bizim ali işimiz qoşulmağa c hd edin. Bizim arzumuz odur ki, İrakli heç yer ziyan yetirm sin, biziml s mimiyy tl birl ş r k düşm nl qarşılaşan zaman öldürün, qar t v darmadağın edin. Gözl yin ki, n dig r Az rbaycan xanlarına, n d sizin xanlığa z r r d ym sin…Arzu edirik ki, islam qanunlarının xeyrin bütün Az rbaycan xanları Xoylu hm d xanın trafında birl şsinl r» (6,964).

Dig r t r fd n, sultan s rh dd yerl ş n Axalsıq, Qars, B yazid v dig r paşalıqlara İr vanı müdafi etm k üçün hazır olmaları haqqında f rman gönd rmişdi. Sultanın göst rişl rini yerin yetir n paşalar İr van xanı il laq saxlayır v onu öz t r fl rin ç km k üçün müxt lif v dl r verirdil r. Axalsıq hakimi Süleyman paşa xüsusil f al idi. O, İr vanı rus-gürcü qüvv l rind n müdafi etm k üçün Az rbaycan xanlarını birliy çağırırdı. Onun İr van halisin v ş xs n xanın özün yazdığı m ktubları bu baxımdan diqq t layiqdir. Süleyman paşa 1784-cü il iyulun 10-da İr van yanlarına yazdığı m ktubda xalqı «müq dd s müharib »y t hrik etm kl bildirirdi ki, onlar lazım olduqda paşaların köm yin ümid ed bil rl r. M ktubda yazılırdı: «Siz m nim hörm tli oğlumla (M h mm d xanla-E.Q.) birl ş r k Az rbaycanın yeni sip hsaları, qardaşımız hm d xanın sözü il h r k t edin….M nim qardaşlarım- ir van xalqı yerli türkl rdir: g r dininizi s daq tl müdafi etdiyiniz gör , İr van qalasında h r hansı ş xs siz qarşı pis niyy t düş rs , siz köm k üçün biz birl ş rik. Sultan m n , Qars, Van v B yazid paşalarına İr van t hlük d olduğu vaxt onlara köm k etm yi mr etmişdir» (195,198-199). Süleyman paşanın ş xs n M h mm d xana gönd rdiyi dig r m ktubunda ona v başqa Az rbaycan xanlarına gönd ril n pul v h diyy l rd n b hs edilirdi. O, yazırdı: «Sizi doğma oğlum hesab ed r k h miş min-amanlığınız üçün çalışmışam. lah zr t hökmdarın f rmanı v v zir H s nin m ktubu sasında Qapıçı paşa (İbrahim f ndi-E.Q.) v Solakzad M h mm d Sal b yin vasit sil siz v Az rbaycanın dig r xanlarına pul v h diyy l r gönd rilmişdir. Onları bu yaxınlarda alacaqsınız. g r siz bizim dövl t sadiqsinizs v biziml dostluq münasib tind olmaq ist yirsinizs , o zaman ali Porta (Osmanlı dövl ti-E.Q.) bundan x b rdar olmalıdır. Siz n inki bizim sadiq b nd miz olacaqsınız, Sultanın da siz hörm ti artacaq, g r sözl rim inansanız, m nim d siz qarşı m h bb tim artacaq, iltifatlı oğlum v dostum bu m ktubu g tir ni yubanmadan gönd rin» (6,686).

Qars paşası da M h mm d xana bu m zmunda m ktub gönd rmişdi. M ktubda deyilirdi: «Bizim şöhr tli hakimimiz siz v Az rbaycanın dig r xanlarına Qapıçı paşa v Solakzad M h mm d Sal b yin vasit sil pul v

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

h diyy gönd rmişdir. Tezlikl Axalsıq hakimi Süleyman paşa vasit sil siz çatdırılacaqdır. Allahın köm yil biz h miş sizinl dost olacağıq. Siz n xidm t lazımdırsa, mr edin» (6,686).

Osmsanlı dövl tinin İr vanda f allaşması II İraklinin v onun havadarı olan Rusiyanın narahatlığına s b b olmuşdu. İr vanda baş ver n hadis l ri diqq tl izl y n rus komandanlığı sultanın f rmanından v Axalsıq paşasının f aliyy tind n vaxtında x b r tuta bilmişdi. İr van sarayında II İraklinin t r fdarları az deyildi. Yeni xanın gürcü olan anası Tiflis sarayı il   laq saxlayaraq İr vanda olan hadis l ri gizli sur td oraya çatdırırdı. O, Mirz Gürgeni gizlinc yanına çağırıraq sultanın f rmanını göst rmiş, Mirz Gürgen is f rmanı köçür r k Tiflis gönd rmişdi (6,967-968). Miz Gürgen m ktubunda II İrakliy İr vanda Osmanlı t sirinin günd n-gün artdığını x b r vermişdi. H tta o, II İrakliy yalan v şişirdilmiş m lumat gönd rm kl onu İr vana hücuma t hrik edirdi. O, 1784-cü il iyulun 14-d Kartli-Kaxetiya çarına gönd rdiyi m ktubda h y canla yazırdı ki, guya «Sultan qoşunla bura g lib v   hm d xanın adamını özü il g tirib ki, qalanı tutsun.… g r dörd gün rzind Q mz ç m n g lm s niz, qala limizd n çıxacaq. g r bu iş siz ç tindirs , oğlanlarınızdan birini gönd rin, lakin yaxşı olar ki, özünüz g l siniz, onlar bunu eşidib dağılışarlar» (3,17; 195,201-202). Bunu eşid n II İrakli oğlu Yulionun başçılığı il , topla t chiz olunmuş 1500 n f rlik qoşunu İr vana gönd rm k q rarına g lmişdı. Lakin n z rd tutulan bu yürüş h yata keçm di (3,16). Çünki M h mm d xan anası başda olmaqla II İrakli t r fdarlarının s yi n tic sind 1784-cü ilin avqustunda Axalsıx hakimi Süleyman paşaya yazdığı m ktubda II İrakliy xidm t ed c yini bildirmişdi (192,206). Dig r t r fd n İr van xanı sultanın gönd rdiyi h diyy l ri q bul etm mişdi. Bel ki, sultan 1784-cü ilin payızında İbrahim f ndinin başçılığı altında 60 n f rd n ibar t yeni nümay nd hey tini C nubi Qafqaza gönd rdi (192,206; 30,75-76; 121,115-116; 46,187-188). İbrahim f ndi C nubi Qafqaza g l rk n sultan f rmanı il yanaşı Az rbaycan xanlarına v Dağıstan hakiml rin çoxlu pul v h diyy g tirmişdi. Lakin İr van xanı bu h diyy l ri q bul etm mişdi (6,717).

Lakin buna baxmayaraq, İbrahim f ndinin C nubi Qafqazdakı f aliyy ti müv ff qiyy tl   n tic l ndi. Osmanlı nümay nd liyinin Az rbaycanda apardığı t bliğatı mü yy n q d r öz b hr sini verdi. N tic d 1785-ci ild Axalsıx ş h rind Az rbaycanın b zi xanlıqlarının v Dağıstan hakiml rinin ittifaq bağlamasına s b b oldu. Bunun ardınca ir vanlı M h mm d xan da Tiflis gönd rdiyi m bl ğd n tamamil imtina etdi (30,76). Lakin bu M h mm d xan üçün heç d asan başa g lm mişdi. Anası

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

başda olmaqla bir qrup ş xsin M h mm d xanın azyaşlı olmasından istifad ed r k Tiflis sarayı il sıx laq saxlaması sultan t r fdarlarının xoşuna g lm mişdi. N tic d Axalsıx hakimi Süleyman paşanın t hriki il M h mm d xana qarşı sui-q sd hazırlanmışdı. S.D.Burnaşov 1785-ci il martın 17-d P.S.Potyomkin yazdığı m lumatda göst rirdi ki, görk mli İr van yanlarından Usmi b y v onun oğlu osmanlıların t hriki il xanı öldürm k q rarına g lmişdi. Lakin bu sui-q sdin üstü vaxtında açılmışdı. Usmi b y qaça bils d , Qars s rh ddind h bs edil r k oğlu il h bsxanaya salınmışdı (6,730).

Tezlikl , İr van xanlığı Xoy xanlığının t sirin düşdü. Sultan rus-gürcü qüvv l rinin qarşısını almaq üçün Az rbaycan xanlarından Xoylu hm d xanın qüvv sin daha çox güv nirdi. Qeyd etm k lazımdır ki, XVIII srin 80-ci ill rin vv ll rind hm d xan Xoylu (1763-1786) Urmiya, T briz, Qaradağ, Naxçıvan v İr van xanlıqlarını özün tabe etm k üçün mübariz aparırdı (24,128-131; 46,48-50). hm d xan zir k siyas til , xüsusil sultan t r find n Az rbaycan sip hsaları adlandırıldıqdan sonra böyük hörm t , şöhr t v nüfuza malik idi. O, çar İraklinin gizli düşm ni idi (82,25). Rus komandanlığı onun nüfuz sahibi olduğunu gör r k hm d xanı öz t r fin ç km k ist yirdi. Georgievsk müqavil sind n sonra knyaz Apraksin vasit sil ona f rman v h diyy l r gönd rilmişdi. hm d xan rus–gürcü qüvv l rind n ehtiyat ed r k vv l bu f rmana müsb t cavab vermişdi. H tta 1784-cü ilin iyulunda knyaz Q.Potyomkin buna cavab olaraq xandan xahişnam gönd rm sini xahiş etmişdi. «Lakin Osmanlı dövl tinin bölg d f allaşması (İbrahim f ndinin başçılığı il nümay nd hey ti-E.Q.), Az rbaycan xanlarını rus-gürcü qüvv l rin qarşı birl şm k çağrışı bu planı pozdu. Sultan hm d xana s r sg r rütb si verib, Az rbaycana r hb rlik etm yi xahiş etmişdi. Osmanlı dövl tinin köm yin arxalanan hm d xan Rusiya il danışıqları k sir» (147,40).

H qiq t n, sultan güclü Xoy xanına böyük ümid b sl yirdi. Sultan f rmanlarında Az rbaycan xanlarından rus-gürcü qüvv l rinin İr van qalasına yürüşünün qarşısını almaq üçün hm d xan Dünbülünün başçılığı il birg mübariz y girişm yi tapşırmışdı (39,72). Sultan bdül H mid İr van xanına gönd rdiyi m ktubda yazırdı ki, «..yaşca böyük olan v l yaq tli Xoy xanına sip hsalar rütb si verib, bütün xanlara f rman ver r k bildirmişik ki, bizim paşa v v zirl r İraklinin h r k tl ri bar d x b r versinl r (30,71).

Xoylu hm d xan M h mm d xanın hakimiyy tinin ilk günl rind n xanlığın daxili işl rin müdaxil etm y başlamışdı. g r o, vv ll r II İrakli v onun havadarı olan Rusiyadan ehtiyat ed r k İr vanın daxili

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

işl rin açıq-açığına qarışmaqdan ç kinirdis , artıq bu işd özün arxa tapmışdı. Xoylu hm d xan bacarıqlı s rk rd olmaqla b r b r, güclü qoşuna malik idi. Dig r t r fd n, o, Axalsıx hakimi Süleyman paşa il qohum idi v paşa lazım olduqda h rbi c h td n ona köm k edirdi (84, c.2, s h.178). Bundan lav , hm d xan Qarabağ, Qaradağ v Naxçıvan xanları il mütt fiq idi (148,175). O, h m d İran taxtı uğrunda mübariz aparan Ağa M h mm d xan Qacarla dostluq edirdi (192,208). n başlıcası is Xoy xanı Osmanlı dövl tin arxalanırdı.

Başı qonşu xanlıqları özün tabe etm y çalışan hm d xan yalnız 1785-ci ild İr vanda möhk ml nm k arzusunu reallaşdıra bildi. O, ilk növb d «nikah diplomatiyası»ndan istifad etm yi q rara aldı. hm d xanın m rhum Qulam li xanla qohum olmaq c hdi baş tutmasa da, M h mm d xanla bu niyy tini h yata keçir bilmişdi. 1785-ci ilin yayında hm d xan özünün 30 yaşlı qızını 13 yaşlı M h mm d xana r verdi (3,243; 84, c.2, s h,177). Bu qohumluğu daha da möhk ml ndirm k üçün hm d xan M h mm d xanın bacısı il evl ndi (24,130).

M h mm d xanın az yaşlı olmasından istifad ed n hm d xan qızı vasit sil İr vanda hakimiyy ti idar etm y başladı. Xoy xanı İr vanda mövqeyini daha da möhk ml ndirm k üçün gizli agentini, h r mağası Ağahüseyni oraya gönd rdi. O, İr van sarayında Xoy xanının m nafeyin uyğun siyas t aparmalı idi. Tezlikl , h r mağası İr van sarayında böyük nüfuz sahibi oldu. H tta o, M h mm d xanın etimadını da qazana bilmişdi (3,233-234). İş o yer çatır ki, Ağahüseyn xanın v ziri t yin olunur. Onun v zir t yin olunması il İr vanın ld n çıxacağından ehtiyat ed n Kartli-Kaxetiya çarı Ağahüseyni oradan uzaqlaşdırmaq üçün hiyl y l atdı. O, müxt lif b han l rl Ağahüseyni Tiflis d v t edir (6,885). Lakin onun bu niyy ti baş tutmadı. V zirliyi l keçirm kl böyük s lahiyy t qazanan Ağahüseyn Xoy xanının m nafeyin uyğun siyas t yeritm y başladı. N tic d , İr van xanlığı Xoy xanından asılı v ziyy t düşdü. Rusiyanın Kartli-Kaxetiya sarayındakı nümay nd si S.D.Burnaşov 1785-ci il avqustun 9-da m rk z gönd rdiyi m lumatda yazırdı ki, «İr van İraklid n daha çox 30 yaşlı qızını 11 yaşlı (13-E.Q.) İr van xanına r ver n hm d xanın hakimiyy ti altındadır. O, (hm d xanın qızı-E.Q.) h r mağası Ağahüseynl birlikd İr van qalasına sahib olaraq bütün xanlığı idar edirdi. Onlar hm d xanın t hriki il II İrakliy bir daha vergi öd mir» (3,243). Bu v ziyy t sultanı da qane edirdi.

Lakin yeni v zirin siyas ti yerli yanları qane etm di. Ağahüseynin v zir t yin edil r k hakimiyy ti l alması yerli yanların narazılığına s b b olmuşdu. Yeni v zirin f aliyy ti ilk vv l kürd tayfa başçısı Ş mdin ağanın

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

xoşuna g lm di. O, qoşun toplayaraq hakimiyy t qarşı döyüş hazırlaşdı. Lakin ağsaqqalların iş qarışması bir müdd t qırğının qarşısını ala bilmişdi (130,123-124).

Buna baxmayaraq, İr vanda v ziyy t g rgin olaraq qalırdı. T r fl r arasında ölüm v dig r ixtişaş halları baş verirdi (6,904). Tezlikl , Ağahüseyn qarşı yeni müxalif qüvv l r m l g ldi. Bel ki, v zir Ağahüseyn s lahiyy tind n istifad ed r k b zi yanları v zif sind n k narlaşdırmışdı. V zif d n qovulan Eyvaz b y v Qasım b y İr vanı t rk edib, traflarına 2000 n f rlik qoşun toplayaraq v zir qarşı qiyam qaldırdı. Onlar M h mm d xandan Ağahüseyni öz t r fdarları il hakimiyy td n uzaqlaşdırılmasını t l b edirdi. Bu t l b yerin yetirilm y n q d r qiyamçılar xana m xsus k ndl r hücum edr k halini talan etm y başladı. Onların t l bin baxmayaraq, v zir Ağahüseyn t slim olmaq fikrind deyildi. O, ordu toplayaraq müxalif qüvv l r qarşı çıxdı. T r fl r arasında bir neç gün davam ed n döyüş baş verdi (130,124).

İr vanda qarışıqlıqdan istifad ed n II İrakli hadis l r müdaxil etm yi q rara aldı. Arxiv s n dind göst rilir ki, «Yeni xanımın (hm d xanın qızı-E.Q.) sevimli h r mağası Ağahüseynin idar üsulunun gücl nm si b zi yanların narazılığına s b b olmuşdu. II İrakli ona sadiq olanlarla gizli laq saxlayaraq onu h r hansı vasit il hakimiyy td n uzaqlaşdırmağı v qalanı Xoy xanının lin keçm sin imkan verm m yi tapşırmışdı» (3,234). Lakin Xoy xanının gücü qarşısında II İrakli geri ç kilm y m cbur olmuşdu.

hm d xanın sağlığında qısa müdd t olsa da, İr van xanlığı ondan asılı v ziyy t düşmüşdu. « hm d xanın sağlığında İr van xanlığı Xoy xanlığından asılı v ziyy td olmuşdur. Tabeçilik r mzi olaraq İr vandan Xoya n z rd tutulan miqdarda peşk ş v h diyy l r gönd rilirdi» (24,130-131).

Xoy xanının ş xsind İr vanı özünd n asılı v ziyy t salan sultan t r fdarları şimaldan ola bil c k hücumun qarşısını almaq üçün İr van qalasını h rbi c h td n möhk ml ndirm y çalışırdı. hm d xan ş xs n bu haqda İr vana xüsusi f rman gönd rmişdi. Onun göst rişin sas n, İr van qalasının möhk ml ndirm si, hasarların b rpası, lazımi bina v q srl rin tikdirilm si, qalanın müdafi sin lazım olan z ruri şeyl rin ld edilm si il m şğul olmağa başlanmışdı. Qalada müxt lif top növl ri v dig r h rbi t chizatlar quraşdırılmışdı. rzaq anbarları 12 illik taxıl v dig r azuq il doldurulmuşdu. Qalanın bürcl ri, hasarları, keçidl rinin mühafiz si, darvazaların müdafi si inanılmış, m har tli adamlara tapşırılmışdı. Qala

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

qarnizonundan lav , xanlığın müxt lif mahal v k ndl rind n toplanmış 12 min n f rlik d st qala daxilind yerl şdirilmişdi (39,69-70).

Xoylu hm d xanın planları daha geniş idi. O, ayrı-ayrı Az rbaycan xanlarını özünd n asılı v ziyy t salmaqla b rab r, rus-gürcü qüvv l rin qarşı duran gerç k qüvv idi. Lakin İr van xanlığında möhk ml nm si hm d xanın son müv ff qiyy ti oldu. Xoy xanı v oğlu 1786-cı ilin fevralında qardaşı Şahbaz xanın oğlanları t r find n öldürüldü (192,208; 24,133).

Xoy xanlığında baş ver n qarışıqlıqdan istifad ed n müxalif qüvv l r daha da f allaşdı. hm d xan Dünbülü öldürüldükd n sonra v zir Ağahüseyn İr vanda hakimiyy ti l kesirm k üçün M h mm d xanı öldürm yi q rara aldı. O, qarabağlı İbrahimx lil xanla gizli laq y gir r k onun yardımı il İr van qalasını tutmaq niyy tind idi. Qarabağ qoşunları Ş rur çayı sahilind dayanaraq v zirin işar sini gözl yirdi. Bu sui-q sd Makulu li Soltan da qoşulmuşdu. Lakin v zirin xana qarşı olan bu sui-q sdinin üstü açıldı. N tic d Ağahüseyn v onun yaxın t r fdarları l keçiril r k öldürüldü (3,19-20). slind v zirin v t r fdarlarının öldürülm sind II İraklinin li olmuşdu. O, İr vanda baş ver n hadis l rd n istifad ed r k, t r fl ri barışdırmaq b han si il öz adamlarını İr vana gönd rmişdi. İr vana g l n II İraklinin adamları qiyamçıların başçıları il   laq yaradaraq, guya danışıqlar aparmaq m qs dil onları İr van qalasına d v t edir. Qalada Kartli-Kaxetiya çarının gönd rdiyi ş xsl rin yardımı il v zir Ağahüseyn qarşı sui-q sd planı hazırlanır. N tic d , Ağahüseyn gec qoruqçularının li il öldürüldü (130,124). Bu hadis 1786-cı ilin iyununda baş vermişdi (3,20). Bel likl , M h mm d xan bu t hlük d n xilas olsa da, İr van xanlığı yenid n II İrakliy vergi verm y m cbur oldu.

Tezlikl , İr van xanlığı dağıstanlıların hücumuna m ruz qaldı. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, osmanlı emissarları İr vanı rus-gürcü birliyinin t cavüzünd n qorumaq üçün Az rbaycan xanlarını v Dağıstan hakiml rini Kartli-Kaxetiyaya yürüş sövq etm k ist yirdi. Onların s yi n tic sind b zi Dağıstan hakiml ri, qarabağlı İbrahimx lil xan v dig r Az rbaycan xanları bu t hlük y qarşı birl şmişdi. Plana gör , Avar hakimi Ümm xan v dig r Dağıstan hakiml ri bir t r fd n, İbrahimx lil xan is b zi Az rbaycan xanları il başqa t r fd n Kartli-Kaxetiyaya hücum etm li idi. H tta onlar İr van halisini öz razil rin köçürm k niyy tind idi (12,19-20). Kartli-Kaxetiyaya yürüşün dig r s b bi İbrahix lil xanla II İrakli arasında münasib tl rin pozulması idi. II İraklinin rusp r st siyas ti, G nc v Naxçıvan xanlıqları üstünd onlar arasında baş ver n münaqiş l r düşm nçiliy çevrilmişdi (64,92-93; 45,194-195). İbrahimx lil xanın bu

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

xanlıqlarda möhk ml nm k c hdi h m rus komandanlığının, h m d II İraklinin planlarına zidd idi. Lakin Qarabağ xanının Ümm xanla qohumluğu II İraklinin açıq-açığına ona qarşı çıxmasına mane olurdu. Mirz Camal Cavanşir yazır ki, «Gürcüstan valisinin…q dim ocaq, geniş torpaq v böyük dövl t sahibi olmasına baxmayaraq, o, İbrahimx lil xanın m sl h tind n k nara çıxmırdı. Çünki Avar v Dağıstan hakimi m rhum Ümm xan v o yerl rin başqa hakiml ri İbrahimx lil xana yaxın v qohum olduqları üçün ona ita t edirdil r. Gürcüstan valisi il m rhum İbrahimx lil xanın arası pozulduğu zaman Ümm xan v başqa Dağıstan xanları İbrahimx lil xanın göst rişi üzr böyük qoşunla Gürcüstana gedib, çoxlu ziyanlar verirdil r» (37,125).

Bel likl , 1785-cı ilin sentyabrında sultanın t hriki il Avar xanı Ümm xan 11.000 qoşunla Kartli-Kaxetiyaya hücum etdi (148,139). «…Avar hakimi Ümm xan böyük qoşunla Gürcüstana gedib, Sığnaq qalasını v Gümüşxananı z bt etdi, çoxlu adam qırdı, halinin yerd qalan yal v uşaqlarını sir ed r k, bir çox traf k ndl ri qar t etdi. Oradan Axıska vilay tin , Süleyman paşanın yanına ged r k qışı orada qaldı. Rum sultanından çoxlu x l t v nam aldı» (37,125).

Dağıstanlıların Kartli-Kaxetiyaya hücumu İr van xanlığına da öz t sirini göst rmişdi. Bu x b ri eşid n yerli halinin bir hiss si İr van qalasına sığınmış, s rh d k ndl rinin halisi xanlığın iç ril rin köçmüş, dig r hiss si is lçatmaz yerl rd q rar tutmuşdu. M s l n, bu x b ri eşid n p mb klil rin bir hiss si İr vanın iç ril rin , dig r hiss si is Qars paşalığına köç etm y başladı. Bu da Axalsıx hakimi il İr van xanı arasında düşm nçiliy s b b oldu. Axalsıq hakimi Süleyman paşa Dağıstan qoşununa arxalanaraq M h mm d xana t zyiq göst rm y başladı. O, İr van xanını h d l y r k p mb klil r m xsus mlakın ona verilm sini t l b etdi. Lakin M h mm d xan onun t l bini n yinki yerin yetirm di, eyni zamanda bütün qaçqınları mlakları il birlikd öz himay sin aldı (148,145). T l binin yerin yetirilm diyini gör n Süleyman paşa İr van xanından 70.000 rubl (7.000 tüm n-E.Q.), Eçmi dzin kils sind n is 40.000 rubl (4.000 tüm n-E.Q.) t l b etdi. ks t qdird xanlığı qar t ed c yi il h d l mişdi (30,76). O, vergini almaq üçün Ümm xanın t r fin keçmiş borçalılı Musa xanı İr vana gönd rdi. Lakin Musa xan Talın mahalına çatanda, q fl x st l n r k ölmüşdü (130,121).

Müqavim t göst rm yin İr van xanlığı üçün ağır n tic ver c yini anlayan M h mm d xan Ümm xanla v Süleyman paşa il laq yaratmağı q rara aldı. P.S.Potyomkin 1786-cı il yanvarın 5-d yazdığı m lumatda bildirirdi ki, Dağıstan qoşunlarının yürüşünün xanlıq üçün ağır n tic

ver c yini başa düş n M h mm d xan Ümm xanla v Süleyman paşa il laq yaradaraq yaxın adamını m ktub v qiym tli h diyy l rl Axalsıxa gönd rdi. Bel h diyy l r qoşun başçılarına da gönd rilmişdi. M h mm d xan m ktubda Ümm xandan ölk sin z r r yetirm m sini xahiş etmişdi (130,121).

İr van xanının bu t dbirl ri mü yy n q d r müv ff qiyy t qazandı v xanlığı güclü dağıntıdan xilas etdi. Bel ki, qışı Axalsıxda istirah t ed n Ümm xan 1786-cı il aprelin 25-d 7.000 qoşunla Arpa çayını keç r k İr van xanlığına daxil oldu (6,869). Onun qoşunundan 500 n f r ayrılaraq sakinl ri mağaralarda gizl nmiş şt r k (Q m rli-E.Q.) k ndin g lir. Dağıstan qoşunu k ndd qalmış 12 n f ri l keçir r k birini öldürür, dig rl rini is sir aparırlar. Onlar İr van ş h rin yaxınlaşmadan qarşılarına çıxan k ndl ri qar t edir. Xoşb xtlikd n Ümm xanın qoşunu İr van razisind çox l ngim di. Dağıstan qoşunu Abarandan keçib, Göyç gölünün sahilini dolanmaqla G nc istiqam tind h r k t edir r k, oradan Şuşaya g lib çatır (67,31; 165,169-170; 130,127).

Ümm xanın başçılığı il dağıstan qoşunlarının bu yürüşü İr van xanlığı üçün böyük faci il n tic l ndi. Düzdür, İr van xanlığı Kartli-Kaxetiya kimi dağıntılara v insan itkisin m ruz qalmasa da, ir vanlılar k ndl rini v mlaklarını başlı-başına buraxaraq yurdlarından did rgin düşmüşdül r. Bu da t s rrüfatla m şğul olan hali üçün sl faci idi. halinin qazanc m nb yi olan torpaq sah l ri başlı-başına qalmış v kilmirdi. Dig r t r fd n dağıstan qoşunu geri qayıdark n xanlığın şimal-q rb rayonlarını talan ed r k bir neç k ndi dağıtmışdı.

Ümm xanın qoşunu getdikd n sonra, ölk d yaranmış çaxnaşmadan v M h mm d xanın z ifliyind n istifad ed n b zi qüvv l r t xribata başladı. T xribatçı qruplar bir-birin hücumlar t şkil edir, k ndl ri viran qoyaraq talayırdılar. Bel v ziyy t 1787-ci ilin ortalarına q d r davam etmişdi. Xanlıq daxilind qarışıqlıq yalnız bölg d nüfuz uğrunda mübariz aparan bir t r fd n Rusiya-Kartli-Kaxetiya, dig r t r fd n Ümm xan arasında başlanan danışıqların sülhl başa çatması il s ngimişdi (130,128).

Dağıstanlıların genişmiqyaslı hücumundan asanlıqla qurtaran İr van yeni t hlük il üzl şdi. 1786-cı ilin oktyabrında İbrahimx lil xan İr vana 3.000 qoşun gönd r r k yerli halini Qarabağa köçürm y c hd etmişdi. Hücumdan x b r tutan s rh d k ndl rinin halisi lçatmaz yerl rd gizl n r k, Qarabağ qoşununa qarşı mübariz aparmışdılar. Bu x b ri eşid n M h mm d xan qoşun toplayaraq onlara qarşı çıxdı. İr vanlıların müqavim tini gör n qarabağlılar geri ç kilm y m cbur oldu (3,242).

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Bu hücumdan qurtulan İr van xanlığı tezlikl Naxçıvanda baş ver n hadis l r müdaxil etm y başladı. Bel ki, XVIII srin 80-ci ill rin vv ll rind n başlayaraq Naxçıvan taxtı uğrunda Abbasqulu xanla C f rqulu xan arasında mübariz gedirdi. Hakimiyy t qısa fasil l rl gah Abbasqulu xan, gah da C f rqulu xan g lirdi. Abbasqulu xan hakimiyy ti geri qaytarmaq üçün d f l rl h m İbrahimx lil xana, h m d II İrakliy , C f rqulu xan is xoylu hm d xana müraci t etmişdi. 1787-ci ilin vv ll rind C f rqulu xan yenid n hakimiyy t g ldikd n sonra Abbasqulu xan İbrahimx lil xana bir daha müraci t etdi. Bu müraci td n istifad ed n İbrahimx lil xan öz ordusunu Naxçıvan üz rin gönd rdi. Qarabağ qoşunu Naxçıvanda görün n kimi C f rqulu xan Ş rur sahilind yerl ş n Hacı qalasında gizl ndi (29,56-57). 1787-ci il may ayının vv ll rind Qarabağ qoşunu Naxçıvanı l keçir r k Abbasqulu xanı hakimiyy t g tirdi (29,59-60).

Qarabağ xanının bu addımı rus komandanlığının v onun laltısı olan II İraklinin xoşuna g lm di. II İrakli İbrahimx lil xanın Naxçıvanda möhk ml nm sin yol verm k ist mirdi. Naxçıvanda baş ver n hadis l r h miş müdaxil ed n v bu xanlığı özünd n asılı v ziyy t salmaq ist y n Kartli-Kaxetiya çarı C f rqulu xanı yenid n hakimiyy t g tirm k üçün knyaz Baqrationun başçılığı il 1000 n f rlik qoşunu İr vana gönd rdi. Bu qoşunun ks riyy ti Borçalı v Ş mş dild n toplanmış az ri türkl rind n t şkil olunmuşdu (130,132). Bu d st y ir vanlılar da qoşuldu. İr van xanı il Qarabağ xanı arasında düşm n münasib ti yarandığından, M h mm d xan İbrahimx lil xanın Naxçıvanda möhk ml nm sini öz hakimiyy ti üçün t hlük hesab edirdi. Buna gör d o, m muniyy tl bu yürüş qoşuldu. Mü yy n hazırlıqdan sonra knyaz Baqration İr van qoşunu il birlikd Naxçıvana doğru h r k t etdi (130,132).

Lakin Naxçıvan taxtında öz namiz dini görm k ist y n h r iki t r f gecikmişdi. Yürüşd n bir q d r vv l C f rqulu xanın qardaşı K lb li xan (1787-1820) Abbasqulu xanı hakimiyy td n devir r k Naxçıvanda taxt-taca sahib olmuşdu (29,60). Hakimiyy t g l n K lb li xan h r hansı hücumun qarşısını almaq üçün Naxçıvan qalasını daha da möhk ml ndirmişdi.

1787-ci il mayın 19-da Naxçıvana çatan knyaz Baqration h min gün Naxçıvan qalasını mühasir y aldı. Qalaya sığınmış naxçıvanlılar K lb li xanın r hb rliyi il mütt fiq qoşununa güclü müqavim t göst rdi. Mayın 20-d knyaz Baqration II İrakliy gönd rdiyi m ktubda yazırdı ki, «C f rqulu xan Naxçıvanı asanlıqla alacağını söyl s d , m n güclü müqavim t rast g ldim, qalanı 2000 n f r qoruyur» (29,61). Birl şmiş İr van v gürcü qoşunları Naxçıvan qalasını tuta bilm di.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

İbrahimx lil xan da, Abbasqulu xana yardımçı qoşun gönd rdi. Lakin c mi 200 n f rd n ibar t olan bu qoşun Sisyan trafında II İraklinin qoşununun t rkibind olan Ş mş ddil v Borçalıdan olan d st l r t r find n m ğlub edilir, 8 n f ri is sir alınır (130,133; 30,61). II İraklinin qoşunu ir vanlılarla birlikd Qarabağ qoşununu m ğlub ets d , Naxçıvan qalasını ala bilm di. Knyaz Baqrationun II İraklid n l v köm k ist yi d baş tutmadı. Güclü müqavim t rast g l n mütt fiq qoşunları traf k ndl ri qar t ed r k sakinl rini, İbrahimx lil xana m xsus 40 ail ni sir götürüb, çoxlu mal-qara l keçir r k geri döndül r (130,135; 29,61). Bu yürüşd ist r İbrahimx lil xan, ist rs d II İrakli ist yin çata bilm di.

1787-1791-ci ill r ikinci rus-türk müharib sinin başlaması (225,363-387) il C nubi Qafqazda siyasi v ziyy t daha da g rginl şdi. Osmanlı sultanı öz nümay nd l rini bölg y gönd r r k, rus-gürcü t hlük sin qarşı mübariz aparmaq üçün bir-birin düşm n olan Az rbaycan xanlarını barışdırmağa s y göst rdi. O, Qarabağ, Xoy, T briz v İr van xanlarına pul gönd r r k bir-biri il mehriban olmalarını tapşırdı. Bundan lav , rzurum, Axalsıx, B yazid, Van, Diyarb kr v Qars paşalarına Kartli-Kaxetiyaya qarşı birlikd h r k t etm l ri mr olunmuşdu (6,771).

Müharib nin gedişind rus komandanlığından h rbi yardım alacağını düşün n II İrakli İr vanı l keçirm k fikrin düşmüşdü. Onun bu niyy tind n x b r tutan M h mm d xan Osmanlı dövl ti il laq y gir r k, yaxın adamı Zeynalabdin b yi m ktubla İstambula gönd rdi. O, m ktubda II İraklinin m krli planlarından söhb t açaraq, sultandan bu t hlük y qarşı h rbi köm k göst rm sini xahiş etmişdi (56,122-125). Sultan xanın bu ist yin 5 dekabr 1787-ci il f rmanı il müsb t cavab vermiş v elçi Zeynalabdin v onunla g l n adamlara 290 quruş x rclik verilmişdi (48,83).

Lakin ç tin m qamda bel , Az rbaycan xanlıqları n inki bir-biri il , h tta Osmanlı paşalıqları il d müharib aparırdı. M s l n, 1787-ci ilin yayında İr van xanlığı il B yazid paşlığı arasında h r iki t r f üçün dağıntılara s b b olan müharib başladı. Qeyd etm k lazımdır ki, Osmanlı dövl ti Rusiya v Kartli-Kaxetiya kimi dövl tl rin C nubi Qafqazda möhk ml nm sin yol verm m k üçün Az rbaycan xanlarını öz t r fin ç km k v onlardan rus-gürcü qüvv l rin qarşı istifad etm k siyas ti yeridirdi. Az rbaycan xanlıqları il laq nin yaranmasında Osmanlı paşaları sas rol oynayırdı. Bel xanlıqlardan biri d İr van xanlığı idi. İr van xanları Osmanlı s rh d paşaları il daimi dostluq münasib ti yaratmağa çalışırdı. Lakin bu münasib tl r h miş yaxşı olmamışdı. Bel ki, Hüseyn li xanın hakimiyy ti (1759-1783) dövründ M kk ziyar tind n qayıdan

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

İr van hacıları rzurumda h bs edilmiş v mlakları qar t olunmuşdu. rzurum hakimi hacıların h r birind n 200 tüm n aldıqdan, onların atını, arabasını, paltarlarını v s. şeyl rini müsadir etdikd n sonra azadlığa buraxmışdı. Bu hadis İr vanla rzurum arasında olan münasib tl ri k skinl şdirmişdi. Hüseyn li xan sultana m ktub gönd r r k rzurum hakimi Hacı li paşaya t sir göst rm sini, hacıların mlaklarının geri qaytarılmasını xahiş etmişdi (39,121-122). Bundan lav , B yazid hakimi İshaq paşa tez-tez İr van xanlığına müdaxil ed r k s rh dd yerl ş n k ndl rin halisini öz paşalığına köçürür v İr van xanına düşm n olan müxalif qüvv l r yardım ed r k onları üsyana t hrik edirdi (39,122-124). Lakin Hüseyn li xan bu h r k tl rin qarşısını vaxtında alırdı. O, da cavab olaraq öz növb sind B yazid paşalığına hücumlar t şkil edirdi (56,90-91).

Bölg d baş ver n siyasi v ziyy tl laq dar olaraq Osmanlı sultanının t hriki il İr van xanlığı il paşalıqların münasib tl ri mehriban qonşuluğa çevrilmişdi. Lakin bu münasib tl r müv qq ti idi. Bel ki, 1787-ci ilin yayında B yazid paşalığı il İr van xanlığı arasında h r iki t r fin halisin böyük itki ver n müharib başladı (164,183). Müharib nin başlanmasının sas t qsirkarı B yazid hakimi İshaq paşa olmuşdu. O, İr vanın daxili işl rin qarışaraq M h mm d xana qarşı çıxan qiyamçı qüvv l ri d st kl yir v lazım olduqda onlara öz razisind sığınacaq verirdi (39,128-131). Tezlikl , h rbi m liyyatların başlamasına b han d tapıldı. «İbrahimx lil xanla İr van xanı arasında dav ti aradan qaldırıb aralarını düz ltm k üçün B yazid sancağı müt ss rrüfi İshaq paşa İr vanlı M h mm d xana m ktub yazmışdı. Xanın müt ss rif cavab m ktubunda deyilirdi ki, o, Tiflis xanı il dostdur v onunla razılıq olmadan İbrahimx lil xanla yaxınlaşa bilm z» (46,211) cavabı müharib nin başlanmasına b han oldu. T r fl r arasında münaqiş iki il q d r davam etmişdi. 1787-ci ild B yazid qoşunu bir neç d f İr van razisin hücum ed r k onun s rh d k ndl rini qar t etmişdi. Lakin İr van xanı ilk vv l buna göz yummuş v yalnız 1789-cu ilin yayında q ti t dbirl r görmüşdü. H r k tinin c zasız qaldığını gör n İshaq paşa İr vana qarşı düşm n f aliyy tini daha da genişl ndirdi. O, xana müxalif olan qüvv l ri öz paşalığında sığınacaq ver kl b rab r, 1789-cu ilin yayında İr vana hücum etm k m qs dil 5-6 minlik qoşun toplamışdı. H min x b ri eşid n M h mm d xan s rh ddi möhk ml ndirm k v bu f lak tin qarşısını almaq üçün oraya 500 n f rlik d st gönd rdi. S rh dd yerl ş n bu d st yerli halinin köm yil burada mü yy n q d r nizam-intizam yaratmağa nail oldu. Lakin İshaq paşa güclü qoşunla q fl t n s rh ddi qoruyan bu d st y hücum ed r k üç yüz n f rini öldürdü. Bunun ardınca onun qoşunu İr van k ndl rinin kin sah l rin od

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

vuraraq, halinin mlakını qar t etdi (39,129-130). Bu x b r İr van qalasına çatdıqda M h mm d xan güclü qoşun toplayaraq İshaq paşaya qarşı çıxdı. İr van qoşununun hücumuna tap g tir bilm y n b yazidlil r B yazid qalasına ç kildi. İshaq paşanın özü gücl döyüş meydanından qaça bilmişdi (39,130). Döyüşd qalib g l n İr van qoşunu 1789-cu il avqustun 12-d B yazid hücum etdi. Lakin sl m qs dd n yayınan İr van qoşunu traf k ndl ri qar t etm y başladı. Bunu gör n İshaq paşa q fl t n öz qoşunu il onlara arxadan hücum edir. T r fl r arasında baş ver n qısamüdd tli döyüş ir vanlıların tam m ğlubiyy ti il başa çatdı. Onlardan çoxu geri ç kil rk n Araz çayında boğulur, qalanları is döyüş meydanından qaçaraq xilas olur. M ğlubiyy t baxmayaraq, buna cavab verm k üçün M h mm d xan yenid n qoşun toplayır. H tta ona Naxçıvandan köm k d g ldi. Qoşunun t darükünü başa çatdıran İr van xanı qoşunla Araz çayının sağ sahilind mövqe tutmuş B yazid qoşununa qarşı h r k t etdi. İr van qoşunu il bacara bilm y c yini gör n b yazidlil r B yazid qalasına sığınaraq müqavim t göst rm y başlayır. Lakin ir vanlılar qalanı mühasir y alsa da onu tuta bilm di. B yazidlil rin müqavim tini gör n İr van qoşunu bir neç k ndi talan etdikd n sonra çoxlu q nim tl geri qayıdır (130,137).

Müharib nin uzanmasının xanlıq üçün pis n tic ver c yini başa düş n M h mm d xan sultana şikay t m ktubu yazaraq ondan İshaq paşanın düşm n h r k tl rinin qarşısını almağı xahiş etdi. Bu dövrd Rusiya il müharib ed n Osmanlı dövl ti Az rbaycan xanlarını özünd n incik salmaq ist mirdi. Bel bir mür kk b v ziyy td İshaq paşanın İr vana qarşı düşm n h r k ti burada möhk ml nm k ist y n Osmanlı sarayının siyas tin uyğun g lmirdi. İr van xanından m ktub alan sultan t cili t dbir görm k q rarına g ldi. Münaqiş ed n h r iki t r f f rman gönd rildi. F rmanda «keçmişl rin unudulması, narazılıqların aradan qaldırılması bar d vv lki hadis l ri unudub s mimi qonşuluq münasib tl rinin, dostluq, mehribançılıq göst rilm si mr olunmuşdu» (39,132-133). Sultanın f rmanından sonra h r iki t r f döyüşl ri dayandırmışdı. 1789-cu ilin payızında rzurum hakimi Abdulla paşanın vasit çiliyi il M h mm d xanla İshaq paşa razılığa g l r k barışmış v t r fl r arasında sülh müqavil si bağlanmışdı. (39,132-133).

İr van xanı B yazid paşası il sülh müqavil si bağladıqdan sonra Xoy xanlığı il müharib y başlayır. Buna s b b M h mm d xanla B yazid paşası arasında döyüşl r ged rk n Xoy xanı Hüseyn xanın İsaq paşaya gizli köm k etm si olmuşdu. Xoy xanını c zalandırmağa b han axtaran M h mm d xan vaxtil anasının saxlamaq üçün Xoya gönd rdiyi qiym tli şyalarını geri qaytarmağı t l b etdi. Lakin Hüseyn xan bu t l b m h l

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

qoymadı. Bel olduqda M h mm d xan Xoya hücum etm k üçün qoşun toplamağa başladı. Naxçıvan hakimi K lb li xan (1787-1820) bu m liyyatda ona h rbi yardım göst rdi. Hazırlıq başa çatdıqdan sonra 1790-cı il mayın 10-da M h mm d xan v mütt fiqi K lb li xan Xoy ş h rin hücum etdi. Açıq döyüşd mütt fiql rin t zyiqin davam g tir bilm y n Hüseyn xan Xoy qalasına sığınır. Mütt fiq qoşunları Xoy ş h rini l keçir r k qalanı mühasir y aldı. Xoyluların ciddi müqavim ti n tic sind mühasir uzandı. Mühasir nin uzandığını gör n M h mm d xan v K lb li xan Hüseyn xanla danışıqlara başlayır. V ziyy tinin acınacaqlı olduğunu başa düş n Xoy xanı mütt fiql rin t klifini q bul etm k m cburiyy tind qaldı. O, qiym tli şyaların bir hiss sini geri qaytarır, dig r hiss si is geri qaytarılana q d r qardaşı C f rqulu b yi girov t klif etdi. Bununla razılaşan mütt fiql r Xoy xanı il sülh müqavil si bağlayaraq geri qayıdır. Bir neç h ft d n sonra qalan bütün qiym tli şyalar da t hvil verildi. Bundan sonra C f rqulu xan azadlığa buraxıldı. T r fl r arasında baş ver n bu hadis mayın 10-dan iyulun 7-d k davam etmişdi (130,142-143).

Lakin t r fl r arasında sülh uzun sürm di. Xoy xanı İr vana cavab z rb si endirm yi q rara aldı. O, ilk növb d hiyl işl d r k M h mm d xanla K lb li xanın arasını vura bildi. N tic d Xoy hakimi K lb li xanla barışdı (29,62). Dün nki mütt fiql r is düşm n çevrildi.

K lb li xanın x yan tin gör n M h mm d xan onu c zalandırmağı q rara aldı. İlk olaraq İr van qoşunu yürüş başlayır. Lakin İr van qoşunu s rh dyanı Tiza (?) qalasını mühasir y alsa da onu tuta bilm di. Naxçıvanlıların güclü müqavim ti n tic sind ir vanlılar böyük itkiy m ruz qaldı. İlk hücumda müv ff qiyy tsizliy düçar olan M h mm d xan tezlikl , Xoy xanının qardaşı C f rqulu b yin v K lb li xanın başçılığı il mütt fiq qoşunlarının İr vana hücum etm si x b rini aldı. Bu x b ri eşid n İr van qoşunu t cili geri ç kil r k İr van qalası yaxınlığında «Müx nn t t p » adlanan yerd düş rg saldı. Lakin burada mövqe tutan qoşunun bir hiss si üzücü yürüşd n sonra dağılıb gedir (130,144).

Xoy v Naxçıvanın birl şmiş qoşunlarının hücumu yerli hali arasında t şviş s b b olmuşdu. Xan müdafi t dbirl ri görm y başladı. Onun mri il   halinin bir hiss si İr van qalasına, dig r hiss si is   lçatmaz yerl r sığındı (130,144).

Mütt fiq qoşunları xanlığın razisin daxil olaraq Ş ruru l keçirir v yol üstünd olan k ndl ri dağıdaraq üç günd n sonra İr van qalasına yaxınlaşdı. Mütt fiq qoşunlarının yaxınlaşdığını gör n M h mm d xan azsaylı qoşunla açıq döyüş girm yi q rara aldı. Bu onun bağışlanılmaz s hvi idi. Döyüş gir n İr van qoşunu m ğlub olaraq qalaya geri ç kildi.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Qalaya q d r ir vanlıları t qib ed n mütt fiq qoşunu onlardan xeyli adam öldürm y mü ff q oldu. Onlar qalaya yaxınlaşaraq Yeniköy k ndind düş rg saldı (130,144).

İr van qalasını mühasir y alan Xoy v Naxçıvan qoşunu güclü müqavim t rast g ldi. Buna baxmayaraq, tezlikl mütt fiql r Hüseyn xandan lav h rbi köm k alır. V ziyy tin çıxılmaz olduğunu gör n M h mm d xan köm k üçün II İrakliy v Axalsıx paşasına müraci t etdi. Lakin gözl diyi köm yi ala bilm di (130,145).

Mühasir nin uzanması mütt fiql ri d pis v ziyy td qoymuşdu. Orduda rzaq çatışmazlığı hiss olunurdu. Dig r t r fd n qoşun iç risind Kartli-Kaxetiyadan ir vanlılara köm k g lm si haqqında şayi yayılmışdı. Bu s b bl r gör , 7 gün İr van qalası yanında qaldıqdan sonra mütt fiq qoşunları mühasir ni götür r k 1790-cı il avqustun 29-da Eçmi dzin istiqam tind geri ç kilir. Yolları üstünd bir neç k ndi qar t ed r k yandıran qoşun kils y g lib çataraq, burada çoxlu mal-qara v dig r qiym tli şeyl r l keçirdi. Eçmi dzin trafında çox l ngim y n Xoy v Naxçıvan qoşunları Araz çayı istiqam tind h r k t ed r k yolları üstünd yerl ş n k ndl ri qar t ed -ed Makudan çeçm kl v t nl rin qayıtdı (130,145-147).

Xoy v Naxçıvan qoşunlarının bu yürüşü İr van xanlığı üçün böyük dağıntılara s b b oldu. Xeyli k nd dağıdılmış, halisi öldürülmüş v yerl rind n did rgin düşmüşdü. V ziyy tinin ağır olmasına baxmayaraq, M h mm d xan ona x yan t ed n K lb li xanı c zalandırmağı q rara aldı. O, yenid n qoşun toplamağa başladı. Bu x b ri eşid n II İrakli h r iki xanı barışdırmağa c hd ets d , onun bu c hdi baş tutmadı. Bel likl , M h mm d xan güclü qoşunla Naxçıvana hücum etdi. H tta İr van qoşunu Naxçıvan qalasını mühasir y d aldı. Lakin havaların vaxtından vv l soyuduğunu gör n M h mm d xan burada l ngim yin m nasızlığını gör r k geri qayıtmaq mri verdi (130,148).

M h mm d xan ölk d dağıntıları aradan qaldırdığı vaxt, 1791-ci ilin sonlarında Ağa M h mm d xan Qacarın T briz yaxınlığına g lm si x b rini aldı. Bu da b zi xanlar arasında olan düşm n münasib tl rin aradan qalxmasına v Qacar t hlük sin qarşı birl şm sin g tirib çıxardı.

1.3. İr van xanlığı Ağa M h mm d şah Qacarın yürüşl ri dövründ

1779-cu ild K rim xan Z nd v fat etdikd n sonra İran taxt-tacını l keçirm k uğrunda Z ndl rl Ağa M h mm d xan arasında mübariz

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

başlayır. Az rbaycanın Qacarlar tayfasından olan Ağa M h mm d xan Z ndl r arasında düşm nçilikd n istifad ed r k qısa dövr rzind İranda hakimiyy ti l keçirdi (169,215).

İranda hakimiyy tini möhk ml ndir n Ağa M h mm d xan Qacar Az rbaycan v Kartli-Kaxetiya çarlığına da iddia etm y başladı. Artıq 1791-ci ild Qacar xanı Az rbaycanın c nub xanlıqlarının ks riyy tini özün tabe ed bilmişdi (187,158; 163,111). Lakin onun Az rbaycanın şimal hiss sind yerl ş n xanlıqları özün tabe etm k c hdi müqavim tl rastlaşdı. Ağa M h mm d xanın Az rbaycan xanlarını saymaması, Az rbaycana S f vi dövl tinin « z li v b di» razisi kimi baxması v Kartli-Kaxetiya çarlığı daxil olmaqla bütün Az rbaycanı bu imperiyanın s rh dl ri ç rçiv sind birl şdirm k c hdi xanların güclü müqavim til rastlaşdı.

1791-ci ilin vv ll rind Ağa M h mm d xan Qacar güclü qoşunla Az rbaycana doğru h r k t etdi. O, T brizd n 1,5 verst (1verst-1,06 km-E.Q.) aralıda yerl ş n Seyidabad adlı yerd düş rg salaraq, Az rbaycan xanlarına tabe olmaq üçün f rmanlar gönd rm y başladı (84, c.2, s h.319). Qeyd etm k lazımdır ki, Ağa M h mm d xan Qacara münasib td Az rbaycan xanlıqları arasında iki c bh yaranmışdı. Birinci c bh y G nc , Ş ki, Quba, Bakı xanlıqları daxil idi ki, onlar hakimiyy tl rini itirm m k üçün şahın f rmanını müsb t qarşılamışdılar. Dig r c bh y Qacar hakimiyy tin düşm n münasib td olan xanlıqlar daxil idi. Qarabağ xanı İbrahimx lil xan h min c bh y başçılıq edirdi. Onu İr van, L nk ran, Xoy, Urmiya xanları v Kartli-Kaxetiya çarı II İrakli müdafi edirdi (84, c.2, s h.320). Mirz Adıgöz l b y yazırdı ki, «Gürcüstan valisi İrakli xan, İr van hakimi M h mm d xan, Talış (L nk ran-E.Q.) hakimi Mir Mustafa xan İbrahimx lil xanla and içib müahid bağladılar ki, Ağa M h mm d şaha ita t etm sinl r, mümkün olduğu q d r bir-birin köm k v yardım etm kd süstlük göst rm sinl r. Vaxtlı-vaxtında bir-birinin v ziyy tind n x b r tutsunlar (41,50). Lakin bu t hlük qarşısında da xanlar birl ş bilm dil r. Uzaqgör n siyas tçi olan Ağa M h mm d xan onların arasında narazılığın olmasını çox göz l anlayırdı. «Ağa M h mm d xan göz l bilirdi ki, Az rbaycan xanları arasında birlik v onların birg müdafi olunmaq bar d müqavil l ri yoxdur. Ara müharib l ri onları bir-birin qarşı qoymuşdu. H tta xanlar bel ağır m qamda da qüvv l rini birl şdirm y vasit tapa bilm dil r» (187,165).

Ağa M h mm d xan dönd rdiyi f rmanlarda Az rbaycan xanlarından tabeçilik r mzi olaraq uşağını, qardaşını v ya arvadlarından birini girov t l b edirdi. Tezlikl , Ağa M h mm d xanın gücü qarşısında Az rbaycanın

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

b zi xanları onun ist yini q bul etm k m cburiyy tind qaldı. Bel ki, Naxçıvan xanı qardaşını, Xoy xanı arvadını v qardaşını, T briz xanı 15 nüfuzlu yanını, Şahsev n xanı qardaş v oğullarını, rd bil xanı arvadlarından birini v qardaşını girov gönd rmişdi. Bundan lav , Marağa v Urmiya xanları arvadları il , Ş qaqi xanı S di xan is qardaşları il birlikd qoşunla Ağa M h mm d xanın görüşün g ldil r. Ağa M h mm d xan Qacar h r bir xanın üz rin illik x rac t yin ed r k girovlarla yenid n paytaxt ş h ri olan Tehrana qayıdır (84, c.2, s h.319-320). O, Az rbaycanın tabe olmayan xanlarını c zalandırılmasını başqa vaxta keçirir. Çünki, sarayda h rbi r isl r arasında ona qarşı sui-q sd hazırlandığını eşid n Ağa M h mm d xan yürüşü t xir salır (44,61). Dig r t r fd n Z ndl rl mübariz davam edirdi (163,111).

Qacar t hlük si sovuşan kimi, Az rbaycan xanları yenid n bir-biri il ara müharib l rin başlayır. Bel ki, 1791-ci ilin dekabrın vv ll rind Qarabağ xanı İbrahimx lil xan Naxçıvan xanlığını özün tabe etm k üçün qohumu Avar xanı Ümm xanla ittifaqa gir r k 11 minlik qoşunla Naxçıvan qalasına yürüş etdi. Bu t hlük qarşısında aciz qalan K lb li xan köm k üçün M h mm d xana müraci t edir. Qeyd etm k lazımdır ki, bundan bir q d r vv l bir-birin düşm n olan İr van xanı il Naxçıvan xanı arasında sülh b rq rar olmuşdu. K lb li xan M h mm d xanın bacısına nişanlanaraq bu sülhü daha da möhk ml ndirmişdi. Dig r t r fd n M h mm d xan İbrahimx lil xanın Naxçıvanda möhk ml nm sini öz xanlığı üçün t hlük hesab edirdi. Buna gör d o, K lb li xanın yardım xahişin müsb t cavab ver r k Naxçıvana qoşun gönd rdi. Xoy xanı da bu cür h r k t ed r k Naxçıvana köm k üçün qoşun gönd rdi. Eyni zamanda ümumi t hlük y qarşı M h mm d xanla barışdı. İr van, Xoy v Naxçıvan xanlıqlarının birl şmiş qoşunları Naxçıvan qalasını mühasir y alan İbrahimx lil xanın v Ümm xanın qoşunlarını m ğlub ed r k onları xanlıqdan geri ç kilm y m cbur etdil r (130,150-151; 29,63). Bu döyüşd İbrahimx lil xan 1000, Öm r xan is 700 n f r adam itirmişdi (29,63).

XVIII srin 90-cı ill rin ortalarına yaxın Az rbaycan xanlıqları üçün mür kk b bir v ziyy t yarandı. 1794-cü ild Ağa M h mm d xan Qacar İranda bütün r qibl rini m ğlub etdikd n sonra yenid n Az rbaycan xanlarını h d l m y başladı. Dig r t r fd n şimaldan Rusiya Az rbaycan xanlarına t zyiqi artırmışdı. H m şimaldan, h m d c nubdan t zyiq m ruz qalan Az rbaycan xanları öz xilasını Osmanlı dövl tind görürdü.

Qeyd etm k lazımdır ki, bu dövrd Az rbaycan xanları C nubi Qafqazda «inc , ehtiyatlı siyas t» yerid n Rusiya dövl tin etibar etmirdil r. S.D.Burnaşov yazır ki, «Az rbaycanın bütün müst qil xanlarının

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Rusiya bar sind ki ümumi fikirl rinin mahiyy ti eyni idi. Onlar hakimiyy tl rinin Rusiya t r find n q sb olunacağından ehtiyat edirdil r v rusların Avropa idar çilik qaydalarını onların (xanlıqların-E.Q.) hüdudlarına g tir c yind n çox narahat idil r. (Xanların) bu t hlük qarşısındakı vahim si onları türkl rl danışıqlara sövq edirdi» (82,2).

Dig r t r fd n, İr van xanı da daxil olmaqla b zi Az rbaycan xanları gerç k t hlük olan Ağa M h mm d xan Qacara qarşı mütt fiq axtarmaq üçün Osmanlı Türkiy sin müraci t etm k m cburiyy tind qalmışdı. «Şuşalı İbrahimx lil xan v İr van xanı 1794-cü ild Portanın (Osmanlı Türkiy si-E.Q.) onları köm ksiz qoymayacağına ümid ed r k Ağa M h mm d xana qarşı çıxdılar. Onlar q dimd n aralarında olan dostluq laq l rin arxalanaraq Ağa M h mm d xanın hücumuna qarşı Portadan himay darlıq üçün İstambula nümay nd l rini gönd rdil r. Lakin Porta onların t l bl rin m h l qoymayaraq cavab verdi ki, onun İran xalqı il müqavil si vardır» (84, c.2, s h.332).

Osmanlı dövl t il Az rbaycan xanlarının siyasi münasib tl rin dair arxiv s n dl rinin iki cildd n şr olunmuş toplusunda Qacar t hlük sin qarşı İr van xanının Osmanlı dövl tin böyük ümid b sl m si haqqında trafli m lumat vardır. Bel ki, Ağa M h mm d xan Qacar İr van xanı M h mm d xana da f rman gönd r r k yanına g lm sini t l b etmişdi. Lakin o, özü getm miş, qardaşını h diyy l rl onun hüzuruna gönd rmişdi. Bu t hlük qarşısında İr van qalasını möhk ml ndirm kl müdafi y hazırlaşan M h mm d xan h m sultana, h m d osmanlı paşalarına m ktub gönd r r k köm k ist mişdi. 1794-cü il mayın 9-da M h mm d xan yaxın adamı Zeynalağa vasit sil Osmanlı dövl tin m ktub gönd rmişdi (48,89). M ktublarda xanı narahat ed n Ağa M h mm d xanın qoşunu hücum ed c yi t qdird sad xalqın taleyi idi. M h mm d xan osmanlı paşalarına m ktub yazaraq onlardan xanlıqdan köç n haliy sığınacaq verm l rini dön -dön xahiş etmişdi. O, Qars hakimin gönd rdiyi m ktubda şah qoşununun İr vanı mühasir y alacağı t qdird sad xalqın Qarsa köç c yini bildir r k köm k ist mişdi (56,134-135). 1795-ci il mayın 15-d rzurum valisi Yusif Ziya paşanın M miş ağanın vasit sil Osmanlı sultanına gönd rdiyi m ktubda şahın hücum ed c yi t qdird İr van halisinin Osmanlı razisin axınının başlayacağı t hlük si haqqında x b r verilmişdi. M ktubda Ağa M h mm d xanın İr vana hücum ed c yi t qdird qala darısqal olduğundan, t xmin n 20-30 min ir vanlının mlak v mal-qara il birlikd Qars, B yazid, rzurum paşalıqlarına sığınacaqları bildirilmişdi (56,145-146).

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Lakin Osmanlı dövl ti b zi Az rbaycan xanları, o cüml d n İr van xanı il m ktublaşmasına baxmayaraq ciddi t dbirl r gör bilm di. Çünki sultan n Rusiya, n d Ağa M h mm d xanla münasib tl ri g rginl şdirm k ist mirdi. Rusiya il müharib d m ğlub olması Osmanlı dövl tini C nubi Qafqaz siyas tind bir q d r ehtiyatlı olmağa m cbur edirdi. Dig r t r fd n hadis l ri düzgün qiym tl ndir n İstambul sarayı Ağa M h mm d xanı bölg d Rusiyaya qarşı duracaq real qüvv hesab edirdi. Buna baxmayaraq, Osmanlı dövl ti ona müraci t ed n xanlara ümid verm kd n d ç kinm mişdi.

Az rbaycan xanlarını yalnız m ktub v f rmanlarla özün tabe ed bilm y c yini başa düş n Ağa M h mm d xan Qacar İr van, Xoy, Naxçıvan, G nc v rd bil xanlarını hakimiyy tini tanımağa m cbur etm k üçün 1794-cü ild sevimli s rk rd l rind n olan Süleyman xanı 20.000 qoşunla T briz gönd rdi (46,236-237). T briz g l n Süleyman xan M h mm d xanı yanına d v t etdi. O, T briz g lm y c yi t qdird M h mm d xanı İr van üz rin yürüş ed c yi il h d l mişdi. Bu vaxt İr van xanı iki od arasında qalmışdı. Dig r t r fd n II İrakli d , M h mm d xanı İr van üz rin yürüş ed c yi il h d l yirdi. Qeyd etm k lazımdır ki, M h mm d xan son ill rd müst qil siyas t yerid r k Kartli-Kaxetiya çarına vergi verm kd n imtina etmişdi. 1794-cü ild şahzad Davidin başçılığı il bir d st çar qoşunu İr van s rh ddind dayanaraq, M h mm d xandan vergil ri öd m yi t l b etm y başladı. O, ks t qdird xanı İr vana hücum ed c yi il qorxudurdu. H tta şahzad David katolikos Quqasa m ktub gönd r r k xanı yola g tirm yi t l b etmişdi (170,90).

İki od arasında qalmış M h mm d xan İr van qalasını möhk ml ndirm k üçün müdafi t dbirl ri görm y başladı. O, şah qoşunlarının hücumunu xanlıq üçün daha t hlük li olduğunu hiss ed r k II İraklinin könlünü l almağı q rara aldı. M h mm d xan d rhal m ktub v h diyy l rl Tiflis nümay nd hey ti gönd rdi. II İrakli elçil ri q bul ets d , güz şt getm y r k vergil ri t l b etdi. O, elçil r «…xanın d f l rl ş rtl ri pozduğundan veril n v dl r inanmadığını söyl y r k, bel demişdi: Siz ver c kl rinizi verin, m n is   sizi düşm nl rinizd n qoruyum» (130,153). lacsız qalan v köm k almaq ümüdi il M h mm d xan verginin bir hiss sini gönd rmiş, dig r hiss sini gönd rm yi söz vermişdi. v zind   o, İr vanın müdafi si üçün bir neç yüz n f rd n ibar t d st gönd rm sini xahiş etmişdi. Lakin bu vaxt II İraklinin özün köm k lazım idi (130,153-154; 170,90).

H min vaxtda Ağa M h mm d xanın s rk rd si Xoy xanı il birlikd Naxçıvana g ldi. O, İr vana adam gönd r r k M h mm d xandan

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

şahın t l blrini yerin yetirm yi, girov, vergi v 500 n f rd n ibar t qoşun göndərm sini t l b etdi (128, c.II, s h.93). Bu x b r İr van halisini b rk t şfiş salmışdı. hali mlak v ail l rini götür r k bir hiss si Osmanlı s rh ddin doğru h r k t edir, dig r hiss si is qalada v lçatmaz yerl r sığındı. M h mm d xan yenid n II İraklid n köm k ist yir. O is n inki İr vana köm k gönd rm di, ksin vergil rin qalan hiss sini d t l b etdi. İr van xanı is bu t l bi r dd edir (130,154).

V ziyy tin çıxılmaz olduğunu gör n M h mm d xan şahın t l bl rini yerin yetirm k m cburiyy tind qaldı. O, ilk növb d k ndl r adamlar gönd r r k vergi yığdırmağa başladı. H tta Eçmi dzind n d mü yy n miqdarda v sait t l b etdi. H r şey toplandıqdan sonra yığılan vergil r İr vanın bir neç nüfuzlu nümay nd si il birlikd Süleyman xanın yanına, Naxçıvana yola salındı. Lakin Süleyman xan İr van xanının t k vergi verm si il qane olmadı. O, xandan dig r ş rtl ri d yerin yetirm yi t l b etdi. M h mm d xan is onun bu t l bind n imtina etdi (130,154). V ziyy tin g rgin olduğu bir vaxtda, Ağa M h mm d xan yürüşü dayandıraraq boyun ym y n xanların c zalandırılmasını g l n il saxladı.

Ağa M h mm d xan Qacarın C nubi Qafqaza yürüşü 1795-ci ilin yayında baş tutdu. O, 1795-ci ilin iyun ayında 85 minlik qoşunla üç istiqam td - İr van, L nkaran v Qarabağ istiqam tind şimala doğru yürüş başladı (41,50-51; 187,167). Bu yürüş haqqında tarixi d biyyatda (187,167-176) traflı b hs edildiyind n bu m s l nin üz rind dayanmağı lazım bilmirik. Bizim m qs dimiz Qacar qoşunlarının İr van istiqam tind yürüşünü işıqlandırmaqdır.

Ağa M h mm d xan qardaşları liqulu xan v C f rqulu xanın başçılığı il 20.000 qoşunu İr van istiqam td gönd rdi. Qacar şahının güclü qoşunla C nubi Qafqaza yürüşü halini b rk qorxuya salmışdı. hali ail v mlaklarını götür r k t hlük siz yerl r qaçırdılar. « hali bil nd ki, Qacar qoşunları İr vana doğru h r k t edir, Qarabağdan, Naxçıvandan, İr vandan v dig r yerl rd n h m müs lmanlar, h m d xristianlar mlak v mal-qara il Gürcüstan (Kartli-Kaxetiya-E.Q.) razisin qaçırlar. Onlar bu razid sakit sığınacaq tapacaqlarına v Ağa M h mm d şahın çara (II İrakli-E.Q.) qalib g l bilm y c yin ümid edirdil r. Lakin qaçqınların aqib ti acınacaqlı oldu. Doğma ş h r v k ndl rind n qaçan xalq rzaq çatışmazlığı il üzl ş r k aclığa m ruz qaldılar. Onlar üç girv nk çör y bir qoyun, bir lider (10 girv nk) çör y is bir at verm li idi. Dig r t r fd n yerli gürcül r qaçqınlara hücum ed r k onların mlak v mal-qarasını ll rind n alırdı. Müsib t o d r c y çatmışdı ki, çoxları aclıqdan v soyuqdan ölm m k üçün varlı gürcül rin quluna çevrilmişdi. Bir çoxları

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

is bu müsib t dözm y r k çöll rd olürdü v onları d fn etm k üçün al t bel tapılmırdı (67,89-90; 145,7; 84, c.2, s h.337).

Lakin buna baxmayaraq, İr van xanı Qacar qoşununa müqavim t göst rm k üçün ciddi hazırlıq görmüşdü. O, ilk növb d İr van qalasının uzunmüdd tli müdafi y si üçün qalanı yeddi illik rzaq ehtiyatı il t min etm y başladı. Xan k ndl r adamlar gönd r r k halid n yük arabaları toplayır v onlarla mahallardan taxıl daşıtdırıb anbarlara doldururdu. Bundan lav , qalada olan qoşun hiss sind n başqa, traf k ndl rd n qalaya 7.000 qoşun toplandı. Bunlardan dörd mini az ri türkü, üç mini is yerli xristianlardan ibar t idi. Qalada darısqallıq olmasın dey onlara ancaq özl ri il h yat yoldaşlarını götürm l rin icaz verilmişdi. Uşaqları is qohumlarının v yaxın adamlarının yanında qalmışdı. Lakin xanın bu t dbiri heç bir n tic verm di. Çünki ail l rind n v mlaklarından nigaran qalan, m cbur n bu iş c lb olunan k ndlil rin yarısı qaladan qaçdı. Bu da, M h mm d xanın v ziyy tini bir q d r ç tinl şdirmişdi. O, köm k üçün Kartli-Kaxetiya çarına müraci t ets d , II İraklinin özünün v ziyy ti acınacaqlı olduğundan İr vana köm k ed bilm di (67,64-65; 145,10-11).

1795-ci il iyulun ortalarında liqulu xanın qoşunu İr van qalasının yaxınlığında yerl ş n Çarbağ deyil n yerd düş rg saldı. Sonra İr van qalası şah qoşunu t r find n mühasir y alındı. O.Markova s rind göst rir ki, İr van Ağa M h mm d xanın qoşununa müqavim tsiz t slim olmuşdu (192,288). slind is M h mm d xan başda olmaqla qala sakinl ri 35 gün şah qoşununa güclü müqavim t göst rmişdi. liqulu xan İr van xanına d f l rl tabe olmağı t klif ets d , xan boyun ym mişdi. O, qala sakinl rinin güclü müqavim tini gör r k, qoşunun bir hiss sini qar t m qs dil yaxın k ndl r gönd rdi. K ndl r hücum ed n şah qoşunu halinin evini dağıdaraq, bütün m hsullara od vurub yandırdı. Lakin mühasir d olan ir vanlılar h l d Kartli-Kaxetiya çarının onlara köm k ed c yin ümid ed r k güclü müqavim t göst rirdil r. Güclü müqavim tl rastlaşan liqulu xan v C f rqulu xan bu haqda şaha m lumat verdil r. İr vanın mühair sinin uzandığını gör n şah oraya 1300 n f rd n ibar t lav qüvv gönd rdi. H tta onları topçularla t min ed r k, topçu Ağa Sadıq xanı İr vana yola saldı. lav olaraq onları top m rmil ri üçün qurğuşunla da t chiz etdi (128, c.II, s h.95; 130,162).

Şuşa qalasının mühasir sinin uzandığını gör n şah Tiflis hücum etm y hazırlaşdı (41,52; 37,123; 187,121). O, liqulu xana m ktub yazaraq İr van trafında 4000 n f rlik qoşun saxlamaq, qalanları il yanına g lm sini mr etdi. Şah m ktubda bildirirdi ki, g r M h mm d xan tabe olsa onu s rb s buraxsın. O, C f rqulu xandan M h mm d xanın oğlunu v

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

arvadını girov verm k üçün dil tutmağı t l b edirdi (128, c.II, s h.96-97; 149,34-35).

Güclü hücuma m ruz qalan v heç bir yerd n köm k almayan qala müdafi çil rinin v ziyy ti get-ged ç tinl şirdi. M h mm d xan qorxurdu ki, ağa M h mm d xan butun qüvv l rini İr van üz rin toplaya bil r, bu halda ş h r halisini v ş h r sığınan ş xsl ri şahın q z bind n heç k s qurtara bilm zdi. Qorxunun t siri altında M h mm d xan t slim olmaq m cburiyy tind qaldı. O, Ağa M h mm d xan Qacara tabe olduğunu bildir r k, 1795-ci il avqustun sonunda müqavim ti dayandırdı. İr van xanı Ağa M h mm d xana vergi verm yi, lazım olduqda qoşunla köm k ed c yini v d ed r k, arvad v oğlanlarından birini ona girov gönd rdi (156,118; 145,14).).

İr van xanının t slim olmasında G nc li Cavad xanın da rolu olmuşdu. O, t r fl ri barışdırmaq üçün M h mm d xanın qohumu Yaqub xanı İr vana gönd rmişdi. Yaqub xan danışıqlarda vasit çi olaraq İr van xanını yola g tirmişdi (130,163). Lakin Qacar qoşunu İr van qalasına daxil ola bilm di. M h mm d xan bu qoşuna etibar etm diyind n ancaq girov verm kl kifay tl nmişdi. H tta o, t hlük sizliyi üçün 500 n f r qoşunla qalanı t rk ed r k Qacar qoşunundan k nar g zirdi (145,14). Lakin liqulu xan da İr vanda l ngim di. O, girovları götür r k avqustun 28-d G nc d olan şahın yanına getdi (130,164). liqulu xanın başçılığı il Qacar qoşunlarının İr van xanlığına yürüşünd Eçmi dzin (Üçkils -E.Q.) kils si d güclü itkiy m ruz qalmışdı. Katolikos Luka kils ni qar td n xilas etm k üçün liqulu xana 100.000 rubl (10.000 tüm n-E.Q.) öd m li olmuşdu (84, c.2, s h.337).

Ağa M h mm d xan Qacar Şuşa ş h rinin mühasir sind n l ç k r k Tiflis hücum edir (41,52). II İrakli ona qarşı İbrahimx lil xandan 120 min, İr vandan 200 min, G nc d n is 50 min rubl maliyy d st yi almasına baxmayaraq müdafi y z if hazırlaşmışdı (7,87). 1795-ci il sentyabrın 12-d Ağa M h mm d xan qoşunu il Tiflis daxil oldu. Ş h r halisinin yarısı qırıldı, qalanı is   sir alındı (87,12-14; 84, c.2, s h.339-340). Lakin Ağa M h mm d xan Tiflisd çox qala bilm di. Qoşunu rzaqla t min ed bilm m si, dig r t r fd n rus qoşununun yürüş hazırlaşdığını eşid n xan s kkiz günd n sonra geri ç kil r k Muğan düzün g ldi. Burada dinc l n Qacar xanı eyni zamanda Az rbaycan xanlarını ita t g tirm k üçün t dbirl r görm y başladı (187,172). O, ilk növb d M h mm d xanı yanına d v t etm k üçün Süleyman xanı İr vana gönd rdi. M h mm d xan is Ağa M h mm d xana t slim olduğunu bildirs d , ita tind n çıxmaq üçün fürs t axtarırdı. Arxiv s n dind göst rilir ki, «İr van xanı

Created with
nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Az rbaycanın dig r hakiml ri kimi z ifliyind n, m cburiyy t qarşısında şaha boyun ymişdi, lakin imkan olan kimi ona qarşı üsyan qaldıracaqdı» (7,140). H qiq t n d , İr van xanı Qacar qoşunundan sonra Tiflis daxil olmuş rus qoşunundan v II İraklid n köm k almaq ümidind idi. Lakin Ağa M h mm d xandan ehtiyat etdiyi üçün m qs dini yazılı ş kild bildirm kd n qorxurdu. Ona gör d , M h mm d xan planını h yata keçirm k üçün erm nil rd n istifad etm k m cburiyy tind qalmışdı. «Lakin bu yardım baş tuta bilm zdi. Çünki ruslar türkl ri narahat etm m k üçün İr van s rh ddin girm k ist mirdil r. II İraklinin is gücü yox idi» (130,169).

Ümidinin boşa çıxdığını gör n M h mm d xan Muğana, Ağa M h mm d xanın yanına getm y m cbur oldu. O, bahalı h diyy l rl Muğan düzün g ldi. Ağa M h mm d xan Qacar M h mm d xanı hörm tl q bul ed r k, İr van xanlığına h r il 8 funt qızıl v 80.000 manat (8.000 tüm n-E.Q.) miqdarında x rac t yin etdi. (415,165; 84, c.2, s h.336-337; 145,13; 167,270). Bundan sonra o, M h mm d xanı öz v zif sin t sdiq etdi. lav olaraq İr van xanı geri qayıtdıqdan sonra ona 100 d v gönd rm li idi (130,169).

Ağa M h mm d xan Tiflisi işğal etdikd n sonra İr van v G nc xanlarının xeyrin bir neç göst riş vermişdi. Onun mrin gör , vaxtil İr van xanlığının t rkib hiss si olan P mb k v G nc xanlığının t rkib hiss si olan Borçalı sultanlıqları İr vana tabe olmalı, Qazax v Ş mş ddil sultanlıqları is G nc xanlığına ita t etm li idi. M h mm d xan v ziyy td n istifad ed r k P mb k v Borçalı halisin x b r gönd r r k tabe olmalarını t l b etmişdi (145,34-43).

Tezlikl , C nubi Qafqazda siyasi v ziyy t yenid n d yişdi. Xorasanda Qacar hökum tin qarşı üsyanın başlaması, qoşun arasında v ba x st liyinin gücl nm si Ağa M h mm d xanı Muğan düzünü t rk ed r k Tehrana qayıtmağa m cbur etdi. (56,190,379). Bundan itifad ed n Rusiyanın C nubi Qafqaza müdaxil si başladı.

Ağa M h mm d xanın C nubi Qafqaza hücumu Rusiyanın nüfuzuna böyük z rb endirdi. Bu m qs dl rus komandanlığı sarsılmış nüfuzunu b rpa etm k, çoxdan hazırladığı işğalçı planlarını h yata keçirm k üçün ll rin düş n lverişli fürs td n istifad etm k q rarına g ldi. Tarixi d biyyatda 1796-cı il qraf V.Zubovun başçılığı il rus qoşunlarının Az rbaycana yürüşü haqqında kifay t q d r s rl r yazıldığından bu hadis üz rind dayanmağı vacib hesab etmirik (187,177-186; 196,88-98, 46,240-249; 191). Lakin bu yürüşd Rusiya dövl tinin İr van xanlığı bar d işğalçılıq planlarını işıqlandırmaq işimizin sas m qs didir. 1796-cı il

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

fevralın 19-da imperatriç II Yekaterina (1762-1796) general-poruçik V.A.Zubova C nubi Qafqaza yürüş planı haqqında reskript (m ktub-E.Q.) gönd rdi. Reskriptd Rusiya yürüşün sas m qs dini gizl d r k, bunu Nadir şahın ölümünd n sonra İranda qarışıqlığın olması il   laq dar X z r d nizind rus ticar tini qorumağı il   laq l ndirirdi (183,110). Bu reskriptd V.A.Zubov Az rbaycan xanlarını müxt lif v dl rl öz t r fin ç km li idi. S n dd İr vanla bağlı göst riş d vardı. Yürüşd Rusya İr van xanlığını da l keçirm li idi. Lakin rus komandanlığı m qs din bir başa deyil, dolayı yolla çatmaq niyy tind idi. Bel ki, II Yekaterina hökum ti Osmanlı dövl tind n ehtiyat ed r k İr vana açıq müdaxil etm kd n ç kinirdi. Onlar İr vanda II İraklinin li il möhk ml nm k ist yirdi. V.A.Zubova gönd ril n reskriptd yazılırdı ki, «Osmanlı Türkiy si il   h ms rh d olan v Arazın yuxarı hiss sind yerl ş n İr van xanlığı çar İrakli t r find n t mizl nm li v onun qoşunu dig r xanlarla birlikd Ağa M h mm d xanın leyhin qalxmalıdır» (15,190). Rusiya bel hesab edirdi ki, II İrakli uzun müdd t İr vanı t sirind saxladığına v bu xanlıqdan vergi aldığına gör , onun bu addımına Osmanlı dövl ti adi hal kimi baxacaqdır.

Lakin II İrakli rus komandanlığının ümidini doğrultmadı. Çar da öz növb sind G nc v İr vanı yenid n özünd n asılı v ziyy t salmaq üçün rus qoşununun gücünd n istifad etm k ist yirdi. II İrakli rus komandanlığına m ktub yazaraq G nc ni tutmağa qüvv sinin olmadığını etiraf edirdi. Qraf V.Zubov is ona bildirirdi ki, G nc nin alınması rusların planında n z rd tutulmuşdu. Lakin İr van xanlığının işğalı II İraklinin üz rin düşür. Çünki rus qoşunlarının Osmanlı s rh dl ri yaxınlığında görünm si Rusiya dövl ti üçün lverişli deyildir (149,170).

1796-cı ilin aprelin 15-d general-poruçik V.A.Zubovun başçılığı il 30 minlik rus qoşunu D rb nd istiqam tind Az rbaycana yürüş başladı. (224,136; 187,177). Bu yürüşd rus qoşunu D rb nd, Quba, Bakı, Şamaxı v G nc ş h rl rini l keçirmişdi (87,343-374; 224,127-314; 84,c.2, s h.372-415; 76,175-177; 187,177-188).

Rus qoşunlarının yürüşünd n istifad etm k ist y n b zi Az rbaycan xanları gizlinc rus komandanlığı il m ktublaşaraq Ağa M h mm d xana qarşı köm k ist mişdi. «G nc d mövqe tutan Rimski-Korsakovun m qs di Az rbaycan xanlarını Ağa M h mm d şah Qacara qarşı qaldırmaq v II İraklini qoşun toplayaraq İr vanı tutması üçün inandırmalı idi» (149,181). İr van xanlığı Osmanlı Türkiy si il s rh dd yerl şdiyind n bu razid möhk ml nm k Rusiyaya çox vacib idi.

M h mm d xan zahird Ağa M h mm d xana tabe olduğunu bildirs d , hakimiyy tini itir c yind n qorxaraq V.Zubovdan h rbi köm k almaq

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

ümidind idi v bu m qs dl rus komandanı il gizli m ktublaşırdı. O, Ağa M h mm d xanın şübh l nm sind n ehtiyat ed r k   lacsızlıqdan baş komandanla   laq ni   erm nil r   vasit sil   aparırdı. Bundan   lav , M h mm d xan Tiflisd yerl ş n erm ni arxiyepiskopu İosifd n istifad etm kl II İraklini v general Korsakovu köm k üçün öz t r fin ç km k q rarına g lmişdi. O, planını gerç kl şdirm k üçün erm ni katolikosu Simonun bacısı oğlu Yeqor Xubovu 25 n f rin müşay ti il Tiflis gönd rmişdi (410,9). Lakin bundan x b r tutan Ağa M h mm d xan İr vanın ld n çıxacağından narahat olaraq s rk rd l rd n T v kkül xanı v C f r xanı 400 n f r qoşunla İr vana gönd rdi. İr van ş h rin g l n T v kkül xan M h mm d xanı hakimiyy td n uzaqlaşdıraraq İr van xanlığının idar sini müv qq ti l keçirdi (84, c.2, s h.403-404).

Müv qq ti hakimiyy td n k narlaşdırılan M h mm d xan is   liboş dayanmadı. O, h rbi köm k almaq üçün rus komandanlığına müraci t etdi. İr van xanı V.A.Zubova m ktub gönd r r k, T v kkül xanı İr vandan qovmaq üçün 1000 n f rlik d st ist di. Lakin V.A.Zubov cavabında M h mm d xanı t l sm m y , s br etm y çağırmışdı (30,83). Ümidinin boşa çıxdığını gör n M h mm d xan lacsız qalaraq köm k üçün II İrakliy müraci t etm y m cbur oldu. Lakin bu müraci t d n tic siz qaldı (84, c.2, s h.427-428).

1796-cı il noyabrın 6-da II Yekaterinanın v fatından sonra hakimiyy t g l n I Pavel rus qoşunlarını C nubi Qafqazdan geri çağırdı (84, c.2,s h.418; 76,177; 187,188). Rus qoşunlarının C nubi Qafqazı t rk etdiyinini eşid n Ağa M h mm d xan ikinci d f yürüş hazırlaşmağa başladı. O, ilk növb d V.A.Zubovla danışıqlar aparan b zi xanları c zalandırmağı q rara aldı. rd bil g l n Ağa M h mm d xan ir vanlı M h mm d xanın v naxçıvanlı K lb li xanın onun hüzuruna g lm l rini mr etdi (44,66). Bunun ardınca o, qardaşı liqulu xanın komandanlığı altında İr vana qoşun gönd rdi. Çünki M h mm d xanın hakimiyy td n devrilm si İr vanda yerli xalqın qiyam qaldırmasına s b b olmuşdu. Güclü qoşunla İr vana daxil olan liqulu xan qiyamı yatıraraq müv qq ti hakimiyy ti idar etm y başladı (410,9).

Ağa M h mm d şahın mri xanlar üçün gözl nilm z oldu. vv lc h r iki xan Qacar xanının mrin tabe olmaq ist m di. Lakin h r yerd n li üzül n, lacsız qalmış h r iki xan onun mrin tabe olmağa q rara aldılar. Onlar ail üzvl ri v bahalı h diyy l rl Ağa M h mm d xanın hüzuruna g ldil r. Lakin q z b tuş g lmiş xanlar h bs edil r k Tehrana gönd rildi (415,164; 410,10-11; 406,49; 29,65). H bs edilm sin baxmayaraq, M h mm d xan şahın yaxın adamlarının vasit çiliyi il ölüm hökmünd n qurtara bilmişdi. Ağa M h mm d xan İr van xanının Qacarlardan olmasını v s l fl rinin şah hakimiyy tin s daq tl qulluq etdikl rini n z r alaraq

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

onun c zasını c rim il v z etmişdi (156,118; 71,531-532; 410,10-11; 415,164; 84, c.2, s h.428). Lakin ölüm t hlük sind n qurtaran M h mm d xan x yan td t qsirli bilin r k 500.000 rubl (50.000 tüm n-E.Q.) m bl ğind c rim öd m li oldu. lacsız qalan İr van xanı bu m bl ğin 200.000 rublunu (20.000 tüm n-E.Q.) n qd vermiş, qalan hiss sini is öd m k üçün mlakını satmalı olmuşdu (145,43; 149,207). Bundan lav , M h mm d xan şaha ita tini bildirm k üçün yaxın adamlarından bir neç sini girov vermişdi (156,118; 71,531). Lakin c rim öd nils d , M h mm d xan bir müdd t h bsxanada qalmışdı. Ağa M h mm d xanın mrin sas n, ögey qardaşı liqulu xan İr vanda hakimiyy ti idar edirdi (84, c.2, s h.426). Naxçıvanlı K lb li xanın v ziyy ti daha acınacaqlı olmuşdu. Şahın mrin sas n, onun gözl ri çıxarılmışdı (410,10; 406,49; 415,165; 29,65).

1797-ci ilin mayında Ağa M h mm d şah Qacar ikinci d f C nubi Qafqaza yürüş başladı. Lakin bu yürüş müv ff qiyy tsizliy düçar oldu. Bel ki, şah Şuşa qalasını işğal ets d , çox keçm di ki, yaxın adamları t r find n sui-q sd n tic sind öldürüldü. Bu hadis 1797-ci il iyunun 5-d baş vermişdi. Başsız qalan Qacar ordusu Az rbaycanı t rk etm y m cbur olmuşdu (41,58; 163,114; 187,190-192; 198,100).

1.4. XVIII yüzilliyin axırlarında İr van xanlığının siyasi v ziyy ti

Ağa M h mm d şah öldürüldükd n sonra onun yerin qardaşı oğlu F t li (1797-1834) taxt-taca sahib oldu. O, hakimiyy t g l n kimi, misi t r find n incidilmiş adamların könlünü l almaq üçün bir neç d y rli göst riş vermişdi. Tehranda h bsd olan xanları, o cüml d n İr van xanı M h mm d xanı azadlığa buraxdı. H bsd n azad olan M h mm d xan yenid n İr vanda hakimiyy t g ldi.

M h mm d xan İr vana g lm mişd n vv l burada liqulu xana qarşı üsyan baş vermişdi. Buna s b b şahın ölüm x b rini eşid n liqulu xanın İr van qalasının qapılarını bağlayaraq xalqla pis r ftar etm si olmuşdu. Bel r ftar ir vanlıların s brini tük ndirmiş v onlar silahlanaraq şahın qardaşını İr vandan qovmuşdular. Şahın öldürülm si v yerli xalqın müqavim ti n tic sind liqulu xan İr van xanlığını t rk etmişdi (84, c.2,431; 130,185). O, 1796-cı ilin axırlarından-1797-ci ilin iyununa q d r İr vanda hakimiyy td olmuşdu.

Lakin bu t hlük d n qurtaran İr van halisi çox keçm di ki, yeni t hlük il üzl şdi. liqulu xan İr vanı t rk etdikd n bir neç gün sonra Maku sultanının oğlu H s n v ziyy td n istifad ed r k buraya hücum etdi. Qeyd etm k lazımdır ki, o, XVIII yüzilliyin 80-ci ill rind İr vanda

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

hakimiyy t uğrunda mübariz aparan hm d Soltanın oğlu idi. Q fl t n İr van qalasına hücum ed n H s n xan vv lc dinc yolla qalanı l keçirm k üçün ir vanlılarla danışığa başladı. Lakin qala sakinl ri onun t l bini r dd ed r k H s n xana ciddi müqavim t göst rdi. H tta qala müdafi çil ri Qazaxda mövqe tutan II İraklinin oğlu Aleksandara m ktub gönd r r k köm k ist mişdil r. Gürcü şahzad si Aleksandr bir neç yüz d st il ir vanlılara köm k etm k ist di. Lakin H s n xan onu qabaqlayaraq qalanı l keçirm y nail oldu. Bu yürüşd H s n xana naxçıvanlılar, yerli muğanlılar v ayrumlar da köm k etmişdi. Muğanlıların qala müdafi çil rini döyüş meydanında t k qoyub qaçmaları qalanın t slim olmasına s b b olmuşdu. İr vana daxil olan H s n xan taxt-tacına yiy l nir. C mi üç ay hakimiyy td olmuş yeni xan xalqla çox pis r ftar etmiş, onların üz rin yeni-yeni vergil r t yin etmişdi. Lakin tezlikl M h mm d xanın sirlikd n azad olub İr vana qayıtması haqqında m ktub g ldi. Bu x b ri eşid n H s n xan 1797-ci il sentyabrın 15-d İr vanı t rk ed r k Makuya qayıdır (130,186).

Bel likl , M h mm d xan yenid n İr vanda hakimiyy tini b rpa etdi. Lakin F t li şah M h mm d xanı azadlığa buraxsa da, ona bir o q d r d inanmırdı. Ona gör d , özünün iki n f r inanılmış adamını İr vana gönd rdi. Onlar M h mm d xanın işl rin n zar t etm li idi. Eyni zamanda İr van xanlığı h r il şah x zin sin 80.000 (8.000 tüm n-E.Q.) rubl vergi öd m li idi (410,12-13).

İr vanda yenid n hakimiyy tini b rpa ed n M h mm d xan v ziyy tini nizama salan kimi, F t li şah Qacara tabe olmaqdan imtina etdi. O, yenid n müst qil siyas t yerid r k özün mütt fiql r axtarmağa başlayır. İr van xanı ilk növb d köm k üçün II İrakliy müraci t edir. Lakin bu dövrd Kartli-Kaxetiya çarının özünün v ziyy ti acınacaqlı idi. Ona gör d , M h mm d xanın müraci ti n tic siz qalmışdı (156,119). Buna baxmayaraq, İr van xanı şaha qarşı mübariz d özün mütt fiq tapa bildi. Bu mütt fiql rd n biri F t li şahın q z bin g lmiş Xoy xanı C f rqulu xan, dig ri is Naxçıvan xanı K lb li xan idi. Ağa M h mm d şahın mri il kor edilmiş K lb li xan h bsd n azad olunduqdan sonra şahın mrin sas n, İr van xanlığında yaşamalı idi. K lb li xan İr vanda m skunlaşdıqdan sonra yaxın t r fdarlarının xeyli hiss si Naxçıvandan İr vana köçmüşdü (410,49-50; 84, c.2, s h.514; 29,67). İr vana K lb li xanın m nsub olduğu k ng rlil rd n 200 ail g lmişdi (163,162). İr vanda nüfuzunu m hk ml ndir n K lb li xan qohumu M h mm d xanla birlikd F t li şah Qacara tabe olmaqdan imtina etdi (410,13-14; 149,292; 29,67).

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Xoylu C f rqulu xan da F t li şaha tabe olmaqdan boyun qaçırmışdı. Qeyd etm k lazımdır ki, F t li şahın azad etdiyi xanlar arasında Xoy xanı C f rqulu xan da vardı. O, sirlikd olark n T briz xanının qardaşı Sadıq xan Xoya hücum ed r k onu talan etmişdi. Yenid n Xoyda hakimiyy ti l keçir n C f rqulu xan qisas almaq q rarına g ldi. O, özün mütt fiql r axtarır v bu işd İr van xanı il razılığa g ldi. Bel ki, sirlikd n qayıdark n M h mm d xan Xoya g lmiş v burada xanlar arasında razılıq ld olunmuşdu. C f rqulu xan qisas almaq üçün M h mm d xandan 500 n f rlik h rbi qüvv ist mişdi. İr van xanı onun xahişini yerin yetir r k, bu h rbi qüvv ni Xoya göndərmişdi. Birl şmiş Xoy v İr van qoşunu Sadıq xanın üz rin hücum ed r k onu m ğlub etdi (130,187).

Xoyda öz mövqeyini möhk ml ndir n C f rqulu xan Sadıq xan Ş qaqi v Urmiya xanı M h mm dqulu xanla birl ş r k F t li şahın leyhin üsyan qaldırdı. H tta Xoy xanı mütt fiqi İr van xanlığına da yürüş etdi. Bu vaxt İr van xanı şaha ita t edirdi. Hücuma m ruz qalmış M h mm d xan C f rqulu xana müqavim t göst rm yi q rara aldı. Bu müharib d qazaxlılar İr van xanına h rbi köm k etdil r. Lakin Naxçıvan yaxınlığında baş ver n döyüşd ir vanlılar C f rqulu xanın t r fin keçmiş naxçıvanlılar t r find n m ğlub edildi. M ğlub olmuş M h mm d xan İr van qalasına ç kil r k orada möhk ml nir. Lakin C f rqulu xan yürüşü davam etdir bilm di. Çünki Xoy xanının üsyanını eşid n şah Süleyman xanı T briz gönd rmişdi. C f rqulu xanın t r fin keçmiş xanlar bu x b ri eşid r k onu t rk etdil r. T k qalan xan ail sini götür r k B yazid qaçır. Onun t r fdarları da bu cür h r k t ed r k Osmanlı razisin köçürl r (130,189-190).

1798-ci ilin iyunun vv ll rind F t li şah ş xs n özü Süleyman xan v Hüseynqulu xanla birlikd Xoya g ldi. O, Kartli-Kaxetiya çarlığına hücum etm k niyy tind idi. F t li şah iyunun 7-d XII Georgiy m ktub gönd r r k tabe olmasını v girovlar verm sini t l b etdi. ks t qdird Kartli-Kaxetiyanı dağıtmaqla h d l yirdi. Şahın m ktubu general leytenant Markova v Peterburqdakı Kartli-Kaxetiya s firi Q.Çavçavadzey gönd rildi. Lakin şahın şimal istiqam tind yürüşü baş tutmadı. Çünki şah qardaşının Şiraz v İsfahandan qoşun toplayaraq ona qarşı üsyan qaldırması x b rini alaraq Xoyu t rk edir. Tezlikl Süleyman xan da şahın yanına getdi. F t li şah Xoyu t rk etm mişd n vv l C f rqulu xanın qardaşı Hüseyni xan t yin etdi (130,192).

F t li şahın geri ç kildiyini eşid n C f rqulu xan hakimiyy tini yenid n b rpa etm k üçün türkl rd n v kürdl rd n qoşun toplayaraq Xoya hücum etdi. M h mm d xan Hüseyn xana köm k etm k q rarına g ldi.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

İr van xanı Xoya bir d st qoşun gönd rdi. Lakin uzun sür n mühasir d n sonra Xoya daxil olan C f rqulu xan qardaşı Hüseyn xanı öldürm kl xanlıq taxtını yenid n l keçirm y müv ff q oldu (2,127-130).

Tezlikl , İr van xanı da F t li şaha tabe olmaqdan imtina etdi. Bu dövrd İr vanda v ziyy t çox acınacaqlı idi. Bir t r fd n müharib l r, dig r t r fd n taun x st liyi n tic sind xeyli insan qırılmışdı (130,200). Bel bir vaxtda F t li şah İr vana elçi gönd r r k 100.000 rubl (10.000 tüm n-E.Q.) m bl ğind vergi verm sini t l b etdi. İr vanın bu m bl ği verm y imkanı yox idi. M h mm d xan ilk vv l şahın bu t l bini yerin yetirm y razı olsa da, sonradan rus komandanlığından v Kartli-Kaxetiya çarından köm k almaq ümidi il bundan boyun qaçırdı. Eyni zamanda bel müraci t Xoy xanı C f rqulu xana da olmuşdu. Şahın h d qorxusu M h mm d xanı C f rqulu xanla barışmağa m cbur etdi. Barışmış r qibl r bir daha şaha tabe olmayacaqlarını bildirdil r (156,118; 71,531)..

Xanların qiyamını eşid n F t li şah onları c zalandırmaq q rarına g ldi. Şah 1800-cu il iyulun vv ll rind oğlu Abbas Mirz nin v Süleyman xanın başçılığı il 7000-10.000 qoşunu İr vana gönd rdi (145,129; 148,306). Başqa bir m lumata gör , Qacar qoşunun ümumi sayı 12.000-çatırdı. Bu qoşun silahla pis t chiz olunmuşdu v d v üstünd g zdiril n c mi dörd yüngül topu vardı (203,135-136; 145,134-135; 237,131-132).

T brizd n h r k t ed n şah qoşunu İr van xanlığına doğru h r k t edir. Yürüşün sas m qs di xanları c zalandırdıqdan sonra Kartli-Kaxetiya üz rin hücumu davam etdirm k idi. İlk hücuma Xoy xanlığı m ruz qaldı. Xoy qalası Qacar qoşunu t r find n mühasir y alındı. Mühasir 5-10 gün davam edir. Xoy xanı C f rqulu xanın başçılığı il xoyluların müqavim tin baxmayaraq, şah qoşunu onların müqavim tini qıra bildi. M ğlub olan C f rqulu xan Maku qalasına qaçdı. Şahzad Maku hakimi il danışıqlara gir r k ondan C f rqulu xanı t l b edir. Lakin Maku hakimi bu t l bi r dd etdi (175,50). R dd cavabı alan Abbas Mirz Süleyman xanın başçılığı il bir d st qoşunu Maku qalasına gönd rdi. Qala h r t r find n mühasir y alındı. Qohumu B yazid paşasından yardım alan C f rqulu xan makuluların köm yi il şah qoşununa güclü müqavim t göst rdi. Şah qoşunlarının güclü h ml sin baxmayaraq, müdafi çil r möhk m dayanmışdı. Müdafi çil rin güclü müqavim ti, rzağın çatışmaması v isti hava ş raitind n qoşunda x st liyin çoxalması Süleyman xanı mühasir ni götürüb geri ç kilm y m cbur etdi. Xan geri ç kilm mişd n vv l, C f rqulu xanla danışıqlara girdi. Danışıqlara sas n, şah t r fi C f rqulu xanı öz v zif sind saxlamağa söz verirdi. Xan is v zind qızını Abbas Mirz y verm li idi. V ziyy tinin çıxılmaz olduğunu gör n C f rqulu xan bu ş rtl rl

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

razılaşmağa m cbur oldu. Bundan sonra şah qoşunu mühasir ni götür r k İr vana doğru h r k t etdi (91,107). Qızını Abbas Mirz y verdikd n sonra C f rqulu xanın Xoy xanı v zif sind saxlanmasını osmanlı m nb yi d t sdiq edir (56,172-173, 363-364). Şahzad il qohum olmasına baxmayaraq, Xoy xanı sonralar Qacar İran dövl ti il düşm nçiliyini davam etdirmişdi. Xanlıqdan sıxışdırılan C f rqulu xan rus komandanlığı il laq saxlayırdı. Sonralar C f rqulu xan tamamil Rusiya himay sin keçmiş v onlara İranın v ziyy ti bar d geniş m lumatlar verm kl böyük köm klik göst rmişdi (2,102).

Xoyu aldıqdan sonra şah qoşunu iyulun ortalarında Arazın sol sahilin -İr van xanlığının razisin yürüş başladı. İr van xanlığı razisind mövqe tutan Abbas Mirz 4000 n f rd n ibar t ön d st ni İr van qalasını almaqa gönd rdi. Şahzad nin m qs di İr vanı özün tabe etdtkd n sonra Kartli-Kaxetiya istiqam tind yürüşü davam etdirm k idi. Abbas Mirz nin planını şahın yanına qaçmış II İraklinin oğlu Aleksandr Mirz nin 1800-cü il iyulun 30-da anasına yazdığı m ktubda bel ş rh edilmişdi: «İran qoşununun yarısı İr van qalası trafında dayanıb, dig r hiss si is xanın karvansarasında yerl şib. Allah qoysa, o, (Abbas Mirz -E.Q.) yeddi günd n sonra Göyç gölün doğru h r k t ed r k tezlikl , Tblis çatacaq» (149,295). M ktubda gürcü şahzad si İr vanı mühasir y alan şah qoşununun sayı, onların pis silahlanması haqqında traflı m lumat vermişdi. Gizli yazılmış bu m ktub ruslar t r find n l keçirilmişdi (237,131-132).

Bundan lav , C nubi Qafqaza yürüşd n qabaq Qacar t r fi Kartli-Kaxetiya sarayı il d laq yaratmışdı. Şahın f rmanını, Abbas Mirz nin v Süleyman xanın m ktublarını Kartli-Kaxetiya çarı XII Georgiy çatdırmaq m qs dil Tiflis nümay nd hey ti gönd rilmişdi. Çarın q bulunda olan elçi ona h d -qorxu g l r k şaha tabe olmasını v ita tini bildirm k üçün şahzad Davidi girov verm sini t l b etmişdi. Lakin XII Georgi Abbas Mirz nin f rmanını soyuq qarşılayaraq elçiy bildirmişdi ki, Rusiya dövl tinin nümay nd si olmadan şahla danışıqlar aparmaq ist mir. Bel likl , iyunun 14-d aparılan danışıqlarda Rusiyanın nümay nd si Kovalenski d iştirak etmişdi. Onun iştirak etdiyi q bulda XII Georgi elsiy bildirmişdi ki, o, r hm tlik atasının hd-peymanına sadiq qalaraq, 1783-cü il müqavil sin m l ed c k v Rusiya dövl tinin razılığı olmadan h r hansı dövl tin t l bl rin tabe olmayacaqdır. Bu m nfi cavabla elçi geri qayımışdı (90,105-106; 145,121-123). Sonradan Abbas Mirz y tabe olan M h mm d xan da XII Georgiy m ktub yazaraq onu şaha tabe olmağa çağırmışdı. Xan yazırdı ki, «indi İranla Kartli-Kaxetiya arasında heç bir ayrılıq v ziddiyy t yoxdur. M sl h t görür m ki, qardaşın v oğlun vasit sil Baba xana (F t li

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

xana-E.Q.) h diyy gönd r s n.   ks halda qorxuram ki, çarlıqda el talan olsun ki, özünüz peşman olasınız» (145,125). Lakin xanın bu m ktubu da cavabsız qalmışdı.

Abbas Mirz çardan m nfi cavab alsa da, İr vana hücumu davam etdirmişdi. Qeyd etm k lazımdır ki, M h mm d xan şah qoşununun hücumunu eşid r k müqavim t göst rm k üçün bir çox t dbirl r görmüşdü. O, İr van qalasını lav qoşunla gücl ndirmiş v qalaya uzunmüdd tli rzaq ehtiyatı toplamışdı. Şah qoşununun yaxınlaşdığını eşid n traf k ndl rin halisi evl rini başlı-başına buraxaraq qonşu dövl tl r   qaçmışdılar. Biçilm k   r f sind olan taxıl z mil ri n zar tsiz qalmışdı (145,125-135).

İr vanlılar qırx gün şah qoşununun hücumunu m rdlikl müdafi etdi. Mühasir nin uzanması, rzaq çatışmazlığı şah qoşununu ağır v ziyy t salmışdı. İş o yer g lib çatmışdı ki, rzaq ehtiyatını t min etm k üçün şah qoşunu başsız qalmış taxıl z mil rini özl ri biçir v emal edirdil r (203,136; 145,135).

Uzunmüdd tli mühasir qala müdafi çil rini d acınacaqlı v ziyy t salmışdı. traf k ndl rin dağılması v dig r t r fd n heç bir yerd n köm k ala bilm m si M h mm d xanı şahzad il danışıqlara girm y m cbur etdi. Danışıqlar n tic sind İr van xanı şaha tabe olduğunu bildir r k t l b olunan t zminat v girovları vermişdi (30,86). Bu yürüşd Abbas Mirz Eçmi dzin kils sini d c zalandırmışdı. Şahzad sursat v vergid n lav , buradan 30.000 rubl (3.000 tüm n-E.Q.) m bl ğind n qd pul ld etmişdi. Eyni zamanda şaha qarşı çıxdıqlarına gör b zi din xadiml ri c zaya m ruz qalmışdı (84, c.2, s h.455). Lakin bu d f d , şah qoşunu yürüşü davam etdir bilm di. F t li şah Xorasanda baş vermiş üsyanı yatırmaq üçün 1800-cü ilin sentyabrında qoşunu İr vandan geri çağırmışdı. O, yalnız İr van xanından girov almaqla kifay tl ndi.

Bel likl , F t li şah qoşunlarını geri çağırmasi il İr van xanlığı bu t hlük d n qurtara bildi. Şah qoşunlarının bu yürüşü çoxlu insanın ölümün v xanlıqdan did rgin düşm sin s b b oldu. T s rrüfata gülli miqdarda ziyan d ydi. Lakin ir vanlıların mübariz   zmini qıra bilm di. Bel ki, lacsız qalan İr van xanı sonda girov v t zminat vers d , tezlikl şaha tabe olmaqdan boyun qaçırdı.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

II F SİL

İR VAN XANLIĞI XIX YÜZİLLİYİN BİRİNCİ OTUZİLLİYİND

2.1. İr van xanlığının Şuragöl v P mb k uğrunda mübariz si

Şah qoşunu İr van xanlığını t rk ed n kimi M h mm d xan yenid n müst qil siyas t yeritm y başladı. O, K lb li xanla birl ş r k vaxtil İr van xanlığının t rkib hiss si olan, sonradan siyasi v ziyy tl laq dar Kartli-Kaxetiyadan asılı v ziyy t düşmüş Şuragöl v P mb k sultanlıqlarını geri qaytarmağı q rara aldı. Onu bu iş vadar ed n Rusiyanın Kartli-Kaxetiya çarlığını özün birl şdirm k siyas ti olmuşdu.

Qeyd etm k lazımdır ki, 1798-ci il yanvarın 11-d II İrakli v fat etdi (144,15; 145,1). Onun ölümünd n sonra hakimiyy t oğlu XII Georgi g ls d , ail daxilind hakimiyy t uğrunda mübariz başladı (144,15-16). Ail daxili mübariz d ç tin v ziyy t düş n XII Georgi çıxış yolunu Kartli-Kaxetiyanı Rusiyaya birl şdirm kd görürdü. Bu m qs dl o, knyaz Qarsevan Çavçavadzenin başçılığı il Sankt-Peterburqa nümay nd hey ti gönd rdi (418,20). Bu müraci td n istifad ed n I Pavel 1800-cü il dekabrın 18-d Kartli-Kaxetiyanın birl şdirilm si haqqında manifest imzaladı (418,21). Bu manifestl d rus qoşunlarının C nubi Qafqaza h rbi müdaxil si r smil şdi.

Manifestd n sonra rus qoşunları Tiflis daxil oldu. Lakin rus qoşunlarının ilk d st si h l manifest imzalanmamışdan vv l, 1799-cu il noyabrın 26-da 17-ci leyb-qrenader İr van alayı general-mayor Lazarevin başçılığı il t nt n li sur td Tiflis daxil olmuşdu (393,3; 418,20).

T bii ki, bu hadis İr van xanının n z rind n qaça bilm zdi. O, yaxşı bilirdi ki, Kartli-Kaxetiyanın Rusiyaya birl şdirilm si İr van torpaqları üçün d t hlük lidir. Rus qoşunlarının Tiflis daxil olması M h mm d xanı ona m xsus razil ri geri qaytarmağa m cbur etdi. O, ilk önc Şuragöl qoşun yeridir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, İr van xanlığının mahallarından biri olan Şuragöl 1779-cu ild II İraklinin hücumu zamanı ondan qoparılaraq ayrıca sultanlığa çevrilmişdi. Kartli-Kaxetiya çarı buradan h r il t yin etdiyi adamlar vasit sil illik vergi yığırdı. Bu dövrd Şuragöl sultanlığının halisi az ri türkl rind n ibar t idi v burada min q d r ev vardı (84, c.2, s h.448). Lakin İr van xanları bununla razılaşmayaraq daima bu razinin

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

onlara m xsusluğunu iddia etmişdil r. P.İ.Kovolevski öz «Günd liyind » yazırdı ki, «vaxtil İr van xanlığının t rkib hiss si olan Şuragöl mahalı qonşular (Kartli-Kaxetiya çarlığı-E.Q.) arasında olan ziddiyy tl laq dar olaraq ld n l keçmişdi. M h mm d xan bu mahalı idar etm y aydınlıq g tirm k üçün II İrakliy m ktub gönd rmiş, h mçinin dig r şikay tl rl burada olan s rh d r isl rin , h tta m n müraci t ed r k vasit çi olmağı xahiş etmişdi» (156,118; 71,531). Lakin bütün bu müraci tl rin faydasızlığını gör n M h mm d xan m s l ni öz qüvv sil h ll etm k q rarına g lir. N tic d , 1800-cu ilin oktyabrında M h mm d xan K lb li xanla birlikd bir neç minlik qoşunla Şuragöl hücum etdi. Bu vaxt çar XII Georginin qaynatası Sisiyanov illik vergi yığmaq üçün 400 n f r gürcü v erm nil rd n ibar t d st il Şuragöl g lmişdi. İr van qoşunu onlara hücum ed r k xeyli itki verdi. Knyaz Sisyanov döyüş meydanından qaçmaqla canını qurtara bildi. Onun qoşunundan öl n v yaralananların sayı 200- çatırdı. Lakin Şuragöl qalasına yaxınlaşan ir vanlılar burada dayanmayaraq geri qayıtmışdılar (332,158; 84, c.2, s h.448). Bu yürüş n tic sind İr van xanı Şuragölü özün tabe ed bildi.

Tezlikl , M h mm d xan P mb kd baş ver n hadis l r müdaxil etm li oldu. Bu dövrd P mb k halisi qiyam qaldıraraq, köm k üçün İr van xanına müraci t etmişdil r. Onların narazılığının bir neç s b bi vardı. **vv la**, qeyd etm k lazımdır ki, Kartli-Kaxetiyanın Rusiyaya birl şdirilm si haqqında çar I Pavelin manifesti 1801-ci il fevralın 16-da Tiflisd xalq qarşısında oxunmuşdu. Bu manifest gör , P mb k, Qazax, Borçalı v Ş mş ddil sultanlıqları Kartli-Kaxetiyanın t rkibind Rusiyaya birl şdirilm si b yan edilirdi. Bu yerli halinin narazılığına s b b olmuşdu (149,372). **İkincisi**, Kartli-Kaxetiya çarının buraya t yin etdiyi nümay nd l rin soyğunçu vergi siyas ti il laq dar idi. Bel ki, P mb k ayrıca sultanlıq olsa da, Kartli-Kaxetiya çarlığına illik vergi verirdi. Sultanlığın halisi sas n az ri türkl rind n ibar t idi v buranı XII Georginin qaynatası knyaz Georgi Sisiyanov idar edirdi. Knyaz is burada olmayanda P mb yin idar sini kür k ni knyaz Aslan Orbelianiy h val etmişdi. A. Orbeliani is v zif sind n sui istifad ed r k halid n lav vergi yığmaqla onları talayırdı. Bu da halinin narazılığına s b b olmuşdu (239,219; 340,222; 146,12). **Üçüncüsü**, Rusiya Kartli-Kaxetiya çarlığının li il P mb ki işğal ed r k, burada h rbi baza yaratmaq ist yirdi. P mb kd möhk ml nm kl rus qoşunu g l c kd İr van xanlığını işğal etm k üçün lverişli meydan ld edirdi. P mb klil r is rus qoşununun sultanlığın razisind mövqe tutmasına etiraz ed r k h yacan qaldırmışdılar. Bu h yacanların gücl nm sind general mayor Lazarevin d li vardı. Bel

Created with
nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

ki, 1801-ci ilin iyununda rus qoşunlarının baş komandanı v zif sin general-leytenant K.F. Knorrinq t yin edildi. H rbi işl rd is onun köm kçisi general mayor Lazarev oldu (84, c.2, s h.455; 76,183). Tezlikl yeni baş komandan Tiflis g ldi. Çar I Aleksandrın mrin sas n o, Kartli-Kaxetiyanı Rusiyaya birl şdirilm si üçün hazırlıq görm li idi. Tiflis g l n yeni baş komandan nüfuzlu ş xsl rin v çarlığa tabe olan ayrı-ayrı bölg l rin nümay nd l rinin fikrini öyr nm k üçün yanına d v t etdi (88,24-25). A.E.Sokolov yazır ki, «Baş komandan (Knorrinq-E.Q.) m rk z yaxınlaşanda P mb k ağalarından başqa gürcü v erm nil r t r find n t nt n li sur td qarşılandı. Bu vaxt general-mayor Lazarev yerl r s r ncam gönd r r k bütün halini onu qarşılamağa d v t etmişdi» (404,117; 239,119). P mb klil r n inki onun bu mrin ita t etm miş, eyni zamanda M h mm d xanla laq yaradaraq İr vana köçm k ist dikl rini bildirmişdi. P mb klil rin bu etinasız h r k tind n istifad ed n knyaz A. Orbeliani rus komandanlığı il onların arasını qızışdırmağa çalışırdı. O, general-mayor Lazarev şikay t ed r k p mb klil rin mr tabe olmadıqlarını v İr van xanı il laq saxlamaları haqqında x b r vermişdi (239,219; 404,117-118).

P mb kin Kartli-Kaxetiya razisi kimi Rusiyaya birl şdirilm si İr van xanının k skin narazılığına s b b olmuşdu. O, naxçıvanlı K lb li xan v dig r nüfuzlu yanlarla birlikd İr vanda müşavir keçirdi. Müşavir d xristianların müs lmanlar üz rind hakimiyy tin yol verm m k üçün P mb ki rus qoşunundan müdafi etm k q rara alındı. H tta II İraklinin oğlanları David v Vaxtanq M h mm d xana müraci t ed r k sultanlığı Rusiya işğalından qorumağı xahiş etmişdil r (337,617-618; 326,56; 145,219). Bel imkanı özü üçün lverişli hesab ed n M h mm d xan P mb k ağalarına müraci t ed r k onun t b liyin keçm yi t l b etdi. Xanın bu t klifin p mb klil r müsb t cavab verdil r. N tic d , 400 n f rd n ibar t İr van qoşunu P mb k gönd rildi. Tezlikl , 14 k ndin 6 min n f rd n ibar t halisi İr van xanlığının razisin köçürüldü (336,599; 145,218-219).

P mb klil rin qiyamı Qafqazda yerl ş n rus qoşunlarının baş komandanlığını t şviş salmışdı. Onlar bu hadis d İr van xanını v onun qohumu olan naxçıvanlı K lb li xanı günahlandırırdılar. Baş ver n h yacanları yatırmaq üçün K.F. Knorrinq general mayor İ.P.Lazarevi P mb k gönd rdi. 1801-ci il iyunun 30-da 1 atıcı alayı, üç yüngül topla t chiz olunmuş 19-cu yeger alayı, 100 kazak v 1 topu olan 500- q d r gürcü d st si İ.P.Lazarevin başçılığı il Tiflisd n P mb k doğru h r k t

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

edir. P mb k çayı sahilind Darbar k ndin yaxın yerd düş rg salan general M h mm d xanla danışıqlara başladı (335,598; 336,599).

M h mm d xan öz h r k tin b ra t qazandırmaq v rus qoşununun P mb k girm sinin qarşısını almaq üçün ilk növb d yaxın adamı Abbas xanı İ.P.Lazarevin yanına gönd rdi. Söhb t zamanı elçi bildirir ki, P mb k sultanlığı İr van xanlığına m xsusdur v bunun üçün Ağa M h mm d şahdan f rmanı vardır. Daha sonra elçi xanın ruslara qarşı heç bir q r zli niyy ti olmadığını, ksin Rusiya himay sin keçm k fikrind olduğunu bildir r k, İ.P.Lazarevd n rus qoşunlarının P mb k razisin girm m sini xahiş etdi (339,600; 145,219-220). Lakin M h mm d xanın İ.P.Lazarevl danışıqları heç bir n tic verm di. General elçiy bildirir ki, Gürcüstan halisinin t hlük sizliyi üçün cavabdehdir v bu s b bd n P mb k doğru h r k t edir. O, xana x b r gönd r r k İr vana köç n halinin geri qaytarılmasını t l b etdi. Rus qoşunu il açıq münaqiş y girm kd n ehtiyat ed n M h mm d xan P mb k qaçqınlarının geri qayıtmasına icaz verdi. İlk növb d beş k ndin halisi geri qaytarıldı. Qalan halini geri qaytarmaq üçün knyaz Solomon Tarxanov xanın yanına gönd rildi. S.Tarxanovla söhb td xan öz h r k tin haqq qazandıraraq, P mb kin ona m xsus olmasını bir daha bildirmişdi. Lakin rus komandanlığı il münasib tl ri pozmaq ist m y n İr van xanı dig r k ndl rin halisinin d geri qayıtmasına icaz vermişdi. Qaçqınların geri qayıtması il kifay tl n n İ.P.Lazarev mayor Çeqişevin başçılığı il tiflis atıcı alayını P mb k sultanlığının m rk zi Qarakils k ndind yerl şdir r k geri qayıtdı (339,599-601; 92,604; 93,605; 326,75).

Bundan lav , M h mm d xan rus komandanlığının dig r t l bini d yerin yetirm li olmuşdu. Şuragöllü bir Az ri türkünü gürcü knyazı Solomon M likov incitdiyin gör , xan İr vanda ticar t ed n gürcü tacirl rini h bs ed r k onlardan 1200 rubl ist mişdi. Bunu eşid n Q.M.Lazarev xandan tacirl rin azad olunmasını t l b etmişdi. lacsız qalan M h mm d xan bu t l bi yerin yetirm y m cbur olmuşdu (404,122).

2.2. Birinci Rusiya-İran müharib si r f sind İr van xanlığının Rusiya, Qacar İranı v Osmanlı paşaları il siyasi münasib tl ri

1801-ci il sentyabrın 12-d Kartli-Kaxetiya çarlığı r smi sur td Rusiyaya birl şdirildi. Bu müqavil y s s n, Az rbaycanın Borçalı, Qazax v Ş mş ddil sultanlıqları il b rab r, P mb k v Şuragöl d Rusiyanın t rkibin daxil oldu (144,19-27). Bunun ardınca imperator I Aleksandr

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

sentyabrın 12-d dig r Az rbaycan torpaqlarını Rusiyaya birl şdirm k yolları haqqında K.F.Knorrinq xüsusi t limat gönd rdi. On bir b ndd n ibar t olan bu t limatın 10-cu b ndind yazılırdı: « traf hakiml r v xalqlarla laq saxlayaraq Rusiyaya meyl ed nl rin sayını artırmaq lazımdır, xüsusil h l üz rind Baba xanın (F t li şahın-E.Q.) hakimiyy ti t sdiq olunmamış, hazırkı ş raitd özl rinin t hlük sizliyi üçün Rusiyaya daha çox meyl göst r n İr van, Ş ki, Şirvan (Şamaxı-E.Q.), Bakı v başqa xanlıqları c lb etm k lazımdır» (326,65). Kartli-Kaxetiya çarlığı Rusiyaya birl şdirildikd n sonra general-leytenant K.F.Knorrinq böyük qüvv il Tiflis g ldi.

Kartli-Kaxetiya çarlığının Rusiyaya r smi birl şdirilm si Qacar İranını b rk t şviş salmışdı. Xorasan üsyanını yatıran F t li şah 1802-ci ilin vv ll rind onun hakimiyy tini tanımaq ist m y n Az rbaycan xanlarına f rmanlar gönd r r k tabe olmalarını t l b etdi. O, ilk vv l Az rbaycanın ona müxalif olan xanlarını öz t r fin ç km k v sonra onların qüvv l ri il birlikd Kartli-Kaxetiyaya hücum etm k niyy tind idi. Tehrana g l n şah ilk növb d İr van xanına h d l yici f rman gönd rdi. F rmanda o, M h mm d xandan İr vanda m skunlaşmış naxçıvanlıların geri qaytarılmasını t l b etdi. H tta F t li şah İr vana yürüş etm k üçün qoşun da toplamış v mart ayında özü d İr vana g lm k niyy tind idi (84, c.2, s h.513-514).

Bu x b r M h mm d xanı qorxuya salmışdı. O, şah qoşununun hücumunu eşid n kimi, İr van qalasının müdafi sini gücl ndirm y başladı. Onun s yi n tic sind qalanın h rbi qarnizonu artırılmış, ambarlar is rzaqla doldurulmuşdu (342,618; 84, c.2, s h.514). Lakin öz qüvv sin min olmayan M h mm d xan h rbi köm k almaq m qs di il rus qoşunlarının baş komandanı general-leytenant Knorrinq v general mayor Lazarev müraci t etdi. O, Eyvaz xan Sultanın başçılığı il Tiflis nümay nd hey ti gönd rdi. Nümay nd hey ti general mayor Lazarevin q bulunda oldu. Elçi xanın Rusiya t b liyin keçm k arzusunda olduğunu qeyd ed r k, şah qoşununa qarşı mübariz üçün 300 n f rd n ibar t h rbi qüvv ist miş v v zind şahzad Aleksandrı ruslara t hvil ver c yini bildirmişdi. Xan bu qüvv l ri saxlamaq üçün h r il 10.000 rubl (1.000 tüm n-E.Q.) m bl ğind rzaq ayıracağını öhd sin götürmüşdü. Lakin general mayor Lazarev xanın elçisini li boş geri qaytararaq, xanın ist yini baş komandana çatdıracağına söz vermişdi (404,144; 342,618; 146,16-17).

Şah qoşunlarının İr vana v oradan da Kartli-Kaxetiyaya hücum etm k niyy ti rus komandanlığını narahat etm y bilm zdi. İr van xanına boş v dl r ver n K.F.Knorrinq ehtiyat t dbirl ri görm y başladı. O, 1802-

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

ci il martın 26-da çara raport gönd r r k şah qoşunlarının İr vana v oradan Kartli-Kaxetiyaya hücum ed c yi haqqında m lumat vermişdi. Bunun ardınca K.F.Knorrinq 1802-ci il aprelin 18-d M h mm d xana m ktub yazaraq, onu Rusiyanın t b liyin keçm yi t klif etmişdi (326,86-87). Çar I Aleksandr da öz növb sind 1802-ci il aprelin 25-d K.F.Knorrinq beş b ndd n ibar t xüsusi t limat gönd rdi. T ltmatın dörd b ndi İr vana aid idi. T limatda çar rus komandanlığına n yin bahasına olursa olsun şah qoşunlarının İr vanda möhk ml nm sin yol verm m k, M h mm d xanı rus t b liyin keçm sin inandırmaq üçün yollar axtarmaq, İr van qalasında rus qoşununu yerl şdirm yi tapşırmışdı (326,88-89). Bunun ardınca rus komandanlığı Kartli-Kaxetiyada olan h rbi qüvv l rini daha da gücl ndirm y başladı. Qafqaz x ttindd rzaqla t chiz olunmuş 7 min qoşun s f rb rliy alındı v İr vanla s rh d lav qüvv l r yerl şdirildi. Bu x b ri eşid n F t li şah İr vana v Kartli-Kaxetiyaya n z rd tutulmuş yürüşü başqa bir vaxta keçirdi. P.Butkov yazır ki, «Baba xan (F t li şah-E.Q.) İr vana v Kartli-Kaxetiyaya qoşun gönd rm k niyy tind n l ç kdi. Ona gör ki, Baba xanın anası h miş onu Rusiya il müharib d n ç kindir r k, yalnız İranda hakimiyy tini möhk ml ndirm yi m sl h t görmüşdü» (84, c.2, s h.515).

T hlük nin sovuşduğunu gör n M h mm d xan rus komandanlığı il danışıqları k s r k, onlardan h rbi köm k almaqdan l ç kdi (326,88-89; 146,16-17). P. Butkov h min aylarda M h mm d xanın siyas tini bel ş rh edirdi: «bununla b rab r, İr van xanı t hlük nin sovuşduğunu gör r k, n inki, t b liy daxil olmaq fikirind n yayınır, eyni zamanda Rusiyanın düşm ni Naxçıvanlı K lb li xanla, şahzad Aleksandrla (II İraklinin oğlu-E.Q.) birlikd zahird ruslara dostluq münasib ti göst rir, batind is imkan düş n kimi G nc xanı, Axalsıx paşası v İmeretiya çarı il birlikd rusları Kartli-Kaxetiyadan sıxışdırmaq, g r buna nail olmadıqda imkan düşdükc ziyan vurmaq üçün yürüşl rd iştirak edirdi» (84,c.2, s h.515-516).

Qacar t hlük sind n qurtaran M h mm d xan qaynı K lb li xanla birlikd Qars paşasına qarşı müharib y başlayır. Onlar arasında düşm nçilik Qars hakimi M h mm d paşanın günahı üzünd n başlamışdı. 1802-ci il mayın 26-da K lb li xanın polkovnik Karyagin yazdığı m ktubdan b lli olur ki, Qars hakimi M h mm d paşa İr van v Naxçıvan xanlıqlarına düşm n olan qüvv l rl birl ş r k tez-tez bu xanlıqların s rh d razil rin qar t m qs dil hücumlar t şkil edir, onların Qarsdan keç n karvanlarını soyur, tacirl rini döyür v mallarını ll rind n alırdı (245,625-626). K lb li xan mayın 27-d yazdığı dig r m ktubda is Qars paşası il barışmaq üçün bir neç t klif ir li sürmüşdü. Bu t klifd M h mm d

Created with
nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

paşanın düşm nçilik m ll ri qabarıq göst rilmişdi. Bu t klifl r aşağıdakılardır: 1) İr van sakinl ri olan Qarapapaqlıların geri qaytarılması; 2) l keçirilmiş Eçmi dzin m xsus şyaların t hvil verilm si; 3) orada sığınacaq tapmış halinin geri qaytarılması; 4) qar t edilmiş tacirl rin mallarının geri qaytarılması; 5) yandırılmış v talan edilmiş 10 k ndin meş sinin yenid n b rpa edilm si (246,626). Qeyd etm k lazımdır ki, m ktub K lb li xanın adından yazılsa da, burada İr vanla bağlı hadis l r toxunulmuşdu.

M h mm d paşanı c zalandırmaq m qs dil İr van qoşunu K lb li xanın başçılığı il Qars razisin daxil olaraq onun bir hiss sini tutdu. İr vanlıların t zyiqin davam g tir bilm y n M h mm d paşa köm k üçün general leytenant Knorrinq müraci t etdi. M h mm d xanın bu addımı rus komandanlığını narahat etm y bilm zdi. Rus komandanlığı İr van xanını c zalandırmaq q rarına g ldi v K.F.Knorrinq M h mm d paşanın müraci tind n istifad ed r k Osmanlı razisin qoşun yeridir. 1802-ci il aprel ayının vv ll rind Osmanlı razisin daxil olan rus qoşunu M h mm d paşanın d st l ri il birlikd K lb li xanın başçılıq etdiyi İr van qoşununu m ğlub etdi (326,84). Bu q l b d n sonra Qars hakimi M h mm d paşa fürs td n istifad ed r k rus komandanlığına İr van xanlığını işğal etm yi m sl h t görmüşdü. O, d f l rl P.İ.Kovalenskiy v K.F.Knorrinq m ktub yazaraq İr vanı işğal etm k üçün lverişli fürs tin olduğunu bildirs d , bu müraci tl r cavabsız qalmışdı (326,84-94-98-108-111-118-146).

M ğlubiyy t baxmayaraq, İr van xanı geri ç kilm k niyy tind deyildi. Yürüşü davam etdirm k üçün 1802-ci ilin mayında İr vanda güclü qoşun toplandı. K lb li xanın başçılığı il İr van qoşunu mayın ortalarında P mb k v Qars istiqam tind yenid n yürüş başlayır. Bu hücumun qarşısını almaq üçün K.F.Knorrinqin mrin sas n P mb k razisind yerl ş n rus qoşunlarının başçısı pokovnik Karyagin öz d st sini döyüş hazırlığına g tirdi. Mayın 17-d is general-leytenant Knorrinq Qars paşasına m ktub yazaraq ruslarla birlikd yürüşüşd iştirak etm yi t klif edir (326,94,108; 84, c.2, s h,517). Bel likl , 1802-ci il mayın 28-d rus qoşunu il Qars paşasının qüvv l ri Arpa çayının sahilind , Qars paşalığına m xsus razid , İr van qoşunu il üz-üz g ldi. Bu döyüşd 12.000 süvarid n, 2.500 piyadadan ibar t İr van qoşunu, mütt fiq qoşunlarından-583 n f r, 3 topa malik rus, 6.000 süvari, 2.000 piyadadan v 3 topdan ibar t osmanlı qoşunu iştirak etmişdi. Rus qoşununun t rkibind 202 n f rd n ibar t p mb kli d vardı (355,627; 97,628). Üç saata q d r davam ed n döyüşd İr van qoşunu güclü müqavim t göst rm sin baxmayaraq,

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

m ğlub olaraq geri ç kildi. Döyüşd İr van qoşunundan 500, osmanlılardan is 70- q d r sg r ölmüş v yaralanmış, ruslardan is itki olmamışdı (353,627; 97,628). M ğlub olan K lb li xan geri ç kil r k Arpa çayının yuxarı hiss sind düş rg saldı. O, İr vandan köm k almaqla yürüşü davam etdirm k niyy tind idi (354,627).

Qars hakimi M h mm d paşa ir vanlıların m ğlubiyy tind n istifad etm k q rarına g ldi. O, mayın 31-d K.F.Knorrinq yazdığı m ktubda İr vana hücum üçün lverişli imkanın olduğunu bildirmişdi. Qars paşası rus komandanlığından h rbi köm k ist y r k, İr vanı tutucağına söz verirdi (326,98). İyunun 23-d yazdığı dig r m ktubda is o, bu planı h yata keçirm k üçün baş komandandan artilleriya il t chiz olunmuş 2 min n f rd n ibar t h rbi qüvv ni polkovnik Karyaginin başçılığı il İr vana gönd rilm sini xahiş etmişdi (326,108; 84, c.2, s h.527). İyunun 28-d üçüncü d f gönd rdiyi m ktubda is K.F.Knorrinqd n İr vanın işğalı üçün 1000 n f rd n ibar t h rbi qüvv ist mişdi (247,710). Lakin M h mm d paşanın niyy tini b y nm y n v İr vana dair öz planı olan rus komandanlığı onun m ktublarını cavabsız qoymuşdu.

Tezlikl , M h mm d xan rus komandanlığı il münasib tl ri yenid n b rpa etm k m cburiyy tind qaldı. 1802-ci ilin yayında İr van xanı yenid n Qacar t hlük si il üzl şdi. F t li şahın yaxın s rk rd si Pirqulu xan iyul ayında Şuşaya v oradan da Naxçıvana g ldi. Naxçıvandan 60 verst aralıda düş rg salan Pirqulu xanın ilk işl rind n biri şahın adından İr van xanına m ktub gönd rm k olmuşdu. O, m ktubda M h mm d xandan Naxçıvandan İr vana köçmüş 200 k ng rli ail sini geri qaytarmağı, ks halda b zi m lumata gör 100.000 rubl (10.000 tüm n-E.Q.), dig r m lumata gör is 80.000 rubl (8.000 tüm n-E.Q.) m bl ğind bac verm yi t l b etmişdi (404,144,162; 84, c.2, s h.527). Bundan lav , İr van xanı öz d st si il şah qoşununa birl ş r k Şuşaya getm li v burada Qarabağ, Ş ki, Şamaxı xanlıqlarının qoşunları il birlikd Kartli-Kaxetiyaya yürüş etm li idi. Yürüşd gürcü şahzad si Aleksandrın da iştirakı n z rd tutulmuşdu. (404,144, 163; 144,45).

F t li şaha tabe olmaq ist m y n M h mm d xan köm k üçün rus komandanlığına müraci t etdi. O, 1802-ci ilin iyununda M h mm d Zaman b yin başçılığı il Tiflis nümay nd hey ti gönd rdi. Hey tin m qs di Qacar t hlük sin qarşı h rbi köm k ist m k v Qarsla olan münasib tl r aydınlıq g tirm k idi. Baş komandanın q bulunda olan elçi İr vanla Qars arsında baş ver n düşm nçiliyin s b bl rini izah etm k ist s d , onun izahı kobudluqla k silmiş v hey t liboş geri qayıtmışdı. Lakin rus komandanlığından h rbi köm k almaq ümidini itirm y n M h mm d xan

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Tiflis Eyvaz xanın başçılığı il yeni nümay nd hey ti gönd rdi (326,110). İr van xanının bu c hd d boşa çıxdı.

H rbi köm k almaq ümidinin boşa çıxdığını gör n M h mm d xan Pirqulu xanın t l bl rini yerin yetirm k m cburiyy tind qaldı. O, Naxçıvandan İr vana köçmüş 200 k ng rli ail sini geri qaytarmağı v t l b olunan m bl ği öd m y söz verdi (404,154-162). Lakin rus komandanlığının Qacar t hlük sin qarşı mü yy n t dbirl r görm si n tic sind Pirqulu xan Az rbaycandan geri çağrıldı.

T hlük nin sovuşduğunu gör n M h mm d xan Qars paşalığına qarşı mübariz ni davam etdirdi. O, bu mübariz d özün mütt fiq d tapa bilmişdi. İr van xanı Axalsıxda qiyam n tic sind hakimiyy t g lmiş Ş rif paşadan istifad etm k q rarına g lmişdi. Bel ki, 1801-ci ililin ortalarında Axalsıxda baş vermiş qiyam n tic sind Sabit paşa misi oğlu Ş rif paşa t r find n hakimiyy td n devrildi. Hakimiyy tini geri qaytarmaq üçün mübariz aparan Sabit paşa 1802-ci ilin vv ll rind İmeretiyada öldürüldü (94,700; 96,701; 341,700).

R qibini aradan götür n Ş rif paşa qonşu paşalıqlara v Kartli-Kaxetiyaya hücumlar t şkil etm y başlayır. Onun bu h r k ti Qars paşalığı il düşm n olan İr van xanının siyas tin uyğun g lirdi. O, Ş rif paşaya m ktub yazaraq onu d st kl diyini v lazım g l rs h rbi qüvv il köm k göst rm y hazır olduğunu bildirmişdi. M h mm d xandan müsb t cavab alan Ş rif paşa köm k almaq m qs dil İr vana g lmişdi (356,892; 251,893; 252,902-903). Axalsıqlı Ş rif paşanı M h mm d xandan başqa naxçıvanlı K lb li xan v B yazid paşası da d st kl yirdi. Ş rif paşa mütt fiql rin köm yi n tic sind türkl rd n v dağıstanlılardan ibar t 12.000 qoşun toplaya bildi (404,122).

Ş rif paşa v mütt fiql ri gürcü şahzad si Aleksandr Mirz il d laq saxlayırdı. Mütt fiql rin gürcü şahzad sini bu hadis y c lb etm sinin daha ciddi s b bi vardı. Qars hakimi M h mm d paşa 1802-ci il iyunun 28-d rus qoşunlarının baş komandanı K.F.Knorrinq yazdığı m ktubda onların planını bel ş rh edirdi: «… axalsıqlı Ş rif paşa İr van xanı il birl ş r k dağıstan qoşunu g tirib ki, Gürcüstanı l keçirsin, Tiflisi Aleksandr Mirz y t hvil versin (326,109). H tta onlar bu planı h yata keçirm k üçün maliyy m nb yi d tapmışdılar. Erm ni arxiyepiskopu David Eçmi dzin tax-tacına yiy l nm k üçün kils nin x zin sini onlara vermişdi (326,109). İr van xanı il birl ş n, dağıstanlılardan köm k alan Ş rif paşa Kartli-Kaxetiya, Qars v Çıldır razil rin tez-tez yürüşl r t şkil edirdi (94,700; 242,705).

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Qiyamın genişl nm si sultanı b rk narahat edirdi. O, rzurum paşasına f rman gönd r r k bu üsyanı yatırmağı mr etdi. F rmana gör , sultan t r find n s r sg r rütb si alan rzurum paşası Qars v Çıldır halisi il birlikd Ş rif paşa qiyamını yatırmaq göst rişi almışdı (407; 334,707-708; 404,177). Öz qüvv l ril bu qiyamı yatıra bilm y c yini hiss ed n paşalar köm k üçün rus komandanlığına müraci t etdil r. rzurum paşası yaxın adamı S lim ağanı general leytenant K.F.Knorrinqin yanına gönd r r k, İr van xanını düşm nçilik h r k tl rind n ç kindirm yi xahiş etmişdi (326,79-80; 242,705).

Lakin paşalar öz qüvv si il bu qiyamı yatırmağa nail oldular. 1802-ci il oktyabrın 17-d sabiq Axalsıx hakimi Sabit paşanın yaxın adamı S lim ağanın v Qars hakimi M h mm d paşanın qardaşı Qara b yin başçılığı il 2 minlik qoşun Axalsıx qalasına hücum etdi. Q fl t n yaxalanmış Ş rif paşa bu hücuma davam g tir bilm y r k yaxın adamları il birlikd qaladan qaçdı (98,703-704; 344,704).

İr van xanı Axalsıxda baş ver n hadis d n Qars paşasını c zalandırmaq üçün istifad etm k q rarına g ldi. O, mütt fiqi Ş rif paşanı yenid n hakimiyy t g tirm k adı altında K lb li xanın başçılığı il İr vanda 10.000 n f rlik qoşun topladı. Bu yürüşü h yata keçirm k üçün M h mm d xan v K lb li xan B yazid paşası il razılığa g ldil r. (404,175-176). Eyni zamanda İr van xanı rus komandanlığından arxayın olmaq v d st k almaq üçün 1802-ci il dekabrın 3-d Hacı b yin başçılığı il Tiflis nümay nd hey ti gönd rdi. General-mayor Lazarevin q bulunda olan nümay nd hey ti bu m liyyatda M h mm d xanın yalnız Ş rif paşanı yenid n hakimiyy t g tirm k niyy tind olduğunu bildir r k, ondan İr van qoşunlarının Kartli-Kaxetiya razisind n mane siz keçm sin icaz verilm sini ist mişdi. Danışıqlarda elçi Qars paşasının Rusiya dövl tinin d düşm ni olduğunu inandırmağa çalışmışdı. Lakin general-mayor Lazarev elçi il k skin danışmışdı. O, elçiy h d -qorxu g l r k cavab vermişdi ki, g r İr van qoşunu Kartli-Kaxetiya s rh din yaxınlaşsa rus qoşunu il üzl ş c kdir. Bunla bel , general-mayor İr van xanını Qars paşası il barışmağı m sl h t görmüşdü (346,622-623). Rus komandanlığı il münasib tl ri g rginl şdirm k ist m y n v bölg d qüvv l r nisb tinin Rusiyanın xeyrin d yişm si İr van xanını öz niyy tind n l ç km sin s b b olmuşdu.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

2.3. İr van xanlığı birinci Rusiya-İran müharib si dövründ

Kartli-Kaxetiya çarlığı Rusiyaya birl şdirildikd n sonra bölg ni narazılıqlar bürümüşdü. Bu qarışıqlığı yatırmaqda aciz qalan baş komandan K.F.Knorrinqin siyas ti çar I Aleksandrın narazılığına s b b olmuşdu. Buna gör , 1802-ci ilin sentyabrında P.D.Sisianov çarın f rmanına sas n baş komandan t yin edildi (76,184; 88,26). Onun baş komandan t yin edilm si il Rusiyanın G nubi Qafqazı işğal etm k planı gerç kl şdi. Şöhr tp r st, q ddar, kobud, lakin bacarıqlı s rk rd olan P.D.Sisianov 1796-cı ild V.A. Zubovun başçılığı il rus qoşunlarının A rbaycana yürüşünd iştirak etmiş v Bakının komendantı t yin olunmuşdu. O, Az rbaycana yaxşı b l d idi. Lakin Rusiya hökum tinin m hz P.D.Sisianovun komandan t yin edildiyi bir vaxtda planlarını gerç kl şdirm sinin bir neç s b bi vardı. **Birinci sas s b b**, beyn lxalq v ziyy tin Rusiya üçün lverişli olması idi. XVIII srin sonları- XIX srin vv ll rind Fransa il Böyük Britaniya arasında Avropa v Asiyada iqtisadi v siyasi hegemonluq üstünd mübariz gedirdi. H m fransızlar, h m d ingilisl r Orta Ş rqd müst ml k çilik planlarını h yata keçirm k üçün Qacar İranından istifad etm k q rarına g lmişdil r (163,129-130). Lakin İngilt r Napoleon Fransasına qarşı mübariz d Rusiyadan d st k aldığından, bu ölk nin C nubi Qafqazdakı f aliyy tin müv qq ti göz yumurdu; **ikinci**, C nubi Qafqazda Rusiyanın n ciddi r qibi olan Osmanlı dövl ti bölg d hadis l r f al müdaxil etm k iqtidarında deyildi. 1768-1774 v 1787-1791-ci ill r Rusiya-Osmanlı müharib l rind n sonra Osmanlı imperiyası tamamil z ifl mişdi. Bu müharib l r zamanı Qara d niz sahill rind , Şimali Qafqazda möhk ml n n Rusiyanın C nubi Qafqazda işğal planlarını h yata keçirm k üçün ciddi r qibi qalmamışdı; **üçüncü**, mühüm s b bl rd n biri Rusiyanın uzun ill r casuslar t r find n C nubi Qafqazın iqtisadi, siyasi, h rbi c h td n kifay t q d r m lumat toplayaraq v ziyy ti düzgün qiym tl ndirm kl trafli planlar qurmasında idi; **dördüncü**, işğal planını h yata keçir n qoşunların t chizat m s l l rinin başa çatdırılması, Kartli-Kaxetiya çarlığının Rusiyaya birl şdirilm sil rus qoşunlarının Az rbaycana hücumu üçün lverişli meydanın ld etm si idi; **beşinci,** Qacar İranının Az rbaycan xanlarını özün tabe etm k ist yinin gerç kl şm sind idi. Ağa M h mm d şah v fat etdikd n sonra hakimiyy t g l n F t li şah İranda r qibl rini m ğlub etdikd n sonra Az rbaycan xanlarını özün tabe etm k üçün l-qolu açılmışdı. Dig r t r fd n, ikiüzlü siyas t yerid n Fransa v İngilt r Rusiyanın Qafqazda işğalçılıq planlarının qarşısını almaq üçün Qacar İranından istifad edirdil r; **altıncı,** xanlıqlar arasında olan düşm n

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

münasib tl r, bir-birin olan torpaq iddiaları, ara müharib l ri bu xırda dövl tl ri z ifl tmişdi. Onların bir-biri il yola getm m si «parçala v hökm sür» siyas ti yerid n Rusiya üçün lverişli idi.

Tarixi d biyyatda Rusiya-İran müharib l ri v bu muharib l rd Az rbaycan xanlıqlarının v ziyy ti haqqında trafl m lumat verildiyind n, yalnız İr van xanlığı il bağlı hadis l r toxunacağıq. Qeyd etm k lazımdır ki, Az rbaycanın dig r xanlıqlarından f rqli olaraq Rusiyanın İr van xanlığının daxili işin müdaxil si daha vv l başlamışdı. Rus komandanlığı Eçmi dzind katolikos taxt-tacı uğrunda ged n mübariz ni b han ed r k M h mm d xana t zyiq göst rirdi. İr van xanlığına müdaxil d rus komandanlığının lind b han olan bu hadis ni trafl t svir etm k ist rdik. Bel ki, 1801-ci ilin martında Eçmi dzin katolikosu Arqutinski Tiflisd v fat etdi. Katolikos v zif sinin boş qalmasından istifad ed n arxiyepiskop Davıd İr van xanına çoxlu h diyy ver r k onun köm yi il 1801-ci il aprelin 28-d bu v zif y seçildi. Onun namiz dliyini d st kl y n M h mm d xan, h tta Davidin t hlük sizliyi üçün Eyvaz Sultanın r hb rliyi altında Eçmi dzind bir d st qoşun da yerl şdirmişdi (343,622). Lakin erm ni zad ganları buna etiraz ed r k, İstambulda yerl ş n erm ni kils sinin arxiyepiskopu Danili katolikos seçdil r. V zif sini icra etm k üçün Danil B yazid g ldi. Lakin İr van xanı il normal qonşuluq münasib tind olan B yazid hakimi Mahmud paşa onu h bs ed r k M h mm d xana t hvil verdi. Xan onu Eçmi dzin Davıdın yanına gönd rdi. Danil is burada r qibi t r find n dustaq edildi (99,605; 410,15-18; 415,114-115; 144,114).

Erm nil r Rusiyanın diqq tini İr van xanlığına c lb etm k üçün Davıdl Danil arasında katolikos v zif si uğrunda baş ver n mübariz d n m har tl istifad etm y başladılar. Onlar çar I Aleksandrın diqq tini d bu m s l y yön ld bilmişdil r. Erm nil rin qızışdırıcı f aliyy ti haqqında Nasir N cmi «Abbas Mirz » s rind dolğun bir ş rh vermişdi. O, yazır: «Müharib odunu qızışdırmaq üçün böyük, saslı bir s b b olmuşdu. Bu yal td (Az rbaycanda-E.Q.) yaşayan b zi erm nil r m nafeyinin rusların m nafeyi il uyğun olduğunu düşün r k cürb cür t ş bbüsl r başlamış, çarları, saray xadiml rini l almaq, h v sl ndirm k, h r cür vasit l r t şkil etm kl rus çarlarının n z r diqq tini bu yer c lb etmişl r. B z n d müs lmanlara qarşı kin, düşm nçilik münasib ti b sl dikl rin gör onlar rusların burada müdaxil sin imkan yaratmağa v rusların köm yil intiqam alaraq müs lmanları h r sah d n, xüsus n iqtisadi v ticar t sah sind n k nar etm y s y etmişl r» (47,22). David-Danil arasında ged n mübariz bel hadis idi. Onlar Davıdı yalançı katolikos adlandıraraq köm k üçün

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Rusiyaya müraci t etdil r. İr van xanlığının daxili işl rin qarışmaq üçün bel imkanın l düşm sind n istifad ed n Rusiya bu hadis d n yararlanmağa çalışdı. Rusiyanın C nubi Qafqazdakı h rbi dair l ri M h mm d xana t zyiq göst rm k üçün bu m s l ni Danilin xeyrin h ll etm yi ondan t l b etm y başladılar. Baş komandan K.F.Knorrinq M h mm d xana m ktub yazaraq Danili katolikos v zif sin t yin etm k üçün yardım göst rm sini t l b etmişdi. O, yazırdı ki, g r xan Danili katolikos kimi tanısa, Rusiya hökum tin sadiqliyini sübut etmiş olardı. M h mm d xan Rusiya il münasib tl ri k skinl şdirm m k üçün öz növb sind baş komandana yazırdı ki, «O, Rusiyaya sadiqdir. Rusların ondan h r iki arxiyepiskopun patriarx (katolikos-E.Q.) v zif sin t yin edilm si üçün xahiş etm l ri onu t ccübl ndirir». Xan rus qoşunlarının sabiq baş komandanı Kovalenskinin Davıdın xeyrin yazdığı bir neç m ktubu fakt kimi göst rmişdi (144,115). H tta bu m s l il bağlı çar I Aleksandr (1801-1825) 1802-ci il mayın 13-d İr van xanına xüsusi f rman gönd rmişdi. H min f rmanda göst rilirdi ki, Danil erm ni xalqının arzusu il seçildiyin gör , M h mm d xan onun katolikos v zif sin keçm sin köm k etm lidir. F rmanda Danilin katolikos t yin edilm sind sultanın da razı olduğu göst rilmişdi (326,93-94). Bundan lav baş komandan general-leytenant K.F.Knorrinqin göst rişi il İ.Qençaurov 1802-ci il sentyabrın 21-d İr vana g lmişdi. Sentyabrın 28-d M h mm d xanın q bulunda olan elçi onu Danilin namiz dliyini d st kl m yi inandırmağa çalışsa da, xan Davidin qanunla seçildiyini qeyd ed r k, onu d st kl diyini bildirmişdi (343,621-622)

P.D.Sisianov rus qoşunlarının baş komandanı t yin edildikd n sonra bu m s l d İr van xanlığına t zyiqi daha da gücl ndirdi. Ona veril n t limata gör , «baş komandan Danilin t r fdarları il patriarx Davıdın t r fdarları arasında olan r qab ti bütün v ziyy tl rd yerind c t dqiq etm li» idi (144,120). V zif sin yenic başlayan P.D.Sisianov 1803-cü il fevralın 6-da M h mm d xana m ktub gönd rdi. M ktubda yazırdı ki, «M n bu ş h r (Tiflis -E.Q.) Gürcüstanın baş komandanı v zif sind g ldiyimi siz alih zr t bildirm yi özüm borc hesab edir m, sizi möhk m v s mimi dostluğa çağırıram. sas n, sizin xeyriniz olan böyük Rusiyanın t b liyin keçm lisiniz. Bunun üçün birinci sübutunuz, m nim siz yolladığım, m rh m tli Rusiya imperiyasının böyük kansleri qraf Voronsovun böyük Rusiya v böyük sultan t r find n t sdiq edil n bütün erm nil rin patriarxı (katolikos-E.Q.) Danil haqqında yazdığı f rmanını d qiq icra etm lisiniz» (248,609). Danil h bsd olark n P.D.Sisianov M h mm d xana t zyiqi daha da gücl ndirdi. O, çara yazdığı m ktubda

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

bildirirdi ki, «M n o saat, öz adımdan İr van xanına lav bildiriş gönd r r k t l b etdim ki, patriarx (katolikos-E.Q.) Danili azad etsin. lav etdim ki, bel bir d bsiz h r k ti şifahi v m ktubla deyil, işd m l etsin, ks halda inadına gör peşman olacaqdır» (410,18; 144,120). Rus komandanlığı il münasib tl ri g rginl şdirm m k üçün M h mm d xan Danilin azad buraxılması üçün Davıd xüsusi göst riş verdi. Lakin Danil yen d katolikos t yin edilmir v İr van xanının n zar ti altında yaşayır (410,19; 144, 120).

P.D.Sisianov 1803-cü il fevralın 9-da knyaz Tomas Orbelianinin başçılığı altında İr vana xüsusi nümay nd hey ti gönd rdi. Hey t M h mm d xana v K lb li xana Danilin katolikos v zif sin t yin edilm sin köm klik göst rm si haqqında qraf Voronsovun v P.D.Sisianovun adından yazılmış m ktub g tirmişdi. Bundan lav , hey t İr van haqqında gizli m lumatlar da toplamalı idi. Bu hey tin t rkibin daxil olan kapitan Çuykoya veril n t limata gör , o, xüsusi k şfiyyat işi görm li idi. Kapitan gizli olaraq İr van qalasının möhk m v z if yerl rini, Kartli-Kaxetiyadan İr vana ged n lverişli yolları öyr n r k kağız üz rin köçürm li idi (309,609-610). Lakin gönd ril n hey tin f aliyy ti heç bir n tic verm di. Martın 7-d geri qayıdan hey t M h mm d xandan P.D.Sisianova m ktub g tirmişdi. M ktubda xan rus komandanlığının bütün t l bl rini r dd edirdi (100,610; 410,19; 144,121).

İr van xanının inadkarlığını gör n P.D.Sisianov İr van xanlığına müdaxil etm k üçün bu lverişli imkandan istifad etm k q rarına g ldi. O, 1803-cü ilin martında çara gönd rdiyi m lumatda yazırdı ki, «M h mm d xan lah zir t imperatorun Danili erm ni patriarxı kimi tanınması haqqında ali göst rişini yerin yetirm kd n imtina edir. Onun c zasız qalması silahla l keçirdiyimiz yerl rd lah zr tin nüfuzunu z ifl dir. Ona gör d , m n, M h mm d xanı c zalandırmaq, Danili erm ni patriarxı (katolikosu-E.Q.) t yin etm k üçün İr vana getm li v orada qarnizon yerl şdirm liy m. Yerli erm ni tacirl ri bizi rzaqla t min etm yi v d edirl r» (100,610).

Rus komandanlığının niyy tind n x b rdar olan M h mm d xan gec-tez rus qoşunu il üzl ş c yini d rk ed r k özün mütt fiq aparmağa q rara aldı. O, Osmanlı sarayına müraci t ed r k rus qoşununa qarşı mübariz aparmaq üçün köm k ist di. Lakin Osmanlı dövl ti xanın nümay nd l rin r dd cavabı vermişdi (205,874-875). Sultandan köm k almaq ümidini itir n M h mm d xan rus komandanlığı il münasib tl ri normallaşdırmağa q rara aldı. O, yaxın adamı Hacı F rz li b yi m ktubla P.D.Sisiyanovun yanına gönd rdi. Lakin baş komandan bu m ktuba cavab verm di. İr van xanı ikinci d f rus komandanlığına m ktub gönd rdi. Bu m ktubdan sonra

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

1803-cü il iyunun 4-d P.D.Sisianov M h mm d xana çox k skin v h d l yici bir cavab yazdı. M ktubun m zmunu bel dir: «Sizin yüks k m qamlı Hacı F rz li b yl m n çatdırılan m ktubunuza ona gör cavab verm dim ki, o (m ktub-E.Q.) m nim cavabıma layiq deyil. Ona gör ki, d bsiz k lm l rl dolu m ktuba rus generalı, baş komandan sözl cavab verm y borclu deyil. Hacı F rz li b y İr vana geri gönd rildiyi vaxt sizd n m zmunu bir q d r sülh axtarmağa v mehriban qonşuluğa meyilli ikinci m ktub aldım. Ona gör d , siz ali m qama aşağıdakılara cavab verm yi özüm borc hesab edir m: … patriarx (katolikos-E.Q.) Danili Eçmi dzin taxtında oturdub, Davidi devirm k v Tiflis m nim yanıma g tirm k. M nim sizinl laq min k silm sının s b bi bu olmuş, bu da İr van xanlığının xilasına v yaxud m hvin s b b olacaq. Bu m s l l r üçün sizin yanınızda olan iki nümay nd mizin müv ff qiyy tsizlikl geri qayıtması Rusiya imperiyasının şöhr tin d bsizlik olduğundan, m n bunu müzakir etm k üçün İr vana nümay nd gönd rm yi lazım bilmir m» (253,611). P.D.Sisianovdan h d l yici m ktub alan İr van xanı onunla laq ni müv qq ti k sm li oldu.

Eçmi dzind katolikos taxt-tacı uğrunda ged n mübariz d M h mm d xanın tutduğu mövqe bir daha sübut edir ki, o, h r hansı k nar dövl tin xanlığın daxili işin qarışmasına dözm k fikirind deyil v xanlığı müst qil idar em k ist yir.

İr van xanlığı il g rgin münasib t baxmayaraq, Rusiya işğal siyas tin Az rbaycanın şimal-q rbind yerl ş n Car-Balak n istiqam tind başladı. 1803-cü ilin mart-aprel aylarında general Qulyakovun başçılığı il rus qoşunları Car-Balak n hücum ed r k buranı işğal etdi. Bunun ardınca uzun sür n mübariz d n sonra 1804-cü ilin yanvarın 3-d G nc xanlığı rus qoşununa t slim oldu (144,93-95; 21,18-19).

Bu razil r işğal edildikd n sonra P.D.Sisianov İr van xanlığına hücum etm y q rara aldı. O, planını h yata keçirm k üçün çar I Aleksandrdan lav köm k ist di. Baş komandan 1803-cü il martın 12-d imperatora yazdığı m lumatda, İr van xanlığının işğalını uğurla başa çatdırmaq üçün lav 3 alay v 100.000 rubl m bl ğind pul lazım olduğunu bildirmişdi. Bu qüvv l rl o, n inki İr vanı, h mçinin Naxçıvan v Şuşanı almağı v Kür-Araz boyu razil rin işğalını başa çatdırmağı v d edirdi (100,610; 144,121). İr vana yürüş etm k üçün 1804-cü ilin mayında rus qoşunu Tiflisd c ml şm y başladı (326,258).

Rus qoşunlarının bölg d işğalçılıq yürüşün başlaması şah hökum tini narahat etm y başladı. F t li şah Qacarın mri il T brizd şahzad Abbas Mirz nin v Süleyman xanın komandanlığı altında 20-30

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

minlik qoşun toplandı. Bu qoşunun bir hiss si Abbas Mirz nin komandanlığı altında İr vana, dig r hiss si is Şuşaya hücum etm li idi. H min razil r tutulduqdan sonra h r iki d st G nc xanlığı razisind c ml şm li v buradan Tiflis üz rin yürüşü n z rd tutulmuşdu. Şah Ş ki v Şamaxı xanlarına h diyy l r gönd r r k onlardan qoşunları il bu yürüşd iştirakını t l b etmişdi. İr vanlı M h mm d xan da bel bir göst riş almışdı. Şahın göst rişil İr van xanı h tta T briz getm li idi. mrin icra olunmayacağı t qdird , şah xanı bu razil ri t rk ed r k M kk y ziyar t getm sini t l b etmişdi. ks halda F t li şah İr van v Naxçıvan xanlarını man t verdikl ri oğlanlarını öldürm sil h d l mişdi (138,611-612; 144,297-298).

Abbas Mirz M h mm d xanın könüllü t slim olmasına ümid edirdi. O, 1804-cü il aprelin 22-d T brizd n B dir b yin başçılığı altında 17 n f r v gürcü şahzad si Aleksandr Mirz nin 3 n f rd n ibar t nümay nd hey tini İr vana gönd rdi. Elçil r şah hökum tin tabe olmaq üçün xanı dil tutmağa başladı. T r fl r arasında danışıqlardan m lum oldu ki, xan şaha s daq tini sübut etm k üçün ilk növb d 100.000 samar buğda toplayaraq, 4.000 qoşunla G nc y h r k t etm li v orada Abbas Mirz nin v Aleksandr Mirz nin qoşunları il birl şm li idi. Bundan lav , M h mm d xan şaha İr vanın 12 nüfuzlu yan ail sini man t verm li idi. Lakin şah hakimiyy tini özü üçün t hlük hesab ed n İr van xanı bu t l bl ri yerin yetirm kd n boyun qaçırdı (139,612).

Şaha r dd cavabı ver n M h mm d xan aqib tinin acınacaqlı olacağını çox göz l d rk edirdi. O, bu t hlük nin qarşısını almaq üçün Rusiya hökum tind n h rbi köm k almaq fikirin düşdü. Bu niyy tl o, P.D.Sisianova x b r gönd r r k ruslara xidm t etm k arzusunda olduğunu bildirmiş, bunun v zind şah qoşununun qarşısını almaq üçün h rbi köm k göst rilm sini xahiş etmişdi (76,185; 144,302). İr van xanının düşdüyü ağır v ziyy td n istifad ed n P.D.Sisianov 1804-cü il mayın 10-da M h mm d xana yazdığı m ktubda bir neç ağır t l b ir li sürmüşdü: **birinci,** xan h r şeyd n vv l, Danili katolikos taxt-tacına b rpa etm li, yalançı katolikos Davıd is ruslara t hvil verilm lidir; **ikinci**, İr van qalası rus qoşununa t slim edilm lidir; **üçüncü,** xan Rusiya imperatorunu özünün hökmdarı kimi q bul etm li v s daq tli olacağına and içm lidir; **dördüncü**, xan ild 80 min rubl h cmind x rac verm li idi, x rac ild iki müdd t , biri novruz bayramına q d r, dig ri is iyul ayından sonra öd nilm li idi. v zind baş komandan, xanın s daq tli olacağı halda vv lki v zif sind qalacağına; t hlük sizliyi üçün öz v zif sin imperator f rmanı il yenid n t sdiq edil c yin ; xanın ail sini (girovları-E.Q.) İrandan geri almaq üçün

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

h rt r fli c hd edil c yin söz verirdi (254,613; 256,614). M h mm d xan bu t l bl ri q bul ed c yi halda, P.D.Sisianovun mr il general-mayor Leontev P mb kd yerl ş n rus qoşununun başçısı mayor Montrezoru iki batalyonla, Danili katolikos taxtına oturtmaq haqqında çarın f rmanı il İr vana göndrm li idi. Bu t l bl r yerin yetirildikd n sonra h m M h mm d xan, h m d onun qaynı naxçıvanlı K lb li xan Rusiya t b liyini q bul ed bil rdi (256,614; 132,305-306). İki od arasında qalan M h mm d xan rus komandanlığının bu t l bl rini q bul etm y r k gözl m k q rarına g ldi.

İr vana hücum üçün rus qoşunlarının Tiflisd c ml şdiyi v M h mm d xanla danışıqlar aparıldığı vaxt şahın baş v ziri Mirz M h mm d Ş fi 1804-cü il mayın 23-d Yaqub b y G raylını m ktubla P.D.Sisianovun yanına gönd rdi. M ktubda şah hökum ti baş komandandan rus qoşununun Tiflis hansı m qs dl g lişini x b r almış v Kartli-Kaxetiyanın ona m xsus olmasını iddia edirdi. P.D.Sisianova m sl h t görülürdü ki, rus qoşunu oranı t rk etsin, ks t qdird onlar silahla oradan qovulacaqdır (255,807-808). Lakin baş komandan elçini söyüşl qarşılayaraq şahın t l bl rin m h l qoymadı. v zind , baş v zir t hqiramiz m ktub yazaraq bildirdi ki, «m n sizi Kür çayı v Göyç gölünd … süngü v m rmi il qarşılamağa hazıram» (401,808-809; 402,809; 326,267; 144,298). P.D.Sisianovun bel t hqiramiz cavabı 1804-cü il iyunun 10-da iki ölk arasında diplomatik münasib tl rin k silm sin s b b oldu v bel likl , Qacar İran dövl t il Rusiya arasında uzunmüdd tli müharib başladı (21,21).

Birinci İr van döyüşü

İki od arasında qalan İr van xanı müst qilliyini qorumaq üçün h r iki dövl t arasında manevr etm kl b rab r, İr van qalasını möhk ml ndirm y başladı. M h mm d xan traf k ndl rin halisini qalaya köçürdü. Köçürül n h r bir ş xs özü il 2 litr barıt, 1 mer qurğuşun v lazımi miqdarda rzaq götürm li idi. Xan onlardan arxayın olmaq üçün ehtiyat t dbirl r l ataraq, h r ail d n arvad v uşaqlardan ibar t girov götürmüşdü. O, elan etmişdi ki, g r kims düşm n t r fin keçs girovlar asılacaqdır. Xanın s yi n tic sind qala qarnizonunun sayı 7000- çatdırıldı (326,267; 144,298). Lakin M h mm d xanın bütün bu t dbirl rin baxmayaraq, xanlığın halisi vahim iç risind idi. Bu t hlük d n canlarını qurtarmaq üçün Az ri türkl rind n v erm nil rd n ibar t iki min ail Qarsa köçm y başladı (206,614-615; 76,185).

İr van xanlığını özün tabe etm k üçün ilk önc şah qoşunu hücuma keçdi. Nasir N cmi yazır ki, «bu vaxt Abbas Mirz y x b r vermişdil r ki,

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

İr van valisi M h mm d xan x yan t ed r k, Sisianovun h ml sind n bir neç gün vv l rus qoşunlarını h min ş h ri v başqa Qafqaz ş h rl rini almağa qaldırmışdı» (47,29). Şahzad Abbas Mirz nin komandanlığı altında 20 minlik şah qoşununun bir hiss si İr van ş h rin hücum ed r k 1804-cü il iyunun 1-d qalanı mühasir y aldı. Dig r hiss si is Mehdiqulu xanın komandanlığı altında gürcü şahzad l ri Aleksandrın, Teymurazın v sabiq Axalsıx hakimi Ş rif paşanın iştirakı il Kartli-Kaxetiyaya h r k t etdi (410,22; 144,311).

M h mm d xan v qaynı K lb li xan İr van qalasına sığınaraq şah qoşununa güclü müqavim t göst rm y başladı. Xanın t slim olmamasının s b bi ondan ibar t idi ki, o, rus qoşunundan köm k alacağına böyük ümid b sl yirdi v P.D.Sisianovla danışıqları davam etdirirdi. Danışıqlarda xüsusil erm nil rd n istifad edilirdi. Erm nil r is rus qoşununun tezlikl köm y g l c yi il xanı aldadaraq, şah qoşununa müqavim t göst rm sini m sl h t görürdül r (410,22-23). Mühasir is uzanırdı. Qala sakinl rinin inadlı müqavim tini gör n Qacar komandanlığı ş h r halisinin mlakını talan etm k mri verdi. Şah qoşununun bu h r k ti müdafi çil ri daha da hidd tl ndirdi. mlaklarının talan olduğunu gör n ir vanlılar iyunun 18-d qaladan çıxaraq şah qoşununun üz rin hücum etdil r. Bir gün davam ed n qanlı v amansız döyüşd h r iki t r fd n çoxlu adam h lak oldu. Lakin nizami qoşunun t zyiql rin davam g tir bilm y n müdafi çil r yenid n qalaya geri qayıtdı (410,25).

Mühasir nin uzanması ir vanlıları çox pis v ziyy t salmışdı. Qalaya sığınmış xeyli sakin istid n v darlıqdan h lak olmuşdu. Şah qoşununun v ziyy ti d ür k açan deyildi. rzaq çatışmazlığı, hava ş raitinin isti v yağışlı olması qoşunu taq td n salmışdı. İş o yer çatmışdı ki, s rk rd l rin mrin sas n, qoşun İr vanın v Eçmi dzin kils sinin imkanlı ş xsl rini soymaqla t labatlarını t min edirdi (410,25-26).

İr van qalasının şah qoşunu t r find n mühasir y alındığı bu ağır vaxtda rus qoşunu P.D.Sisianovun komandanlığı altında hücuma keçdi. Bel likl , birinci İr van müharib si başladı. İndiy d k yazılan b zi tarixi s rl rd «birinci İr van müharib si» birt r fli işıqlandırılaraq sas n, şah qoşunu il rus qoşunu arasında ged n döyüş sasında verilmişdi (161,74). V.Umudlu is ksin bu döyüşd şah qoşunlarının f aliyy tini azaltmış v M h mm d xan başda olmaqla ir vanlıların f aliyy tini is şişirtmişdi (53,49). Qeyd etm k lazımdır ki, «İr van döyüşü»nü iki m rh l y bölm k olar v bu m rh l l r bir-biri il üst-üst düşür. Bütün yazılan s rl rd birinci m rh l tamamil unudulmuş v birinci «İr van döyüş»ü yalnız rus qoşunlarının İr vana hücumu il başladığı göst rilmişdi. Biz gör h r iki

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

m rh l ni bu döyüş aid etm k olar. **Birinci m rh l** Abbas Mirz nin başçılığı il şah qoşunlarının İr van xanlığına hücumu il başlamışdı. Qacar İranına tabe olmaq ist m y n ir vanlılar xan başda olmaqla İr van qalasına sığınaraq şah qoşununa güclü müqavim t göst rmişdi. Bu m rh l yuxarıda işıqlandırılmışdı. **İkinci m rh l** is rus qoşunlarının hücumu il davam etmişdi. M nb l rin t hlili göst rir ki, 1) döyüşün ilk günl rind İr van xanı h r iki t r f arasında ged n döyüşd n yararlanaraq gözl m mövqeyi tutmuşdu; 2) h r iki t r f müxt lif m zmunlu (h d -qorxu, şirnikl ndirici v s.) m ktub yazaraq İr van xanını öz t r fin ç km y c hd etmişdi; 4) M h mm d xan h r iki t r fi narazı salmamaq üçün bit r f mövqe tutmuşdu; 5) döyüşün gedişind İr van xanı şah hökum ti il barışaraq, rus qoşununa qarşı vuruşsa da, bu hökum t etibar etm mişdi. H tta şahzad başda olmaqla şah qoşununu qalaya buraxmamışdı. Bu bir daha sübut edir ki, M h mm d xan daima xanlığın müst qilliyini qorumağa çalışmışdı.

1804-cü ilin mayında P.D.Sisianovun mrin sas n, Qafqaz qrenador, muşketyor v 9-cu yeger v narva draqun alayı Tiflisd hazır v ziyy t g tirildi (66, 258; 305,137). İlk önc rus qoşunlarının ön d st si olan qafqaz qrenador alayı general-mayor Tuçkovun komandanlığı altında İr van xanlığının mahalı olan Şuragöl hücum etdi. General mayor Tuçkovun d st sin Lorid yerl ş n tiflis qrenador batalyonu v P mb kd yerl ş n muşketyor batalyonu qoşuldu. Bütünlükl general-mayor Tuçkovun komandanlığı altında 8 topu olan 1800 piyada qoşunu v ona qoşulmuş general-mayor Leontevin kazak v gürcül rd n ibar t d st si var idi (66,258; 305,138; 144,311; 155,98).

Rus qoşununlarının hücuma keçdiyini eşid n şuragöllül r evl rini başlı başına buraxaraq xanlığın iç risin sığındılar. Heç bir müqavim t rast g lm y n rus qoşunu Şuragölü l keçir r k Gümriy yaxınlaşdı. Nasir N cmi yazır ki, «İr van xanının x yan tind n b rk h yacanlanmış v q z bl nmiş Abbas Mirz Qacar D v llu tayfasından l yaq tli s rk rd Mehdiqulu xana tapşırıq vermişdi ki, altı min atlı d st il Qarsa doğru h r k t edib, İr van valisinin köçürtdüyü ir vanlıları tezlikl İr vana qaytarsın. Mehdiqulu xan sür tl h r k t edib köçürülmüş bütün ir vanlıları mal-qaraları il birlikd öz himay si altına alır…» (47,30). Bu m liyyatdan sonra 8 minlik şah qoşununa r hb rlik ed n Mehdiqulu xan Gümrü yaxınlığında yerl ş n Qarakils k ndind dayandı. Şah qoşunu burada rus qoşunu il üz-yz g ldi. N.N cmi s hv olaraq Mehdiqulu xanın d st sinin guya İr van valisi M h mm d xana yardım etm k üçün t l s n P.D.Sisiyanovun 20 min piyada, 6 min atlı d st y v 30 topa malik rus qoşununa rast g ldiyini yazır (47,30). slind şah qoşunu general mayor

Created with
nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Tuçkovun başçılığı il rus qoşunlarının ön d st sin rast g lmişdi. Bir-biri il üz-üz g l n t r fl r arasında qanlı döyüş başladı. Mehdiqulu xanın d st si güclü müqavim t göst rs d , rusların top at şi qarşısında davam g tir bilm y r k geri ç kildi. Döyüşd qalib g l n general-mayor Tuçkovun d st si iyunun 12-d Gümrüy daxil oldu. Baş vermiş döyüşd şah qoşunundan 100 n f r ölmüş, 100 n f r is   sir düşmüşdü. Bundan lav , boş qalmış şah qoşunlarının düş rg sind n çoxlu rzaq v dig r ehtiyatlar l keçirilmişdi (66,260-261; 305,138; 144,311-312). İr vandan Qarsa köçm k ist y n iki min q d r ail yolda ik n rus qoşunu t r find n geri qaytarılaraq Lorid yerl şdirildi (206,614-615).

İyunun 14-d P.D.Sisianovun komandanlığı altında rus qoşununun sas qüvv l ri Gümrüd general mayor Tuçkovun d st si il birl şdi. Ümumi rus qoşunlarının sayı bel idi: **piyada-** 1100 n f rd n ibar t 3 batalyon qafqaz qranador alayı, 650 n f rd n ibar t 2 batalyon tiflis muşketyor alayı, 1200 n f rd n ibar t 2 batalyon saratov muşketyor alayı, 400 n f rd n ibar t 2 batalyon 9-cu yeger alayı. Piyadaların ümumi sayı 3350 n f r t şkil edirdi. **Süvaril r** is 300 n f rd n ibar t üç eskadron narva draqun alayından, 350 kazak v 370 gürcü d st sind n ibar t idi. General-mayor Tuçkovun d st sind n lav , S.D.Sisianovun 20 s hra topa malik 4370 sg ri var idi (66,261). General mayor Tuçkovun d st si bura lav edils bütünlükd rus qoşunlarının ümumi sayı 28 s hra topundan, 6170 sg rd n ibar t olmuşdu. Sonradan Xoylu C f rqulu xanın 200 n f rd n ibar t d st si d rus qoşununa qoşulmuşdu (66,268). Qeyd etm k lazımdır ki, H.M.İbrahimb yli öz s rind Xoy xanının d st sini az rbaycanlı könüllü qoşunları adlandıraraq, onların f aliyy tini xeyli şişirtmişdi (161,74).

Bundan lav , P.D.Sisianov bu yürüşd İr van erm nil rind n köm k alacağına ümid edirdi. Bu hadis l rd erm nil rin x yan tkar f aliyy ti haqqında bir q d r trafli m lumat verm k yerin düş rdi. Kartli-Kaxetiya Rusiyaya birl şdirildikd n sonra İr van erm nil ri açıqdan-açığa özl rini rusların t r fdarları kimi göst rm y başlamışdılar. Onların nümay nd l ri rus komandanlığı il   laq yaradaraq İr vanda baş ver n siyasi hadis l rl onları m lumatlandırırdı. Mülkü müşavir Kovalenski çara gönd rdiyi m lumatda erm nil r haqqında yazırdı: «Xanın (M h mm d xanın-E.Q.) yanındakı erm ni m murlarından biri, İr van erm nil rinin başçısı m lik Avram xanın v xalqın d rin hörm tini qazanmışdı. Şübh yoxdur ki, m nim onunla yazışmamdan sonra m lum oldu ki, n inki o, h mçinin bütün erm nil r Rusiyaya meyllidirl r» (156,118-124). H tta P.D.Sisianov da çara gönd rdiyi m lumatda «yerli erm ni tacirl ri bizi rzaqla t min etm yi v d

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

etdikl rini» yazırdı (100,610). Lakin rus qoşunlarının başçısı sonradan erm nil r bel bağlamaqda yanıldığını başa düşmüşdü. O, İr vanda rus qoşununlarının m ğlubiyy tinin sas s b bini erm nil rin yalan m lumatlarında görürdü. M s l n, 1805-ci il avqustun 15-d erm ni yüzbaşı Qabrielin Qarakils d n baş komandana gönd rdiyi m ktubunda İr vanda baş ver n hadis l r haqqında m lumat ver r k yazırdı ki, M h mm d xan şah t r find n hakimiyy td n devrildikd n sonra xan t yin olunan Mehdiqulu xanın rzaq ehtiyatı yoxdur v qoşun onun sözün baxmır. O, P.D.Sisianova m sl h t görürdü ki, n q d r ki, onlar rzaq ehtiyatı toplamayıb, tezlikl bura qoşun gönd rsin v İr vanı işğal etsin. Daha sonra o, bildiridi ki, guya naxçıvanlı K lb li xan Rusiya himay sini q bul ed c yin söz verib (140,626). P.D.Sisianov 1805-ci il avqustun 26-da m lik Avrama v yüzbaşı Qabriel gönd rdiyi m ktubda erm nil ri «yalançı», «v fasız», «müft xor» v «xain» adlandıraraq yazırdı ki, «…iran q lbli v fasız erm nil r indi o ümidl g lmisiniz ki, bizd n taxıl alasınız. …Gürcüstan müft xorları yedizdirm y borclu deyil. Siz İr vanda qalan erm nil ri müdafi etm yi xahiş edirsiniz. Soruşuram x yan tkarlar himay edilm y layiqdil rmi?. Qoy onlar it kimi g b rsin, onlar buna layiqdirl r!. M n keç n il m ğlubedilm z rus qoşunu il İr van qalasını mühasir y alanda, bu l yaq tsizl r Narınqalanı tutub m n t hvil ver bil rdil r. Lakin bunu etm dil r. S n yüzbaşı hiyl g r M h mm d xanın birinci m sl h tçisis n, m niml onun arasında yalanla v xainlikl laq saxlayırsan. Keç n ilki kimi s nin sözün nec inanım ki, rus qoşunu yaxınlaşan kimi İr van halisi t slim olacaq. Fikirl şirs n ki, siz 300 n f r qorxaq ail nizl 3.000 şah qoşununa qarşı çıxacaqsınız. Yaxud yalan d lill rl m ni yeni İr van xanına v hiyl g r K lb li xana inanmağa m cbur em kl , guya onlar sizinl gizli danışığa g l r k Rusiya himay sini q bul etm kl m ni qoşunla oraya yürüş etm y m cbur ed siniz. Lakin m nd n bunu gözl m yin. İranlıların hiyl g lliyi m n m lumdur v m n İr van qalasını n vaxt işğal ed c yimi yaxşı bilir m» (314,627-628). Bu s n d bir daha erm nil rin nec x yan tkar v v fasız olduqlarını sübut edir. Bundan lav , bu m ktub bir daha sübut edir ki, erm nil r yalan m lumatlar verm kl rus qoşunlarını İr vana c lb etm k ist yirdil r.

Gümrüd bir neç gün qaldıqdan sonra rus qoşunu iyunun 15-d Eçmi dzin kils sin doğru h r k t etdi. P.D.Sisianov kils ni l keçir r k burada yerl şm kl M h mm d xanla danışıqlar aparmaq ist yirdi. M h mm d xan is ruslardan köm k almaq ümidini itirm mişdi. O, Gümrüd olark n P.D.Sisianova son d f olaraq köm k üçün müraci t etdi. Lakin baş komandan xana t hqiredici m ktub gönd r r k, ondan İr van

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

qalasının açarlarını t hvil verilm sini t l b etmiş, ks halda Cavad xanın aqib tinin onun da yaşayacağı il h d l mişdi (144,313-314). İr van xanı is yaxın adamları vasit sil rus qoşununun sayca az olduğunu bildikd n sonra onlardan köm k almaq ümidini itirdi (410,21).

Lakin Eçmi dzin kils si şah qoşunu t r find n tutulmuş, burada 400 n f rlik d st yerl şdirilmişdi. Bundan x b ri olmayan rus qoşunu iyunun 19-da kils nin 8 verstliyind olan zaman şahın qoşunu onları aldatmaq üçün hiyl y l atır. Kils z ngl ri aramsız çalınmağa başladı. Rus komandanlığı el bilir ki, bu onları t nt n li sur td qarşılamaq üçün bir işar dir. P.D.Sisianovun mrin sas n, general-mayor Portnyaginin başçılığı il gürcü v kazaklardan ibar t ön d st oraya t l sir. Lakin onlar kils y yaxınlaşan vaxt şah qoşunu tüf ng v falkonetl rd n (d v üstünd yerl şdirilmiş kiçik çaplı top-E.Q.) rus d st l rini at ş tutdular. Q fl t n yaxalanmış general mayor Portnyaginin d st si döyüş girm k m cburiyy tind qaldı. Lakin onların bu c hdi heç bir n tic verm di. sas qüvv l rl Eçmi dzin kils sin yaxınlaşan P.D.Sisianov qoşunun uzun v ç tin yol g ldiyin gör , h min gün kils yaxınlığında düş rg salaraq, onun işğalını s h ri gün saxladı (66,262; 136,225; 144,314-315).

1804-cü il iyunun 20-d s h r tezd n Abbas Mirz nin komandanlığı altında 12 minlik şah qoşunu rus qoşunları üz rin hücuma keçdi. Bel likl , **Eçmi dzin kils si uğrunda** döyüş başladı. Şahzad nin qoşunu çox olmasına baxmayaraq, h min dövr üçün d hş tli olan rus artilleriyasının güclü at şi n tic sind onun qoşunu p r n-p r n oldu. Lakin beş gün q d r davam ed n döyüş n tic sind rus qoşunu çox pis v ziyy t düşdü. Rus artilleriyasından ehtiyat ed n şah qoşunu q fl v gözl nilm z hücum taktikası seç r k rus qoşununu rzaq v susuz qoymuşdu. Onlar hücum ed r k bir neç alayın çadırını, yük v rzaq arabalarını özl ri il aparmışdı. Eçmi dzin kils sini tuta bilm y c yini hiss ed n P.D.Sisianov iyunun 26-da oranı t rk ed r k İr van ş h rin doğru h r k t etdi. Kils uğrunda döyüş rus qoşununa çox baha başa g ldi. Bu döyüşd onlardan 51 n f r ölmüş, 104 n f r yaralanmış v xeyli sir şah qoşunu t r find n l keçirilmişdi (66,262-264).

Bu vaxt Abbas Mirz İr vandan 8 verst aralıda düş rg salmışdı. P.D.Sisianov şah qoşunlarının sas qüvv sinin yerl şdiyi bu düş rg y z rb endirm kl m qs din nail olmaq ist yirdi. İlk vv l Z ngi çayı üz rind yerl ş n Q m rli k ndini l keçirm k lazım idi. Çünki çaydan keçm k üçün yegan b r burada yerl şirdi. Polkovnik Çexanovskinin başçılığı il 9-cu yeger alayı k nd hücum ed r k b r ni l keçirdi. Bu

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

döyüşd ruslardan 12 n f r öl n v 20 n f r yaralanan olmuşdu (410,34-35; 66,265; 136,226-227; 305,141).

Q m rli k ndini l keçir n rus qoşunu iyunun 26-dan 30-a q d r burada müdafi mövqeyi yaradır. Bu vaxt kilsd yerl ş n şah qoşun d st si rus qoşunlarının İr vana doğru ir lil diyini gör r k buranı t rk etdi. Bir erm ni keşişi rus komandanlığına bu haqda m lumat g tirmişdi. P.D.Sisianovun mrin sas n, iki alay oraya gönd ril r k döyüşsüz kils ni l keçirdi (66,262-265; 305,141; 144,319-320).

Rus qoşunlarının İr van qalasına doğru h r k t etdiyini eşid n M h mm d xan v qaynı K lb li xan b rk t şviş düş r k Abbas Mirz il danışıqlara başlayır. Onlar vasit çilik üçün s dr z m Mirz Ş fiy müraci t edirl r. Xanlar Abbas Mirz y h diyy gönd r r k şah qoşununa müqavim t göst rdikl ri üçün bağışlanmalarını v xanlığı rus qoşunundan müdafi etm sini xahiş etdil r (47,31; 265,618). Bu müraci td n istifad ed n Abbas Mirz qoşunu il İr van qalasına yaxın g l r k ondan üç mil aralıda düş rg saldı. O, İr van xanının qüvv l rind n istifad ed r k Q m rlid mövqe tutmuş rus qoşununu darmadağın etm k q rarına g lmişdi. H tta Qacar komandanlığı plan da hazırlamışdı. Plana gör , Abbas Mirz nin qoşunu rusları ön t r fd n mühasir y alan zaman M h mm d xan öz döyüşçül ri il arxadan hücuma keçm li idi. O, bu planı h yata keçirm kl rus qoşununun t slim olacağına ümid b sl yirdi.

Lakin bu plan baş tutmadı. P.D.Sisianov şahzad nin planından vaxtında x b r tutaraq müdafi t dbirl ri gör bildi. Onun mrin gör , rus qoşunu iki d st y böluündü. Birinci d st ön t r fd n hücuma keçm li, P.D.Sisianovun özünün başçılıq etdiyi ikinci d st is gözl m mövqeyi tutaraq arxadan hücum etm li idi. İyunun 30-da s h r tezd n rus qoşununun ön d st si Z ngi çayını keç r k şahzad nin düş rg sin hücuma başladı. Qacar qoşunu yüks k dağ başında mövqe tutmuşdu. Lakin rus qoşunu onları buradan sıxışdırıb çıxara bildi. Arxadan is ir vanlılar rusların süvari d st sin qarşı hücuma keçdi. vv lc xanın süvaril ri P.D.Sisianovun d st sini mühasir y alaraq sıxışdırdı. Bir anlıq rus qoşunu iç risind çaşqınlıq yarandı. Lakin vaxtında köm k alan rus qoşunu xanın süvaril rini çaşdıraraq onları qaçmağa m cbur etdi. M ğlub olan İr van döyüşçül ri geri ç kil r k yenid n qalaya sığınır. Abbas Mirz is düş rg ni t rk ed r k Ş rurda mövqe tutdu. l keçiril n şahzad nin düş rg si is rus qoşunu t r find n qar t olundu (136,227; 66,265-266; 410,38; 144,320-321; 155,99).

Q m rli döyüşünd q l b çalan rus qoşunu İr van qalasına doğru h r k t etdi. Şah qoşununun m ğlub olaraq geri ç kilm si v rus qoşununun

İr van qalasına yaxınlaşması M h mm d xanı çıxılmaz v ziyy td qoymuşdu. Meydanda t k qalan İr van xanı P.D.Sisianovla danışıqları yenid n b rpa etm y m cbur oldu. O, iyulun 1-d baş komandana m ktub gönd r r k, çoxdan rus qoşununu qalada görm k ist diyini v onları t nt n li sur td qarşılamağa v ziyy tin imkan verm diyini bildirmişdi. M h mm d xan aman verilm sini v Rusiya dövl tin s daq tli olacağına and içirdi. Lakin P.D.Sisianov onun m ktubuna h miyy t verm y r k qeyri-ş rtsiz t slim olmasını bir daha t l b etdi (144,322-323).

1804-cü il iyulun 2-d rus qoşunu s h r tezd n İr van qalasına yaxınlaşaraq onu mühasir y aldı. Qala rus artilleriyası t r find n at ş tutulmağa başladı. M h mm d xan qalanın bombardıman edilm sinin qarşısını almaq üçün iyulun 3-d P.D.Sisianova arxiyepiskop Danil vasit sil daha bir m ktub gönd rdi. O is xana vv lki ş rtl ri q bul etm k sasında bombardımanı dayandıracağına söz verdi. Cavab almaq üçün artilleriya at şi müv qq ti dayandırıldı. İyulun 4-d rus qoşununun düş rg sin g l n elçi baş komandana qalanın t hvil verilm sind n başqa, xanın bütün t l bl ri yerin yetirm y hazır olduğunu bildirmişdi. M h mm d xanın bu cavabı P.D.Sisianovu qane etm diyind n danışıqlar k sildi (66,226; 136,228-229; 305,143-144; 144,326). Bel likl , İr van xanının rus qoşununun qalaya hücumunun qarşısını danışıqlar yolu il almaq c hdi uğursuzluğa düçar oldu. Müv qq ti dayandırılmış top at şi iyulun 5-d yenid n davam etdirildi. Bütün günü qala bombardıman edildi. Lakin qala sakinl ri arasında öl n v yaralanların sayı getdikc çoxalsa da, ir vanlılar t slim olmaq niyy tind deyildi (66,267; 144,325).

Qalanın müdafi sin M h mm d xan v onun qaynı K lb li xan r hb rlik edirdi. Onlar t r find n qala sakinl ri ciddi n zar t altında saxlanılırdı. Xanlar rus qoşununa r ğb t b sl y n erm nil rin x yan tinin qarşısını almaq üçün mü yy n t dbirl r görmüşdül r. Qala divarlarında xanların inandıqları yaxın adamlarının başçılığı il güclü n zar tçi d st l ri yerl şdirilmişdi. H r gec öz adamlarını tanımaq üçün n zar tçil r xüsusi parol (m xfi söz-E.Q.) t yin edilmişdi. Bu parollar tez-tez d yişdirilirdi (410,49).

Qalaya sığınmış ir vanlılar n inki müdafi olunurdu, eyni zamanda imkan düşdükc hücuma keçirdil r. Bel ki, bir d st qala sakini xan bağında yerl şmiş rus qoşununun 9-cu yeger alayına q fl t n hücum etdi. Lakin daha yaxşı silahlanmış rus alayı bu hücumu d f ed r k, ir vanlıları geri ç kilm y m cbur etmişdi. Bundan lav , qala sakinl ri top at şl ri il d rus qoşunlarını tez-tez narahat edirdi (144,325).

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Mühasir nin davam etdiyi bir vaxtda şah qoşununun yenid n hücuma keçm si x b ri g ldi. Abbas Mirz nin m ğlub olaraq geri ç kildiyini eşid n F t li şah Qacar Xoy v T brizd n topladığı 15 minlik qoşunla onun köm yin t l sdi. O, G rni çayı sahilind düş rg salmış şahzad nin qoşunu il birl ş r k rus qoşununa q fl t n hücum etm k niyy tind idi (410,53; 66,268; 305,144; 144,227-229).

lav köm k alan şah qoşunu iyulun 15-d gec saat 2-d yenid n hücuma keçdi. Bu x b ri eşid n M h mm d xan İr van döyüşçül ri il qalanın şimal hiss sind yerl ş n rus qoşununun düş rg sin basqın etdi. İr vanlıların bu hücumu rus qoşunu üçün gözl nilm z oldu. Qeyd etm k lazımdır ki, qalanın bu hiss sinin rus qoşunu üçün böyük h miyy ti vardı. Burada onlara m xsus x zin v rzaq anbarları yerl şirdi. « g r düşm n (ir vanlılar-E.Q.) oranı tutsaydı, Z ngi çayının sol sahilind yerl ş n 9-cu yeger alayı il laq k sil rdi, bütün rzaq anbarı v x zin düşm nin lin keç rdi» (136,232). T hlük nin qarşısını almaq üçün podpolkovnik Simonoviçin başçılığı il qafqaz qrenador alayı ir vanlılarla döyüş girir. T r fl r arasında dörd saat davam ed n qanlı döyüş baş verdi. İr vanlılar rus qoşununa qarşı m rdlikl vuruşurdular. Bunun şahidi olan P.D.Sisianov öz günd liyind etiraf edirdi ki, «otuz n f r ir vanlının qoruduğu daxmanı mühasir y alan podpolkovnik onları t slim olmağa çağırsa da, onlar ölm yi üstün tutdular» (136,232). N hay t, daha yaxşı silahlanmış rus qoşunu ir vanlıları m ğlub ed r k geri ç kilm y m cbur etdi. Bu m liyyatda İr van qoşunu 400 n f r q d r itki vermişdi (136,232; 305,147).

İr vanlılar m ğlub olaraq geri ç kils d , şah qoşunu il döyüş davam edirdi. Gec d n başlayan döyüş gündüz saat 1-d rus qoşununun q l b si il başa çatdı. Çoxlu itki ver n Qacar qoşunu iki d st y bölün r k geri ç kildi. Şahın başçılığı il olan d st Q m rlid , Abbas Mirz nin d st si is G rni çayı sahilind düş rg saldı (305,148; 144,334; 155,100). Bu döyüşd rus qoşunundan 4 zabit, 58 sıravi sg r ölmüş, 7 n f r itkin düşmüş, 9 zabit v 108 sıravi sg r is yaralanmışdı. Şah qoşunundan öl nl rin sayı min çatırdı. Onlardan 3-ü xan v 250-si is m mur idi. Bundan başqa, rus qoşunu 3 bayraq v 2 falkonet q nim t götürmüşdü (136,233; 132,334). Başqa bir m nb d is rus qoşunundan 3 zabit v 120 sıravi sg rin öldüyü, 6 zabit v 200- q d r sg rin yaralandığı göst rilmişdi (66,270).

Qacar qoşununun parçalanmasından istifad ed n rus komandanlığı onları ayrı-ayrılıqda m hv etm k q rarına g lmişdi. P.D.Sisianovun planına sas n, general-mayor Portnyagin kiçik bir d st il gec q fl t n Abbas Mirz nin düş rg sin hücum ed r k onun qoşununu darmadağın etm li idi. Lakin bu plan baş tutmadı. Bel ki, iyulun 25-d gec general mayor

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Portnyagin bir d st rus qoşunu il şahzad nin düş rg sin doğru h r k t ed r k, göz tçi m nt q l rini keçm kl düş rg y yaxınlaşdı. Lakin rus qoşunu t r fin keçmiş sabiq Xoy xanı C f rqulu xanın adamları ehtiyatsız h r k t ed r k at ş açdığından şahzad nin qoşunu bu hücumdan vaxtında x b r tuta bildi. H yacan siqnalı il şahın düş rg sin x b r çatdırıldı. N tic d Portnyaginin d st si mühasir y alındı. T r fl r arasında döyüş başladı. Bu döyüşd ruslar artilleriyaya çox ümid b sl yirdi. Lakin ilk hücumda topçular şah qoşunu t r find n öldürüldü. Bir saat davam ed n döyüşd general mayor Portnyaginin d st si böyük itki ver r k geri qayıdır. P.D.Sisianov günd liyind bu döyüşd rus qoşunundan 4 n f rin öldürüldüyü, 100 n f rin is yaralandığı göst rmişdi (136,234). Anonim günd likd is 50 n f rin öldürüldüyü, 100 n f rin yaralandığı qeyd olunmuşdu (66,271).

General-mayor Portnyaginin d st si m ğlub olmasına baxmayaraq, İr van qalasının mühasir si davam edirdi. Mühasir nin uzanması rus qoşununu acınacaqlı v ziyy t salmışdı. Onların rzaq ehtiyatı tük nmişdi. Rus komandanlığı gürcü knyazı Çavcavadzenin Qazax sultanlığından gönd r c yi taxıla böyük ümid b sl yirdi. Lakin gözl nil n taxıl ehtiyatı g lib çıxmadı (310,810-811). Aclığın rus qoşununu ç tin v ziyy t saldığını başa düş n şah qoşunu bütün yolları n zar t götürmüşdü. Mirz Adıgöz l b y yazır ki, «İranlılar İr van ş h rinin yuxarısında ruslarla böyük bir müharib etdil r. Lakin m qs dl rin çatmadan tamamil m yus oldular v düş rg salıb oturdular. Onlar azuq g tir n adamlara hücum etdil r. Rusiya qoşunu İr van ş h rini mühasir y aldı. Qızılbaşlar da, onları araya aldılar. Qızılbaşlar gediş-g liş yollarını el k smişdi ki, Rusiya qoşununun çar si h r t r fd n üzülmüşdü» (41,68). İr van ş h rinin v Eçmi dzin kils sinin trafında yerl ş n k ndl rin taxıl sah l ri is şah qoşunu t r find n yandırılmışdı. Rus qoşununu rzaqla t min etm y söz vermiş erm nil r olan ümid d boşa çıxmışdı. Eçmi dzin kils sind gizl dilmiş taxıl ehtiyatı da rus qoşununu aclıqdan xilas ed bilm di (207,619; 66,274-275; 144,338-339). Aclıq o d r c y çatmışdı ki, rus qoşununun içind narazılıq başlamışdı. Knyaz İ.Orbelianinin başçılığı il 300- q d r gürcü süvarisi rus qoşununu t rk ed r k Tiflis geri qayıtmağa s y göst rdi. Lakin yolda onlar Pirqulu xanın v Aleksandr Mirz nin başçılığı il 6 minlik şah qoşununun hücumuna m ruz qaldı. Onlardan İ.Orbeliani v Baqration başda olmaqla 150 n f r sir düşmüş, 22 n f r qaça bilmiş, qalanları is öldürülmüşdü. sir düş nl rd n 20 n f ri silzad idi. Onların hamısı T briz gönd rilmişdi (101,811; 268,813; 408,815-816). İsti hava ş raitinin k skin soyuqlarla v z olunması da rus sg rl ri arasında tif x st liyinin

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

yayılmasına s b b olmuşdu. Bu x st likd n xeyli sg r ölmüşdü (101,811; 66,274-275).

Rus komandanlığı rzaq t darükü üçün daha bir t ş bbüs göst rdi. Mayor Montrezor 110 sg r v bir topla Tiflis gönd rildi. Bu m liyyatda M lik bu oğlu Rüst min başçılıq etdiyi erm nil rd n ibar t d st d onlara qoşulmuşdu. Mayorun d st si şah qoşununun t qibi altında iki gün yol getdikd n sonra avqustun 21-d P mb kd yerl ş n Sar li k ndin çatdı. Burada rus d st si Qarakils istiqam tind h r k t ed n Pirqulu xanın başçılığı altında 6 minlik şah qoşunu il üz-üz g ldi. Döyüşd mayor Montrezorun d st si m ğlub oldu. Ruslardan 15 n f r yaralanaraq sir düşmüş, mayor Montrezor başda olmaqla 94 n f r öldürülmüş, bir n f r is qaça bilmişdi. Onlara qoşulmuş erm nil r is t slim olmuşdular (304,153-154; 41,69). Mayor Montrezorun d st sinin m hv olması il rus komandanlığının Tiflisd n rzaq g tirm k ümidi tamamil boşa çıxdı.

H r t r fd n mühasir y alınmış v çıxılmaz v ziyy td qalan P.D.Sisianov xanlıqda özün t r fdarlar axtarmaq üçün c hd göst rdi. O, kürdl rin başçısi Hüseyn ağa il   laq yaradaraq onu öz t r fin ç km y çalışdı. İyulun 24-d yazdığı m ktubda şah qoşunu üz rind q l b çalması v guya İr van qalasının işğalının uzanmasını artıq qan tökm k ist m m sil   laq l ndir r k, Hüseyn ağaya öz d st si il ona qoşulmağı t klif edirdi. Lakin onun bu ümidi boşa çıxdı (260,617).

Bütün c hdl ri boşa çıxan P.D.Sisianov yenid n M h mm d xanla danışıqları b rpa etdi. Avqustun 25-d İr van xanı rus komandanlığından yeni bir m ktub aldı. M ktub vv lkil r nisb t n yumuşaq bir t rzd yazılmışdı. M ktubda P.D.Sisianov M h mm d xana xanlığın v özünün t hlük sizliyi üçün bir daha t slim olmasını t klif edirdi (262,617). V ziyy tinin ç tin olmasına baxmayaraq, rus komandanlığı sentyabrın 1-d M h mm d xan v K lb li xan başda olmaqla bütün ir vanlılara yazılmış m ktubda is konkret t l bl r ir li sürmüşdü. T l bl r bunlardır: 1) İr van qalasında rus qoşunu yerl şdirilm li v iki alaya azuq verilm li; 2) böyük imperatorun t b liyin keçm k üçün and içm li v s daq tli olmalı; 3) H r il 100.000 rubl h cmind vergi verm li; 4) Qarşılıqlı olaraq h r iki xan öz xanlığında vv lki v zif v hüquqlarında qalacaq, ölüm hökümü l ğv edil r k, v zind qanunla c za t tbiq edil c k; 5) Bütün dinl r azad olacaq v heç kim sıxışdırılmayacaq; 6) Axund v bütün din xadiml ri, ş h r v k nd camaatı mülkl rind   vv lki hüquq v imtiyazında qalacaq; 7) sirl rin qaytarılmasında rus komandanlığı vasit çi olacaq, bunun ardınca h r iki xan öz ail l rini F t li şahdan azad ed bil rdil r. Onların özü

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

qalaya daxil olan rus qoşunları t r find n müdafi olunacaqlar (260,617-618).

M h mm d xanın P.D.Sisianova yazdığı cavab m ktubları xüsusil maraq doğurur. M ktublar diplomatik t rzd yazılmışdı. Onların m zmunundan görünür ki, M h mm d xan ağıllı siyas t yürüd r k h r iki t r f arasında olan düşm n münasib tl rd n yararlanmaqla, v ziyytd n istifad etm y çalışmışdı. O, İr van döyüşünd şah qoşunları il birlikd rus qoşununa qarşı çıxsa da, P.D.Sisianova yazdığı m ktublarda m cburiyy t qarşısında qaldığını bildirirdi. M ktublardan görünür ki, İr van xanı şah hökum tin inanmamış v ondan ehtiyat etmişdi. M s l n, m ktubların birind xan yazırdı ki, «… İran dövl tinin t r fini saxlamaq niyy tind deyil m. lah zr t s daq tl xaihiş edir m ki, m n vaxt verin v s br edin. Baba xan (F t li şah-E.Q.) buradan getdikd n sonra n mr ets niz yerin yetirm kd n imtina etm r m…» (262,617). Başqa m ktubda is öz mövqeyini bel ş rh edirdi: «…7 ildir ki, m n özümü onun (F t li şahın-E.Q.) t l sind n qoruyuram, özümü t hlük y düçar etm d n, öz xanlığımda yaşayıram v ona tabe olmuram. lah zr t m lumdur ki, m n nec ona h rbi yolla müqavim t göst rir m v m nim qalama hücumunu d f edir m. N hay t, lah zr t qoşunla bura g lib. Bizim xalq inamına gör müxt lif din qulluq edir v bu onları narahat edib. Baxmayaraq ki, m n bilir m sizd bütün dinl r yol veril ndir v buna qarşı çıxmaq ist mirsiniz. Lakin bizim xalqı inandırmaq ç tindir. Baba xanın v ziri Mirz Ş fi burada ş h rd olmuş, halini hiyl g rlikl öz t r fin ç kmişdi. M nim qardaşım C f rqulu xan onun haqqında bilir ki, nec hiyl g r adamdır. M nd n başqa hamı sizd n üz dönd rib. M n v m nim varisl rim ali Rusiya dövl tin s daq tl qulluq etm k niyy tind yik… Baba xan Pirqulu xanı gözl y r k 10 günd n sonra buradan ged c k. Öz istehkamınızda xüsusil ehtiyatlı olun. Baba xan iki d f hücuma c hd etdikd n sonra ged c kdir. O, indi m n navaziş göst rm y c hd edir, h mçinin şahzad üç d f m ktub yazıb v dig r yanlar andla m ni inandırmağa çalışırlar. Lakin onlar m ni inandırmağa çalışsalar da inanmıram v Rusiya dövl tin x yan t etm r m. lah zr t xahiş edir m bilin ki, şah qoşunu qalaya daxil ola bilm z (265,617-620). Sentyabrın 2-d P.Sisianov M h mm d xana yeni bir m ktub yazaraq onun s mimiyy tin şübh etdiyini bildirmiş v qeyd etmişdi ki, «m n geri ç kildikd n sonra siz Baba xana t sltm edil c ksiniz» (266,619). M h mm d xanın sentyabrın 4-d yazdığı m ktubda diplomatik bir t rzd ail sinin şah sarayında girov olduğundan rus komandanlığının ş rtl rini q bul ed bilm y c yini, h tta ruslara s daq tli olduğunu, şah geri ç kildikd n sonra rus komandanlığının ş rtl rini yerin yetir c yini qeyd

Created with
nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

ed r k, şah qoşununun hücuma hazırlaşdığını v bunun üçün rus qoşununun ehtiyatlı olmasını bir daha tapşırmışdı (267,619).

M h mm d xanı öz t r fin ç k bilm y n v lacsız qalan P.D.Sisianov yaranmış v ziyy td n çıxış yolu tapmaq üçün h rbi şura çağırmağa m cbur oldu. 1804-cü il avqustun 31-d yeddi n f rd n ibar t h rbi şura çağrıldı. Burada iki m s l - hücumu davam etdirm k, yaxud geri ç kilm k m s l si müzakir edilir. S sverm n tic sind iki n f r döyüşü davam etdirm yi, beş n f r is geri ç kilm yi q rara almışdı. Bel likl , çoxluğun q rarı il geri ç kilm k mri verildi (207,619; 326,254-256; 305,155; 144,343-344).

Sentyabrın 4-d İr van qalasının mühasir si götürüldü. Rus qoşunu ayın 5-d Eçmi dzin , s h ri günü is şah qoşunlarının t qibi altında Abaran düzünü keç r k, sentyabrın 14-d Qarakils k ndin g lib çatdı. Rus qoşunları burada iki gün dinc ldikd n sonra şimal istiqam tind h r k t ed r k, oktyabrın 4-d Tiflis daxil oldu (66,281). İr van müharib si rus qoşununa baha başa g lmişdi. Döyüş n tic sind ruslardan 2500- q d r öldürülmüş v sir düşmüşdü (408,815-816).

Rus qoşunu İr van xanlığını t rk etdikd n sonra Abbas Mirz İr van qalasına g ldi. O, İr van qalasını ziyar t etdikd n sonra, M h mm d xanı v onun yaxın adamlarını düş rg saldığı Söyüdlü k ndind , s h risi günü t şkil edil c k ziyaf t d v t etdi. M h mm d xan bir q d r t r ddüd etdikd n sonra ziyaf td iştirak etm k q rarına g ldi. Ziyaf td iştirak ed n şah onu yenid n İr vana xan t yin edir (410,91).

M clis başa çatdıqdan sonra F t li şah Eçmi dzin kils sin ziyar t etdi. Katolikos Davıd onu t mt raqla qarşılamış v r qibi Danili şaha t slim etmişdi. Danil T briz ş h rin gönd rilmiş v burada bir müdd t sirlikd qalmışdı (268,613; 410,92).

İr van müharib sind erm ni halisi rus qoşununa daima köm klik göst rmişdi. Ona gör d erm nil r h r addambaşı şahın adamları t r find n t hqir v söyüşl rl qarşılanırdı. Onlar erm nil rin var-yoxunu qar t edirdil r. H tta Y.Xubovun imar ti v bağı talana m ruz qalmışdı. Lakin M h mm d xan talanın d rin getm sind n ehtiyat ed r k onun qarşısını ala bilmişdi (410,92).

Şuragölün Rusiyaya birl şdirilm si

İr van müharib sind m ğlub olmasına baxmayaraq, rus qoşunlarının baş komandanlığı xanlığı işğal etm k fikrind n l ç km di. Rusiya P mb k sultanlığının Qarakils , D rbas, Hamamlı, X z rabad k ndl rind h rbi istehkamlar inşa etm y başladı. P.D.Sisianov İr van xanlığında baş ver n siyasi hadis l ri diqq tl izl y r k, buraya yenid n müdaxil etm k üçün

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

 lverişli imkan gözl m y başladı. İlk vv l Şuragöl sultanlığı Rusiyanın tabeliyin keçir. Bu sultanlıq strateji mövqeyin gör rus komandanlığına cox lazım idi. İran v Osmanlı Türkiy si il müharib dövründ Şuragöl bufer zona kimi lverişli h miyy t malik idi. Dig r t r fd n, Şuragölün varlı k nd t s rrüfatı rus qoşunlarını rzaqla t min ed bil rdi (155,114).

İr vana hücum r f sind P.D.Sisianov Şuragöl sultanlıqının hakimi Budaq Sultana Rusiya dövl tinin himay si altına keçm y t klif etmişdi. Lakin Budaq Sultan onun bu t klifin m h l qoymayaraq İr van xanı il   laq saxlayırdı v onun göst rişin sas n tez-tez Kartli-Kaxetiya razil rin hücumlar t şkil edirdi. Tezlikl , M h mm d xanla onun arasında narazılıq yarandı. Müdaxil n tic sind dağıdılmış t s rrüfatı yenid n b rpa etm k üçün İr van xanı sultandan ağır vergi t l b etmişdi. O, Budaq Sultanı İr van qalasında h bs ed r k ondan 30.000 rubl (3.000 tüm n-E.Q.) t l b etmiş, ks t qdird şuragöllül ri İr vana köçür c yi il h d l mişdi. İr van xanının s rt r ftarı şuragöllül rin narazılıqına s b b oldu. Bu narazılığın qarşısını almaq üçün M h mm d xan Nağı b yin başçılığı il bir d st ir vanlını Şuragöl gönd rdi. Müqavim t göst rm k iqtidarında olmayan şuragöllül r P mb kd   yerl ş n rus qoşunlarının başçısı general Nesvetayevd n köm k ist di. Generala müraci t ed n Budaq Sultanın oğlu Qara M h mm d ondan Şuragölü himay y götürm yi xahiş ed r k, rus qoşununu rzaqla v atlarını yeml t min etm y söz vermişdi. Bunun üçün şuragöllül r t r find n 800 samar miqdarında buğda t darük edilmişdi (102,573).

Bel imkanı ld n buraxmaq ist m y n P.D.Sisianov general Nesvetayev Şuragölü işğal etm k üçün göst riş verdi. 1805-ci il martın 27-d general-mayor Nesvetayev 250 n f rd n ibar t d st il Şuragöl doğru h r k t etdi. Nağı b y d st sil geri ç kilm y m cbur oldu. Martın 30-da sultanlığın m rk zi müqavim tsiz rus qoşununa t slim oldu. İr vanda h bsd olan Budaq Sultanın v zin hakim seçil n böyük oğlu Hamo b yin başçılığı il şuragöllül r 1805-ci il martın 31-d Rusiya dövl tinin himay sin keçm k üçün müqavil bağladı. H tta Şuragölün b y v ağaları, k nd ağsaqqalları Rusiyaya s daq tli olacaqları bar d and da içdil r. Müqavil bağlandıqdan sonra mayor Noldenin başçılığı il 6-cı saratov muşketyor alayı orada yerl şdirildi (102,572-574). Şuragölün birl şdirilm si P mb kd n sonra İr van xanlıqının torpaqlarının Rusiya t r find n işğalının ikinci m rh l si oldu.

Şuragölün itrilm sil heç cür barışmaq ist m y n M h mm d xan Qasım b yin v M h mm d li b yin başçılığı il üç minlik qoşunu oraya gönd rdi. Böyük Talın k ndind mövqe tutan İr van qoşunu oradan

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Şuragölün m rk zin hücum etm k niyy tind idi. Bu x b ri eşid n general mayor Nesvetayev yüzbaşı Aqiyevin başçılığı il bir alay kazak d st sini 300 n f r borçalı az rbaycanlılarının köm yi il Böyük Talın k ndin gönd rdi. Döyüş n tic sind Böyük Talın v onun traf k ndl ri rus qoşunu t r find n l keçiril r k yandırıldı. M ğlub olan İr van qoşunu is Eçmi dzin istiqam tind geri ç kilm y m cbur oldu. Onları t qib ed n rus qoşunu xeyli sir götürdü v daha ir li ged r k İr van qalasının 18 verstliyind dayandı. Lakin ir vanlıların böyük bir d st toplayaraq ks hücuma keçm k niyy tind olduğunu eşid n general mayor Nesvetayev rus qoşununa geri qayıtmaq mri verdi (102,573-574). Bel likl , Şuragöl sultanlığı Rusiyanın hakimiyy ti altında qaldı.

Tezlikl , Budaq Sultan sirlikd n geri qayıtdı. İlk vv l rus komandanlığı onun s daq tin şübh il yanaşaraq, h r k tl rini n zar t götürdü. H tta P.D.Sisianov general mayor Nesvetayev m ktub yazaraq Budaq Sultanın oğlu X lil b yi girov götürm yi t l b etmişdi (311,576). Ona etibar edilm diyini gör n Budaq Sultan P.D.Sisianovun q buluna ged r k s daq tini bildirmişdi. Bel olduqda baş komandan onun Şuragöld qalmasına icaz vermiş v oğlunu is ild 600 rubl m vacibl Tiflisd girov saxlamışdı (311,576).

İr van xanlığında hakimiyy t d yişikliyi

M h mm d xan rus qoşununa etibar etm diyi kimi, şah hökum tin d inanmırdı. O, xanlığın müst qilliyini saxlamaq üçün h r iki dövl t arasında manevr etm k m cburiyy tind qalaraq, onlar arasında baş ver n mübariz d n yararlanmaqa çalışırdı. Lakin şah hökum ti Rusiyaya qarşı mübariz d İr van xanlığının h miyy tini başa düş r k müxt lif vasit l rl burada m hk ml nm k ist yirdi. İr van xanının müst qil v ikibaşlı siyas ti şahı qane etmirdi. M hz bu s b bd n şah İr vanda hakimiyy t d yişikliyi etm k üçün fürs t axtarırdı. Bunu başa düş n M h mm d xan P.D.Sisianovla laq yaratmışdı. O, Tiflis elçi gönd r r k rus komandanlığından İr van qalasını tutmağı t klif etmişdi. M h mm d xan m ktubunda rus qoşununa müqavim t göst rdiyin gör üzr ist y r k, s daq t r mzi olaraq girov verm y hazır olduğunu bildirmişdi (30,105). Lakin xanın bu planı baş tutmadı.

1805-ci ild Qarabağ, G nc istiqam tind m ğlubiyy t uğrayan şahzad Abbas Mirz qoşunları il İr vana geri ç kildi. O, İr vana daxil olark n 15.000 qoşuna malik idi. Qoşunda çoxlu öl n v 400- yaxın yaralı var idi. Eyni zamanda şahzad özü il xeyli G nc qaçqınlarını g tirmişdi. Lakin o, sonradan qaçqınları geri qaytarmışdı (140,626).

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

İr vanda mövqe tutan Abbas Mirz v ziyy td n istifad ed r k M h mm d xanı h bs etdi. Şahzad M h mm d xanı hiyl n tic sind l keçirmişdi. İr van xanının aldadılaraq h bs edilm sini Y.Xubov s rind bel t svir etmişdi: «Şahzad (Abbas Mirz -E.Q.) Yelizavetopoldan (G nc xanlığından-E.T.) İr vana qayıdır, M h mm d xan t r find n böyük t nt n il qarşılanır…. Şahın oğlu İr van qalasına baxış keçir n zaman burada h rbi hazırlığı v qalanın möhk mliyini gör r k qorxdu. Lakin o, qorxu hissini gizl dir. Xan h r vasit il onu zizl y n v alqışlayan şahzad nin m kirli niyy tini başa düşm di. Üç günd n sonra şahzad buranı t rk ed rk n xan v yaxın adamları onu İr vandan 15 verst aralı, G rnibasar mahalının Ağbaş k ndind yerl ş n düş rg sin q d r müşay t etm li oldu. Bu vaxt şahzad öz qoşununu İr vana gönd rdi. Onlar xanın evini mühasir y alaraq otaqlarını möhürl yir v bütün ail üzvl rini onun (şahzad nin-E.T.) hüzuruna g tirirl r. Xan arvad v cariy l rini burada h bsd gör nd heyr tl ndi. Lakin şahzad bununla kifay tl nm di. O, (xanın-E.T.) 60- q d r yanını c rm l y r k, h r birind n 30.000 rubl (3000 tüm n-E.T.) t l b etdi. Müqavim t göst r nl r t yin olunmuş m bl ğ g l n q d r işg nc y m ruz qaldı. Qısa vaxt rzind 180.000 rubl (18.000 tüm n-E.Q.) toplanır. Siyahı üzr x zin nin n q d r olması v harada saxlanması bar d xanın yaxın adamları sorğu-suala tutuldu. Onlar şahzad nin inanılmış adamları il x zin ni axtarmaq v şahzad y çatdırmaq üçün İr vana gönd rildi. Bel likl , xanın yanları bu yolla qar t olundu. Xan is öz m iyy ti v bir neç vali il İrana aparıldı. İr van qalasının sakinl ri ş h r köçürüldü. Pirqulu xan Qacar 1.200 n f rlik qoşunla qalada yerl ş r k ş h rin hakimi t yin olunur. İllik vergil ri yığmaq yerli yanlara h val edildi. Bütün m bl ğ onlar t r find n şah x zin sin çatdırılırdı. Şahzad bununla sakitl ş r k bütün s rv t v sirl rl Q zvin ş h rin yola düşür…» (410,113). Lakin Pirqulu xan Qacarın İr vanda hakim t yin edilm si dövrün dig r m nb yi il t sdiq olunmur. Şahidl rin verdiyi m lumata gör , 1805-ci ilin iyunun vv lind Abbas Mirz 15.000 qoşun, 400 yaralı v çoxlu meyidl G nc d n İr vana g lmişdi. O özü il G nc halisini g tirmişdi, lakin Abbas Mirz sonradan fikirini d yiş r k onları geri qaytarmağa m cbur olmuşdu. İyunun 13-d is Mehdiqulu xan Qacar 3.000 qoşunla İr vana daxil olaraq M h mm d xanı v ail sini h bs ed r k şahzad y t slim etmişdi. Bel likl , Mehdiqulu xan Qacar (1805- il iyun-1806-cı il avqust) şahın f rmanı il İr van taxtında yl şir. Onun yanında şahın etimad göst rdiyi naxçıvanlı kor K lb li xan v gürcü şahzad si Aleksandr Mirz da vardı. (359,625; 209,625; 140,626).

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Bel likl , M h mm d xanın h bs edilm sil İr vanda hakimiyy td olan, xalq t r find n seçilmiş yerli Qacarlar sülal sin son qoyuldu. M h mm d xan bu sülal nin n çox hakimiyy td olan nümay nd l rind n biri idi. M nb l rd onun ş xsiyy ti haqqında ziddiyy tli x b rl r rast g lm k mümkündür. M h mm d xana irad c z if, c sar tsiz, hiyl g r, ikiüzlü, dal tli, sadiq, mülayim xüsusiyy t malik keyfiyy tl r aid edilmişdi. O, çox kiçik yaşlarında- 12 yaşında hakimiyy t yiy l nmişdi. Hakimiyy tinin ilk ill rind nüfuzlu adamlardan asılı olmuş v h tta Kartli-Kaxetiya çarına tabe olaraq vergi vermişdi. Lakin sonradan bu asıllıqdan çıxaraq hakimiyy ti müst qil idar etmişdi. O, özünü bacarıqlı dövl t xadimi, hiyl g r siyas tçi kimi göst r bilmişdi. Onun hakimiy ti dövründ İr van xanlıqının razisi genişl nmiş, vaxtil itirilmiş torpaqlar geri qaytarılmışdı. Qonşu Az rbaycan xanları v Osmanlı paşaları il aparılan müharib l rd M h mm d xan özünü bacarıqlı s rk rd kimi göst rmişdi. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, M h mm d xan xanlığın müst qilliyini qorumaq üçün iri dövl tl r arasında manevr etm y bacaran dövl t xadimi idi. Hadis l rin gedişi göst rir ki, t hlük baş verdikd h m Rusiyaya, h m d Osmanlı dövl tin köm k üçün müraci t ed n M h mm d xan yalnız xanlığın t hlük sizliyini qorumaq v xanlıqın müst qilliyini saxlamağı düşünürdü. Nasir N cmi yazır ki, «Bu vaxt Abbas Mirz y x b r verdil r ki, İr van valisi M h mm d xan x yan t ed r k, Sisianovun h ml sind n bir neç gün vv l rus qoşunlarını h min ş h ri v başqa Qafqaz ş h rl rini almağa qaldırmışdı» (47,29). Mü llif bu müharib d M h mm d xanın f aliyy tini şişirts d , lakin h qiq t n d o, rus komandanlığına köm k üçün müraci t etmişdi. M h mm d xanı buna m cbur ed n şah qoşunlarının İr vana hücumu idi. Hadis l rin gedişi göst rdi ki, xanın bu müraci ti iki böyük dövl t arasında ged n düşm nçilikd n yararlanmaq idi. Rus qoşunlarının başçısı P.D.Sisianov düzgün olaraq öz m ktublarında M h mm d xanı hiyl g r adlandırmışdı. H tta Rusiya-İran müharib sind İr van xanı Qacar İranı il yaxınlaşsa da, bu hökum t çox da bel bağlamırdı. Onun müst qil siyas t yeritm k niyy tind olduğunu başa düş n şah hökum ti İr vanda hakimiyy t d yişikliyi ed r k, öz nümay nd lrini buraya hakim t yin etmişdi. Lakin M h mm d xanın sonrakı taleyi m lum olmamışdı. Y.Xubov s rind M h mm d xanın v m iyy tinin Q zvin qalasında ömürlük h bsd qaldığını yazır (410,113). Dig r m lumata gör is «Baba xan (F t li xan-E.Q.) hüzuruna t l b etdiyi İr vanlı qoca M h mm d xanı yenid n azad buraxmış v Mehdiqulu xan onunla İr vana g lmişdi» (270,421). Bu s n dd n görünür ki, M h mm d xan geri qayıtsa

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

da bir daha hakimiyy t yiy l n bilm mişdi. Bel likl , İr van xanlığı Qacar İranından asılı v ziyy t düşdü.

Birinci İr van döyüşünd n sonra bu istiqam td h rbi m liyyatlar bir müdd t s ngidi. Lakin buna baxmayaraq, xanlıqda v ziyy t g rgin olaraq qalırdı. Şah t r find n İr vanda hakim t yin edil n Mehdiqulu xanın apardığı siyas t yerli halinin narazılıqına s b b olmuşdu. Onun qoşunu rzaqsız olduğundan yerli halini qar t etm kl dolanırdı. Xan rzaqsız olan qoşununun t labatını öd m k üçün yerli halid n yeni-yeni vergil r t l b edirdi. Müharib n tic sind xanlığın k nd t s rrüfatı dağıldığından yerli hali xanın t l bl rini yerin yetirm k iqtidarında deyildi. Bundan lav , xan narazılıq ed n halinin bir çoxunu, ruslara r ğb t b sl y n erm nil ri v rus qoşunundan qorxaraq İr vana p nah g tirmiş 400 ail d n ibar t P mb k halisini İran rasisin köçürm k ist yirdi. Mehdiqulu xanın zülmün dözm y n ir vanlılar ona qarşı üsyan qaldırdı. Naxçıvanlı K lb li xan yerli xalqın bu çıxışına r ğb tl yanaşırdı. Lakin üsyan yatırıldı. İr vanlıların t r fini saxladıqına gör K lb li xan da qaladan qovulur v o, Naxçıvana gedir. Xanın siyas tind n narazı olan P mb k halisi v M lik Avramın, yüzbaşı Qabrielin başçılığı il 200 erm ni ail si mlakı il birlikd P mb y qaçaraq rus qoşunlarının himay sin sığınmışdılar (140,626; 96,628; 141,628-629).

Mehdiqulu xanın İr vanda apardığı siyas td n şah da narazı idi. Xüsusil , rus qoşununa qarşı müv ff qiyy tsiz mübariz si tamamil onu nüfuzdan salmışdı. 1806-cı il iyulun 23-d Şuragöld rus qoşununa qarşı döyüşd Mehdiqulu xanın qoşununun m ğlubiyy t uğraması şahı q ti t dbir görm y m cbur etdi. Mehdiqulu xan İr vanda hakimiyy td n götürül r k, şahın qohumu Marağalı hm d xan Müq dd m il v z olundu. Yeni xan ilk olaraq oğlunu 1000 n f rlik qoşunla İr vana gönd rdi. Lakin Mehdiqulu xan onu İr vana buraxmaq ist m mişdi. Bu x b ri eşid n hm d xan Müq dd m şahın göst rişi il avqust ayının vv ll rind 500 süvari v 4 topla T brizd n İr vana doğru h r k t etdi. lacsız qalan Mehdiqulu xan şahın mrin tabe olmaq m cburiyy tind qaldı. Bel likl , İr vanda 1 il 1 ay hakimiyy td olmuş Mehdiqulu xan, 1806-cı ilin avqustunda Marağalı hm d xanla (1806 avqust-oktyabr) v z olundu (13,289; 266,369).

hm d xan Marağalı İr vanda c mi üç aya yaxın hakimiyy td qaldı. Lakin o, qısa hakimiyy ti dövründ s l finin zülm verdiyi yerli halinin r ğb tini qazana bilmişdi. hm d xan ilk növb d halinin Mehdiqulu xan t r find n qar t olunmuş mlakını geri qaytardı. S rh dd yerl ş n k ndl rin halisin qorxmadan geri qayıtmasına icaz verdi. O, haliy elan

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

etdi ki, Şuragöl v P mb kd yerl ş n rus qoşunlarının başçıları il mehriban qonşuluq münasib tl ri yaratmaq üçün danışıqlar aparacaqdır (326,369-370). Yeni xan İr van qalasını möhk ml ndirm kl d m şğul idi. Onun göst rişin sas n qalanın trafında yerl ş n x nd k daha da d rinl şdirildi, ş h r yanlarının mülkl rinin yerl şdiyi, x nd yin ks t r find onun divarlarından da hündür yeni divar hördürdü. Qalada h r biri 5000 rubla (500 tüm n-E.Q.) başa g l n daha iki ağır top yerl şdirdi. rzaq ehtiyatını çoxaltmaq üçün müxt lif xanlıqlardan v Qars paşalığından rzaq aldırdı. rzağın h r somarı 16 mis rubla başa g ls d , anbarlarda kifay t q d r rzaq toplanmışdı (326,380). H tta hm d xan Qars paşası il dostluq münasib ti yaratmaq üçün h diyy l rl onun yanına elçi gönd rmişdi (326,376).

Qısa hakimiyy ti dövrüd gördüyü t dbirl rl xalqın etimadını qazanan hm d xan tezlikl v fat etdi. Buna s b b, onun hakimiyy ti dövründ İr vanda yayılan qızdırma x st liyi olmuşdu. X st lik n tic sind xeyli adam qırılmışdı. Qala qarnizonundan 500 n f r bu x st liy tutulduğundan İrana gönd rilmişdi. hm d xan da h min x st liy düçar oldu. O, 1806-cı il oktyabrın 17-d v fat edir v c naz si T briz aparıldı (270,421; 271,429; 326,380).

İr van xanlığı Hüseynqulu xanın dövründ

hm d xan v fat etdikd n sonra şah hökum ti Hüseynqulu xanı (1806-1827) İr vana xan t yin edir. Yeni xan beyn lxalq v ziyy tin mür kk b olduğu bir vaxtda hakimiyy t g lmişdi. Qafqazda Qacar İran dövl ti, Osmanlı dövl ti il Rusiya arasında müharib davam edirdi. Qeyd etm k lazımdır ki, birinci İr van müharib sind rus qoşunu m ğlubiyy t düçar olsa da, Az rbaycanın dig r razil rind t ş bbüsü l ala bilmişdi. 1805-ci ilin may v dekabr aylarında Qarabağ, Ş ki v Şamaxı xanlıqları Rusiyanın t b liyin keçdi (41,71-72; 37,134-137; 76,187; 161,62). P.D.Sisianov Bakı xanlığını işğal etdikd n sonra İr vana qoşun gönd rm k niyy tind idi. Lakin 1806-cı il fevralın 8-d onun Bakı xanı Hyseynqulu xanla danışıqlar zamanı sui-q sd n tic sind öldürülm si bu planın h yata keçm sin mane oldu (41,72-73; 144,477; 76,187-188; 53,65).

Bir müdd t rus qoşunlarına general-mayor Nesvetayev başçılıq ets d , 1806-cı il iyunun 2-d Qafqazda yerl ş n rus qoşunlarına general-feldmarşal qraf Qudoviç yeni baş komandan t yin olundu (41,73). Yeni baş komandanın dövründ rus qoşunlarının Az rbaycana t cavüzü daha da genişl ndi. Qraf Qudoviç verilmiş t limata gör , rus qoşunları C nubi Qafqazda mövqeyini möhk ml ndirm kl kifay tl nm m li, Az rbaycan

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

xanlıqlarının hamısını işğal etm li idi. 1806-cı ild onun komandanlıqı il rus qoşunları t r find n D rb nd, Bakı, Salyan, Muğan işğal olundu (163,131; 161,62).

Rusiyanın C nubi Qafqazdakı müv ff qiyy tl ri Osmanlı Türkiy sini narahat etm y bilm zdi. Dig r t r fd n, Napoleon Fransası sultanı Rusiya il müharib y t hrik edirdi. Bel likl , 1806-cı ilin dekabrında Osmanlı dövl ti Rusiyaya müharib elan etdi (21,29).

Osmanlı Türkiy sinin müharib y qoşulması şah qoşunlarının C nubi Qafqaza yeni hücumlara ruhlandırdı. Baş komandan v zif sin başlayan qraf Qudoviç iki c bh d müharib aparmaqdan ç kin r k v ziyy ti yüngüll şdirm k üçün şah hökum ti il danışıqlara başladı. Danışıqlar aparmaq üçün t rcüm çi praporşik Baluyev şah sarayına gönd rildi. Qraf Qudoviç Qacar dövl til sülh ş rtl rini Abbas Mirz nin, v zir Mirz Ş finin v şahzad nin v ziri Mirz Bözyurqun adına yazılmış m ktublarda açıqlayırdi. M ktubların m zmunu dem k olar ki, eyni idi. Baş komandan h r üç m ktubda guya şah qoşunlarının v Dağıstan hakiml rinin Kartli-Kaxetiyanı talan etdiyini, rus tacirl rinin bundan ziyy t ç k r k ziyana düşdükl rini b han g tir r k, şah hökum tin Rusiya il Qacar İran dövl tl ri arasında s rh ddin Naxçıvan v İr van xanlıqları daxil olmaqla Kür v Araz çaylarından keçm si ş rtil sülh bağlanmasını t klif edirdi (283,456-457). Lakin şah sarayı Rusiya dövl tinin bu ağır ş rtl rini sassız olduğunu, C nubi Qafqazın onlara m xsusluğunu iddiya ed r k h r iki dövl t arasında s rh ddin m lum olduğunu v Şimali Qafqazda Mozdok razisind n keçdiyini bildirmişdi. (284,261; 285,463).

Ş rqd Rusiyaya qarşı özün mütt fiq axtaran Napoleon Fransası bu danışıqlara mane oldu. Bu dövrd şahı öz t r fin ç km k üçün Fransa il İngilt r dövl tl ri arasında r qab t gedirdi. Fransız diplomatları müxt lif v dl rl Fransa hökum ti il Qacar İranı arasında müqavil bağlamağa nail oldular. Müqavil 1807-ci il mayın 4-d bağlandı. Napoleon Fransası rus qoşununa qarşı mübariz d şaha köm k etm yi öhd sin götürürdü. Müqavil bağlandıqdan sonra general Qardanın başçılığı il bir d st müh ndis Tehrana g ldi (163,131-132). Şah rus qoşununa qarşı mübariz d İr van xanlığının strateji h miyy tini başa düş r k qalanı möhk ml ndirm k üçün bu müh ndisl rin bir hiss sini oraya gönd rdi (106,254).

Tezlikl , çarın mrin sas n, qraf Qudoviç Türkiy nin ş rq s rh dl rin qoşun yeritdi. Lakin rus qoşunu 1807-ci il may ayının vv ll rind Axalsıx qalasında biabırçı m ğlubiyy t uğrayaraq Tiflis qayıdır (326,40,73-74; 38,54-55; 32,181-182). Lakin h rbi m liyyatlar

Created with
nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

davam edirdi. Bu d f onlar arasında döyüş İr van xanlığı razisind baş verdi. Bel ki, sultan rzurum hakimi Yusif paşanı baş komandan t yin ed r k rus qoşunlarına qarşı müharib aparmaq göst rişini verdi. Yeni baş komandan 2 minlik qoşunla Qarsa g ldi. Öz qüvv sin arxayın olmayan osmanlı paşaları k nardan mütt fiq axtarmağa başladı. Qars hakimi Osman paşa Abbas Mirz y v İr van s rdarı Hüseynqulu xana m ktub yazaraq birlikd rus qoşununa qarşı çıxmağı t klif etdi. Hüseynqulu xan onun t klifin müsb t cavab ver r k, Nağı b yin başçılığı il 200 n f rlik İr van qoşununu Qarsa gönd rdi. Abbas Mirz d bu x b ri eşid r k oraya t l sdi (362,232). Qraf Qudoviç hazırlıq gör r k Gümrüy doğru h r k t edir. 1807-ci il iyunun 18-d Gümrüd Arpa çayı sahilind yerl ş n Kiçik Qarakils k ndind rus qoşunu il osmanlı qoşunu üz-üz g ldi. Döyüş rus qoşununun q l b si il başa çatdı. Ruslar osmanlı düş rg sind n 10 top v 2 mortir (qısalül li top-E.Q.) daxil olmaqla çoxlu q nim t l keçirdi. Bu döyüşd rus qoşunundan 82 n f r öl n v yaralanan olmuşdu (326,440-441; 41,74; 38,54-55; 32,182).

İkinci İr van döyüşü

Osmanlı qoşununun m ğlubiyy ti Rusiyanın C nubi Qafqazdakı f aliyy tini daha da genişl ndirdi. Rus qoşununun h d f aldığı xanlıqlardan biri d İr van xanlığı idi. Qacar İranı il müv ff qiyy tsiz danışıqlara baxmayaraq, rus qoşunlarının baş komandanlığı İr van xanlığına hücum etm k üçün 1808-ci ilin bütün qışını h rbi hazırlıq görm y başladı. Lakin yazda n z rd tutulmuş yürüş mü yy n s b bl r gör bir q d r gecikdi. N hay t, 1808-ci ilin sentyabrın vv ll rind rus qoşunu İr van s rh ddin doğru h r k t ed r k P mb kd düş rg saldı. Bu x b r yerli halini b rk t şviş salmışdı. Qorxuya düş n ir vanlılar k ndl rini başlı-başına buraxaraq qalalara, lçatmaz dağlara v Araz çayının c nubuna ç kildil r (276,40). S.A.Portnyaginin 1808-ci ilin martında İ.V.Qudoviç gönd rdiyi m ktubda rus qoşunlarının hücumu r f sind xanlıqda baş ver n hadis l ri daha traflı t svir etmişdi. O, halinin qala v dağlarda gizl ndiyini qeyd ed r k açıq yazırdı ki, s rh dd yaşayan hali İr van qalasına, Z ngibasar halisi Qaraqala qalasına, G rnibasar h lisi is İmamverdi qalasına sığınmışdı (326,453-454). Öz növb sind İr van hakimi Hüseynqulu xan mü yy n müdafiy t dbiri gör bilmişdi. O, İr vanda hakimiyy t g l n kimi, qalanın müdafi sini gücl ndir r k, Z ngi çayından başlayan qala trafında olan x nd yi daha da d rinl şdirmiş v qalanın qarnizonunu lav qoşunla artırmışdı (361,232; 326,456). Fransız müh ndisl ri buraya g ldikd n sonra İr van qalası Avropa qaydasıil möhk ml ndirilmişdi. Bunun şahidi olan qraf Qudoviç yazırdı: «İr van

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

qalası Avropa h rbi qaydaları üzr möhk ml ndirilmiş, iki divarı, x nd yi v torpaqdan düz ldilmiş s ddi vardı. T p nin üstün   vv ll r burada yerli h rbiçil r t r find n t tbiq edilm y n kirteçl işl y n toplar qoyulmuşdu. İr vanlılar fuqas bombalarından istifad edirdil r ki, bu da fransız müh ndisl rinin f aliyy tinin b hr sidir» (106,254). İr van qalasının h rbi c h td n möhk ml ndirilm sind fransız müh ndisl rind n başqa rus qoşunundan qaçmış podpolkovnik Koçnev d f al iştirak etmişdi (326,463). Bundan lav , Hüseynqulu xan öz mlakının t hlük sizliyinin d qayğısına qalmışdı. Xan mülkiyy tinin böyük v qiym tli hiss sini Xoya gönd rmiş, az bir hiss sini arvadı il birlikd İr vanda saxlamışdı (326,462-463). Bu vaxt şah qoşununun bir hiss si İr van yaxınlığında Şorlu k ndind düş rg salmışdı. Xanın mri il rus qoşununun h r k tini izl m k üçün 600 n f rlik İr van süvari d st si Abaran düzünd , 15 n f rd n ibar t süvari d st is Sudak nd k ndind keşik ç kirdi. li silah tutan yerli hali orduya c lb olunurdu. Hüseynqulu xan k ndl r adamlar gönd r r k silahlı qüvv toplamağa başlamışdı. Onun 6000 silahlı süvari d st si vardı. Xan maldarlıqla m şğul olan kürdl ri d öz t r fin ç km y c hd göst rdi. Lakin onların r isi Hüseyn ağa vv l razılıq vers d , sonradan gözl m k mövqeyind qaldı. O, qalib g l n t r f qoşulmaq niyy tind idi (326,453-454). H tta Abbas Mirz 4000 süvari d st il Xoydan Naxçıvana g l r k burada duş rg salmışdı. Hüseynqulu xan şahzad il   laq yaradaraq rus qoşununun P mb y g lm si haqqında onu m lumatlandırmışdı (326,453-454).

Qraf Qudoviç P mb k v Şuragöld lazımi q d r qüvv saxlayaraq sentyabrın 25-d 6 minlik qoşun v 12 top il İr van qalasına doğru h r k t etdi (304,412). Başqa bir m lumata gör , rus qoşunu 240 zabit hey tind n v 7506 sıravi sg rd n ibar t olmuşdu (150,20). Rus komandanlığı şah qoşunun diqq tini İr vandan yayındırmaq üçün Naxçıvana da hücum planı hazırlamışdı. Bu planı Qarabağda T rt r çayı sahilind dayanmış general Nebolsin icra etm li idi. Onun s r ncamında 78 zabit v 3062 sg r vardı. Bu qoşuna Ş ki hakimi C f rqulu xanın d st si d qoşulmuşdu (276,240).

Sentyabrın 26-da rus qoşunu dağıdılmış Abaran k ndin g lib çatdı. Onların h r k tini izl y n 500 n f rlik İr van d st si kin sah l rini v bir neç k ndi yandıraraq döyüşsüz geri ç kildi. Düşm n qüvv l rinin yaxınlaşdığını eşid n Hüseynqulu xan 5000 qoşunla onları s rh dd qarşılamağı q rara aldı. Sentyabrın 29-da şt r k (Qarababa-E.Q.) k ndind ir vanlılarla rus qoşununun ön d st si arasında döyüş baş verdi. Döyüşd Hüseynqulu xan m ğlub olaraq qoşunu il geri ç kildi. S h ri günü rus qoşunu Eçmi dzin doğru h r k t ed r k müqavim tsiz onu l

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

keçirdi. Rus qoşununa r ğb t b sl y n erm nil r onları t nt n il qarşıladı (105,243).

Rus qoşuni il ilk döyüşd m ğlub olan Hüseynqulu xan İr van qalasına ç kilmişdi. Lakin o, burada çox l ngim di. Rus qoşunu g l n q d r qardaşı H s n xanı iki minlik İr van qoşunu v şahzad t r find n burada saxlanmış bir d st şah qoşunu il qalada saxlayaraq, qalan qoşunla G rni çayını keç r k Vedi d r sin ç kildi (105,244).

İki gün Eçmi dzind dinc ldikd n sonra qraf Qudoviç yüks k rütb li zabitl ri, artilleriya hiss l rini v ağır rzaq arabalarını bir d st qarnizonla burada saxlayaraq, İr van qalasına doğru h r k t etdi. Oktyabrın 3-d rus qoşunu Z ngi çayını keç r k İr van qalasını mühasir y aldı (307,244). İlk növb d qraf Qudoviç qalanı döyüşsüz t slim etm k üçün komendant H s n xana v sakinl r h d -qorxulu m ktublar gönd rm y başladı. O, oktyabrın 4-d qala sakinl rin b yannam gönd rdi. Rus qoşunlarının baş komandanı b yannam d ir vanlıları müqavim tsiz t slim olmağa çağıraraq, özl rinin v mlaklarının toxunulmazlığına söz verirdi. Müqavim t göst r c kl ri halda is onlara aman verilm y c yi il h d l yirdi. Qraf Qudoviç lovğalanaraq yazırdı: «İr van halisi! Siz İr van qalasının vv lki müv ff qiyy tsiz mühasir sind n ibr t götürm yin. Onda v ziyy t başqa idi, indi tamamil başqadır. Onda qoşuna h rbi sah d t crüb si olmayan g nc generallardan knyaz Sisianov başçılıq edirdi. İndi xoşb xt m ki, 30 ild n çox güclü rus qoşununu idar ed n m n, böyük imperatorun m ğlubedilm z qoşununa burada komandanlıq edir m. Bundan lav , vv lki İr van mühasir sind müqayis siz çox az qoşun vardı, indi is m nim o q d r qoşunum var ki, n inki qalanı m hv ed r m, h m d bütün İrandan keç r m» (327,237-238). Bel bir m ktub oktyabrın 17-d qalanın komendantı H s n xana da gönd rilmişdi. M ktub h m h d l yici, h m d şirnikl ndirici xarakter daşıyırdı. Qraf Qudoviç m ktubda qala müdafi çil rinin çıxılmaz v ziyy td olduğunu, rus qoşununun Hüseynqulu xanı m ğlub etdiyini, onlara köm k g lm y c yini bildir r k H s n xandan qalanı t slim etm sini t l b edirdi. O, qalanın könüllü t slim olacaqı t qdird qarnizonun mane siz Arazın o tayına geri ç kilm sin icaz ver c yin , halinin mlak v mülkiyy tin toxunulmayacağına söz verirdi v eyni zamanda xanı inandırmağa çalışırdı ki, guya qaçıb gizl nmiş bütün İr van halisi Rusiya imperiyasının t b liyin keçm k ist yir. Daha sonra o, xanı şirnikl ndirm k üçün yazırdı: «…Lakin siz hörm tli komendant, g r qala qarnizonu il birlikd İrana ç kilm k arzusunda olsanız siz s rb stlik veril c k. g r qalmaq ist s niz m n böyük imperatorun adından sizi hörm tl bütün hüquq v mlakı il

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

İr van qalası v ş h rind n başqa bütün xanlığın hakimi t yin olunacağınıza söz verir m» (276,240).

Lakin H s n xanın noyabrın 21-d Qudoviç gönd rdiyi m ktubunda onun yazdıqlarının yalan olduğunu bildir r k istehzalı t rzd bildirirdi: «T l b edirsiniz ki, İr van qalasını könüllü t slim ets m, v zind İr van xanlığını m n ver c ksiniz. g r bu cür m l yaxşıdırsa onda siz böyük İran hökmdarına qulluq etm y razı olsanız v zind İr van, T briz v başqa çox şey alarsınız. … Siz yazırsınız ki, işi halinin qırılmasına g tirib catdırmayım. Bütün al m m lumdur ki, bunun s b bkarı siz olacaqsınız… Sonra yazırsınız, bütün İr van halisi v Hüseyn ağa başda olmaqla kürdl r sizin yanınıza g lib, çox yaxşı v çox c b. Onda bütün İr van halisi siz t slim olmaqa razıdır. halini idar etm k üçün ona sahib olmaq lazımdır. Sonra yazırsınız ki, çoxlu qoşununuz var, kim hökmranlıq bacarırsa onun qoşunu çox olmalıdır v başqalarının da bel çox qoşunu var». Daha sonra xan m ktubda qalanın güclü qarnizona v üç illik rzaq ehtiyatına malik olduğunu yazaraq onu t slim etm y c yini bildirirdi (326,473).

Hüseynqulu xan geri ç kil rk n qoşunun sayı 2000 n f rd n ibar t olmuşdu. O, İr vandan 30 verst aralıda yerl ş n Kiçik Vedi qalasında düş rg salmışdı. H min vaxt gürcü şahzad si Aleksandr Mirz d da burada idi (326,463). Xanın m qs di k nardan q fl hücumlarla rus qoşununu çaşbaş salmaqla, onların m qs dini qalanın mühasir sind n yayındırmaq idi. Bel bir planın rus qoşunu üçün çox qorxulu olduğunu d rk ed n Qudoviç general mayor Portnyagini bir d st qoşunla Hüseynqulu xanı t qib etm y gönd rdi. Lakin Hüseynqulu xan döyüşd n yayınaraq Arazın c nubuna ç kildi. (307,244).

İr vanlıların t slim olmayacağını anlayan rus komandanlığı qala trafı strateji h miyy tli nöqt l ri tutmaq üçün qoşunu bir neç d st y böldü. Qraf Qudoviçin göst rişin sas n, oktyabrın 7-si gec polkovnik Simonoviçin başçılığı il qoşunun bir hiss si qalanın şimal t r find yerl ş n Topbaşını, Borşovun d st si Z ngi çayını keç r k qalanın c nub-q rbind yerl ş n Maxt p kurqanını, mayor Buxvostovun d st si is qalanın c nub ş rqind yerl ş n, trafı bağlarla hat olunmuş Müx nn t kurqanını l keçirm li idi. Yerli halinin müqavim tin baxmayaraq oktyabrın 9-u günortaya yaxın rus qoşunu mri yerin yetir bildi. Qalanı mühasir y alan rus qoşunu onu bombardıman etm y başladı (105,244-245; 305,296-297).

Araz çayının c nubuna ç kil n Hüseynqulu xan heç d sakit dayanmaq fikirind deyildi. O, d st si il rus qoşununun diqq tini qaladan yayındırmaq üçün onlara q fl t n hücumlar t şkil etm kd davam edirdi.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

H tta xanın d st si qalanın 10 vertliyin q d r g lib çatmışdı. Onun qoşunu rusların yem t darük ed n d st l rini tez-tez narahat edirdi. Hüseynqulu xanın q fl v ehtiyatlı hücumları rus qoşununu t ng g tirmişdi. Qraf Qudoviçin mrin sas n, 15-ci yeger alayından 200 n f r, dörd narva draqun eskadronu v 200 kazak d st si podpolkovnik Podlutskinin başçılığı il Hüseynqulu xanın qoşununu t qib etm y gönd rildi. Onlara general-mayor knyaz Orbeliyaninin başçılığı il Kazak, Ş mş ddil v P mb kd n olan az rbaycanlılardan ib r t d st d qoşulmuşdu. Oktyabrın 16-da s h r tezd n rus qoşunu q fl t n G rni çayı sahilind yerl ş n Avşar k ndind mövqe tutmuş Hüseynqulu xanın d st sin v onunla birlikd olan gürcü şahzad si Aleksandr Mirz nin başçılıq etdiyi 2000 n f rlik şah qoşununa hücum etdi. Q fl t n yaxalanmış Hüseynqulu xan qoşunu il vaxtında aradan çıxaraq Arazın c nubuna ç kildi. Podpolkovnik Podlutskinin qraf Qudoviç gönd rdiyi m lumatda bildirirdi ki, bu döyüşd xanın bütün düş rg si, özünün mindiyi atı v yükl dolu 50-d n çox qatırı rus qoşunun lin keçmişdi. Döyüşd xanın qoşunundan 30 n f r ölmüş, 5 n f r yaxın adamı is sir düşmüşdü. (365,496). Lakin qraf Qudoviç H s n xana gönd rdiyi m ktubda bu döyüşd xanın qoşunundan çoxlu öl n olduğunu bildir r k, 60 qatır v 600 qiym tli yükd n ibar t q nim t l keçirildiyini yazırdı (276,239).

Hüseynqulu xanın m ğlub olduqunu eşid n F t li şah Qacar F r culla xanın başçılığı il 5000 n f rlik qoşunu ir vanlıların köm yin gönd rdi. V ziyy t rus qoşunu üçün qorxulu xarakter almışdı. Qraf Qudoviç bu t hlük nin qarşısını almaq üçün general mayor Portnyagini lav qoşunla Podlutskinin d st sin köm y gönd rdi. Qoşuna ümumi r hb rlik etm yi Portnyagin tapşırıldı. Lakin rus qoşunu İr van xanını açıq döyüş c lb ed bilm di. Hüseynqulu xan rusların s bl ri il oynayaraq h r d f açıq döyüşd n qaçırdı. Heç bir yerd müqavim t rast g lm y n general mayor Portnyagin Arazın sol sahilin keç r k Şadlı k ndind düş rg saldı (105,245).

Burada general mayor Portnyagin x b r g lir ki, general mayor Nebolsinin komandanlığı altında olan rus qoşunu artıq Naxçıvan xanlığının razisin hücuma başlamışdı. Bu x b ri eşid n Abbas Mirz 12 top, 60 falkonet malik 3 min piyada v 10 min süvari d st d n ibar t qoşunla oraya t l sdi. 1808-ci ilin oktyabrın 28-d Naxçıvandan 18 verst aralıda yerl ş n Qarababa k ndind polkovnikl r Lisaneviçin v Kotlyarevskinin komandanlığı altında olan rus qoşununun ön d st si il şahzad nin qoşunu arasında döyüş baş verdi. Bu döyüşd şah qoşunu m ğlubiyy t uğrayaraq geri ç kildi. Noyabrın 1-d xanın oğlu Şıx li b yin köm kliyi il rus qoşunu

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

döyüşsüz Naxçıvanı işğal etdi. Bel likl , qraf Qudoviçin planının birinci hiss si h yata keçdi (106,253; 150,216; 305,299-300).

Lakin İr van qalasının mühasir si davam edirdi. H r t r fd n mühasir y alınmış qala güclü top at şin m ruz qalmışdı. Top at şi n tic sind iki qüll sıradan çıxmış, qalanın divarlarına z r r toxunmuş v qalada yanğın baş vermişdi. Lakin buna baxmayaraq, ir vanlılar t slim olmaq niyy tind deyildi. Bel olduqda rus komandanlığı qalanı işğal etm k üçün son t dbir l atdı. Rus qoşunu Teymur bulaqdan qalaya ç kilmiş suyun qarşısını k sm kl ir vanlıları susuzluqla t slim olmağa m cbur etm k ist di. Lakin ir vanlılar rusların bu niyy tini vaxtında başa düş r k güclü top at şi altında itki verm l rin baxmayaraq, gec ik n suyu Z ngi çayından götürm y nail oldular (105,246; 305,300).

İr vanlıların inadkarlığını gör n Qudoviç qala komendantı H s n xanla yenid n danışıqlara başladı. Qraf m ktubunda yen d , vv lki ş rtl ri ir li sürür v qalanın t slim olunmasını t l b edirdi (280,249). Lakin bu c hd d heç bir n tic verm di.

Birinci İr van döyüşünd olduğu kimi, güclü müqavim t rast g l n v rzaq çatışmazlığından ziyy t ç k n rus komandanlığı yerli halini yalan v dl rl öz t r fin ç km y c hd göst rdi. Qraf Qudoviç ilk vv l Vedi d r sinin Şadlı halisin müraci t etdi. Hüseynqulu xanın sığındığı h min d r nin sakinl ri xan m ğlub olduqdan sonra bütün mlakı il birlikd Araz çayının c nubuna ç kilmişdi. Baş komandan oktyabrın 8 v 10-da yazdığı m ktublarında rus qoşunlarının tezlikl İr van qalasını işğal ed c yi il öyün r k, Vedi sakinl rin mlakları v mal-qarası il birlikd geri qayıdaraq Rusiya dövl tinin himay sin keçm si üçün müraci t etdi. H tta o, t l s r k rus qoşununun rzaq ehtiyatını t min etm k üçün vedilil rd n 500 xırda v 100 iribuynuzlu mal-qara t l b etmişdi (328,238; 275,239). Lakin vedilil r onun bu m ktublarına m h l qoymadı. Bedilil ri öz t r fin ç km k c hdinin boşa çıxdıqını gör n qraf Qudoviç kürdl rin başçıları Hüseyn b y v Abdulla b yl danışıqlara başladı. Xanlığın razisind yaylaq-qışlaq h yatı keçir n kürdl r rus qoşununun hücumu n tic sind özl rinin t hlük sizliyi üçün Arazın c nubuna ç kilmişdi. Kürd başçılarına yazdığı m ktublarda qraf Qudoviç rus qoşununun acınacaqlı v ziyy tini gizl d r k q l b l ri il öyünür v onları Rusiya dövl tinin himay sin sığınmağa çağırırdı. Lakin bu c hd d boşa çıxdı (277,247; 278,247-248; 279,248; 282,252).

Mühasir nin uzanması qala sakinl rinin v ziyy tini d günü-günd n ç tinl şdirmişdi. Dig r t r fd n, Hüseynqulu xanın rus qoşunu t r find n Arazın c nubuna sıxışdırılması onların xaricd n köm k almaq ümüdünü

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

boşa çıxartmışdı. İr van qalasını bu ç tin v ziyy td n çıxarmaq üçün şah hökum ti fransız agenti Lejarı qraf Qudoviçin yanına gönd rdi. Lejar hücumu dayandırmaq v rus qoşununu İr van xanlığı razisind n çıxarmaq üçün qrafla danışıqlara başladı. Lakin rus komandanlığı şah hökum tinin bu t klifini r dd etdi. Bel likl , fransız agentinin bu missiyası baş tutmadı (106,253).

İr van qalasını mühasir y alan rus qoşununun v ziyy ti d acınacaqlı idi. Havaların soyuması, rzaq ehtiyatının tük nm si v ir vanlıların güclü müqavim ti qraf Qudoviçi son d f qalaya irimiqyaslı hücuma keçm y m cbur etdi. Bu hücum noyabrın 17–si saat 5-planlaşdırılmışdı. Baş komandanlıq qoşunu beş d st y bölmüşdü. Dörd d st müxt lif istiqam tl rd n qalaya q fl t n hücum etm li, Qudoviçin özünün r hb rlik etdiyi beşinci d st is ehtiyatda dayanmalı idi. Bu hücuma 4645 n f r rus qoşunu c lb olunmuşdu (106,253-256). Lakin qala müdafi çil ri rus qoşununun bu planının qarşısını vaxtında ala bildil r. Hücuma keç n rus qoşununu güclü top at şi il qarşılayan ir vanlılar onlara xeyli itki ver r k geri ç kilm y m cbur etdi. Rusların qalaya daxil olmaq üçün düz ltdikl ri n rdivanlar da onların işin yaramadı. Rus qoşununun güclü itki verdiyini gör n qraf Qudoviç hücumu dayandırdı. Bu m liyyat rus qoşunu üçün biabırçılıqla sona çatdı. T kc bu hücum zamanı rus qoşunundan 17 zabit v 269 sg r olmüş, 64 zabit v 829 sg r is yaralanmışdı (106,256). P.Butkov is bu m liyyat zamanı rus qoşununun 1000 n f r yaxın itki verdiyini qeyd etmişdi (84, c.3,s h.390). Hücumun boşa çıxması rusları ruhdan salmışdı. Çıxılmaz v ziyy td qalan Qudoviç İr vandan geri ç kilm y m cbur oldu. Noyabrın 30-da s h r tezd n rus qoşunu İr vanın mühasir sind n l ç k r k geri qayıtdı. Qraf Qudoviç geri ç kil rk n general mayor Nebolsin Naxçıvandan G nc y geri ç kilm si haqqında göst riş verdi. Dekabrın 1-d Naxçıvanda möhk ml n n rus qoşunu da Naxçıvanı t rk etdi (305,304-305). Bel likl , ikinci İr van yürüşü d rus qoşunu üçün müv ff qiyy tsizlikl başa çatdı.

İkinci İr van döyüşünd n sonra baş ver n hadis l r v Gülüstan sülh müqavil si

İkinci İr van yürüşünd rus qoşunlarının biyabırçı m ğlubiyy ti qraf Qudoviçin baş komandan v zif sind n istefa verm sin s b b oldu. 1809-cu ilin fevralın 14-d çarın f rmanına sas n, general A.P.Tormosov baş komandan t yin olundu (76,191; 306,1-2). Yeni baş komandan bu v zif y başlayan kimi, v ziyy ti düzgün qiym tl ndir r k s l finin hücum taktikasından imtina etdi. Eyni zamanda iki dövl tl - h m Osmanlı, h m d

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Qacar dövl tl ri il müharib nin rus qoşunu üçün ağır olacağını d rk ed r k şah hökum til danışıqlara başladı. 1809-cu il iyunun 27-d danışıqlar aparmaq üçün podpolkovnik baron Vrede xüsusi m ktubla T briz gönd rildi. M ktubda Rusiya t r fi yen d , s rh ddin Kür, Araz v Arpaçay çayları boyunca keçm si ş rtil sülh bağlamağa hazır olduğunu bildirirdi (287,686-687). Lakin Qacar İran dövl ti n inki bu t klifl razılaşmadı, eyni zamanda Kartli-Kaxetiyanın da ona m xsus olduğunu bir daha b yan etdi.

M ğlub durumda olmasına baxmayaraq, şah hökum ti müharib ni davam etdirm k zmind idi. 1809-cu ilin martında İngilt r -Qacar dövl ti arasında bağlanan müqavil nin ş rtl rin gör , ingilisl r Rusiyaya qarşı müharib d şaha maliyy c h td n köm k etm yi öhd sin götürmüşdü (163,133). İki ölk arasında ged n danışıqlara ingilisl rin mane olmasına rus komandanlığı da başa düşürdü. General A.P.Tormasovun yazdığına gör , «buna s b b İngilt r dövl tinin şah hökum tin göst rdiyi güclü maliyy d st yi idi. Buna gör d , şah qoşunu bu il d müharib ni davam etdir r k, Gürcüstanın trafındada yerl ş n bütün qonşuları bizim qoşununmuza qarşı qaldırmaqa c hd edirdi» (213,693).

Rus qoşunlarının C nubi Qafqazda müv ff qiyy ti Qacar İran dövl tini buraya lav qüvv l rin gönd rm sin s b b oldu. 1809-cu ilin iyul ayında şahın mrin   sas n, şah qoşunu rus qoşunlarına müxt lif istiqam tl rd n hücum etm k üçün üç d st y bölünmüşdü. Birinci d st Abbas Mirz nin komandanlığı altında Qarabağ istiqam tind hücum etm li idi. İkinci d st y şahın böyük oğlu M h mm d li xan r hb rlik edirdi. Onun d st si İr van xanlıqı razisind n keçm kl P mb k v Şuragöld yerl ş n rus qarnizonlarına hücum etm li idi. Şahın özünün başçılıq etdiyi üçüncü d st   is Göyc gölü trafından keç r k G nc xanlığı istiqam tind n Ş mş ddil v Qazaxa yürüş başlamalı idi. H rbi m liyyatlarda osmanlı paşaları da öz qoşunu il birlikd çıxış etm li idi. Bu m qs dl B yazid v   rzurum trafında on min q d r qoşun toplanmışdı. İki t r fd n rus qoşununa hücum planı ingilis diplomatı Harfort Consa m xsus idi (317,689-690; 306, 4-5).

Bu h rbi kompaniyada İr van xanlığının Qacar dövl ti üçün özün m xsus yeri vardı. Xanlığın n inki h rbi meydan kimi, eyni zamanda şah qoşununu lav qüvv l rl v   rzaqla t min edilm sind   h miyy ti misilsiz idi. Bacarıqlı dövl t xadimi, s rk rd olan Hüseynqulu xan v qardaşı H s n xan şah qoşunu il birl ş r k rusların s rh d m nt q l rin q fl t n hücumlar t şkil ed r k, onlara böyük itkil r verirdi. 1809-cu il iyunun axırlarında şahın böyük oğlu M h mm d li xanın başçılığı il

15.000 Qacar qoşunu İr vana g ldi. Bu qoşunun m qs di ir vanlılarla birl ş r k P mb k v Şuragöld yerl ş n rus s rh d m nt q l rin hücum etm k idi. İr vanda bu qoşun üçün 1000 xalvar, dig r xanlıqlardan is 7000 xalvar rzaq t darük edilmişdi. Bundan lav , Hüseynqulu xan xanlığın taxıl ehtiyatını qorumaq üçün onun qonşu dövl tl r satışını qadağan etmişdi. O, hali arasında yayılan x st liyi b han g tir r k rusların n zar ti altında olan Şuragöl yal tin taxıl ixracını dayandırdi (366,779).

1809-cu il iyulun 16-da İsmayıl b y Damqanlının başçılığı il şah qoşununun üç minlik ön d st si Hamamlı v B yk ndi yaşayış m nt q sind yerl ş n rus qarnizonlarına hücuma keçdi. Lakin bu hücum rus d st si t r find n d f edildi v m ğlub olan şah qoşunu geri ç kilm y m cbur oldu. M ğlubiyy t baxmayaraq, İr van istiqam tind yürüşl r davam etdirilirdi. İyulun 21-d şah qoşunu Nağı b yin başçılıq etdiyi İr van qoşunu il birl ş r k yenid n P mb k v Şuragöl razil rin hücuma keçdi. Lakin bu hücum da baş tutmadı (76,191-192).

Ön d st nin m ğlubiyy tini gör n şahzad İr van süvaril rinin d iştirak etdiyi sas qüvv l rl iyulun 22 v 23-d üç istiqam td P mb k v Şuragöld yerl ş n rus m nt q l rin irimiqyaslı hücum t şkil etdi. Lakin rus komandanlığı müdafi y vaxtında hazırlaşa bilmişdi. Şah qoşununa qarşı general mayor Portnyaginin r hb rliyi altında güclü qoşun çıxarıldı. Görülmüş t dbirl r n tic sind rus qoşunu hücumun qarşısını ala bildi v h tta ks hücuma keçdi. Lakin general mayor Portnyagin bir neç d f şah qoşununa hücum t şkil ets d , onlar açıq döyüş girm kd n ç kindi. M ğlub olmuş şah qoşunu İr vanda yerl ş n Abaran düzünd düş rg saldı. Ruslar is İr van xanlığına yaxın s rh dd güclü d st l r yerl şdirm kl kifay tl ndi (213,693; 306,8).

Şahzad Abbas Mirz nin G nc xanlıqına hucumu da baş tutmadı v İr vana ç kilm y m cbur oldu (306,10). Bel likl , 1809-cu il h rbi kompaniyası şah hökum ti üçün uğursuzluğa düçar oldu.

M ğlubiyy t baxmayaraq, Hüseynqulu xanın d st l ri tez-tez rus qoşununun işğalı altında olan razil r hücumlar t şkil edirdi. Onun göst rişin sas n 1810-cu il iyunun vv ll rind Nağı b yin başçılığı altında iki minlik İr van qoşunu Qazax sultanlığına gönd rildi. Bu yürüşd İr van qoşunu çoxlu xırda v iribuynuzlu mal-qara v atlar q nim t l keçirm y nail oldu. Lakin ir vanlılar bu q l b d n faydalana bilm di. Bel ki, Qazax süvaril rinin köm yi il mayor Corayevin başçılığı altında bir d st rus qoşunu yolda ik n ir vanlılara hücum ed r k q nim tin böyük ks riyy tini geri qaytarmağa nail oldu. Q fl t n hücuma m ruz qalan

Created with
nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

ir vanlılar bu toqquşmada Nağı b yin qardaşı H s n ağa il birlikd 40 n f r q d r adam itirmiş, 1 n f r is sir düşmüşdü (320,478; 367,496).

Qazax yürüşünd n geri qayıdan Nağı b y tezlikl , Hüseynqulu xandan P mb k v Şuragöl hücum etm k üçün yeni göst riş aldı. Lakin İr vanda nam lum s b bd n rzaq ambarı v artilleriyanın yerl şdiyi saray yandığına gör bu hücum baş tutmamışdı (367,496).

Lakin şimal istiqam tind yürüşl r davam edirdi. Abaranda toplaşmış üç minlik İr van qoşunu H s n xanın v Nağı b yin başçılığı il Şuragölün Qarakils k ndind yerl ş n rus qarnizonuna hücum etdi. Bu m liyyatda çoxlu mal-qara q nim t l keçir n ir vanlılar geri dön r k Qara b y v Hüseyn ağaya m xsus Maqizberd k ndind düş rg saldı. Bundan x b r tutan rus komandanlığı 1 topa malik 200 piyada tiflis alayını, podpolkovnik Boqaçevin başçılığı il 100 n f rlik kazak alayını, Budaq Sultanın v oğlu Hamonun başçılığı altında olan Şuragöl d st l ri il birlikd onlara qarşı göndrdi. Q fl t n yaxalanmış İr van qoşunu ld etdikl ri q nim ti ataraq geri ç kildi. Onların şuragöllül rd n l keçirdiyi 1000 baş qoyun, 500 davar geri qaytarıldı. Bu mal-qaranın bir hiss si rus qoşununa paylandı, 250 baş Budaq Sultana, 250 baş is haliy qaytarıldı (367,496; 368,496-497).

İr van xanlığı razisind n bir başa hücumun boşa çıxdığını gör n Qacar İran dövl ti hücumun istiqam tini d yiş r k Osmanlı Türkiy si razisind n keçm kl P mb k v Şuragöl hücum etm yi planlaşdırdı. Bu yürüşd şah hökum ti iki m qs d güdürdü: **birinci,** Qars, B yazid v Axalsıq paşalıqlarından h rbi köm k almaq; **ikinci,** rus qoşununa qarşı üsyan qaldırmış İmeretiya hakimi Solomona köm k etm k (371,725; 306,171).

Rus qoşununa qarşı bütün qüvv l r İr van xanlığı razisind - Abaran düzünd düş rg salmışdı. Qoşun iki d st y ayrılmışdı. S kkiz minlik süvarid n ibar t olan birinci d st y İr van xanı Hüseynqulu xan r hb rlik edirdi. Şahın böyük oğlu M h mm d li xanın r hb rlik etdiyi ikinci d st is 10.000 n f rd n ibar t idi. Lakin şah hökum tinin planlarından x b rdar olan rus komandanlığı bu yürüşü qabaqlamağı q rara aldı. H min vaxt P mb k v Şuragöld yerl ş n rus qoşunlarının sayı is 18 topu olan 3889 n f r çatırdı (369,724; 306,192). Bütün qoşuna general mayor Portnyagin r hb rlik edirdi. Baş komandan A.P.Tormasov şah qoşununun irimiqyaslı hücumunun qarşısını almaq üçün general mayor Portnyagin birbaşa Abarana hücum etm yi mr etdi. Lakin Portnyagin qüvv l rin qeyri-b rab rliyini n z r alaraq buna c sar t etm di (306,192-193).

1810-cu il avqustun vv ll rind İr van xanı Hüseynqulu xan 5.000 qoşunla Osmanlı s rh ddin doğru h r k t etdi. Bu m liyyatda gürcü

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

şahzad si Aleksandr Mirz d iştirak edirdi. Maqziberd k ndind iki minlik kürd v Qara b yin başçılığı il iki yüz qarapapaq d st si ona qoşuldu. Birl şmiş qüvv l r avqustun 11-d Qarsdan 20 verst aralı, Z rişad deyil n yerd düş rg saldı. V dl şdikl ri kimi, burada Hüseynqulu xanın d st sin Qars, B yazid v Axalsıx paşalıqlarının qoşunları qoşulmalı idi. Lakin xan gözl nil n köm yi ala bilm di. Burada bir neç gün qaldıqdan sonra avqustun ortalarında onun d st si Axalsıx qalasına doğru h r k t ed r k, onun yaxınlığında düş rg saldı. Bu x b ri eşid n general mayor Portnyagin Şuragölü hücumdan qorumaq üçün 4 topa malik 140 draqun d st si, 400 n f rd n ibar t saratov atıcı alayı, 100 kazak v qazaxlılardan ibar t azarbaycanlı süvari d st si il Hamamlıdan h r k t ed r k P mb kl Gümrü arasında mövqe tutdu. Lakin onun d st si burada çox qala bilm di. Hüseynqulu xanın İmeretiya çarı Solomona köm k üçün qoşun gönd r c yini eşid n general mayor Portnyagin P mb yi qorumağı polkovnik knyaz Urakova tapşıraraq öz d st sil Arpa çayını keç r k yenid n Hamamlıya qayıdır (371,725; 372,736; 306,194-195).

Bu yerd yişm d n Qacar komandanlığı istifad etm k fikirin düşdü. 1810-cu il avqustun axırlarında Abbas Mirz 15 topa malik 15 minlik qoşunla Naxçıvandan İr vana g ldi (372,736). Osmanlı paşalarını ruhlandırmaq v rusların diqq tini Hüseynqulu xanın qoşunundan yayındırmaq üçün şahzad nin mrin sas n, Abaranda dayanmış M h mm d li xanın d st si P mb y hücum etdi. Lakin knyaz Urakovun d st si bu hücumun qarşısını ala bildi. M ğlub edilmiş şah qoşunu bir neç taxıl z misini m hv ed r k, çoxlu mal-qara q nim t l keçir r k yenid n Abaran düzün qayıdır. General mayor Portnyagin öz d st sil rus qoşununa köm y g l nd , artıq şah qoşunu bu yerl ri t rk etmişdi (374,738; 306,202).

Lakin Hüseynqulu xan rus komandanlığını narahat edirdi v onun h r bir h r k ti daima izl nilirdi. İr van xanı osmanlı paşalarından köm k ala bilm s d , ruslar onun şah qoşunundan lav köm k almaqla daha da gücl n y c yind n ehtiyat edirdi. Rus komandanlığı bunun qarşısını almaq üçün oraya qoşun gönd rm yi q rara aldı. Markiz Pauluççinin r hb rliyi altında 9 v 15-ci yeger alaylarından ibar t 5 topu olan iki batalion, 200 piyada kazak d st si, 100 kazak v 50 az rbaycanlı süvarisi il Axalsıxa gönd rildi (373,737; 306,195-196).

Sentyabrın 1-d markiz Pauluççu d st si il Dmanisid n h r k t ed r k sentyabrın 3-d Axalsıx qalasından 26 verst aralı Qansu deyil n yerd düş rg saldı. O, tezlikl m lumat alır ki, Hüseynqulu xan buranı t rk etm k niyy tind dir. Buna imkan verm m k üçün rus qoşunu sentyabrın 5-i

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

gündüz saat 5-d Qansudan Axalsıxa doğru h r k t etdi. Sentyabrın 6-sı gec saat 3-d polkovnikl r Lisaneviçin v Peçerskinin başçılığı il iki d st y bölünmüş rus qoşunu q fl t n Hüseynqulu xanın qoşununun yerl şdiyi düş rg y hücuma keçir. Yuxuda ik n yaxalanmış birl şmiş qoşunlar bu hücumdan özünü itirdi. Hüseynqulu xan v gürcü şahzad si Aleksandr Mirz qaranlıqdan istifad ed r k aradan çıxa bildi. Özünü itirmiş qoşunun b zisi öldürüldü, b zisi is gücl qaçaraq canını qurtardı. Lakin s h r açılanda m lum olur ki, rus qoşununun özünün v ziyy ti daha qorxuludur. Çünki gec hücumundan qaçan qoşun bir yer toplaşmağa başlamışdı. Onların niyy ti geri qayıdıb rus qoşununa hücum etm k idi. Dig r t r fd n, Axalsıx qalasından atılan top at şl ri d rus qoşununa t lafat verirdi. Buna gör d , markiz Pauliççi d st si il Axalsıx qalasından 10 verst aralıda olan Qurma körpüy doğru geri ç kilm li oldu. Bu döyüşd Hüseynqulu xanın d st sind n 700 n f r öldürülmüş, min q d r at v saysız hesabsız silah, 4 bayraq ruslar t r find n q nim t l keçirildi. Rus qoşunundan is 4 n f r öldürülmüş, 17 n f r is yaralanmışdı (373,736-737; 306,197-199).

Osmalı razisid n keçm kl P mb k v Şuragöl hücum planı boşa çıxdıqdan sora Hüseynqulu xan Abbas Mirz nin qorxusundan İr vana qayıtmağa ehtiyat etdi. O, d st sil Arpaçayın Araza töküldüyü yerd yerl ş n Hacı Bayramlı k ndind düş rg saldı. Hüseynqulu xan buradan Koroğlu qalasına getm k niyy tind idi (375,743-744; 41,76).

Bu vaxt Hamamlı döyüşünd m ğlub olan şah qoşunu Abbas Mirz nin komandanlığı altında İr vanda mövqe tutmuşdu. Şahzad qardaşı M mm d li xana qışı burada gözl m y t klif ets d , o bununla razılaşmır v qoşunu il Arazın c nubuna ç kildi. Abbas Mirz is rus qoşununun başsız qalmış İr vana hücum ed c yind n ehtiyat ed r k bir müdd t burada qalmalı oldu. O, burada mövqe tutmasından istifad ed r k müdafi t dbirl rin başladı. Şahzad ingilis müh ndisl rinin köm yi il İr van qalasının müdafi sini möhk ml dirdi. Qalanın müdafi si üçün 5.000 qoşun saxladı. H tta onların rzaq t darükü il d m şğul oldu (376,744). Bundan lav , Abbas Mirz ehtiyat t dbirl rin l atdı. O, ingilis müh ndisl rinin t hriki il İr vana hücum ed rk n qus qoşunlarının sığındıqları Eçmi dzin kils sinin traf hasarlarının sökülm sini mr etdi. Hasarın böyük hiss si şah qoşunu t r find n dağıdıldı. Lakin qışın yaxılaşması, rus qoşunlarının İr vana hücum etm y c yın min olan şahzad burada qalmağı m sl h t bilm di (375,743-744). O, İr vanı t rk etm mişd n vv l, Hacı Bayramlı k ndind dayanmış Hüseynqulu xana geri qayıtmasına icaz verdi. Ona üç d f x b r yollandıqdan sonra xan İr vana qayıtmışdı (376,744).

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Şah qoşunları c nub istiqam tind geri ç kils d , İr van xanı rus qoşununa qarşı mübariz ni davam etdirdi. Hüseynqulu xan İr vana qayıtdıqdan sonra da, osmanlı paşaları il birlikd Şuragöl v P mb y hücum planından l ç km di. O, tezlikl , rzurum hakimi Emin paşa il laq yarada bildi. Hücum planını müzakir etm k üçün onlar arasında görüş t yin edildi. Bu görüş 1811-ci il avqustun 30-da Arpaçayın sağ sahilind yerl ş n Maqizberd qalasının yaxınlığında olmalı idi. Lakin Emin paşa buraya yaxınlaşark n sui-q sd n tic sind öldürüldüyünd n görüş baş tutmadı. N tic d Hüseynqulu xan liboş İr vana qayıdır (306,289).

Şah qoşunlarının G nc , Qarabağ v Şirvana hücumları da heç bir n tic verm di. Qacar qoşunları ilk dövrd ayrı-ayrı c bh l rd müv ff qiyy t qazansa da, sonradan rus qoşunun t zyiql ri n tic sind geri ç kilm y m cbur olmuşdu. M ğlubiyy t m ruz qalan şah hökum ti artıq nüfuz dair sind olan razil ri ld saxlamağa c hd edirdi. Bel razil rd n biri İr van xanlığı idi. Hüseynqulu xan başda olmaqla İr van qoşunlarının v eyni zamanda İr van xanlığının razisind n istifad ed r k şah qoşunlarının tez-tez rus d st l rinin yerl şdiyi s rh d m nt q l rin hücumu rus komandanlığının ks t dbirl r görm sin s b b oldu. 1811-ci ilin payızında rus komandanlığı İr vana gizli ekspedisiya gönd rm yi q rara aldı. Ekspedisiyanın gönd rilm sinin bir neç s b bi var idi. **Birincisi,** şah qoşunlarının Qarabağ, Ş ki, Şirvana olan hücumlardan yayındırmaq v onların bütün diqq tini İr van qalasının müdafi sin yön ltm k; **ikincisi,** İr van halisini qar tçi v dağıdıcı yürüşl qorxudmaqla müqavim tini z ifl tm k idi. Rus komandanlığının verdiyi mr gör , rus qoşunu İr van k ndl rini dağıtmalı, halinin bir hiss sini qıraraq mlakını v mal-qarasını qar t etm li, dig r hiss sini is Kartli-Kaxetiya razisin köçürm li idi. 1811-ci il oktyabrın 27-d baş komandan markiz Pauliççi (1811-ci ilin sentyabrı-1812-ci il fevralı) general mayor Lisaneviç bu haqda yazırdı: «… Xüsus n bu ekspedisiyanı siz h val edir m ki, imkan daxilind dağıntı tör tm kl hali arasında d hş tli qorxu yaratmağa c hd ed siniz v bu ir vanlıların yaddaşında uzun müdd t qalsın. n çox da n q d r mümkündürs daha çox ail sir götürm k v m nim fikirimc s yyar rzaq anbarı yaratmaq üçün lazım olan heç olmasa 4 min mal-qara l keçirm y c hd ed siniz. Bundan başqa, ir vanlılardan pul t zminatı almağı yaddan çıxarmayın» (321,120). Bundan lav , Lisaneviç İr van xanı il gizli sülh danışıqları aparmaq üçün s lahiyy t d verilmişdi. Ona tapşırılmışdı ki, g r xan Rusiya dövl tinin t b liyini q bul ed rs v İr van qalasında rus qoşununu yerl şdirilm sin razılaşarsa onunla gizli laq yaratsın (321,120; 322,121).

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

1811-ci il noyabrın vv ll rind general mayor Lisaneviçin başçılığı altında 4 batalyon v 200 süvarid n ibar t rus qoşunu yürüş başladı. Yürüş gizli h yata keçirilm sin baxmayaraq, ir vanlılar bundan vaxtında x b r tuta bildi. Bu x b r hali arasında b rk vahim yaratdı. Yerli halinin bir hiss si k ndl rini buraxaraq lçatmaz dağlara sığındı, bir hiss si is Arazın c nubuna ç kildi. Rus qoşunu heç bir mane y rast g lm d n 10 günd n sonra Abarana g lib çatdı. Yerli İr van qoşunu Qarasu çayı sahilind rus qoşunu il kiçik toqquşmadan sonra qalaya ç kildi. Lakin general mayor Lisaneviç yürüşü davam etdir bilm di. Şah qoşununun v eyni zamanda Hüseynqulu xanın d st sinin açıq döyüşd n qaçması general mayor Lisaneviçi ehtiyatlı olmağa m cbur etdi. Dig r t r fd n, Hüseynqulu xan vaxt qazanmaq v xanlığı rus qoşunlarının qar tind n qurtarmaq üçün general mayor Lisaneviçin yanına sülh xahişi il adam gönd rdi. Lakin qışın yaxınlaşması, yolların qarla örtülm si, dig r t r fd n ir vanlıların güclü müqavim ti rus qoşununun geri qayıtmasına s b b oldu. Bu yürüşd İr van qoşunundan xeyli adam ölmüş v 17 n f r sir götürülmüşdü. halinin 2 min q d r iri v xırda buynuzlu mal-qarası qar t olunmuşdu. Bundan lav , rus qoşunu t r find n çoxlu pambıq parça, duz, düyü v dig r k ndli m mulatları l keçirilmişdi. Rus qoşunundan da öl nl r var idi (214,121-122; 321,120).

Rus qoşununun İr van xanlığına hücum etm kl hali arasında vahim yaratmaq ist yi heç bir n tic verm di. Çox keçmir ki, Hüseynqulu xan Şuragöl iki d st gönd rdi. 1500 n f rd n ibar t birinci d st 1812-ci il oktyabrın 6-sı s h r saat 8-d B yk ndin hücum etdi. Bu d st nin m qs di burada yerl ş n rus m nt q sin hücum etm kl b rab r, tarlalarda işl y n halini sir olmaq v mal-qaranı sürüb aparmaq idi. Lakin bundan vaxtında x b r tutan B yk ndind yerl ş n tiflis piyada alayının mayoru Filipoviçin başçılığı il rus qoşunu bu hücumun qarşısını ala bildi. Güclü at şl qarşılanan İr van qoşunu 20 n f r itki ver r k geriy ç kildi (378,676).

500 n f rd n ibar t ikinci d st is rus qoşunun at sürüsünün v yerli halinin mal-qarasının örüş yeri olan Hamamlıq yaxınlığında yerl ş n d r y hücum etdi. Sonra h min d st Saraylı dağında gizl n r k, günorta Hamamlıdan Qarakils y rzaq dalınca ged n rus d st sin q fl t n hücum etdi. Lakin top at şi n tic sind onlar geriy ç kildi. Bu hücumda ir vanlılar 5 n f r itki verdi. İr van qoşunun tez-tez hücumlarından ehtiyat ed n rus komandanlığı Şuragöl v P mb kd yerl ş n rus qoşununu lav 1000 n f r d st gönd rm kl möhk ml ndirdi (378,676).

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Bir neç günd n sonra şah qoşunu üç t r fd n Şuragöl v P mb y yenid n hücuma keçdi. Lakin bu hücum da general mayor Lisaneviçin komandanlığı altında rus qoşunu t r find n d f edildi (380,678).

İr van qoşunu ayrı-ayrı istiqam tl rd hücumlarnı davam etdirirdi. 1812-ci il oktyabrın 8-d bir d st İr van qoşunu Dilican d r sind n keç r k Borçalı razisind yerl ş n M rsı k ndin hücum etdi. Bir çox ail sir edildi v xeyli mal-qara l keçirildi. Bundan x b r tutan general mayor Lisaneviç İr van qoşununu t qib ed r k, yerli qazax v borçalıların köm yi il Q mz ç m nd n keç r k Dilican d r sind onlara çatdı. Döyüş n tic sind ir vanlılar m ğlub oldu v ld olunmuş bütün sir v q nim tl r is geri qaytarıldı (379,677).

İr vanlıların tez-tez rus s rh d m nt q l rin hücum etm si rus komandanlığını yenid n ks t dbirl r görm sin s b b oldu. 1813-cü ilin martında 6 topa malik xeyli rus qoşunu polkovnik Pestelin başçılığı il İr van xanlığı razisin hücuma keçdi. Bu hücum zamanı xanlığın razisin xeyli ziyan d ydi. Lakin ir vanlıların güclü müqavim tini gör n rus qoşunu geri ç kilm y m cbur oldu (326,616).

Şah hökum tinin yerli xanlarla birl ş r k rus qoşununu C nubi Qafqazdan sıxışdırıb çıxarmaq planı boşa çıxdı. Rusiya 1812-ci il mayın 16-da Buxarestd Osmanlı Türkiy sil sülh müqavil si bağladıqdan sonra sas diqq tini C nubi Qafqaza yön ltdi (161,137-138). Bölg d üstünlüyü l keçir n rus qoşununun z rb l ri altında Qacar qoşunu c nuba doğru sıxışdırıldı. 1812-ci il oktyabrın 19-20 günü baş vermiş Aslandüz döyüşü rus qoşunlarının c nuba doğru yolunu açdı (306,465-467). M ğlubiyy t baxmayaraq, Qacar İran dövl ti itirilmiş torpaqların geri qaytarılmasına ümid edirdi. Vaxt qazanmaq üçün şah hökum ti rus komandanlığı il sülh danışıqlarına hazır olduğunu bildirdi. Bu danışıqlarda İr van xanı xüsusil f al idi. Şahın göst rişi il Hüseynqulu xan general Rtişşev sülh xahişi il müraci t etmişdi. H tta o, bu iş erm ni katolikosu Yefremi d qoşmuşdu. 1812-ci ilin noyabrında Hüseynqulu xan rus qoşunlarının baş komandanı Rtişşev (1812-ci ilin fevralı-1816) yazdığı m ktubda sirl rin d yişdirilm si, ticar t karvanlarının mane siz gediş-g lişi ş rtil sülh danışıqlarının başlanmasını t klif etdi. Lakin rus komandanlığı Hüseynqulu xanın şah hökum ti t r find n sülh danışıqlarında s lahiyy tli nümay nd t yin edilm sin şübh il yanaşırdı. Ona gör d , İr van xanı general Rtişşevi inandırmaq üçün ona bir neç d f m ktubla müraci t etmişdi. Hüseynqulu xan eyni zamanda şah sarayı il d laq yaradırdı. Şahın s firi M h mm d V li b y bu m qs dl h m İr vanda, h m d Tiflisd olmuşdu

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

(289,546; 290,547; 291,548; 292,548; 293,548-549). Lakin danışıqlar heç bir n tic verm di.

1813-cü il yanvarın 1-d L nk randa baş vermiş döyüş bu xanlığın işğalı il n tic l ndi (306,487-491; 161,148). Bu hadis d n sonra rus qoşunlarının c nuba doğru ir lil m sind n qorxan ingilis diplomatları şahı sülh danışıqlarına başlamağa m cbur etdi. 1813-cü il yanvarın axırlarında şahın nümay nd si Mirz Ş fi Qacar İran dövl tinin sülh danışıqlarına hazır olduğunu b yan etdi. Uzun danışıqlardan sonra 1813-cü il sentyabrın 27-d Qarabağ xanlığı razisind , Zeyv çayı sahilind yerl ş n Gülüstan k ndind Qacar dövl ti il Rusiya arasında sülh danışıqları başladı. Danışıqlarda şah hökum ti Mirz bdül H s n xan Şirazlı başda olmaqla 354 n f rl t msil olunmuşdu. Rusiya hökum ti t r find n is baş komandan Rtişşev bir qrup nümay nd il iştirak edirdi. İki h ft d n bir q d r çox davam ed n danışıqlardan sonra oktyabrın 12-d Gülüstanda sülh müqavil si bağlandı (419,208-214; 108,736; 143,739-747; 306,506-508; 163,135). Bu müqavil y gör , İr van v Naxçıvan xanlıqlarından başqa bütün Şimali Az rbaycan xanlıqları Rusiya imperiyasının razisin daxil edilirdi. Lakin İr van xanlığı müst qil olsa da, onun b zi razil ri-P mb k, Şuragöl v vaxtil Qarabağ xanlığı t r find n işğal edilmiş Göyç gölünün şimal-ş rq sahill ri Rusiyaya ilhaq edildi (306,507).

2.4. Gülüstan sülh müqavil sind n sonra s rh d x ttinin t yin olunmasında Rusiya il Qacar İranı arasında baş ver n mübahis d İr van xanlığının rolu v yeri

Bel düşünm k olardı ki, Gülüstan sülh müqavil si h r iki dövl t arasında olan düşm n münasib tl r son qoydu. Lakin tezlikl , t r fl r arasında b zi mübahis li m s l l r gör g rginlik daha da artdı. V.Potto haqlı olaraq yazırdı ki, «…1813-cü il oktyabrın 12-d bağlanan Gülüstan sülh müqavil si Rusiya v İran arasında on il davam ed n müharib y son qoydu. Lakin on üç il davam ed n sülh müvv qq ti barışığın ancaq davamı idi. Sakitlik, h r iki ölk arasında b rpa olunmuş zahiri dostluq lam tl ri aldadıcı v ancaq yeni h rbi m liyata başlamaq üçün fürs t idi» (304,1). Narazılığın sas s b bl rind n biri s rh d x ttinin t yin edilm si m s l si üz rind idi. Bura İr van xanlığına m xsus torpaq sah l ri d daxil olduğundan, bu m s l y aydınlıq g tirm k ist rdik.

Gülüstan sülh müqavil sind n sonra m lum oldu ki, s rh d x ttinin t yin edilm sind v b zi razi m s l l rind h r iki dövl t f rqli mövqe nümayiş etdirir. Qeyd etm k lazımdır ki, tarixi d biyyatda razi

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

m s l sind yalnız Qacar İran dövl ti il Rusiya arasında mübahis olduğu qeyd edilir. Lakin m nb l rin t hlili göst rir ki, bu m s l d üçüncü bir t r f- İr van xanlığı da vardı. İr van xanının barışmaz mövqeyi, onun rus komandanlığı v rus s rh d m nt q l rinin başçıları il m ktublaşması, onlara t zyiq göst rm k üçün tez-tez ruslara m xsus göz tçi m nt q l rin hücumu, şah hökum tinin b zi hallarda Rusiyaya güz şt getm si il razılaşmaması bel dem y sas verir ki, Hüseynqulu xan xanlığın müst qilliyini qorumağa çalışmış v h r hansı dövl tin ona m xsus torpaqları bölüşdürm sin razı olmamışdı.

Qeyd etm k lazımdır ki, Gülüstan sülh müqavil sinin ikinci madd si Rusiya il İran arasında t yin edilmiş s rh d m s l sin h sr edilmişdi. H min madd d müxt lif razil r t svir edildiyind n, biz burada yalnız İr van xanlığı t r find göst ril n s rh d m s l l rin toxunacağıq. Burada s rh d x tti bel mü yy n olunmuşdu: «… Ümumrusiya imperiyası il İran dövl ti arasında s rh d aşağıdakı x tt üzr olacaqdır: Adambazardan başlayaraq düz x ttl Muğan düzünd n keç r k Araz çayında Yeddibulaq b r sin q d r, oradan Araz boyu üzü yuxarı, K p n kçayın ona töküldüyü yer q d r, daha sonra K p n kçayın sağ t r fil Mehri sıra dağlarına v oradan Qarabağ v Naxçıvan xanlıqları arasında x tti davam etdir r k, Alagöz sıra dağlarından Qarabağ, Naxçıvan, İr van xanlıqlarını v G nc xanlığının bir hiss sini birl şdir n D r l y z q d r, sonra oradan İr van xanlığını G nc xanlığının torpaqlarından, h mçinin Ş mş ddild n v Qazaxdan ayıran yerd n Eşş kmeydana q d r v oradan sıra dağlarla Q mz ç m n çayının axını v yolu istiqam tind P mb k sıra dağları il Şuragölün tinin q d r; h min tind n Alagöz dağının qarlı yüks kliyin , buradan sıra dağlarla Şuragöl s rh ddind n M st r v Artik arasından Arpaçay çayına q d r davam edir…» (419,209). Sülh müqavil sinin bu ikinci madd si m hz sonuncu Rusiya-İran müharib sin q d r h ll olunmamış qalmışdı.

Müharib d m ğlub olmasına baxmayaraq, şah hökum ti çox keçm d n Gülüstan sülh müqavil sinin b zi madd l rin yenid n baxılmasını t l b etdi. Buna s b b İngilt r nin ş rq siyas tinin gücl nm si idi. Bel ki, sülh müqavil sind n bir il keçmiş Qacar İran dövl ti İngilt r hökum ti il yaxınlaşdı v 1814-cü il noyabrın 25-d onlar arasında saziş bağlandı. Sazişd n sonra şah hökum ti bu ölk d n maddi v h rbi köm k aldı. H r iki dövl t arasında bağlanan müqavil y sas n, ingilis h rbi müt x ssisl rinin köm yi il Qacar ordusu Avropa h rbi qaydadası il yenid n t şkil edildi (304,2; 163,136). Maddi v h rbi köm k alan Qacar İran dövl ti Rusiya dövl tind n sülh müqavil sinin ş rtl rin yenid n

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

baxılmasını t l b etdi. Bel likl , h r iki dövl t mübahis li razi m s l l rini h ll etm k üçün nümay nd l rini tez-tez m rk z gönd rm y başladı.

İr van xanlığına m xsus Göyç gölünün şimal v ş rq sahill ri, Şuragöl v P mb k razil ri d sas mübahis obyekti idi. Xüsusil , Göyç nin traf yerl ri İr van halisinin mal-qarasının örüş yeri idi. Müharib nin gedişind rus qoşunları bu razil ri işğal ed r k, burada qeyri-qanuni göz tçi m nt q l ri yaratmışdılar. I Pyotrun d nizl r çıxmaq siyas tini davam etdir n Rusiya, Göyç gölün çıxış olan bu yerl ri ld saxlamaq üçün Qarabağa m xsus Qapan v Mehri mahallarını güz şt getm y d hazır idi (174,41-42; 304,12). Lakin ist r Qacar İran dövl ti, ist rs d İr van xanı Hüseynqulu xan bu razil rin rus qoşununun işğalı altında olmasil barışmaq ist mirdi.

Napaleon Fransası il müharib ni yenic başa vurmuş Rusiya ilk dövrl rd bu m s l ni sakit t rzd h ll etm k ist yirdi. Bu m s l ni h ll etm k üçün 1816-cı il mayın 24-d A.P.Yermolov çar t r find n Qafqaz diyarının baş komandanı v eyni zamanda xüsusi t limatla şah sarayına gönd ril n nümay nd hey tinin fövqalad v s lahiyy tli s firi t yin edildi (403,6; 160,1). İr van xanlığının razisi h r iki ölk arasında mübahis obyekti olduğundan A.P.Yermolovun diplomatik missiyası üz rind trafll dayanmaq ist rdik.

A.P.Yermolov 1816-cı il oktyabrın 10-da Tiflis g ldi (403,6). Tiflis g l n A.P.Yermolov ilk növb d h r iki ölk arasında s rh d x ttind ki v ziyy ti öyr nm k üçün baxış keçirm k q rarına g ldi. O, 1816-cı ilin noyabr ayında ober kvartirmeyster (qoşunu rzaqla t chiz ed n h rbi xidm tçi-E.Q.) polkovnik İvanovu L nk ran xanlığına, baş ştabın ştabs-kapitanı Muravyovu Borçalı, P mb k, Şuragöl, Ş mş ddil v Qazağa gönd rdi. Özü is noyabrın 19-da sas s rh d m nt q l ri olan G nc v Qarabağa yollandı. A.P.Yermolov 1816-ci il dekabrın 12-d , İvanov dekabrın 20-d , Muravyov is 1817-ci il yanvarın 7-d Tiflis qayıtdı (403,7). Yeni baş komandanın v s lahiyy tli s firin ilk niyy ti bu s f rd n sonra m lum oldu. A.P.Yermolov bu baxışdan sonra çara gönd rdiyi m lumatda Qacar İranının t l b etdiyi razil ri heç cür güz şt getm yin mümkün olmadığını bildirirdi. Bu m lumat feldeqerol (h rbi v ya hökum t kuryeri-E.Q.) Lanqom t r find n Peterburqa gönd rildi (403,7).

V ziyy ti aydınlaşdırdıqdan sonra nümay nd hey ti 1817-ci il aprel ayında Tiflisd n Tehrana yola düşdü. S fir c nub istiqam tind -İr van, Naxçıvan istiqam tind getm yi q rara almışdı. sas m qs d bu yerl r haqqında k şfiyyat m lumatları toplamaq idi. «Bel likl , Tiflisd n h r k t ed n nümay nd hey ti aprelin 22-d Qarakils y g lib çatdı. İki gün

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

burada dinc ldikd n sonra s far tlik Gümrüy doğru h r k t ed r k aprelin 26-da oraya daxil oldu. Burada dinc l n A.P.Yermolov Arpa çayı boyunca keç n s rh ddi müşahid etmiş v burada yerl ş n h rbi hiss nin v ziyy ti il tanış olmuşdu. Bir neç gün burada qaldıqdan sonra nümay nd hey ti İr vana doğru h r k t ed r k aprelin 30-da s rh ddi keçir. İr van razisind s firi T briz sarayının pişxidm ti Qulam li b y, N z r li b y, onun dayısı Urmiya hakimi sg r xan qarşıladı. S far tliyi m rk z q d r müşay t etm k üçün onlar şah t r find n gönd rilmişdi. Tezlikl , onlara kiçik süvari d st sil İr van xanının kür k ni Sübhanqulu xan da qoşuldu. O, Hüseynqulu xanın m ktubunu Talında A.P.Yermolova t qdim etdi. Buradan Eçmi dzin h r k t ed n s fir mayın 3-d İr van qalasına döğru h r k t edir. Yolun yarısında İr van xanının qardaşı H s n xan 6 minlik qoşunla onların qarşısına çıxdı v ir vanlılar t r find n t m-taraqla, müsiqi il qarşılandı. Bel likl , İr van qoşunlarının müşay ti il ruslar İr vana doğru h r k t edirl r. Hüseynqulu xan bir neç yaxın adamı v mühafiz çil rin müşay til A.P.Yermolovu qaladan 1,5 verst aralıda qarşıladı. Mayın 5-d xan ş xs n A.P.Yermolovun ş r fin nahar da t şkil etdi (403,12-13). Bir neç gün İr vanda qaldıqdan sonra mayın 7-si s h r saat 9-da nümay nd hey ti buradan c nuba doğru h r k t edir. Müxt lif ş h r v k ndl rd n keç n nümay nd hey ti iyulun 26-da şahın dinc ldiyi Sültaniy ş h rin g lib çatır. 1817-ci il iyulun 31-d v avqustun 3-d şahın q bulunda olan s fir, avqustun 29-da geri qayıdır. O, geri qayıdark n T brizd Abbas Mirz nin qonağı olmuşdu. Burada İr van xanı Hüseynqulu xan da iştirak etmişdi. Sentyabrın 29-da T brizi t rk ed n s fir yenid n g ldiyi istiqam tl h r k t ed r k Tiflis qayıdır (403,32-35).

A.P.Yermolovun başçılığı il Tehrana gönd ril n nümay nd hey ti mübahis li m s l l rin h llind şahla razılığa g l bilm di. Rus qoşunları Göys gölünün şimal v şimal-ş rq hiss sind ki razil ri işğal altında saxlamaqda davam edirdi. Onlar inad göst r r k bu razil ri boşaltmaq ist mirdi. Rus komandanlığının İr vana m xsus torpaqların geri qaytarmaması Hüseynqulu xanın onlarla münasib tl rini pisl şdirmişdi. O, İr van qoşunları il tez-tez rus göz tçi m nt q l rin hücumlar t şkil etm kl onlara t zyiq göst rm k ist yirdi. Ümumiyy tl , Hüseynqulu xanın rus komandanlığı il münasib tl ri h miş g rgin olmuşdu. Bu g rginliyin saxlanılmasında erm nil rin d böyük rolu vardı. Onlar rus komandanlığının diqq tini İr van xanlığına c lb etm k üçün müxt lif hiyl l rl aranı qızışdırırdı. Bel ki, 1822-ci ilin yanvarında Eçmi dzin katolikosu Yefrem Hüseyinqulu xanın ağır vergi siyas tini b han g tir r k Qarabağda yerl ş n Gülüstana g ldi. O, burada dinc l n A.P.Yermolovun

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

q buluna düşm kl xandan şikay t etm k q rarına g lmişdi. Bu erm nil rin növb ti k l yi idi. Erm nil r katolikosun vasit sil baş komandanın diqq tini İr van xanlığına yön ltm k ist yirdi. Lakin baş komandan şah hökum t il münasib tl ri g rginl şdirm kd n ehtiyat ed r k katolikosu q bul etm di, kils nin pis v ziyy t düşm sind onun özünü günahlandıraraq geri qayıtmasını m sl h t gördü. Lakin Yefrem xanın qorxusundan Eçmi dzin qayıtmadı v 1822-ci il iyunun 20-d katolikosluqdan l ç kdi. Bu x b r Hüseynqulu xanı b rk q z bl ndirdi v katolikosun geri qayıtmasını t l b etdi. Onun geri qayıtmadığını gör n Hüseynqulu xan h m Eçmi dzin , h m d s rh dd yerl ş n rus qoşunlarının göz tçi m nt q l rin hücumlar t şkil etm y başladı. Rus komandanlığı Abbas Mirz d n bu cür halların dayandırılmasını t l b etdi. Şahzad is cavabında bildirir ki, ksin bizim t b l r rus qoşunu t r find n talana m ruz qalır. O, bunun s b bini d qiq s rh ddin t yin olunmamasında görürdü (151,555-557).

Hüseynqulu xanın geri ç kilm m si v s rh dd yerl ş n rus göz tçi m nt q l rin t zyiql rin gücl nm si rus komandanlığını güz şt getm y m cbur etdi. N tic d , 1821-ci ild İr van halisin Göyç nin onlara m xsus örüş yerind mal-qara otarmağa icaz verildi (300,65). Bundan lav , A.P.Yermolov İr van xanlığı t r find n s rh d x ttinin t yin edilm sin razılıq verdi. Bu m qs dl danışıqlar aparmaq üçün T briz hakimi F t li xan şah t r find n Tiflis gönd rildi. Danışıqlar zamanı Rusiya t r fi b zi razil r iddiasından l ç km li olmuşdu. Bel ki, rus komandanlığı n inki Göyç trafını, h mçinin Arpa çayı t r fd n Abarana m xsus Karvansara k ndind n Şuragöl uzanan razil ri d t l b edirdi. F t li xanın birinci misiyyası zamanı ruslar ikinci t l bd n l ç km y m cbur olmuşdu (297,41-42).

1823-cü ild h r iki dövl tin nümay nd l rid n ibar t komissiya t şkil edildi. Rusiya t r find n bu komissiyaya general-mayor Yermolov v polkovnik Ağab y Sadıqov, İran t r find n is Mirz M h mm d li Mustafa, Hüseynqulu xan daxil idi. (176,1). S rh d x ttinin t yin edilm sind Hüseynqulu xan, onun qardaşı oğlu v kür k ni Sübhanqulu xan xüsusil f allıq göst rmişdi. Bu m s l ni h ll etm k üçün nümay nd l r Qarakils k ndind v Göyç trafında görüşmüşdül r. Lakin beş ay davam ed n bu m liyyat müv ff qiyy tsizlikl başa çatdı. Rusiyanın Göyç gölünün şimal v şimal-ş rq hiss l rini güz şt getm m si üzünd n s rh d x ttinin t yin olunması yarımçıq qaldı. (176,7-46; 304,14-16; 151,557).

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Lakin 1825-ci ilin martında danışıqlar yenid n b rpa olunndu. F t li xan martın vv ll rind ikinci d f şahzad t r find n Tiflis gönd rildi. Danışıqlar zamanı A.P.Yermolov bir daha Qarabağ xanlığına m xsus Mehri v Qapan razil rini güz şt getm kl Göyç gölü trafındakı razil ri Rusiyaya verilm sini t l b edir. Bel likl , t r fl r razılığa g l bilir v 1825-ci il martın 28-d F t li xanla general-leytenant Velyaminov arasında akt t rtib edildi. Akta gör , t r fl r arasında s rh dd x tti bel mü yy n olunmuşdu: «Rusiya imperiyasını İran dövl tind n ayıran s rh dd x tti, Qars çayının m ns binin ks t r find yerl ş n Arpaçay çayının sol sahilind n başlayaraq, dağıdılmış Daşqala qalasından v oradan düz dağıdılmış Söyütlü k ndi istiqam tind Balıqçay çayını düz x ttl k s r k, bu nöqt d n Balıqçay çayının sağ sahili boyunca Alagöz dağının zirv sin d k uzanır;

Balıqçay çayı özünün kifay t q d r böyük m saf li axını v oradan ç kil n Adyaman arxı il İranla s rh d olacaqdır. Lakin Şuragöl dair sinin tarlaları Balıqçay çayı il suvarılanda, onun qarşısı alınmamalı, vv lki v ziyy tind qalmalıdır. Cünki İr van xanlığı razisind yerl ş n k nd üçün Adyaman arxı kifay tdir;

Sonra s rh d x tti Alagöz dağının zirv sind n sıra dağlarla Calagöl gölün , sonra gölün yaxınlığından keç r k dağıdılmış Mir k k ndin , oradan Qaraboğaz dağının D v boynu yüks kliyin doğru, Qaraboğaz dağından P mb k sıra dağlarında D v daş, Maymak, Altındaz, Arxaşan v Qumurlu yüks klikl rini keçm kl , oradan h mçinin Sülumbulak v Ağrıdağ yüks kliyi il Atmeydan v Eşş kmeydanın yanından keç r k Baratg dik yüks kliyin doğru uzanır;

Sonra Baratg dik yüks kliyinin Göyç gölün bitişik yerind n, gölün şimal, şimal-ş rq sahill rind n Böyük Şeytanağac çayının m ns bin v üzüyuxarı Şişqaya, Göyç , Ağcaqum v Urumbasar kimi yüks klikl ri olan sıra dağlardan keç r k çayın sağ sahili il onun m nb yin q d r;

Bu yüks klikd n düz x ttl dağıdılmış Zod k ndin , oradan Gil, Surfa saylarını düz k s n v Başk nd çayının sağ sahili il dağıdılmış Başk nd k ndin v yaxud Çınqılk nd k ndin doğru, Allahver r dağından keç r k düz Bağlamış gölün ged n yolla, bu k ndd n dağılmış Daşk nd k ndin , oradan göl tökül n çayın sağ sahili il Qaraqaş çayının zirv sin q d r, oradan Sarıyar, S rç li sıra dağlarına v D v göz dağına q d r: daha sonra Bazarçay çayının sol sahili boyunca Kisir dağının t kl rin v onun zirv sin , h min zirv d n Keçbek, Araxlı, Alkarvansaray, Salvortyurt, Kabarg dik, G dik, Ağrı, Sarımsaxlı sıra dağları il , Sarımsaxlıdan Badji

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

dağından keçm kl Qapıcıq dağına, Oxçu çayının axdığı sıra dağlardan, başlanğıcını götürdüyü Qaraund r v Ağlıd r d r l rin q d r.

Daha sonra Qapıcıq dağının zirv sind n Ağlıd r d r sind n axan çayın sol sahili il Oxçu k ndin q d r v sonra Qapançay v yaxud Çuğundur çayının sağ sahili il onun Tir yaşayış yeri yaxınlığında Araz çayına töküldüyü yer v oradan Şabadin, Gecalan, Oxçu k ndl rin q d r. Ümumiyy tl , Qapançay v yaxud Çuğundur çayının sol sahilind yaşayan hali Rusiyaya, sağ sahilind yerl ş nl r is İrana m xsusdur» (63,53-56). Aktdan görünür ki, bu d f şah hökum ti birinci s rh d x ttinin ç kilm sind mübahis y s b b olan razil ri Rusiyaya güz şt getmişdi. Bu s n d Hüseynqulu xanı b rk q z bl ndirdi. O, bu razil rin İr van xanlığına m xsus olması haqqında baş komandana xüsusi m ktub yazaraq narazılığını bildirmişdi. İr van xanı narazılığını m ktubda bel ifad edirdi: «H r şeyd n vv l, Rusiya hökum tinin müh ndisl ri göst rirl r ki, guya Göyç gölünün ş rq sahill ri G nc v Qarabağ xanlıqlarının s rh dind dir. Bilm lisiniz ki, D r l y zd n Eşş kmeydana q d r razi, h mçinin İr van s rh di sülh müqavil sind G nc v Qarabağ xanlıqları il qarışdırılıb. Lakin ld olunan s n dl rd (q bal), h mçinin vv lki şahların f rman v   mrl rin gör , Göyç nin trafında yerl ş n torpaqlar İr van ağaları t r find n alınıb-satılırdı. V ziyy t bel dir v siz göst rirsiniz ki, guya Göyç v Abaran s rh din heç bir iddianız yoxdur, Mehri v Qapanı ld etm k ist yirsiniz. Bu m qs dl siz b yl rb yi F t li xana elan etmisiniz ki, « g r Abbas Mirz Göyç nin ş rq t r fini biz güz şt ged rs , biz d Mehri v Qapandan imtina ed c yik». Bu m s l h ll edilm miş qaldı. F t li xan ikinci d f sizin yanınızda olanda, danışıqlarda Şeytanağacdan G dikbarata q d r razini t l b etm kl , Gil razisinin bir hiss sini güz şt ed r k burada siz m nt q yaratmaq ist yirsiniz (294,891). Hüseynqulu xan n inki, rus komandanlığına etiraz etmiş, eyni zamanda bu razil rin İr vana m xsusluğu bar d şah hökum tini inandıra bilmişdi. Rus s rh d qoşunlarının başçısı knyaz Sevarsamidze 1825-ci il avqustun 26-da general leytenant Velyaminova göndrdiyi raportda yazırdı ki, «S rdar İr vana gedib, şahın razılığı il Abbas Mirz d n Göyç nin şimal ş rq sahill rinin Gild n Meydana q d r onlara qalması haqqında raqam alıb v yazır ki, s rdar burada halini m skunlaşdırmağa t l ssin. S rdar oraya köçkünl r gönd rm yi mr etmişdi. Gild n Şeytanağaca q d r olan razini Nağı xana, Meydandan Balıqçaya q d r razini is İsmayıl ağaya vermişdi» (383,51-52). H tta knyaz Sevarsamidze xana m ktub gönd r r k öz narazılığını bildirmişdi.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

slind xanı bu iş m cbur ed n rusların öz h r k ti idi. Çünki ruslar onlara m xsus olmayan razil rd qeyri-qanuni tikintil r aparırdılar. Bu Hüseynqulu xanın knyaz Sevarsamidzey gönd rdiyi m ktubun m zmunundan aydın olur. O, yazırdı: «Sizin m ktubunuzu aldım v m zmunu il tanış oldum. Yazırsınız ki, m nim mriml bizim göz tçi d st miz sizin göz tçi d st nizi Gild n qovub. Sizin kimi yüks k alinin bel yazması m ni t ccübl ndirdi. Çünki Rusiya dövl tinin s lahiyy tli nümay nd l ri t r find n t sdiql nib ki, Göyç nin ş rq hiss si İr vana m xsusdur v siz ali m qam bir neç d f m n yazmısınız ki, sizin göz tçil r Poluxludan balıq tutduqlarına gör , bizim m murlar onlardan vergi almasınlar. Siz hörm tim gör , güz şt getdim. İndi hansı s b b gör , siz Gil v Poluxluya adam gönd r r k tikinti işl ri aparırsınız?. g r h min yerl rd sizin göz tçi d st niz yerl ş rs bizim t r fimizd n heç bir t zyiq ola bilm z. Lakin s rh dd n h r hansı bir s b b keçm y icaz ver bilm r m (298,52). İr van xanının bu h r k tl ri rus komandanlığını bir q d r güz şt getm y m cbur etmişdi. Çünki xanın m ktubundan sonra rus komandanlığı ir vanlılara Göyç   trafında mal-qara otarmaq üçün icaz verilmişdi. Fürs td n istifad ed n Hüseynqulu xan bu razil rd möhk ml nm y q rara aldı. Burada yaşayış üçün yeni-yeni m sk nl r saldırdı, Qarapapaq tayfasını bura köçür r k, onlara kin km l ri bar d göst riş verdi. N tic d , rus göz tçi m nt q l ri buradan sıxışdırılmağa başlandı (151,558).

Hüseynqulu xan n inki s rh d m nt q l rind halini m skunlaşdırmış, eyni zamanda rus qoşunları t r find n ola bil c k hücumun qarşısını almaq üçün h rbi d st l r d yaratmışdı. Veril n m lumata gör , Göyç   trafına g l n İr van xanı qoşunun t şkili il m şğul olmuşdu. O, darbaxt, sultan, yüzbaşılar t yin edir v onlara h diyy l r verm kl silah v minikl rinin qayğısına qalmasını tapşırırdı. N tic d , s rh d x ttind 200 nizami piyadadan v 800-d n çox süvari d st d n ibar t qoşun t şkil edildi. H r gün bu qoşun yeni-yeni adamlar hesabına daha da artırılırdı (382,45-46).

Onun bu h r k ti şah hökum ti t r find n razılıqla qarşılandı. H qiq t n d , Hüseynqulu xan rus göz tçi d st l rini Gild n, Göyç gölünün trafından v Seytanağacdan sıxışdıraraq, bu razil rd yaşayış m sk nl ri yaratmışdı. General Velyaminovun 1825-ci il sentyabrın 25-d Abbas Mirz y yazdığı m ktubda xanın bu h r k tl rini qeyd ed r k öz narazılığını bildirm kl yanaşı, guya bu torpaqların Gülüstan müqavil sin   sas n ruslara m xsusluğunu bir daha iddia etmişdi (299,60-61). Abbas Mirz is general Velyaminova yazdığı m ktubda onun iradının sassız

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

olduğunu, ksin bu torpaqların müqavil y sas n şah hökum tin m xsusluğunu bildirmişdi. O, yazırdı: «Rusiya dövl tinin s rh d r isl ri İran hökum ti sarayında saxlanılan general Yermolovun m ktubuna v rus komisarlarının t rtib etdiyi x rit l r sas n b zi razil ri ist yirl r. g r ali İran dövl ti t r find n sizin dövl t razi güz şt edils onda göz tçi m nt q si yaratmalısınız. Lakin o dövl t t r find n siz bu icaz verilm yib, öz-özün göz tçi m nt q si yaratmaq sülh müqavil sin ziddir. M n t ccüb edir m ki, Rusiya hökum tinin m murları sülh müqavil sinin ksin olaraq bel h r k t c sar t edirl r…» (174,62-63). S n dl rd n göründüyü kimi, h r iki t r f yazdıqları m ktublarda bir-birini günahlandıraraq mübahis li razil rin onlara m xsus olduğunu sübut etm y çalışırdılar.

Lakin rus komandanlığının, s rh d qoşunları r isl rinin m ktublarında bu razil rin rus qoşunu t r find n qeyri-qanuni z bt edilm si, hadis l ri bil -bil qızışdırmaları açıq bildirilmişdi. 1823-cü ilin dekabrında birinci s rh d x ttinin t yin edilm sil bağlı keçiril n m liyyatda general-mayor Yermolov v polkovnik Ağab y Sadığovun baş komandan A.P.Yermolova yazdıqları hesabatda etiraf edirdil r ki, «o ki, qaldı iranlıların (Hüseynqulu xan-E.Q.) Göyç gölünün şimal v şimal-ş rq sahill ri il birlikd Gil düz nliyini inadla t l b etm l ri, dal tl yada salmaq lazımdır ki, şah hökum ti bu t l bd haqlıdır. Kifay t q d r halisi olan Gil düz nliyi 70 il bundan vv l İr van xanlığına m xsus olmuşdu» (176,15). Baş komandan A.P.Yermolovun 1825-ci il sentyabrın 13-d general leytenant Velyaminova gönd rdiyi m ktubda da bu m s l trafl t svir edilmişdi. O, yazırdı ki, «…biz m xsus olmayan torpaqlarda halinin m skunlaşmasını qadağan etm y hüququmuz yoxdur. Biz m lum deyil ki, bu mri Abbas Mirz verib. Siz zat-alil ri s rdarın h r k tin onun özbaşnalığı kimi yanaşsanız da, sözl rinizd Abbas Mirz y hörm tl yanaşın. S rh d m s l sinin qurtarmasına q d r v Göyç gölünün trafında yerl ş n torpaqların, biz m xsus dig r torpaqların danışıqlarının getdiyi v dostluq münasib tl rinin yarandığı vaxt Böyük Seytanağac çayının m ns bin q d r yaşayış m sk nl ri salmaq lazım deyil. … Bizim izah etm yimiz baxmayaraq, gözl m k olar ki, iranlılar (ir vanlılar-E.Q.) yaşayış m sk nl ri salmaqda inad ed c kl r. Onda Qazax pristavına yazmaq olar ki, Dilican d r sind göz tçil rin sayını artırsın, yaxınlıqda k nd salsın. O vaxta q d r polkovnik Sevarsamidze qar yağanda Balıqçay çayının trafında bir topa malik 200 piyada sg rd n ibar t göz tçi m nt q si yaratsın. Bel v ziyy td İr van k ndlil rinin h r k ti azalacaq, k ndlil rin özü burada qalmaq ist m y c kdir. g r s rdar biz ehtiraz ets

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

ona cavab verm k olar ki, onlar gölün sahilini v Balıqçay çayının m ns bini tutduğundan, sonrakı torpaqları tutmağa hüquqları yoxdur. S rdar s fehliyind n, özünün qaba v h yasız h r k tind n l ç km y c k. H tta gözl m k olar ki, bizim göz tçi m nt q l rin silahlı hücum mrini versin. H r halda biz narazılığın başlanmasının s b bkarı olmayacağıq. Bel halda ehtiyatla göz tçi m nt q sini Tiflis piyada alayı hesabına gücl ndirm k lazımdır» (174,54-56). S n dd n görünür ki, ruslar özl ri hiyl g rc sin v ziyy ti g rginl şdirir, İr van xanı is özü d bilm d n bu hiyl nin qurbanı olmuşdu.

Rus komandanlığının Göyç trafı torpaqları ld n verm k ist m diyini gör n Hüseynqulu xan ruslara m xsus göz tçi m nt q l rini zor gücün dağıtmaq fikirin düşdü. 1825-ci il noyabrın vv lind ir vanlıların kiçik süvari d st si Göyç trafında yerl ş n rusların göz tçi m nt q sin q fl t n hücum ed r k, burada yerl ş n rus d st sini geri ç kilm y m cbur etdi. Göz tçi m nt q si İr van qoşunu t r find n yandırıldı. Lakin A.P.Yermolovun mrin sas n, oraya topla t hciz edilmiş piyada alayı gönd rildi. Bundan sonra rus qoşunu Göyç sahilind ki göz tçi m nt q sini yenid n geri qaytarmağa nail oldu. Bel olduqda Hüseynqulu xan hiyl y l ataraq polkovnik knyaz Sevarsamidze il danışığa girdi v ondan ancaq Göyç trafında süvaril rd n ibar t göz tçil rin saxlanmasını xahiş etdi. Polkovnik onunla razılaşaraq piyada alayını oradan ç kib apardı. Bundan istifad ed n dörd topa malik iki batalyon nizami İr van qoşunu yenid n hücuma keçdi. Lakin bu x b ri eşid n polkovnik qoşunla geri qayıdır. N tic d İr van qoşunu ruslarla döyüşm k ist m y r k geri ç kilm y m cbur oldu (304,18-19).

Rus komandanlığı qeyd edil n razil ri n inki boşaltmadı, ksin A.P.Yermolovun mrin sas n, Qazax pristavı polkovnik Saqinov Dilican d r sind yerl ş n keşikçi m nt q sini gücl ndir r k, bu m nt q ni ir vanlıların yaşayış m nt q sin yaxınlaşdırdı. Balıqçay çayı trafında is artilleriyası olan bir alay yerl şdirildi (151,576).

Lakin İr van xanı s rh d m nt q l rini möhk ml ndirm k üçün mü yy n t dbir gör bilmişdi. İr vana m xsus torpaqların heç cür ld n çıxmasını ist m y n Hüseynqulu xan ayrı-ayrı tayfaları s rh dd yerl şdirm kl rus qoşununa qarşı mübariz d onlardan istifad etm y çalışırdı. Hüseynqulu xan Qars paşalığı t r fd n Şuragöll s rh dd Qafar xanın başçılığı il ayrumları v talınları, Abaran s rh ddind İsmayıl xanın başçılığı il seyidli v axsaqqallı tayfalarını, P mb k sultanlığı v Qazax distansiyaları il s rh d x tti boyunca İsmayıl xanın v M rdan xanın başçılığı il qarapapaq tayfasını, Göyç mahalı t r fd n, Ş mş ddil

distansiyası, Yelizavetepol dair si (keçmiş G nc xanlığı-E.Q.), v Qarabağla s rh d boyunca Nağı xanın başçılığı il dig r qarapapaq tayfalarını yerl şdirmişdi (415,450; 174,51-52).

İr van xanının bu h r k ti slind xanlığın müdafi sistemini gücl ndirm y yön ldilmişdi. Rus komandanlığı is Hüseyinqulu xanının bu t dbirini özl ri üçün t hlük li olduğunu b han g tir r k ks t dbirl r görm y başladı. 1826-cı ilin yazında iki alay piyada rus qoşunu Mir k k ndin hücum ed r k onu işğal etdi v burada h rbi istehkam x tti qurmağa başladı (304,23). Bu hadis t r fl r arasında münasib tl ri daha da g rginl şdirdi. Rus komandanlığının qanunsuz h r k ti haqqında Hüseyinqulu xan Abbas Mirz y x b r verdi. H min vaxt h r iki dövl t arasında mübahis li torpaq m s l sini h ll etm k üçün Rusiya şah sarayına knyaz Menşikovun başçılığı il xüsusi hey t gönd rmişdi. Ona veril n t limata gör , knyaz bu m s l nin müsb t h lli üçün şahı razı salmalı idi (3,84-85).

Hey t h l yolda olark n polkovnik Bortolomey mü yy n m s l il laq dar olaraq T briz g lmişdi. Şahzad onu yanına çağıraraq Mir k hadis si haqqında öz narazılığını bildirmiş v demişdi ki, «ruslar bir t r fd n s fir gönd rir, dig r t r fd n is qoşun». Polkovnik onun bu sorğusuna cavab ver bilm miş v geri qayıtmışdı. O, geri qayıdark n Araz çayı sahilind knyaz Menşikovla rastlaşaraq v ziyy t haqqında m lumat vermişdi. S fir is Mir k hadis sinin danışıqlara m nfi t sir göst r c yini y qin ed r k Velyaminovdan istehkamın tikintisini dayandırmağı xahiş etdi. Lakin tikinti dayandırılsa da, rus qoşunu Göyç trafından çıxarılmadı (11,141-142; 304,23).

Knyaz Menşikov Tehrana gönd rilm sin baxmayaraq, müharib labüd idi. Mir kın rus qoşunu t r find n işğalı v ziyy ti daha da g rginl şdirmişdi. Rus qoşunlarının Göyç trafı razil rd möhk ml nm si Hüseynqulu xanı b rk q z bl ndirmişdi. İr van xanı qoşunlarını s rh dd c ml şdirm y başladı. H tta xan s firin xahişi il şahzad nin İr van qoşununu gölün trafından geri ç km k göst rişin d m h l qoymamışdı. Hüseynqulu xanın Menşikov missiyasının t rkibin daxil olan v sl n erm ni Yefrem Kovalev verdiyi cavab onun bu m s l d q ti mövqeyinin bariz nümun sidir. Hüseyinqulu xan demişdi: «M n t ccüb edir m ki, rus s firi bir t r fd n Nikolay Pavloviçi imperator kimi tanımasını xahiş ed r k özü il çoxlu h diyy aparır, dig r t r fd n is rus qoşunu bizim s rh ddi işğal edib. M n şahzad nin göst rişini eşitm k ist mir m. g r ruslar qoşunu geri ç km s l r, burada duran qulluqçularımdan birini Tiflis

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

qubernatoru, ikincisini komendant, üçüncüsünü is polismeyester t yin ed r m» (304,23).

Bel likl , Menşikovun missiyası da heç bir n tic verm di. H r iki t r fin güz t getm m si müharib nin qaçılmaz olduğunu bir daha göst rdi. Dig r t r fd n bel g rgin v ziyy td rus qoşununun Mir k k ndini işğal etm si h r iki t r f arasında olan münasib ti daha da ağırlaşdırmışdı. Rusların hiyl g r h r k tind n bezmiş şah sarayı ilk olaraq h rbi m liyyatlara başladı. 1826-cı il iyulun 19-da Abbas Mirz nin komandanlığı il 60 minlik şah ordusu Rusiya işğalı altında olan Az rbaycanın şimal hiss sin hücum etdi (161,165-166; 21,40). Bel likl , ikinci Rusiya-İran müharib si başladı.

2.5. İkinci Rusiya-İran müharib si v İr van xanlığının işğalı

Qeyd etm k lazımdır ki, ist r rus qafqazşünaslarının s rl rind , ist r sovet tarixşünaslığında, ist rs d müasir tarixşünaslıqda ikinci Rusiya-İran müharib sinin başlanmasının sl günahkarı birt r fli olaraq Qacar İran dövl ti olduğu bildirilir. Lakin dövrün m nb l rind bunun tam ksini sübut ed n m lumatlara rast g lm k mümkündür. S n dl r sas n qeyd etm k olar ki, h r iki müharib nin başlanmasında heç d Rusiyanın az rolu olmamışdı. Ümumiyy tl , Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanları P.D.Sisianov v A.P.Yermolovun şöhr tp r stliyi, m n m-m n mliyi, dikbaşlığı, kobudluğu, söyüşk nliyi, güz şt getm m l ri dövl tl rarası münasib tl rin g rginl şdirm sind mühüm rol oynamışdı. M s l n, adi ordu generalı olan P.D.Sisianovun 1805-ci il martın 29-da Qacar İran dövl tinin başçısı F t li şaha yazdığı m ktubu, onun dikbaşlığına, m n mm n mliyin yani sübutdur. O, m ktubda rus qoşunlarının q l b l ri il öyün r k şahın qarşında dörd t l b ir li sürmüşdü: 1. Siz sir düş n bütün silahlı, silahsız v yaxud yaralı rus sg rl ri t hvil verilm li; 2.Yuxarıda deyildiyi kimi, sir düş n bütün gürcü knyazları, zad ganları v tacirl ri t hvil verilm li; 3. Tiflisin qar ti zamanı Ağa M h mm d şah t r find n İraklid n q nim t götürülmüş bütün toplar t hvil verilm li; 4.Sizin t r finizd n keç n m liyyat zamanı vurulan ziyana gör rus pulu il 1 miliyon rubl öd m li. Bu t l bl rd n sonra o, şaha h d -qorxu g l r k yazırdı: «Onda İran sahill ri rahat v sakit qalacaq, siz alih zr t Araz v Kür çaylarından şimal razil r toxunmayacağınız t qdird Tehran kül dönd rilm y c kdir» (12,226-229). Bel h d qorxu dolu m ktublar Az rbaycan xanlarına, xüsus n İr van xanına da yazılmışdı.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

H r iki Rusiya-İran müharib l rinin başlanmasında rus komandanlığının sas n günahkar olması general adyutant Paskeviçin 1826-cı ild çara gönd rdiyi iki m ktubundan da b lli olmuşdu. Müharib nin başlanmasında A.P.Yermolovu günahlandıran Paskeviç G nc döyüşünd sir düşmüş Cavad xanın oğlu Uğurlu xanın ifad l rin sas n, çara gönd rdiyi birinci m ktubunda yazırdı: «1. Gürcüstanda olan, Tiflisd n keç n bütün İran m murları Abbas Miz y v şahın özün Yermolovun yaramaz h r k tl ri, söyüş söym si haqqında m lumat verirdil r. 2. İr van s rdarı d f l rl general Yermolovdan v polkovnik Sevarsamidzed n m ktub almışdı. Xüsusil , Sevarsamidzed n alınan m ktubda yuxarıda göst ril n d bsiz sözl r öz ksini tapmışdı. Bel m zmunlu m ktubları t rgitm yi Abbas Mirz Yermolovdan xahiş etmişdi. 3. Yermolov Göyç gölünün şimal hiss sind yeni s rh dl rin ç kilm sini t l b ed rk n, onun yanına gönd ril n m murların yanında tez-tez ş xs n şahın özün v bütün İran xalqına d bsiz söyüşl r söyürdü. M murlar geri qayıdark n bu haqda şaha m lumat verirmişdil r v xalq arasında yaymışdılar. Buna gör , din xadiml ri ayağa qalxaraq şahdan müharib t l b edirdil r. 4. Keç n il payızda (1825-E.Q.) Mazaroviç axırıncı d f şahın q bulunda olanda, şah ona padşah olduğunu v padşahla iş gördüyünü, Yermolovun şıltaqlığına gör heç bir arşın torpaq verm y c yini, g r bu rus çarı üçün h miyy tsizdirs , onda o özü güz şt getsin cavabını vermişdi. Sonra Yermolovun yanına Tiflis nüfuzlu m mur gönd rilmişdi. Lakin ona (m mura-E.Q.) general Velyaminovla danışıqlar aparmaq tapşırılmamışdı. 5. Gönd rilmiş nümay nd geri qayıtdı, bunun ardınca Tiflisd n g l n rus ordusu mübahis li raziy daxil olaraq xalqı oradan qovdu v burada qışlamağa başladı. Yazda is Rusiya elçisi Tiflis daxil olanda, onun t r find n ilk önc polkovnik Bartolomey şah sarayına gönd rildi. M mur T brizd n keç rk n şahzad rus qoşunlarının s rh ddi keçdiyini v Abaranda qala tikm l ri haqqında İr van s rdarından m lumat aldı. Bu x b rd n t sirl n n şahzad o saat polkovnik Bartolomeyi yanına çağırıraraq deyir ki, ruslar bir t r fd n nümay nd , dig r t r fd n is qoşun gönd rirl r. Buna gör c nab Bartolomey işi dayandırmaq üçün geri qaytarıldı. O, Araz çayı yanında knyaz Menşikovla qarşılaşır v ondan qalanın tikintisini dayandırmaq üçün kağız alaraq Tiflis g lir. Lakin artıq bütün qoşunlar Göyç sahilind dayanmışdı. Müharib başlayır v bizimkil r (ruslar-E.Q.) 300 n f r itki ver r k geri ç kilir» (11,140-142).

O, ikinci m ktubda is h m P.D.Sisyanov, h m d A.P.Yermolov haqqında maraqlı m lumat verilmişdi. M ktubda yazırdı: «Buradakı başçıların (Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanları-E.Q.)

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

şöhr tp r stliyi Rusiyaya baha başa g lmişdi. Sisianovun şöhr tp r stliyi, böyük qabliyy tl , q l b v hiyl l rl himay çiliy keçirdiyi dörd xanlıq Rusiyaya 10 il müharib y başa g lmişdi. İndiki başçının (Yermolov-E.Q.) şöhr tp r çtliyi is yeni müharib y g tirib çıxarmışdı. Bunu sirl rin d yişilm si üçün razılıq sasında yanına adam gönd rdiyim Abbas Mirz d t sdiq edir. …M nim fikirimc burada müharib nin başlanmasında Yermolovun müxt lif hiyl l ri s b b olmasil hamı razıdır. Döyüşd sir alınmış g nc li Uğurlu xan qorxudan bunu t sdiq etmiş v sonra m xfi ifad vermişdi… Dig r iranlılar v az rbaycanlılar indiki qızışan müharib haqqında bel izahat verirdil r: Düzdür müharib ni biz (şah hökum ti-E.Q.) başlamışıq. Lakin Yermolovun biz münasib tini gör r k müharib y on ildir ki, hazırlaşırıq. Bizi silahlı olmağa m cbur edirdil r, sizin dayanmadan hücumunuzdan qorxaraq qoşun saxlamağa m cbur idik…(11,16-17). Müharib nin başlanmasında rus qoşunlarının baş komandanı Yermolovun m nfi keyfiyy tl rinin böyük rolundan b hs ed n bu s n dl rd n lav , hadis l rin canlı şahidl ri d bu haqda m lumat vermişl r. Bel şahidl rd n biri yazır ki, «Sülh münasib tl rinin olduğu vaxt iranlılar müharib elan etm d n İr van t r fd n q fl t n bizim torpaqlara yürüş etdil r. Çoxları bu müharib nin s b bını şöhr t qazanmaq arzusunda olan Yermolovun fitn karlığında görürdü… O, şah sarayı il d bsiz r ftar edirdi, tez-tez onlara sataşır v h r c h td n ingilisl rin İranda nüfuzuna mane olmağa çalışırdı. Şübh siz o, biz lazım olan İr van xanlığına paxıllıqla baxırdı. Bundan lav , o dövrd s rh d x ttind yaşayan v İr van xanı t r find n müdafi olunuan köç ri tatarlara (Az ri türkl ri-E.Q.) v qarapapaqlılara h ddini bildirm k ist yirdi» (173,9-10). Bel likl , qeyd edil n s n dl rd n görünür ki, müharib nin başlanmasında Rusiya t r finin d az günahı olmamışdı.

İr van torpaqlarını geri qaytarmaq üçün Hüseynqulu xan Rusiya il Qacar İranı arasında başlayan h rbi m liyyatlardan yararlanmaq q rarına g ldi. 1826-cı il iyulun ortalarında İr van qoşunu dörd istiqam td Şuragöl v P mb y yürüş başladı. Bu zaman İr van qoşunlarının s rh dd düzümü bel idi: Hüseynqulu xanın başçılığı il 6 topa malik 2 batalion, 3000 süvari d st Mir kd , İr van xanının qardaşı H s n xanın başçılığı il 5000 n f rlik qoşun Gümrü istiqam tind , 1000 n f r yaxın dig r d st is Göyç gölü trafında c ml şmişdi (5,470).

İlk yürüş 1826-cı il iyulun 16-da s h r tezd n başladı. Hüseyinqulu xanın başçılığı il 5 min n f rlik İr van qoşunu Mir k k ndind yerl ş n rus göz tçi m nt q sin hücum etdi. H min vaxt k ndd polkovnik knyaz Sevarsamidzenin başçılığı il 3 topa malik 650 n f rd n ibar t rus qoşunu

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

var idi. İr vanlıların q fl hücumu polkovniki çaşdırdı. O, vaxt qazanmaq üçün bir erm nini m ktubla xanın yanına gönd r r k, ondan bu hücumu dayandırmağı xahiş etdi. Lakin elçiy x b r verilir ki, xan knyazla danışıq aparmağa ehtiyac bilmir v onun özünü m hv etm k niyy tind dir. Hüseynqulu xan Sevarsamidzeni öldür n 3 min çervon miqdarında mükafat t yin etmişdi. İr li atılan İr van süvaril ri ilk hücumda 9 kazakı sir götürdü. Hüseyinqulu xan rusların Gümrü il laq sini k sm kl onları m hv etm k niyy tind idi. Lakin knyaz xanın bu niyy tini başa düş r k düş rg ni t rk etm k q rarına g ldi. Bel likl , o, İr van qoşununun t qibi altında qoşunla Gümrüy g lib çatdı (110,355; 304,34-37). Bu hücumda xeyli rus sg ri öldürüldü, rus alayına m xsus 450 at v ruslara sığınmış 200 erm ni ail si ir vanlılar t r find n l keçirildi (5,470).

İkinci İr van qoşunu H s n xanın başçılığı il Şuragöl s rh ddind c ml şmişdi. Onun süvari d st si eyni vaxtda Kiçik Qarakils k ndind yerl ş n rus göz tçi m nt q sin hücum etdi. Bu m liyyatda İr van qoşunu k ndi l keçir r k onu yandırmış, 150 n f r sir almış, çoxlu mal-qara v ruslara m xsus ilıxını q nim t götürmüşdü. Dig r t r fd n xan şuragöllül ri İr vana köçürm k üçün hiyl y l atdı. Xanın adamları yal tin ruslar t r find n guya İr vana güz şt edil c yi şay sini yaymağa başladı. Şuragöl hakimi Budaq Sultan bu çağrışa müsb t cavab verdi. halini köçürm k üçün H s n xan sultanın yanına Hamo v Qafar xanın başçılığı il 300-q d r atlı d st si gönd rdi. Lakin İr van xanı halini öz t r fin ç k bilm di. Yalnız Budaq Sultana yaxın altı ail İr vana köçürüldü (215,353-354; 110,355).

İyulun 16-da İr van xanlığının min n f rd n ibar t dig r d st si Böyük Qarakils k ndind n 18 verst aralıda, Q mz ç m n çayı k narında yerl ş n rus göz tçi m nt q sin hücum etdi. Burada yerl ş n m nt q tamamil dağıdıldı, 15 sg r öldürüldü v Tiflis piyada alayına m xsus ilıxı l keçirildi (110,355). Gümrüd mövqe tutmuş Sevarsamidzenin gördüyü t dbirl r d bu hücumun qarşısını ala bilm di. O, podporuçik Çavçavadzenin başçılığı il 30 n f r piyada v 50 n f r borçalılardan ibar t süvari d st ni köm y gönd rdi. Lakin bu d st d darmadağın olundu, podporuçik ancaq 19 n f r borçalı süvarisi il geri qayıtdı (5,471; 304,50).

Dördüncü İr van qoşunu Sadıqlı k ndind yerl ş n göz tçi m nt q sini dağıdaraq, Balıqçayın k narında yerl ş n rus m nt q sini h r t r fd n mühasir y aldı. Balıqçay göz tçi m nt q si rus komandanlığına çox vacib idi. Çünki bu m nt q İr van v şah qoşunlarının Qazax, Borçalı, Ş mş ddil yal tl rin ged n yolun üz rind bir mane idi. Burada kapitan Pereverzyevin başçılığı il Tiflis alayının bir bölüyü yerl şmişdi. Bu göz tçi

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

m nt q ni gücl ndirm k üçün A.P.Yermolov iyulun 26-da tiflis alayının 160 n f rd n ibar t bir d st sini kapitan Voronkovun başçılığı il Balıqçaya gönd rdi. Bu d st oraya rzaq v artilleriya aparırdı. İyulun 27-d onlar m nt q y çatmamış 1000 n f rd n ibar t İr van süvarisi t r find n mühasir y alındı. Döyüş n tic sind kapitan Voronkovun d st si ir vanlılar t r find n m hv edildi. Onlardan 17 n f r yaralanaraq sir düşür, 38 n f r qaça bilir, qalanları is öldürülür (111,363). Rus komandanlığı bu m ğlubiyy tin s b bini d st d olan qazaxlılardan ibar t süvaril rin x yan tind görürdü. Qazax distansiyasının pristavı Snejevskinin r hb rliyi altında olan 40 n f rd n ibar t qazax süvari d st si rusları aldadaraq onları birbaşa ir vanlıların üz rin aparmış v ilk at ş açılan kimi döyüş meydanından qaçmışdılar (5,471; 304,50). Kapitan Voronkovun d st sinin m hv edilm si, rzaq v sursatın ir vanlılar t r find n l keçirilm si Balıqçayda olan rus d st sini çıxılmaz v ziyy t saldı. V ziyy tin qorxulu olduğunu başa düş n kapitan Pereverzyev buranı t rk etm k q rarına g ldi. Onun mri il 2 topa malik 300 n f r piyada d st iyulun 28-d gec ik n Balıqçayı t rk ed r k Böyük Qarakils k ndin ç kildi. (5,471; 304,52).

Çox qısa vaxt rzind Hüseynqulu xanın qoşunu Gümrü v Böyük Qarakils ni çıxmaqla, s rh d boyu bütün rus göz tçi m nt q l rini l keçirdi. Lakin Hüseynqulu xan bu q l b ni axıra çatdıra bilm di. Bel ki, İr van xanı Göyç trafında dayanaraq Abbas Mirz ni gözl m y başladı. Şahzad 1826-cı il iyulun 19-da güclü qoşunla C nubi Qafqaza hücum etmişdi. O, G nc ni geri alacağı t qdird Hüseynqulu xan qoşunu il onunla birl ş r k Tiflis yürüş etm li idi. Göyç trafında şah qoşununu gözl m k xanın bağışlanılmaz s hvi idi. Dig r t r fd n rus göz tçi m nt q l rini mühasir y alan ayrı-ayrı İr van qoşunu arasında laq yox idi. Bundan istifad ed n rus d st l ri is itki verm sin baxmayaraq birl ş bilmişdi.

İr van qoşununun bütün s rh d boyu hücuma keçm si s rh dd yerl ş n rus qoşununu pis v ziyy t saldı. Bu x b ri alan A.P.Yermolov knyaz Sevarsamidzey n yin bahasına olur olsun P mb k v Göyç y ged n yol üz rind yerl ş n Böyük Qarakils k ndini ld saxlamasını mr etdi. Bu mri alan knyaz iyulun 18-d Gümrüd polkovnik baron Fridriksin başçılığı il 4 topa malik 700 n f r d st , bundan lav B yk ndind , Hamamlıda, C laloğlunda v Balıqçayda kiçik d st l r yerl şdir r k Böyük Qarakils k ndin doğru h r k t etdi. Rus qoşununun bir hiss sinin Güirüd n getm si ir vanlıları daha da ruhlandırdı. Onlar Gümrünü sıx mühasir y aldılar. İr vanlılar h r t r fd n rzaq g l n yolları bağlamışdı. İr van qoşununun güclü t zyiqi altında acınacaqlı v ziyy t düş n rus qoşunu baron Fridriksin mri il Böyük Qarakils y geri ç kilm y m cbur

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

oldu. Geri ç kil rk n B yk ndind v Hamamlıda yerl ş n d st l r d onlara qoşuldu (5,471-472; 151,620).

Rusların bütün qüvv si Böyük Qarakils k ndind c ml şmişdi. Burada 4 batalion, 20 topa malik 3 bölük v 370 n f rd n ibar t süvari d st vardı. İyulun 29-da Sevarsamidze lav köm k almasına baxmayaraq, rus qoşunlarının v ziyy ti acınacaqlı idi. K nd h r t r fd n İr van qoşunu t r find n güclü mühasir y alınmışdı. Dig r t r fd n rzaq çatışmamazlığı rus qoşununu ld n salmışdı. V ziyy tin acınacaqlı olduğunu gör n A.P.Yermolov bütün qüvv l ri C laloğlu qalasına ç kilm yi mr etdi. Avqustun 1-d rus qoşunu tikilil ri yandıraraq geri ç kildi. Arxadan rus qoşununu t qib ed n ir vanlılar onlara xeyli itki verdi. Döyüşl rin birind İr van xanının Borçalılara yazdığı m ktubunu aparan bir az rbaycanlı döyüşçü l keçirildi. Sevarsamidzenin mri il o asılmaqla c zalandırıldı. N hay t, avqustun 15-d rus qoşunu C laloğlu qalasına g lib çatdı (5,471-472; 151,620).

Bel likl , İr van qoşunu iki h ft rzind bütün P mb k v Şuragölü rus qoşunundan t mizl yir. Bu m liyyatın n tic sini osmanlı m nb yi bel t svir edir: «İr van s rdarı v qardaşı H s n xan Abadan qalasını azad edib, oradan qaçıb Qarakils y sığınan rusları qılıncdan keçir r k yeddi yüz t r k m ni İr van, Gümrü q zasının dörd k ndini c m t r f köçürür, daha dörd k ndi is Qars paşalığında Maqazberd b yi Ş rif ağaya t slim etmişdi (57,111-112). İr vanlıların bu genişmiqyaslı yürüşü n tic sind rus qoşunu 158 n f r sg r v zabit itirmişdi (125,143).

P mb k v Şuragöl sultanlıqları rus qoşunlarından azad edildikd n sonra İr van qoşunu qonşu yal tl r d hücumlar t şkil etm y başladı. Bozabdalda yerl ş n İr van göz tçi d st si almanların m sk n saldığı Yekaterinenfeld k ndin hücum ed r k, buranı qar t etmiş v 300 n f ri sir götürmüşdü. Rus d st si k nd köm y g l nd artıq ir vanlılar buranı t rk etmişdi (5,472).

Hüseynqulu xanın başçılığı il dig r bir d st Göyç gölünü dolanmaqla Ş mş ddil yal tin doğru h r k t ed r k, Z y m çayı sahilind yerl ş n yüks klikd düş rg salmışdı. İr van xanı Carda yerl ş n gürcü şahzad si Aleksandırın v Ş ki xanının qüvv l ri il birl ş r k buradan Kaxetiyaya hücum etm k niyy tind idi (113,379). Z y m çayı trafında dayanan Hüseynqulu xan v ziyy td n istifad ed r k Ş mş ddil, Borçalı v Qazax halisin m ktub gönd r r k onları rus qoşununa qarşı mübariz y çağırırdı (112,375). O, Qazax halisin gönd rdiyi m ktubda yazırdı: «Ruslarla bizim aramızda sülh olanda xahiş edirdiniz ki, sizi v

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

ail nizi rusların lind n qurtaraq… Artıq bu vaxt yetişib». (151,618-619). Tezlikl , İr van xanının bu çağırışı hali t r find n r ğb tl qarşılandı.

Rus komandanlığı Hüseynqulu xanın xalq arasında nüfuzunun artmasından qorxaraq v onun h r k tinin t hlük li olduğunu başa düş r k ks-t dbirl r görm li oldu. 1826-cı il sentyabrın 12-d A.P.Yermolov 2 bataliyon, 12 top v 400 kazak d st si il Qazax v Ş mş ddil doğru h r k t etdi. Qeyd etm k lazımdır ki, 1826-cı il sentyabrın 13-d Abbas Mirz nin başçılığı il şah qoşunu v Paskeviçin başçılığı il rus qoşunu G nc   trafında üz-üz g lmişdi. Bu döyüşd şahzad m ğlub olaraq c nuba doğru ç kilmişdi (114,380; 41,83). Bu x b ri v eyni zamanda A.P.Yermolovun güclü qoşunla H s nsu çayına yaxınlaşdığını eşid n Hüseynqulu xan rus qoşunu il toqquşmadan ehtiyat ed r k vv l Göyç   trafına, sonra is İr van qalasına ç kildi. Onun ardınca xanlığın şimal hiss sind ki k ndl rin halisi rus qoşununun qorxusundan dağlara ç kildi (112,375-376, 113,379; 416,85-86; 151,688). Hacı Murad İbrahimb yli s rind guya rus qoşunu il ir vanlılar arasında döyüş olduğunu v bu döyüşd İr van qoşununun m ğlubiyy t uğradığını qeyd edir (161,194). slind Hüseynqulu xan rus qoşunu il qarşılaşmaqdan ehtiyat ed r k döyüşsüz geri ç kilmişdi. Lakin A.P.Yermolov İr van xanının geri ç kilm sind n v   halinin qorxmasından istifad ed bilm di. O, 1826-cı il sentyabrın 17-d çara yazdığı m lumatda bunun s b bini bel izah edirdi: «M n rzaq v atların çatışmamasından, qışın yaxınlaşmasından, xüsusil , düşm nin güclü qarnizona malik İr van v S rdarabad kimi möhk m qalalara sığınmasından ehtiyat ed r k bu hadis d n istifad etm dim...» (416,86-87).

Lakin İr van qoşununun rusların n zar ti altında olan k ndl r hücumları davam edirdi. Hüseynqulu xanın qardaşı H s n xanın başçılığı il üç minlik dig r qoşun sentyabrın 2-d İr van s rh ddi t r fd n Lori düzünd yerl ş n k ndl r hücum ed r k çoxlu mal-qara l keçirmişdi. Bu x b ri eşid n Sevarsamidze onları t qib etm k üçün d st gönd rdi. Kiçik toqquşmadan sonra ir vanlılar geri ç kildi. N tic d , l keçirilmiş mal-qaranın bir hiss si geri qaytarıldı. Bu toqquşmada ruslardan 2 sg r, 4 kazak öldürülmüş v İr van qoşunu 1000 d d iribuynuzlu mal-qara q nim t götür bilmişdi (5,473-474; 112,375).

İr van qoşunun q fl hücumlarla C laloğlu qalasına sığınan rus d st l rini tez-tez narahat etm si A.P.Yermolovu q ti t dbir görm sin s b b oldu. O, ilk növb d s rh d qoşunlarının başçısı knyaz Sevarsamidzeni v zif d n götür r k, onun v zin bu v zif y general-mayor Denis Davudovu t yin etdi. Baş komandan ona H s n xanın

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

qoşununa qarşı genişmiqyaslı hücuma keçm si haqqında göst riş verdi. General-mayor D.Davudov 1826-cı il sentyabrın 15-d 1000 n f r gürcü süvarisinin müşay til C laloğluna g ldi. O, qalada 3 topa malik 4 piyada rotası, 400 süvari qoyaraq, 12 topa malik 3 batalyon v 900 süvari d st si il H s n xana qarşı hücuma keçdi (5,474). Yolda ik n bu qoşuna erm ni könüllül ri d qoşulmağa başladı. Sentyabrın 19-da rus qoşunu Mir k k ndin doğru h r k t edir. H s n xan öz süvari d st sil döyüşd n yayınaraq geri ç kildi. Yolları üz rind olan kin sah l rini v otlaqları yandıraraq geri ç kil n İr van qoşunu Mir k yaxınlığında dayandı. Sentiyabrın 21-d burada t r fl r arasında döyüş baş verdi. Rus qoşununun ciddi c hdin baxmayaraq, İr van qoşunu inadla döyüş r k çox müv ff qiyy tl müdafi olunurdu. Döyüş qaranlıq düş n q d r davam etdi. Axşam düşm sind n istifad ed n İr van qoşunu geri ç kilir.

Sentyabrın 22-d general-mayor D.Davudov qoşunla İr van xanlığının razisin daxil olaraq heç bir müqavim t rast g lm d n Eçmi dzin kils sind n bir q d r aralıda yerl ş n Sudak nd k ndin g lib çatdı. Rus qoşununun hücumundan vahim y düş n s rh d k ndl rinin halisi evl rini t rk ed r k xanlığın iç ril rin v lçatmaz dağlara ç kilmişdi. Lakin general-mayor D.Davıdov yürüşü davam etdir bilm di. Tezlikl , o, baş komandan A.P.Yermolovdan geri qayıtmaq mri aldı. Rus qoşunu sentyabrın 23-d Gümrüy , 29-da is oradan C laloğlu qalasına qayıtdı. Rus qoşunlarının bu yürüşü s rh dd yerl ş n k ndl r baha başa g lmişdi. Geri qayıdan rus qoşunu 8 k ndi qar t ed r k tamamil dağıtmışdı (114,381; 416,87; 151,687).

Qısa vaxt rzind P mb k v Şuragölün İr van qoşunu t r find n azad edilm si, rusların işğalı altında olan razil r müdaxil si Rusiya hakim dair l rini ciddi t şviş salmışdı. Dig r t r fd n, knyaz Menşikovun başçılığı il şah sarayına gönd rilmiş nümay nd hey tinin İr vanda Hüseynqulu xan t r find n tutulub saxlanması Rusiya hakim dair l rini q z bl ndirmişdi. Bu nümay nd hey ti Rusiya il Qacar İran dövl ti arasında mübahis li s rh d m s l l rini h ll etm k üçün 1826-cı ilin aprelind Tehrana gönd rilmişdi. Geri qayıdark n knyaz Menşikov İr vandan keçm li olmuşdu. Hüseynqulu xan knyazı v onun adamlarını altı h ft y q d r İr vanda tutub saxlamışdı. S firin İr vanda tutulub saxlanılması haqqında müxt lif s b bl r göst rilirdi. Lakin bu s b bl r arasında n inandırıcısı, Hüseynqulu xanın İr van qoşunları t r find n tutulmuş razil rin s fir t r find n tanınmasına nail olmaq ist yi idi (304,26-27). S far tliyin İr vanda saxlanılması Rusiya hökum tinin ciddi narazılığına s b b olmuşdu. S firin azad edilm si üçün ingilis

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

nümay nd l ri, şahzad Abbas Mirz v Allahyar xan da Hüseyinqulu xana müraci t etmişdi. M hz onların iş müdaxil si n tic sind Rusiya nümay nd hey ti azad edilmişdi (304,26-28).

Hüseynqulu xanın rus qoşununa qarşı mübariz d müv ff qiyy tli addımlarını gör n çar I Nikolay İr van xanlığını işğal etm k üçün 1826-cı il avqustun 1-d A.P.Yermolova xüsusi f rman gönd rdi. O yazırdı ki, «tezlikl sizd n s rdar yoxdur v İr van yal tinin (xanlığı-E.T.) rus qoşunu t r find n tutulması x b rini gözl yir m» (110,356; 151,642-643). Lakin baş komandan çarın bu f rmanını icra ed bilm di. Bunun bir neç s b bi var idi. **vv la**, h rbi kompaniya başlanandan yerli halinin köm y il şah qoşunları rusları Şimali Az rbaycan xanlıqlarından müv qq ti sıxışdırıb çıxara bilmişdi. Baş komandan bu xanlıqları geri qaytarmadan İr vana hücum etm k niyy tind deyildi. O, şah qoşununu q ti z rb vurmaqla m hv etm k ist yirdi. M nb nin verdiyi m lumata gör , «Yermolov Abbas Mirz nin sas qüvv l ri il q ti döyüş girm y r k, v ziyy t uyğun h r k t etm k niyy tind idi. O, şahzad nin diqq tini Şuşadan yayındıraraq onu ölk nin iç ril rin ç km y c hd edirdi v lav köm k g ldikd n sonra düşm n q ti z rb vurmaq ist yirdi» (173,25). Dig r t r fd n, A.P.Yermolov Hüseynqulu xanı özün ciddi r qib sayırdı. O yaxşı bilirdi ki, bacarıqlı s rk rd olan İr van xanı İr van v S rdarabad kimi güclü, möhk ml ndirilmiş qalalara malikdir. Onda olan m lumata gör , xan v onun adamları h r iki qalanı güclü qarnizonla, rzaqla t min ed r k uzunmüdd tli mühasir y hazırlaşmışdı. V ziyy ti real qiym tl ndir n baş komandan başa düşürdü ki, İr van xanlığını işğal etm k üçün sursat v rzaqla t min olunmuş güclü qoşun lazımdır. Buna gör d , A.P.Yermolov İr van xanlığına hücumu 1827-ci ilin yazına kimi t xir salmağı q rara almışdı (113,379).

Müharib nin ilk aylarında ağır m ğlubiyy t uğrayan rus qoşunu çox keçm di ki, bölg d h rbi üstünlüyü l ala bildi. 1827-ci ilin vv ll rind Şimali Az rbaycan xanlıqları yenid n rus qoşununun lin keçdi. Lakin baş komandan A.P.Yermolov bu q l b l ri davam etdir bilm di. Çarın f rmanı il o, v zif sind n uzaqlaşdırıldı. Hadis l rin canlı şahidi olan h rbiçinin yazdığına gör , «Yermolov yüks k rütb li yanlarla münasib td güz şt getmirdi v kobud idi. Öz inamını onlara s rt yazır v deyirdi, tez-tez çar sarayı baxışları il fikir ayrılığı olurdu (173,8). Çarın göst rişl rini l ng yerin yetirm si, h rbi m liyyatlar üçün m rk zd t rtib olunmuş layih l ri q bul etm m si, general-adyutant Paskeviç v baş q rargah r isi general-adyutant Dibiç kimi s rk rd l rl yola getm m si onun baş komandan f aliyy tin son qoydu (304,274-281).

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Üçüncü İr van döyüşü

1827-ci il martın 29-da general-adyutant Paskeviç Qafqazda yerl ş n rus qoşunlarının baş komandanı t yin olundu (304,283; 64,5). Onun baş komandan t yin olunması müharib nin gedişind bir q d r d yişikliy s b b oldu. O, ilk z rb ni İr van xanlığına endirm yi q rara aldı. Yeni baş komandan İr van xanlığının strateji h miyy tini çox göz l d rk edirdi. Bu xanlığı işğal etm kl h rbi m liyyatların gedişind dönüş yaratmaq v s l finin bu müharib d tutduğu taktikanın s hv olduğunu sübut etm k ist yirdi.

1827-ci ilin aprelin vv ll rind Paskeviçin mri il rus qoşunlarının ön d st si general Benkendorfun komandanlığı altında erm ni arxiyepiskopu Nersesin müşay ti il Borçalıdan İr vana doğru h r k t başladı (218,547; 304,287; 64,10). Bel likl , rus qoşunları İr van xanlığına üçüncü d f genişmiqyaslı hücuma keçdi. Aprelin 13-d heç bir müqavim t rast g lm y n rus qoşunu Eçmi dzin kils sin g lib çatdı. Onlar burada erm nil r t r find n t nt n il qarşılandı v ş r fl rin ziyaf t verildi (129,113; 416,233; 304,287).

Lakin Eçmi dzin g lib çatan general Benkendorfun qoşunu tezlikl ağır v ziyy t düşdü. Yürüş başlayanda cüzi rzaq ehtiyatına malik olan rus qoşunu bu t labatı t min etm k üçün erm nil r böyük ümid b sl yirdi. Erm nil r rus komandanlığını h m maddi, h m d h rbi c h td n köm k ed c kl rin söz verm kl bu d f d rus komandanlığını inandıra bilmişdi. Baş q rargah r isi Dibiç çara yazırdı ki, «Erm ni arxiyepiskopu Nerses Sizin ali m ktubunuzu d rin minn tdarlıqla q bul etmişdi. M ktub kils d erm ni dilind oxunub v çap olunacaqdır. O, erm ni xalqının s daq t v s yin söz verirdi. Rus qoşunlarının İr van xanlığına yürüşü zamanı yerli erm nil rd n lazımi q d r ehtiyat tapılmasına ümid edir v m n buna inanıram» (304,287). Lakin bu erm nil rin növb ti yalanı idi. Onların m qs di bu yalanı uydurmaqla rus qoşunlarının İr van xanlığına hücumunu tezl şdirm k idi. Rus komandanlığının erm nil r t r find n aldadılaraq rzaq çatışmazlığından ağır v ziyy t düşdüyünü v onlara olan ümidin boşa çıxdığını general adyutant Paskeviç d etiraf etmişdi. Onun 1828-ci il noyabrın 16-da yazdığı m xfi m ktubda Benkendorfun d st sinin v ziyy tini bel t svir edirdi: «Onu (Benkendorfu-E.T.) müşay t ed n arxiyepiskop Nerses yürüşü sür tl ndirm k üçün inandırmışdı ki, onun d st si Eçmi dzin kils sind iki aylıq rzaq ehtiyatı tapacaqdır. Lakin n orada, n d bütün xanlıqda heç bir taxıl ehtiyatı tapılmadı. Nerses t r find n aldadılmış bütün qoşun o d r c d aclıq keçirirdi ki, sg rl r bitki kökl ri il qidalanmağa başlamışdı…» (221,259). Daha sonra baş

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

komandan erm ni halisini qorxaq v yalançı adlandıraraq, onlara olan ümidin boşa çıxmasından b hs ed r k qeyd edirdi ki, «ancaq dağlıq mahalların bir neç k ndind erm nil r şah qoşunu leyhin silahlı müqavim t göst rm y c sar t etmişdil r. İr van xanlığında bir neç erm ni bizim qoşuna qoşulmuşdu. Ümumiyy tl , bütün hali s rdar t r find n dağlara köçürülmüşdü. Bel ki, m n onlardan (erm ni halisind n-E.T.) heç bir yardım görm dim» (221,259). Erm ni halisinin yardımına b sl n n ümidin boşa çıxması Paskeviçin başçılığı il sas qüvv l rin aprelin 24- planlaşdırdığı İr van xanlığına yürüşün t xir salınmasına s b b oldu (304,287).

Bacarıqlı, uzaqgör n s rk rd olan Hüseynqulu xan rus qoşunlarının tezlikl İr van xanlığına hücum ed c yini bildiyind n vv ld n müdafi hazırlığı görmüşdü. İr van qalası daha da möhk ml ndirilmişdi. Bu m qs dl ingilis müh ndisl rinin m sl h tl rind n d istifad edilmişdi (11,173). Xanın mri il bütün taxıl ehtiyatı k ndl rd n qalaya daşınmışdı. Qala qarnizonu daha da gücl ndirilmişdi. Dövrün m lumatına gör , t kc İr van qalasında olan qarnizonun sayı 5000- çatırdı. Qalada 26 top yerl şdirilmişdi (185,28). Yerli halinin bir hiss si Arazın c nubuna köçürülmüş, bir hiss si lçatmaz dağlara ç kilmiş, dig r hiss si is qalalara sığınmışdı. Xüsusil , Qırxbulaq v Göyç mahallarının halisi kütl vi sur td Arazın c nubuna köçmüşdül r (11,176). M lumata gör , t kc İr van qalasına 18 min sakin köçürülmüşdü (416,322). M hz bu s b bd n rus qoşununun k ndl rd n rzaq toplamaq c hdi heç bir n tic verm di. Dig r t r fd n ayrı-ayrı çevik d st l r bölünmüş İr van qoşunu Benkendorfun d st sin q fl hücumlar ed r k onlara itkil r verirdi (304,300-301).

Erm ni halisinin x yan tini d rk ed n Hüseynqulu xan Eçmi dzin kils sin qarşı mü yy n t dbirl r görmüşdü. Rus qoşunu g l n q d r kils d 400 n f rd n ibar t qarnizon yerl şdirilmişdi. Lakin bu qüvv l r sonradan geri ç kilmişdi. Dig r t r fd n kils d bir neç n f r arximandr v rahib saxlanılmış, qalanları qalaya gönd rilmişdi. Erm ni din xadiml rind n çox az hiss si qaça bilmişdi. Kils d olan bütün rzaq ehtiyatı qalaya daşınmış, trafda yerl ş n erm ni k ndl ri is tamamil qar t olunmuşdu (11,216-217; 416,233).

Bundan lav , Hüseynqulu xan köm k üçün şah sarayına da müraci t etmişdi. vv lc şah hökum ti İr van qalasını müdafi etm k üçün h rbi qüvv gönd rm yi q rara almışdı. Lakin Qacar komandanlığının rus qoşunlarının hücum istiqam ti haqqında m lumatı olmadığından, bütün qüvv l rin bir istiqam td c ml şm sinin leyhin olaraq köm k

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

gönd rm mişdi (5,616). Bel likl , ir vanlılar xanlığı öz qüvv l ri hesabına qorumağa q rara aldı.

Eçmi dzin kils sind düş rg salan rus qoşunu aclıqdan ziyy t ç kirdi. Bunun qarşısını almaq üçün general Benkendorf S rdarabad qalasına hücum etm yi q rara aldı. General İr van xanlığının q rb hiss sind yerl ş n bu qalaya hücum etm kl iki m qs d güdürdü. Birinci, bu qalanı tutmaqla burada v onun traf k ndl rind n qoşun üçün rzaq toplamaq, ikinci, bu hücum baş tutmadıqda, bu t labatı Qars paşalığından ld etm k ümidind idi (304,302).

S rdarabad qalası xanlıqda İr van qalasından sonra ikinci n böyük qala idi. General Benkendorf S rdarabad qalasını q fl t n l keçirm yi q rara aldı. O, 1827-ci il aprelin 16-da s h r 5 alay v 4 topla S rdarabad qalasına doğru h r k t etdi. General Benkendorf rus qoşununun h r k tini izl y n ir vanlıların diqq tini sas qüvv l rd n yayındırmaq üçün Şirvan alayının üç bölüyünü İr van yoluna gönd rdi. Lakin qala müdafi çil ri rus qoşununun bu niyy tind n vaxtında x b r tuta bilmişdi. S rdarabad qalasından 10 verst aralı H s n xan 1000 süvari d st si il rusların ön d st sin hücum etdi. Döyüş n tic sind xanın d st si m ğlub olaraq qalaya doğru geri c kildi. Bu döyüşd ir vanlılardan 100 n f r öl n v yaralanan olmuş, İsmayıl xan v kürd Hüseyn ağanın qardaşı oğlu sir düşmüşdü (416,243).

Onları t qib ed n rus qoşunu h min günü axşam qalaya yaxınlaşdı. Lakin qala müdafi çil ri toplardan at ş açmaqla onlara aman vermirdı. Planının baş tutmadığını gör n Benkendorf qala r isinin yanına könüllü t slim olmaq üçün elçi gönd rdi. Qala r isi Benkendorfun bu t l bini r dd ed r k bildirir ki, «qalanı t slim etm kd ns , onun dağıntıları altında d fn olunmasına razı olardı» (304,304-305). İr vanlılardan r dd cavabı alan Benkendorf aprelin 16-dan 17- keç n gec qalanı güclü top at şin tutmağa mr etdi. Qala toplardan güclü at ş tutuldu. Lakin qala müdafi çil ri ruslara ks z rb endirm kl lazımi cavab verirdi. Dig r t r fd n traf k ndl rd n rzaq toplamaq c hdi d boşa çıxdı. H tta rus qoşunu su v odun bel tapmadı. Müdafi çil rin zimkarlığını gör n rus komandanlığı s h ri günü aprelin 17-d Eçmi dzin qayıtmağa m cbur oldu (416,244; 304,305).

Ümid ancaq Qars paşalığına gönd rilmiş rus d st sin qalırdı. Bel ki, general Benkendorf S rd rabada yürüş qabağı knyaz Sevarsamidzenin başçılığı altında bir batalyon Şirvan alayını, 3 topa malik 2 tiflis bölüyünü v 1 kazak alayını rzaq almaq üçün Osmanlı s rh ddin gönd rmişdi. Arpaçay çayı sahilind dayanan Sevarsamidze Qars paşasından rzaq v mal-qara almaq üçün icaz ist mişdi. Lakin paşa rzurum s r sg ri il

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

m sl h tl şdikd n sonra knyaza cavab verir ki, o, sultanla laq saxlamadan onlara icaz verm y v h r hansı döyüş n t r f köm k etm y hüququ yoxdur (416,244-245). slind rusların bu planını Hüseynqulu xan pozmuşdu. Bel ki, knyaz Sevarsamidzenin Arpaçay çayı istiqam tind yürüşünün m qs dind n x b rdar olan İr van xanı Qars v B yazid paşalarına nümay nd gönd r r k onlara bildirmişdi ki, g r rus qoşununu rzaqla t min ets l r İr van xanlığını t hlük d qoyacaqlar (177,68). Hüseynqulu xanın vaxtında gördüyü bu t dbir öz b hr sini verdi. Bel likl , Osmanlı paşalıqlarından rzaq almaq ümidini itir n Sevarsamidze d st si il liboş geri qayıtdı.

Acınacaqlı v ziyy td qalan Benkendorfun d st si rus komandanlığının s yi n tic sind tezlikl , rzaq köm yi ala bildi. Aprelin 23-d Tiflisd n gönd rilmiş rzaqla dolu araba karvanı düş rg y g lib çatdı. Lakin bu rzaq rus qoşununu yalnız on gün t min ed bil rdi (416,307).

Bel likl , müv qq ti aclıq problemini h ll ed n general Benkendorfun d st si İr van qalasına hücum etm yi q rara aldı. Qalanı mühasir etm k niyy tind olan rus qoşunu müxt lif d st l r bölünüb, aprelin 24-d Z ngi çayını keç r k c nub ş rq istiqam tind yürüş başladı. Bu x b ri eşid n ir vanlılar rus qoşununun hücumunun qarşısını yolda ik n k sm yi q rara aldı. Aprelin 24-d qaladan çıxan 500 n f rlik süvari d st rus qoşununa doğru h r k t başlayır. T r fl r İr vana yaxın k ndl rd üz-üz g ldi. İr van süvaril rinin inadla döyüşm sin baxmayaraq, daha yaxşı silahlanmış iki gürcü qrenader alayı onları geri ç kilm y m cbur etdi. Qalaya yaxınlaşan bu alay onun c nub ş rqind yerl ş n «Müx nn t t p » adlanan kurqanı l keçirdi. Lakin qala müdafi çil ri onları güclü top at şin tutmaqda davam edirdi.

Hüseynqulu xan rus qoşunlarının ir lil diyini gör r k qalanın c nub v ş rq qapıları t r find yerl ş n bağları ld saxlamaq üçün piyada v süvaril rd n ibar t iki s rbaz bataliyonunu oraya gönd rdi. halinin mülkl ri burada yerl şdiyind n bu bağları ld saxlamaq İr van qoşunu üçün çox vacib idi. Lakin rus qoşunu ir vanlıları buradan sıxışdırıb çıxarmaq üçün hücuma keçdi. Döyüş n tic sind bağlar İr van qoşunundan t mizl ndi. M ğlub olmuş piyada qoşun yenid n İr van qalasına sığınır, süvaril r is Naxçıvan yolu il geri ç kildi. General Benkendorf iki karabiner alayını «Müx nn t t p »sind , gürcü alayını is bağlarda yerl şdir r k, özü dig r d st l rl qalanın c nub hiss sind düş rg saldı (416,256; 304,308).

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

1827-ci il aprelin 25-d podpolkovnik Aristovun başçılığı il «Şirvan batalyonu» qalanın q rb t r find yerl ş n «İrakli t p sini» l keçir r k burada artilleriya quraşdırdı. Yerl şdirilmiş toplardan qala güclü at ş tutulmağa başladı. Bombardıman n tic sind qala divarına v xanın sarayına z d d ydi. Lakin top güll sind n z d l nmiş qala divarı vaxtında müdafi çil r t r find n hörüldü (416,256-257; 304,309). Eyni zamanda qala müdafi çil ri rus qoşununa dinclik vermirdi. Onlar da qaladan rus d st l rini güclü at ş tuturdu. Günortaya yaxın at ş s ngidi, «Şirvan batalyonu» düş rg y qayıdır, mayor Xamutskinin başçılığı altında iki karabiner alayı 4 topla «İrakli t p si»nd saxlanıldı (304,309).

İr vanlılar müdafiy olunmaqla b rab r, imkan düş n kimi hücuma da keçirdi. Aprelin 25-d saat 4-d qala r isi Cübhanqulu xanın başçılığı il piyada v süvaril rd n t şkil olunmuş qoşun ş h r bağlarında yerl ş n gürcü alayına hücum etdi. Q fl t n yaxalanmış alay geri ç kilm li oldu. Lakin tezlikl , onlara lav köm k g ldi v döyüş yenid n qızışdı. N tic d , qala müdafiy çil ri güclü itki ver r k geri ç kildi (416,257; 304,309).

İr vanın ş rq t r fd n ş h r trafı hiss si açıq qalırdı. Burada bazar, m scid v Z ngi çayına doğru uzanan mülkl r yerl şirdi. Aprelin 27-d ş h rin bu hiss si d rus qoşunu t r find n l keçirildi. Bel likl , h min gün qalanın mühasir si başa çatdırıldı (416,258; 304,310).

İr van qalası h r t r fd n mühasir y alınmasına baxmayaraq, ir vanlılar güclü müdafi olunurdu. Onların inadkarlığını gör n general Benkendorf Hüseynqulu xanla v qala r isi Cübhanqulu xanla danışıqlara girm y m cbur oldu. V. Umudlu s rind danışıqların H s n xanla getdiyini qeyd edir (53,166). Lakin bu vaxt H s n xan qalada deyildi v qalanın r isi Hüseynqulu xanın qardaşı oğlu v kür k ni Cübhanqulu xan idi (17,2; 304,309). vv lc general Benkendorf xanı pulla l almaq niyy tind idi. Lakin bunun m nasız olduğunu başa düş n general ona şirnikl ndirici t klif etdi. O, rus komandanlığı adından söz verirdi ki, g r Hüseynqulu xan qalanı könüllü t slim ets , Rusiya hökum ti onu v zif sind saxlayacaq v   vv lki g liri özünd qalacaqdır. Lakin İr van xanı rus qoşununu ağır v ziyy td n çıxarmaq üçün generalın danışıqlar aparmaqla vaxt qazanmaq niyy tind olduğunu başa düşürdü. Xan qalanı mühasir y alan rus qoşununun aclıqdan ziyy t ç kdiyind n x b rdar idi. Onda olan m lumata gör , qoşun rzaqsız idi v bitki kökl ri il dolanırdı. Bel bir v ziyy td , Hüseynqulu xan rusların heç bir t klifini q bul etm di. H tta qala r isi il danışıqlar da n tic siz qaldı (304,311).

Mühasir uzansa da, qala müdafi çil ri rus göz tçi m nt q sin tez-tez hücumlar t şkil etm kd davam edirdi. Aprelin 29-dan 30-a keç n gec

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

İr van süvari d st si Z ngi çayından keç n körpünü qoruyan rus göz tçi d st sin q fl t n hücum etdi. Lakin rus toplarının köm yi il hücum müv ff qiyy tsizliy uğradı v ir vanlılar yenid n qalaya qayıtdı (304,311).

Tezlikl , S rdarabad qalasından H s n xanın başçılığı il süvari d st sinin İr van qalasına yaxınlaşması x b ri g ldi. Qala müdafi çil rin k nardan h r cür köm yin rus qoşunu üçün pis n tic ver c yini başa düş n general Benkendorf H s n xanı ciddi c zalandırmağı q rara aldı. Mayın 4-d baron Frideriksin başçılığı il 2 gürcü qrenader alayı, 1 topa malik qara d niz alayına m xsus 200 d st H s n xanın süvaril rinin qarşısını almaq üçün G rni çayı t r f gönd rildi. Lakin Naxçıvana ged n yolda rus d st si q fl t n ir vanlıların hücumuna m ruz qaldı. Q fl t n yaxalanmasına baxmayaraq, ruslar qalib g ldi. M ğlub olan H s n xan is d st si il S rd rabada geri ç kildi (304,313).

M ğlubiyy t baxmayaraq, dörd günd n sonra H s n xan mayın 7-d 4 minlik qoşunla yenid n yürüş başlayaraq, Z ngi çayının Araza tökül n yerd düş rg saldı. Bu x b ri eşid n general Benkendorf q fl hücumla H s n xanın d st sini darmadağın etm y q rara aldı. İlk növb d poruçik Koçebu İr van qoşunu haqqında m lumat toplamaq üçün k şfiyyata gönd rildi. Özü is mayın 8-d axşam 1200 n f rlik kazak süvarisi, 1 topa malik iki bölükl gizli olaraq ir vanlılırın düş rg sin doğru h r k t başladı. Rus qoşunu s h r tezd n Z ngi çayının m ns bin g lib çatdı v q fl t n İr van qoşununa hücum etdi. Q fl t n yaxalanmış H s n xan d st sil Abaran çayının ks t r fin keçm y çalışdı. Lakin rus d st l ri onları qabaqlayaraq ir vanlılara böyük itki verdi. V ziyy tin çıxılmaz olduğunu başa düş n H s n xan S rdarabad istiqam tind geri ç kilm y m cbur oldu. Rus qoşunu onları qalanın 25 verstliyin q d r t qib edir (416,261). Döyüş İr van qoşunu üçün acınacaqlı qurtardı. Bu döyüşd H s n xanın d st sind n 600 n f r öldürülmüşdü. Öl nl rin arasında Qaradağ v Xoydan olan nüfuzlu yanlar da vardı. Kürd tayfa başçısı Hüseyn ağa v qarapapaqların r isi Mürs l xan itkin düşmüşdü. İr van süvaril rind n 53 n f r sir götürülmüşdü. Onların arasında Hüseynqulu xanın qaynatası da vardı (304,314-315). Lakin Şerbatov s rind İr van qoşunundan 300 n f rin öldüyünü v yaralandığını, 54 n f rin sir düşdüyünü qeyd etmişdi (360,261). Rus qoşunundan is 2 n f r ölmüş, 2-si is yaralanmışdı (304,314-315).

Z ngi çayı trafında m ğlubiyy t düçar olan H s n xan Araz çayının c nubunda yerl ş n B ybulaq k ndind düş rg saldı. O, yerli tayfalardan süvari d st l r toplayaraq qoşununun sayını 5000- çatdırdı (416,262). M ğlubiyy td n n tic çıxaran H s n xan ehtiyatlı h r k t edirdi. Onun

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

mrin sas n, ayrumlar İbrahim ağanın başçılığı il İr vandan Hamamlıya v B yk ndin ged n yolu n zar t götürmüşdü. Ayrum d st l ri rus qoşununu rzaqdan m hrum etm k üçün taxıl z mil rini m hv edir v rus qoşununa köm k ed n erm ni k ndl rini qar t edirdi. Eyni zamanda H s n xan h r bir rus sg rinin başına 100 rubl (10 tüm n-E.Q.), x yan tkar erm ni başı üçün 50 rubl gümüş pul (5 tüm n-E.Q.) v d etmişdi. Bundan lav , xan qala il   laq saxlamaq, onları rus qoşununun v ziyy ti il m lumatlandırmaq üçün gizli olaraq adamlarını oraya gönd rirdi. V. Pottonun yazdığına gör , 2-3 gün rzind rus sg rl ri qalaya girm k ist y n yeddi x fiyy yaxalamışdı (304,315).

General Benkendorf H s n xanın c sar tli f aliyy tini rus qoşunu üçün qorxulu hesab edirdi. Onun mrin sas n, bütün süvari d st si ir vanlıların düş rg sin hücum ed r k, H s n xanın qoşununu geri ç kilm y m cbur etdi (304,318).

H s n xanın m ğlubiyy ti il k nardan h r cür köm kd n m hrum olan qala müdafi çil rinin v ziyy ti d ür kaçan deyildi v   hali ruhdan düşm y başlamışdı. Dig r t r fd n erm nil r x yan tkar m ll rind n l ç kmirdi. Onlar imkan düşdükc rus qoşununa köm klik göst rirdi. H tta qalanın ç tin v ziyy td olmasından istifad ed n 150 n f r erm ni qaçaraq rus qoşununa qoşulmuşdu (5,617). Lakin Hüseynqulu xanın c sar tli h r k tl ri qala müdafi çil rini ruhdan düşm y qoymurdu. Xan tez-tez qala müdafi çil rini hücuma h v sl ndirm kl , bu çaşqınlığın qarşısını almağa v onları ruhlandırmağa çalışırdı. Onun göst rişi il bir d st İr van qoşunu iyunun 6-da qaladan çıxaraq «İrakli t p si»nd mövqe tutmuş rus d st sin hücum etmişdi. Lakin bu c hd uğursuzluğa düçar oldu (304,319).

Rus qoşununun v ziyy ti daha acınacaqlı idi. Mühasir nin uzanması, ir vanlıların güclü müqavim ti, rzaq çatışmazlığı v havanın isti keçm si general Benkendorfun d st sini ld n salmışdı. Ayrı-ayrı çevik d st l r bölünmüş ir vanlıların q fl hücumları n tic sind rus qoşunu çoxlu itkil r verirdi. Bu cür v ziyy t general adyutant Paskeviçin başçılığı il   sas qüvv l rin İr vana g lişin q d r davam etmişdi.

Rus qoşunlarının ön d st sinin acınacaqlı v ziyy t düşdüyü bel v ziyy td baş komandan Paskeviçin başçılığı il   sas qüvv l rin c nub istiqam tind yürüşü başladı. 1827-ci il mayın 12-d 500 n f r gürcü v erm ni yanlarının müşay ti il general-adyutant Paskeviç güclü qoşunla İr vana doğru h r k t ed r k, iyunun 8-d Eçmi dzin g lib çatdı (5,618; 304,323-327). Rus qoşununun sayı 15.000- çatırdı (78,218). Bu qoşunun ardınca general-leytenant Krasovskinin başçılığı il 20-ci piyada alayı İr vana g ldi (304,332-333). Rus qoşununun t rkibind çarın razılığı il

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Tiflisd erm nil rd n t şkil olunmuş ilk alay da f aliyy t göst rirdi. Mayın 17-d Tiflisd n h r k t ed n bu alaya yolda ik n çoxlu erm ni qoşulmuşdu. Onların sayı 1000 n f r çatırdı (5,618; 304,324; 64,12).

İr vana g l n baş komandan Paskeviç Benkendorfun d st sini ağır v ziyy td gördü. O, bütün artilleriyanı İr van qalası trafına göndrdi. Sonra qala r isi il danışıqlara c hd etdi. Lakin xan qala r isil danışıqların m nasız olduğunu bildir r k Paskeviç yazırdı: « g r Paskeviç r isl qalanı t slim etm k m qs dil danışıq aparırsa bu m nasızdır, bel ki, buranın xanı olan m n q rara almışam ki, (qalanı-E.T.) t slim etm yim» (304,332).

İr van xanından m nfi cavab alan Paskeviç qalanın mühasir sini gücl ndirm yi q rara aldı. Onun mri il h rbi müh ndis, general-mayor Truzson İr van qalasını güclü bombardıman etm k üçün onun şimal hiss sind , Z ngi çayının sahilind artilleriya üçün yer düz ltm y başladı. Lakin qala trafını n z rd n keçir n baş komandan, tezlikl onu l keçirm yin qeyri-mümkün olduğuna min olaraq bu işi dayandırdı (416,266; 78,218; 304,332). Dig r t r fd n qala müdafi çil rinin müqavim ti, havaların isti keçm si n tic sind rus qoşununun itkisi günü-günd n çoxalırdı. Paskeviç çara yazdığı m ktubda etiraf edirdi ki, «M n t ccübl nir m ki, günü-günd n qalanın mühasiry alınması ç tinl şir, çünki beş gündür burdayam, 400 n f r x st Eçmi dzin gönd rilib. M n moldaviya kompaniyasının t crüb sind n bilir m ki, x st likd n alayların sayı azalır, qorxuram qoşunun v ziyy ti o d r c y çata ki, mühasir d heç kim tapılmasın» (304,332).

İr van qalasını işğal ed bilm y c yin min olan Paskeviç Naxçıvana yürüş etm yi q rara aldı. Baş komandan uzun müdd t İr van trafında l ngim kl , s l fl ri Sisiyanov v Qudoviçin s hvl rini t kirarlamaq ist mirdi. O, mühasir nin uzanmasını rus qoşunu üçün acınacaqlı n tic ver c yini başa düşürdü. Dig r t r fd n, Paskeviç qala müdafi çil rinin Naxçıvandan v Arazın c nubundan köm k alacağından ehtiyat edirdi. Bu haqda çara yazırdı: «Bel likl , m ni Arazın c nubuna getm k v h r şeyd n vv l Naxçıvanı işğal etm y m cbur ed n s b b İr van qarnizonunu o t r fd n h r hansı köm k almaq imkanından m hrum etm k idi…» (304,332). Baş komandan c nuba yürüşd n vv l mühasir ni gücl ndirm k üçün bir neç göst riş verdi. Mühasir başçısı Benkendorf general-leytenant Krasovski il   v z olundu. Onun başçılıq etdiyi 20-ci piyada diviziyası, sevastapol, krım piyada alayları, 39 v 40-cı yeger alayları, 6-cı batalyon 38 topla qalanın mühasir sind saxlanıldı (304,332-333).

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Qalan bütün qoşunlar İr vandan 50 verst aralıda yerl ş n G rni çayın trafında toplandı. Bir neç gün hazırlıqdan sonra iyunun 19-da Naxçıvan xanlığı istiqam tind yürüş başlayır. 1827-ci il iyunun 26-da Naxçıvan döyüşsüz l keçirildi (78,219-220; 304,342; 29,97).

Naxçıvanda yerl ş n rus qoşunu iyulun 1-d Abbasabad qalasını mühasir y aldı. Bu qala xanlığın n güclü qalalarından biri idi. Qalaya şahın kür k ni M h mm d min xan başçılıq edirdi. Onun köm kçil ri naxçıvanlı min xan v t brizli Rza xan idi. Qalada 3000-4000- q d r qarnizon vardı (416,279). Qala müdafi çil ri rus toplarının bombardımanına baxmayaraq, möhk m dayanmışdı. Onlar şahzad Abbas Mirz d n köm k almaq ümidind idil r. Bu vaxt Abbas Mirz danışıq aparmaq üçün N c f li Sultan şr fi general-adyutant Paskeviçin yanına gönd rmişdi. Abbas Mirz L nk ran xanlığını v İr van xanlığına m xsus Baş Abaranın Rusiyaya «güz şt getm k» adı altında danışıqlar aparmaqla vaxt qazanmağa çalışırdı. Eyni zamanda şr finin sas v zif si casusluq olmuşdu. O, rus qoşununun sayı, v ziyy til maraqlanmış v müxt lif m lumatlar toplamışdı. Lakin danışıqlar baş tutmadı (29,98).

Kiçik fasil d n istifad ed n Abbas Mirz 16.000 güclü qoşunla Xoy istiqam tind n qalanın mühasir sini yarmaq üçün hücuma başladı. Bu hücumda İr van xanı Hüseynqulu xanın qardaşı H s n xan da öz d st sil şah qoşunu t r find iştirak etmişdi. Lakin şah qoşunu Cavanbulaq çayı trafında baş vermiş döyüşd m ğlubiyy t uğradı. Döyüşd şah qoşunundan 400 n f r öldürüldü, 100 n f r is sir alındı. sir alınanlar arasında şahın qohumu olan 3 n f r xan v xeyli silzad vardı (78,221-223; 416,284; 304,349-357; 29,99).

Cavanbulaq döyüşünd Abbas Mirz nin m ğlubiyy ti qala müdafi çil rini ruhdan salmışdı. N tic d , güclü müqavim td n sonra iyulun 7-d 2700 n f rd n ibar t qala qarnizonu t slim oldu. Qalanın r isi M h mm d min xan qala açarlarını Paskeviç t hvil verdi. Abbasabad qalasına daxil olan rus qoşunu 2 bayraq, 18 topla birlikd xeyli q nim t l keçirdi. General-mayor, baron Saken qalanın komendantı v Naxçıvan vilay tinin r isi t yin edildi. Bir müdd t burada qaldıqdan sonra general-adyutant Paskeviç qoşuna dinclik verm k, rzaq ehtiyatını gücl ndirm k v Rusiyadan gönd ril n qala dağıdan topları gözl m k üçün dağ k ndi Qarababaya ç kil r k burada düş rg saldı. O, yürüşü davam etdir r k T briz hücum etm k niyy tind idi. Lakin İr vanda baş ver n hadis l r bu planı pozdu (200,561; 177,112; 78,220-225; 416,287; 304,359-360,424; 169,28; 29,99-100).

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Naxçıvanda müv ff qiyy t qazanmasına baxmayaraq, İr van qalasını mühasir y alan rus qoşununun v ziyy ti günü-günd n ağırlaşırdı. Havaların h dd n artıq isti keçm si, ir vanlıların güclü müqavim ti rus qoşununda itkil rin sayını çoxaltmışdı. Dig r t r fd n, x st lik qoşunu bürümüşdü. General-leytenant Krasovski günd liyind h min günl rd Eçmi dzin kils sind yaradılan h rbi x st xanada 700-d n çox x st nin olduğunu qeyd etmişdi (137,6). X st lik t k sg rl r arasında deyil, h m d zabitl r arasında da yayılmışdı. Qala dağıdan topların olmaması da rus qoşununun v ziyy tini ç tinl şdirirdi. Rusiyadan gönd ril n bu cür toplar avqust ayında g lib çatmalı idi.

Güclü müqavim t v alınmaz İr van qalası qarşısında aciz qalan general-leytenant Krasovski mühasir ni götürm y q rara aldı. Bu iş gizli sur td h yata keçirildi. İr van qalasını mühasir y alan d st l r 1827-ci il iyunun 21-d gec yarısı Eçmi dzin geri ç kildi. Eçmi dzin kils sind c ml ş n rus qoşunu iyulun 1- q d r onun müdafi sini gücl ndirm kl m şğul olur. Bu qısa vaxt rzind kils lav rzaqla, odunla v mal-qaranın yeml nm si üçün otla t min olundu. General-leytenant Krasovski polkovnik Lindenfeldin başçılığı il 1 alay, 5 top v 100 n f rd n ibar t erm ni atlı d st sini kils d qoyaraq, qalan qoşunla Eçmi dzind n 35 verst aralı, Abaran çayı sahilind yerl ş n dağ k ndi C ngi k ndin ç kil r k, iyulun 1-d burada düş rg saldı. Lakin rus qoşunu geri ç kil rk n ir vanlılar t r find n t qib m ruz qalmışdı. İki min İr van süvarisi M h mm d xanın başçılığı il rus qoşununa arxadan hücumlar edirdi. T qib v cüzi itkil r baxmayaraq, general-leytenant öz d st sil C ngi k ndin g lib çatdı. Rus qoşununun düş rg sind n 10 verst aralıda Alagöz dağının t yind is İr van süvaril ri dayanaraq onlara n zar t edirdi (137,6; 78,225; 304,452-453).

Lakin rus qoşununun dincliyi uzun sürm di. Bel ki, iki aylıq mühasir d n sonra rus qoşununun geri ç kilm si ir vanlılar üçün gözl nilm z v tam zamanında olmuşdu. Mühasir nin uzanması, havaların isti keçm si, rzaq ehtiyatının tük nm si v rus qoşununun qalanı bombardıman etm si müdafi çil r arasında ölüm hallarını çoxaltmışdı. Bel ağır vaxtda mühasir nin götürülm si sl toy-bayram idi. Xan bu münasib tl ş h r nümay nd l rini v k nd başçılarını q bul ed r k ş nlik keçirmişdi (304,454). Lakin bacarıqlı s rk rd olan Hüseynqulu xan rus qoşununun müv qq ti geri ç kildiyin min olaraq sayıqlığını itirmirdi. O, fasil d n istifad ed r k qalanın müdafi sini möhk ml ndirm kd davam edirdi.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

İr van xanı kiçik qarnizonla müdafi olunan Eçmi dzin kils sini l keçirm k niyy tin düşdü. İyulun 2-d xanın başçılığı il 4 min süvari, 2 piyada s rbaz batalyonu, 6 topla Eçmi dzin doğru h r k t ed r k onu mühasir y aldı (137,7). Hüseynqulu xan ilk vv l kils ni könüllü t slim etm k üçün qarnizon r isi Lindenfeld m ktub gönd r r k bildirir ki, rus qoşunu artıq Gürcüstana geri qayıdıb v qarnizon heç bir yerd n köm k gözl m sin. Arxiyepiskop Nerses inanmasınlar, çünki o, yalançıdır. Xan oların t hlük sizliyin z man t verir, qarnizonun ist nil n t r f s rb st geri ç kilm sini t klif edirdi. Müqavim t göst ril c yi halda kils gücl tutulacaq, onda heç kim aman verilm y c kdir (304,454). Lakin qarnizon r isi xanın könüllü t slim olmaq t l bini r dd etdi (137,7).

M nfi cavab alan Hüseynqulu xan kils nin traf al ml laq sini k sm k üçün bütün yol v cığırları n zar t götürdü. Bu x b ri eşid n general-leytenant Krasovski iyulun 3-d 1200 n f rd n ibar t Krım batalyonu, 40-cı yeger alayı, 300 kazak d st si v 4 topla Eçmi dzin doğru h r k t etdi. Rus qoşununun yaxınlaşdığını eşid n Hyseynqulu xan mühasir ni götür r k yenid n İr van qalasına ç kildi. General Krasovski bir gün burada qaldıqdan sonra yenid n C ngi k ndin qayıtdı (137,7).

Hüseynqulu xan mühasir ni götürüb İr van qalasına ç kils d sakit dayanmadı. Avqustun 1-d onun başçılığı il süvari v piyadadan ibar t 4 min qoşun, 6 topla Uşaqan k ndi yaxınlığında Eçmi dzind n C ngi k ndin h r k t ed n, x st l rl dolu rusların yük arabalarına hücum ed r k, onlara itki verdi. Lakin o, general-leytenant Krasovskinin lav qoşunla köm y g ldiyini eşid r k yenid n İr van qalasına qayıdır (137,8).

Öz qüvv sin arxayın olmayan Hüseynqulu xan Abbas Mirz il laq yaratmaq q rarına g ldi. O, şahzad nin diqq tini İr vana yön ltm k üçün ona şirnikl ndirici m ktub yazdı. M ktubun m zmunu bel idi: «İr van mühasir d n azad edilib, rus qoşunu dağlara sıxışdırılıb. Onların d st si çox az v dağınıqdır. İndi Eçmi dzini tutmaqdan, Bozabdal dağları il h r k t ed n mühasir toplarını ld etm kd n, Krasovskini m hv ed r k Gürcüstana yol açmaqdan asan heç n yoxdur» (304,456). Hüseynqulu xanın m ktubu Abbas Mirz y böyük t sir göst rdi. O, Krasovskinin d st sini m ğlub ed r k Tiflis yol açmaqla Paskeviçin başçılığı il rus qoşunlarının T briz hücum planını pozmaq niyy tin düşdü. Abbas Mirz 10 min piyada, 15 min süvari v 24 topla q fl t n İr van xanlığına doğru h r k t ed r k avqustun 4-d Eçmi dzin kils sind n 15 verst aralıda gec l m k üçün dayandı. Bir neç gün burada qaldıqdan sonra şah qoşunu Qarasu çayını keç r k Alagöz dağının t yind yerl ş n şt r k k ndind n

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

5 verst aralıda yerl ş n k r k k ndind düş rg saldı (137,8-9; 78,225; 304,457).

Şah qoşununun bu yürüşü gizli h yata keçirils d , erm nil rin x b rçiliyi n tic sind Krasovski şahzad nin hücumundan vaxtında x b r tuta bildi. Bu x b ri Krasovskiy avqustun 6-da arxiyepiskop Nersesin qohumu şt r kli Bedros Markaros vasit sil çatdırılmışdı. O is şah qoşunu il birlikd İr vana g l n gürcü şahzad si Aleksandrın qaynatası İshak M likovdan eşitmişdi. İshak M likov şahzad nin düş rg sind olmuş v kür k ni Aleksandrla görüşmüşdü. Bu m lumatı şah qoşununun h r k tini izl m k üçün gönd rilmiş casuslar da t sdiq etmişdi (137,8-9).

Abbas Mirz güclü qoşunla İr van xanlığına g ls d , bu qüvv l rd n lazımınca istifad ed bilm di. Şahzad qoşunu c ml şdirib hücum etm kd ns , bu qüvv l ri ayrı-ayrı d st l r bölm kl ciddi s hv yol verdi. Bu da sayca az olan rus qoşununa imkan verirdi ki, r qibinin hücumuna davam g tirsin. H min vaxt general Krasovskinin başçılığı altında 6 minlik rus qoşunu Abaran çayının h r iki sahilind düş rg salmışdı (416,302).

İr vanlıların köm yi il Abbas Mirz nin qoşununun Eçmi dzini mühasir y alması general-leytenant Krasovskini t şviş salmışdı. O, Eçmi dzin kils sind mövqe tutmuş rus d st sin köm k etm y t l sdı. Lakin onun qüvv si az olduğundan v müdafi toplarını gözl diyind n ç tinlikl üzl şmişdi. Şah v İr van qoşunları kils ni günü-günd n daha sıx mühasir y alırdı. Dig r t r fd n, C ngi k ndind yerl ş n Krasovskinin d st si d hücuma m ruz qalmışdı. Avqustun 10-da s h r saat 10-da 2 minlik süvari d st si Abaran çayının sahilind mövqe tutmuş rus düş rg sin yaxınlaşdı. Göz tçil r bu hücumu d f ed n q d r Krasovski 2 piyada batalyonu, 1 kazak alayı v 2 topla köm y t l sdi. Onun yaxınlaşdığını gör n şah süvaril ri geri ç kilm y başladı. Rus qoşunu onları k r k k ndind yerl ş n düş rg y q d r t qib etdi (137,10).

Lakin rus qoşunu şah v İr van qoşunlarının yeni-yeni hücumlarına m ruz qalırdı. Avqustun 13-d süvari d st si gec gizli sur td müxt lif istiqam tl rd n d r y sığınaraq, s h r tezd n rusların göz tci m nt q l rin q fl t n hücum etdi. Rus qoşunları üçün sl t hlük yaranmışdı. Q fl t n hücuma m ruz qalan iki göz tçi d st si geri ç kildi. Lakin dig r d st l r möhk m dayanaraq şah süvaril rini ir lil m y imkan verm dil r. Bu döyüşd general-leytenant Krasovski az qalmışdı ki, sir düşsün. O, general Turuzsonla birlikd Eçmi dzin ged n yolda k şfiyyat işi h yata keçir rk n, onun keç c yi yolda pusqu qurulmuşdu. İr lid ged n zabit v 5 kazak vaxtında pusqudan duyuq düş r k geri qayıtmışdılar. Krasovskinin geri qayıtdığını gör n 500 süvari d st si onu t qib başladı.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Bir piyada batalyonu vaxtında köm y g ldiyind n Krasovski t hlük d n qurtarmışdı. Yerli süvari d st si ir li getm y c sar t etm y r k 5 verst aralıda dayandı (137,6; 304,459-460).

Lakin buna baxmayaraq, ir vanlılar şah qoşununun köm yi il ruslara yeni-yeni hücumlar t şkil edirdi. Bir neç min şah qoşunu Alagöz dağından Sudak nd h r k t başladı. General Krasovski h min istiqam td Paskeviç t r find n general adyutant Sipyaqinin başçılığı il gönd ril n lav köm yi gözl yirdi. Güclü süvari d st sinin o istiqam td h r k tini gör n general 2 batalyon v 4 topla onların ardınca h r k t edir. Lakin Sipyaqinin d st si yolda şah qoşununu m ğlub ed r k geri qayıtmağa m cbur etmişdi. Düş rg y g lib çatan Sipyaqin müdafi toplarının beş günd n sonra buraya g lib çatacağını bildirmişdi (137,11; 304,460-461).

Bu vaxt Alagöz dağı il rus düş rg si arasında 4 min süvari d st si dayanmışdı. Onlar rus düş rg sini güclü at ş tuturdular. Krasovski 2 batalyon, 1 alay kazak d st si v 50- q d r borçalılardan ibar t d st il onlara hücum etdi (137,11-12). X. İbrahimb yli bu döyüşd guya 5000- q d r borçalı süvarisinin iştirak etdiyini yazırdı (161,203). Lakin hadis nin canlı şahidi olan general Krasovski döyüşd 50- q d r borçalı süvarisinin olduğunu bildirmişdi (137,12).

Uşaqan döyüşü. Rus qoşununun dağlara sığınaraq lverişli müdafi mövqeyini tutduğunu gör n Abbas Mirz z rb ni birbaşa Eçmi dzin kils sin vurmağa q rara aldı. O, bununla rus qoşununu açıq döyüş c lb etm k ist yirdi. Abbas Mirz kils y yaxın olmaq üçün oraya ged n yoldan yarım vers aralıda yerl ş n Uşaqan k ndind qoşunla düş rg salmışdı. Onun göst rişi il s rk rd Yusif xanın başçılığı il böyük bir d st Eçmi dzin gönd rildi. Kils trafında 4 min n f rd n ibar t mühasir zolağı yaradıldı v artilleriya quraşdırıldı. Kils il laq si olan yollar n zar t götürüldü. Şah qoşunu v İr van xanının d st l ri bütün şübh li adamları tutaraq, rus qoşunun kils il laq sini tamam k smişdi (137,12; 304,463-464). Bu hadis d Hüseynqulu xan v ona yaxın olan adamlar daha f al iştirak edirdi. Xan Abbas Mirz y Eçmi dzin kils sinin açarlarını iki günd n sonra t qdim ed c yini, Abbas Mirz is v zind ona ruslardan alınacaq müdafi toplarını söz vermişdi (137,13; 304,464).

V ziyy tin qorxulu olduğunu gör n erm nil r yen d yalan m lumatla general Krasovskini qeyri-b rab r döyüş c lb ed bildi. Şah qoşununun sayıqlığına baxmayaraq, arxiyepiskop Nerses bir neç erm nini Krasovskinin yanına gönd r r k onu köm y çağırdı. O, generalı inandırırdı ki, guya rusların mövqe tutduğu kils d çox az rzaq ehtiyatı var v Abbas Mirz nin m qs di üç gün rzind Eçmi dzini l keçir r k onu tamamil

Created with
nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

dağıtmaq v sonra sas qüvv l rl Gümrü t r fd n Tiflis h r k t etm kdir (137,13; 177,3). Bu x b ri eşid n general-leytenant Eçmi dzin h r k t etm yi q rara aldı. Lakin onun bu addımı trafı t r find n birm nalı qarşılanmadı. Onlar ks t r fin qüvv sinin çoxluğunu, rus qoşununun v ziyy tinin acınacaqlı olduğunu, dig r t r fd n rzaq çatışmazlığını d lil g tir r k onu bu qorxulu addımdan ç kindirm y çalışdılar. Lakin general Krasovski inadından dönm di v bununla da qoşunu t hlük y saldı (304,466). Sonralar Paskeviç rus qoşununun biabırçı m ğlubiyy tind arxiyepiskop Nersesi günahlandırmışdı. Baş komandan yazdığı m ktubda Nersesi yalan m lumat verm kd , kils d lazımi q d r rzağın olduğu halda, rzaq çatışmazlığını b han g tir r k Krasovskini qeyri-b rab r döyüş c lb etdiyini bildirmişdi (221,259).

İnadından dönm y n general leytenant Krasovski 3 min n f rd n ibar t 4 batalyon, 2 kazak alayı, 4 bölükd n ibar t d st , 6 kiçik v 2 at üstü topla avqustun 16-da gec Eçmi dzin doğru h r k t etdi. O, özü il 10 günlük rzaq ehtiyatı götürmüşdü. Qoşunun 230 çetvert buğdası, bir q d r un v qurudulmuş çör yi vardı (137,14-15). B zi s rl rd general-leytenant Krasovskinin d st sinin ümumi sayının 12 topdan ibar t 2500 n f r olduğu göst rilmişdi (78,226; 304,456). Dig r m lumata gör is Krasovskinin d st sinin 2500-3000 arasında (173,30), başqa m lumata gör is 12 topa malik 2000 sg r olduğu birdirilirdi (416,303). H. İbrahimb yli is s rind rus qoşununun daha çox olduğunu qeyd edir. Onun yazdığına gör , Krasovskinin d st sinin ümumi sayı 3 min piyada, 6 min süvari v 12 topdan ibar t olmuşdu (161,203).

C ngi k ndind n h r k t ed n rus qoşunu Uşaqandan 2 verst aralıda yerl ş n yüks kliy g lib çatdı. Avqustun 17-d burada t r fl r arasında Uşaqan döyüşü adlanan döyüş baş verdi. General-leytenant Krasovski şah qoşununa q fl t n hücum etm yi q rara almışdı. Lakin Uşaqana yaxınlaşan rus qoşunu top at şi il üzl şdi. General Krasovskinin m qs dini bil n Abbas Mirz qoşunu il onu h r t r fd n mühasir y alaraq hücuma keçdi. Döyüş 5 saata q d r davam etdi. H r iki t r fd n çoxlu öl n v yaralanan qeyd alınmışdı. Çoxlu itkil r baxmayaraq, general Krasovski öz d st si il Eçmi dzin daxil ola bildi (137,23-24; 304,480).

M ğlub olmasına baxmayaraq, rus h rb tarixçil ri bu döyüşü Krasovskinin q l b si kimi qiym tl ndirm y çalışırlar. Lakin hadis l rin canlı şahidinin verdiyi m lumata gör , rus qoşunu Uşaqan döyüşünd biabırçı m ğlubiyy t uğramışdı. Hadis l rin şahidi bu uğursuzluğu gizl tm y r k yazırdı: «İran müharib sind n yazan h rb tarixçil ri bizim üçün uğursuz olan Krasovskinin şt r k (Uşaqan-E.Q.) trafındakı

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

döyüşünü q l b elan edirl r. Lakin iran döyüşü bizim üçün el uğurla aprılmışdı ki, müv ff qiyy tsiz hadis l ri gizl tm k lazım deyil. Bel hadis yalnız iki d f - Gorus v şt r kd olmuşdu» (173,28-29). Daha sonra bu döyüşü trafli t svir ed n h rbiçi yazırdı: «Bir avqust s h ri adyutant Krasovskiy m lumat verir ki, Eçmi dzind az rzaq qalıb. rzaq c dv lini göst r r k, çoxsaylı müxt lif rzaq anbarlarının qeyd edildiyi s hif d Eçmi dzin anbarında avqustun 1- q d r c mi 40 çertvet rzaq olduğunu v bu rzağın artıq tük ndiyını bildirdi. Krasovski arabalara xeyli rzaq yükl nm sini mr edir v s h ri günü qoşunun bir hiss sini düş rg d saxlayaraq, ozü 5-ci v yaxud 6-cı batalyonla rzaq arabalarını müşay t edir. Bu zaman Pakeviçin qoşununun arxasından h r k t ed n Abbas Mirz 15.000 qoşunla İr van trafına g lmişdi. Uzanan rzaq arabalarını müdafi etm k v yolun h r iki t r find daşların arxasında lverişli mövqed dayanan, top v tüf ng at şl ri il bizim qoşuna böyük itki ver n düşm ni d f etm k lazım idi. Düşm ni d f eim k üçün bizimkil r süngü döyüşün gir n kimi, onlar geri ç kilirdil r v yenid n hücum ed r k daşların arxasından çoxsaylı atıcıları biz dolu at ş yağdırırdılar. Sınmış v yaxud vurulmuş arabalar bir-birinin ardınca dar cığırları k smişdi. Qarışıqlıq gücl ndi, sg rl r istid n, susuzluqdan v çoxlu düşm n güll sind n taq td n düşmüşdü. M rmid n çiynind n kontuziya almasına baxmayaraq, general Krasovski igidlik göst r r k düşm ni mövqeyind n vurub çıxarmaq üçün bölüyü ş xs n özü hücuma apardı. Özünün ş xsi igidliyi il sg rl ri ruhlandıran krım alayının komandiri polkovnik Qolovin öldü, çoxlu igid zabit d bu cür aqib t düçar oldu. H r iki t r fd n sıxışdırılan d st az m saf qalmış Eçmi dzin doğru h r k t edirdi, artıq kils nin hasarları görünürdü. Ondan 2 verst aralı z mil ri sulamaq üçün la suyu olan geniş arx axırdı. sg rl r nizamsız halda su içm y atıldılar. H min d qiq şah qoşunu isti v susuzluqdan taq td n düşmüş sg rl ri doğramağa başladı, birinin başını k sdil r, onun yanında dig r sg r s ril r k su içir v müdafi olunmaq fikiri bel yox idi. Burada bizimkil rin qırılması d hş tli idi. ..Şah qoşunu z ifl r aman verm y r k başlarını k sir, h tta yaralıları sir götürmürdül r. Topçular daldalanmağa yer tapmayaraq kils y doğru çapdı, daha güclül r nizamsız halda onların ardınca qaçdılar. Yalnız şah qoşununun qorxaqlığı v h rbi işd avamlığı üzünd n rus qoşununun sağ qalmış qalıqları Eçmi dzin g lib çatdı. Krasovski 2500 v yaxud 3000 qoşundan 1000 n f rd n çox sg r, bütün sursat v rzaq arabalarını itirdi. Bununla b rab r m lum oldu ki, qarnizonu rzaqla t min etm k üçün t l sm y ehtiyac yox idi. Bel ki, kils d bir aylıq rzaq ehtiyatı vardı. Bu suxari v unla z ngin olan s hif ni yarma s hif si il d yişik salan

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

adyutantın s hvi idi. Yalnız mühasir topları il Bozabdalı keç n 300 n f r sg r malik kabardin alayını iki gün gözl m k v Krasovskinin d st sil birl şm k lazım idi» (173,29-31).

Uşaqan döyüşünd rus qoşunu 1166 sg r v zabit itirmişdi. Onlardan 685 n f ri öldürülmüş, 347 n f ri yaralanmış, 134 n f ri is sir düşmüşdü (125,145). Başqa bir m lumata gör is , bu döyüşd rus qoşunu bütün rzaq arabaları il birlikd 24 zabit v 1130 sg r itirmişdi (304,478). Şerbatov is qeyd edir ki, bu döyüşd rus qoşunundan 700 sg r ölmüş, 300 is yaralanmışdı (416,303). General Krasovski is öz günd liyind rus qoşunundan 1131 n f r öldüyünü, yaralandığını v itkin düşdüyünü yazırdı (137,25).

Rus qoşunu Eçmi dzin sığınsa da, v ziyy ti çox ağır idi. Buna bazmayaraq, Abbas Mirz yeni bir s hv yol verdi. g r o, ikinci d f rus qoşununa hücum ets ydi onu tamamil m ğlub ed bil rdi. Krasovski bunu etiraf ed r k yazır ki, «…hücum ets ydi m ni d hş tli m ğlubiyy t uğradardı (137,27). Kifay t q d r güc malik olsa da, o bunu etm di. Avqustun 19-da gec Abbas Mirz qoşunu il Uşaqanı t rk ed r k İr vandan 20 verst aralı, Z ngi çayının sağ sahilind düş rg saldı. H min vaxt rusların gözl diyi mühasir topları C ngiy g lib çatmışdı. Avqustun 19-u axşamı general mayor Laptev Krasovskinin d st si il birl şm k üçün kabardin alayı v 4 topla Eçmi dzin h r k t ed r k Uşaqana g ldi. Artıq Abbas Mirz qoşunu il buranı t rk etmişdi. Avqustun 20-si s h r Krasovski Eçmi dzind n çıxaraq burada mayorun d st sil birl şdi. (137,26-28).

Abbas Mirz nin mühasir ni götürüb geri ç kilm sinin s b bi Paskeviçin başçılığı il sas qüvv l rin Krasovskinin d st sin köm y g lm si il bağlı idi. Çünki Eçmi dzin kils si mühasir d olark n avqustun 18-d general Krasovski Uşaqan döyüşü haqqında m lumat ver r k v ziyy tin qorxulu olduğunu, sursat v rzaq çatışmazlığını, qat-qat üstün olan şah qoşunlarının onun d st sini sıxışdırdığını, köm k olmadan düş rg y qayıda bilm y c yini erm nil r vasit sil Paskeviç r smi m ktub gönd rmişdi (5,645; 137,48-49). Dig r t r fd n yerli halid n x yan t ed nlar d olmuşdu. Bu x yan tin İr vanda olan rus qoşununun v ziyy tinin Paskeviç çatdırılmasında böyük rol oynamışdı. Bel ki, şah qoşunu geri ç kildikd n sonra İsmayıl xan Ayrumlının qardaşı oğlu v kür k ni olan S lim xan Ayrumlı bir d st il şt r k k ndind saxlanılmışdı. Xanın rus qoşununa r ğb t b sl diyini arxiyepiskop Nersesd n öyr n n general Krasovski onunla laq yaratmaq q rarına g ldi. O, gizli sur td S lim xana m ktub gönd r r k şirnikl ndirici v dl r vermiş

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

v köm k etm sini, şah qoşununun v ziyy ti haqqında m lumatlandırmasını xahiş etmişdi. Generalın m ktubunu alan S lim xan öz yaxın adamı il rus düş rg sin g lmiş v onunla danışıqlar aparmışdı. Danışıqlar n tic sind xan generalın bütün göst rişl rini yerin yetirm y söz vermişdi. Bundan sonra o, Paskeviç m ktub gönd r r k v ziyy t haqqında ona m lumat verilmişdi. H tta S lim xan sentyabrın 2-si gec rus düş rg sin g l r k Paskeviçin gizli m ktubunu özü il g tirmişdi. M ktubda Qarababada yerl ş n rus qoşuşunun köm y t l sdiyi bildirilmişdi (3,52).

İr vanda rus d st sinin m ğlubiyy t x b rini eşid n general-adyutant Paskeviç knyaz Eristovun başçılığı il Qarababada bir d st qoyaraq, 1827-ci il avqustun 20-d İr vana doğru h r k t etdi. Sentyabrın 3-d rus qoşunu G rni çaya g lib çatark n Abbas Mirz S rdarabaddan 15 verst aralıda yerl ş n Qaraqala qalasına, sonra is Makuya ç kildi. Rus qoşununun sas qüvv l ri sentyabrın 5-d Eçmi dzin g lib çatdı (5,645; 200,561; 78,227; 304,491-494; 416,309).

S rdarabad qalasının işğalı

General- adyutant Paskeviç sas qüvv l ri il Eçmi dzin g l n günü çoxdan gözl nil n mühasir topları da g lib çatdı. O, m lumat alır ki, S rd rabad qalasında çoxlu rzaq ehtiyatı toplanmışdı. Baş komandan g l c k yürüşünü t min etm k üçün ilk z rb ni bu qalaya vurmağa q rara aldı (177,138). Onun bu planı çox gizli saxlanılırdı. H tta Paskeviç Abbas Mirz nin sülh danışıqları üçün gönd rdiyi çaparına inanmamış v onu cavabsız qoymuşdu (304,493). 1827-ci il sentyabrın 11-d general Paskeviç sas qüvv l ri il S rd rabad qalasına doğru h r k t ed r k, s h ri günü bura g lib çatdı. Bu x b ri eşid n Abbas Mirz Makuya ç kilir. Hüseynqulu xan v qardaşı H s n xan öz qüvv l ri il yen d rus qoşunu il t kb t k qaldı (5,645-646; 200,561).

S rdarabad qalası rus qoşunu t r find n sentyabrın 14-d güclü mühasir y alındı. Mühasir qoşunlarının başçısı general-leytenant Krasovski t yin edildi (137,31). Qalanı tezlikl l keçirm k üçün rus komandanlığı hücum planını hazırlamışdı. Hücumu müv ff qiyy tl h yata keçirm k üçün qala güclü top at şin tutulmalı idi. Bombardıman qalanın c nub hiss sind yerl ş n s rdar bağları t r find n n z rd tutulmuşdu (177,115-139).

S rdarabad qalasına hücumdan vv l Paskeviç, qraf Suxtelenin başçılığı il bir d st sg ri Osmanlı s rh ddi yaxınlığında yerl ş n Qulp duz m d nini tutmağa gönd rmişdi. Rus komandanlığı burada kifay t q d r rzaq ehtiyatının olması haqqında m lumat almışdı. Qraf Suxtelenin d st si tapşırığın öhd sind n bacarıqla g ldi. Sentyabrın 12-d bu d st özü il 400

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

çetvert taxıl v 500 baş iribuynuzlu mal-qara il geri qayıtdı (5,646: 416,312-313).

S rd rabad qalasının güclü v rzaqla bol olması haqqında yuxarıda b hs edilmişdi. Bu dövrd qalanın qarnizonu 14 topa malik 1500 d st d n ibar t idi (177,112). H min vaxt qalaya H s n xanın n v si F t li xan başçılıq edirdi. Lakin qalanın mühasir y alındığını eşid n H s n xan gec qalaya daxil ola bilmişdi. H s n xan qala müdafi çil rini sayıqlığını itirm m k üçün 1808-ci ild İr vanda rus qoşununa qarşı mübariz d n danışaraq onları ruhlandırırdı (200,561). Onun s yi n tic sind qala müdafi çil ri güclü müdafi olunurdu. Sentyabrın 15-d müdafi çil r qala trafında topları yerl şdirm k üçün iş gör n rusları at ş tutdular. Bu at ş n tic sind bir n f r öldü. Lakin sentyabrın 16-da dövrün güclü silahlarından olan mühasir topları S rd rabada g tirildikd n sonra v ziyy t d yişdi. Qalanın c nub q rb hiss sind 300 sajen aralıda 6 bel top quraşdırıldı. Sentyabrın 18-d toplar qalanı bombardıman etm y başladı. H min gün qalaya 500 m rmi atıldı. Bombardıman n tic sind qalanın dördkünc qüll si dağıdıldı. S h ri günü davam ed n bombardıman n tic sind qalanın divarlarına v evl r böyük ziyan d ydi. Qalanın aramsız at ş m ruz qaldığını gör n müdafi çil r sentyabrın 19-u saat 5-d ağ bayraq qaldırmağa m cbur oldu. H s n xan t r find n gönd rilmiş elçi Paskeviçin yanına g l r k xanın m ktubunu ona t qdim edir. M ktubda xan 3 gün müv qq ti barışıq xahiş ed r k, qarnizonun geri ç kilm sin icaz ist yirdi. Lakin Paskeviç xanın bu xahişin q ti etiraz ed r k, ona t slim olmaq üçün 24 saat vaxt verdi. Eyni zamanda qalanın bombardımanı daha da gücl ndirildi. V ziyy tin çıxılmaz olduğunu gör n H s n xan sentyabrın 19-u axşam qaranlıqdan istifad ed r k iki yaxın adamı il qaladan qaçdı. Onun ardınca 1.500 n f rd n ibar t olan qarnizon qaladan çıxaraq müxt lif istiqam tl r -İr van, Alagöz v Osmanlı s rh ddin qaçmağa başladı. Rus süvari d st l ri qaçanları t qib ed r k xeyli ir vanlı qırdı. T qib n tic sind 500 n f r öldürülmüş v 200 n f r is sir götürülmüşdü (5,646-647; 200,561; 115,563-564; 177,138-140; 304,498).

Dörd günlük mühasir d n sonra sentyabrın 20-d rus qoşunu S rd rabad qalasına daxil oldu. Qalanı işğal ed n rus qoşunu 13 top, 14 min çetvert buğdası olan anbar, çoxlu pambıq parça, barıt v sursat q nim t l keçirdi (5,647; 200,561-562; 115,563-564; 177,138-140). Qalanı qorumaq üçün Paskeviç polkovnik Xamutovun başçılığı il bir piyada batalyonu, erm ni v kazaklardan ibar t bir d st qoyaraq Eçmi dzin qayıdır (115,564). S rdarabad qalasının beş günlük mühasir si zamanı 8 rus sg ri ölmüş, 3 zabit v 15 sg r is yaralanmışdı (177,132; 125,146).

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

S rd rabad kimi güclü qalanın alınması şahı d hş t g tirmişdi. O, İr van v Naxçıvan xanlıqlarının güz şt getm k ş rti il sülh danışıqlarına başlamağı t l b etdi. Lakin şahzad atasının bu haqda gönd rdiyi f rmanı icra etm y r k, onu bir müdd t özünd saxladı. Abbas Mirz İr van qalasının rus qoşununa güclü müqavim t göst rm sin ümid ed r k, rus komandanlığından daha s rf li ş rtl rl danışıq aparmaq ist yirdi. Lakin İr van qalasının süqutu onun bütün ümidl rini puç etdi (117,569). Başqa bir m lumata gör , şah S rdarabadın işğalından sonra özün yaxın olan xanlardan birini ingilis m murları il birlikd Paskeviçin yanına gönd rmişdi. Lakin onlar g l n q d r artıq İr van qalası da süqut etmişdi. General Paskeviç onlarla s rt danışmış v qeyd etmişdi ki, İr vandan birbaşa T briz yürüş ed c kdir (5,649).

İr van qalasının süqutu. S rdarabad qalasında qarnizon yerl şdir n general adyutant Paskeviç sas qüvv l rl geri qayıdaraq, sentyabrın 22-d Eçmi dzin g lib çatdı. Sentyabrın 23-d is bütün qoşun İr vana doğru h r k t etdi. Rus qoşunu qaladan 2 verst aralı Z ngi çayının sahilind mövqe tutaraq, qalanın mühasir sin başlayır (116,565; 304,505). Rus komandanlığı İr van qalasının işğalını tez bir zamanda başa çatdırmaq niyy tind idi. Çar da Paskeviçd n T briz yürüşd n qabaq İr vanın işğalını t l b etmişdi. Dig r t r fd n, h min vaxt Rusiyanın beyn lxalq v ziyy ti mür kk bl şmiş, Osmanlı dövl ti il münasib tl ri müharib h ddin çatmışdı. Müharib olacağı t qdird İr van qalası rus qoşunu üçün h rbi v rzaq bazası rolunu oynamalı idi. V. Potto yazır ki, «Bu zaman İr vanı mühasir d saxlayaraq T briz h r k t etm kl m liyyat meydanının böyük m saf d uzanması v T brizd sas qüvv l rin müv ff qiyy tsizliy uğrayacağı t qdird mühasir d st sinin v ziyy ti ç tin düş , yaxud qorxulu ola bil rdi. Düşm n T brizl İr van arasında dolaşmaqla laq ni k s bil rdi, bu da rus qoşununu m liyyat x tti il deyil, Qarabağ t r fd n- Mehri, Aslandüz, yaxud Xüdaf rin körpüsünd n geri ç kilm y m cbur ed rdi. Onda Naxçıvan asanlıqla düşm nin lin keç bil rdi v bütün m liyyatın n tic si itiril rdi» (304,504). M hz bu s b bl rd n rus komandanlığı qalanın tez bir zamanda işğalı üçün g rgin iş başladı. Qala trafında mühasir x tti yaradıldı. Mühasir qoşunlarının başçısı general-leytenant Krasovski t yin olunmuşdu (137,31). Hücumdan qabaq qalanın trafını gözd n keçir n general-adyutant Paskeviç sentyabrın 24-d şura çağırdı. Şurada qalaya hücum planı müzakir olundu (304,506).

Qeyd etm k lazımdır ki, h l rus qoşunu iyunun 22-d mühasir ni götürdükd n sonra qalada xeyli d yişiklik baş vermişdi. İr vanlılar qalanı möhk ml ndirm k v rus qoşununu asanlıqla qalaya yaxınlaşmaq

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

imkanından m hrum etm k üçün bir neç t dbir l atmışdı. H r şeyd n vv l, qalanın ş rq hiss sinin ks t r find yerl ş n x nd k yaxınlıqda yerl ş n bataqlıqdan götürül n palçıqla daha da hündürl şmiş, Qırxbulaq çayına q d r qalaya bitişik ş h r trafı dağıdılmışdı. Qalaya paralel daş divar v h tta evl r sökülmüş, bağlarda olan bütün ağaclar qırılmışdı. Qalanın şimal hiss sind yerl ş n göz l karvansara v bir çox evl r d sökülmüş, yalnız ş h r trafında yerl ş n m scid qalmışdı. Bundan lav qala qarnizonu 2.000 n f rd n 4.000 n f r çatdırılmış, H s n xan başda olmaqla S rdarabad qala qarnizonunun sağ qalan üzvl ri onlara qoşulmuşdu. S rdarabad qalasından qaçan H s n xan İr van qalasına g l r k r hb rliyi öz üz rin götürmüşdü (177,143).

İr van xanı Hüseynqulu xan is şah qoşunu geri ç kildikd n sonra bir d st atlı qoşunla ail si il birlikd Araz çayını keç r k Maku qalasına sığınmışdı. Lakin o, İr van qalasının işğalını eşitdikd n sonra T briz getmişdi (5,649; 177,68; 396,35).

S rdarabad kimi qalanın süqutu İr van qalası müdafi çil rin böyük t sir göst rmiş v onları ruhdan salmışdı. Lakin xanın qardaşı H s n xanın qalaya daxil olması mü yy n q d r onları ruhlandırmışdı. H tta onun göst rişi il sentyabrın 24-d qala müdafi çil ri toplardan rus qoşununa at ş açmağa başladı. Lakin bu at şl r rus qoşununa heç bir t sir göst rm mişdi (116,565; 304,505).

Qalanın trafında mühasir işl ri gör n rus qoşunu müxt lif yerl rd toplar yerl şdirm y başladı. Sentyabrın 25-i ş h rin ş rq t r find yerl ş n «Müx nn t t p si»nd top yerl şdir n rus qoşunu qalaya bir neç bomba atdı. Bel likl , qalanın bombardıman edilm si başladı. S h ri günü qalanın ş rq hiss sind yerl ş n ş h r trafında qala divarlarından 300 sajen aralıda yerl ş n t p d yeni 6 top v 4 mortir (qısalül li top-E.Q.) quraşdırıldı (116,565).

Sentyabrın 26-sı s h r qala h min toplardan güclü at ş tutulur. Qala müdafi çil ri d toplardan rus qoşununa cavab verirdi. Lakin t crüb li topçuların olmaması üzünd n onların atdığı m rmil r rus qoşununu bir o q d r d narahat etmirdi. Dig r t r fd n, topçuların b zisi erm nil r olduğundan, onlar x yan t ed r k topu rus qoşununa t r f deyil, boş yerl r atırdılar. Qalaya sığınmış erm nil rin x yan ti bununla bitmirdi. Erm nil r gizli sur td qalada baş ver n hadis l ri, qala müdafi çil rinin sıx yerl şdiyi yerl ri rus komandanlığına çatdırırdı (396,36). Buna gör d , rusların atdığı m rmil r h d f d yirdi. H min gün atılan m rmil r qala daxilind baş m scid , s rdarın sarayını z d l di. Bütün gec bombardıman davam etdirildi (304,506-507).

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Qala müdafi çil rinin inadkarlığını gör n rus qoşunu h r gün qalanın müxt lif yerl rind mühasir toplarının sayını artırırdı. Sentyabrın 27-si gec birinci batareyaya paralel sağ t r fd yeni 12, sol t r fd is 6 top yerl şdirildi. H min gün qala 18 topdan güclü at ş tutuldu. Atılan top m rmil ri qala divarlarını z d l di. Lakin ir vanlılar dağılmış yeri vaxtında hör bildi. S h ri günü h min toplardan qalanın bombardımanı davam etdirildi. Top m rmil ri qala daxilind böyük dağıntı tör tmişdi. Bombardıman n tic sind qalanın divarına, qüll v tikilil r böyük ziyan d ymiş, mazğallar t l f olmuş, ruslara ks cavab ver n bir neç top sıradan çıxmışdı (116,565; 177,152). Bombardıman qalaya sığınmış dinc haliy el t sir göst rdi ki, onlar H s n xanı v qarnizonu m z mm t ed r k t slim olmağa t l b etm y başladılar. Lakin H s n xan bir b han il rus qoşununun geriy c kil c yi v Abbas Mirz d n lav köm k g l c yini bildir r k onları sakitl şdirm y çalışırdı (116,565; 304,508). Öz növb sind xanın adamları sentyabrın 28-d gec v gündüz rus qoşununu tüf ngl rd n güclü at ş tutmaqda davam edirdi (177,152-153).

Lakin sentyabrın 29-da rus qoşunu qalanın qarşısında yeni toplar quraşdırdı. Onlardan atılan m rmil r qalanın c nub ş rq hiss sind ki qüll ni, ona bitişik s ddi v bir neç mazğalı dağıdır. H min gün Paskeviç qalanı könüllü t slim etm k üçün H s n xanın yanına elçi gönd rdi. O, qalanın könüllü t slim olunacağı t qdird , qarnizona azad sur td ist diyi yer geri ç kilm sin söz verirdi. Düşünm k üçün H s n xana 6 saat vaxt verildi. Lakin xandan heç bir cavab g lm di (116,565; 304,509).

Sentyabrın 30-da qalanın bombardımanı davam etdirildi. halinin t zyiqin m ruz qalan H s n xan vaxt qazanmaq üçün rus komandanlığı il danışıqlara başlamağa m cbur oldu v h min günü günorta Paskeviçin yanına elçi gönd rdi. O, baş komandana xanın adından yazılmış m ktub g tirmişdi. M ktubda H s n xan Abbas Mirz nin fikirini öyr ndikd n sonra qalanı t slim ed bil c yini bildirmişdi. Lakin Paskeviç şahzad nin vasit çiliyi olmadan, ş rtsiz tabe olunmasını t l b etdi. ks t qdird o, xanı rus qoşununun gücü il qorxudurdu. Elçi bu cavabla da geri qayıtdı (116,566; 177,159).

Lakin H s n xan t slim olmaq fikirind deyildi. Onun inadkarlığını gör n bir qrup d st qiyam qaldırdı. Qiyam yatırılır v onun bir neç t şkilatçısı H s n xanın li il öldürülür (177,165).

Xandan heç bir cavab almayan rus qoşunu bombardımanı davam etdirir. Oktyabrın 1-i bütün gec 40 topdan qala fasil siz olaraq at ş tutuldu. Qalaya mind n çox m rmi atıldı. Qala daxilind çoxlu tikinti dağıntıya m ruz qalmışdı (177,566; 304,511).

Created with
nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Güclü bombardıman axır ki, öz b hr sini verdi. Oktyabrın 1-d s h r saat 8-d qalanın ş rq t r find yerl ş n qüll d n bir neç n f r ağ bayraq qaldıraraq t slim olmaq ist dikl rini bildirdi. Lakin t slim m s l sind qalada iki qruplaşma var idi. Qala müdafi çil rinin bir hiss si t slim olmaq ist s d , dig r hiss si H s n xanın başçılığı il müqavim t göst rm k fikirind idi. Çünki ağ bayraq qaldırılsa da, qalanın b zi yerl rind müqavim t davam edirdi. Xüsusil , qalanın c nub t r find ir vanlılar silahlardan rus qoşununu güclü at ş tutmuşdu (116,566). H tta H s n xan qarnizonu düz r k ş xs n özü ruslara qarşı döyüş aparmaq ist yirdi. Lakin yaxın adamları onu bu fikirnd n dönd r bildi (396,36).

V ziyy tin çıxılmaz olduğunu gör n piyada v süvaril rd n ibar t bir d st qalanın şimal t r find n çıxaraq Z ngi çayını keçm y c hd etdi. Lakin rus qoşunu onları geri qaytarmağa mü ff q oldu. Ş h r ağsaqqallarının t slim t l bi il t zyiq m ruz qalan H s n xan yüks k rütb li 60 n f r m murlarla birlikd qaladan qaçmaq ist s d , kazakların at şi n tic sind geri qayıtmağa m cbur oldu (137,32).

Qaladan h r cür qaçışın qarşısını almaq üçün rus komandanlığı butün çıxışları n zar t götürm yi q rara almışdı. Qalanın şimal qapısı t r fd Z ngi çayı üz rind bir ulan (niz li süvari sg r-E.Q.) diviziya v 100 kazak d st si yerl şdirilmişdi. İki bölük yeqer d st si is q rb t r fd qaladan çıxışı n zar t götürmüşdü. Bundan lav , rus qoşunu qalanın çöl qapısının qarşısında olan x nd yi t mizl y r k iç rid olan qapıya yaxınlaşmışdı. Burada ir vanlıları t slim olmağa çağıran Belov ş xs n H s n xan t r find n güll l nmişdi (3,23; 177,165).

İr vanlıların t slim olmayacağını y qin ed n rus qoşunu qalanın bombardımanını daha da gücl ndirdi. Bombardıman n tic sind qalanın qapısı sıradan çıxır v rus qoşunu qalaya daxil ola bilir. İr van qalasının alınması il bağlı general adyutant Paskeviçin oktyabrın 3-d general adyutant Sipyaqin yazdığı m ktubda hadis ni bel t svir edirdi: «Mühasir işl ri zamanı divarın altına q d r lağım atılmış, artilleriya son d r c göz l müv ff qiyy tl dağıdıcı h r k t edirdi. İr vanı işğal etm kd n vv l axırıncı gec düşm n qalanın tutulacağından qorxaraq güclü top at şi açır, lakin bizim artilleriyanın müv ff qiyy tli at şi qalanın divarını dağıdır, qarnizon xeyli itki verdi. O biri günü ş h rd qarışıqlıq başlayır, s h r çağı divarın üstünd t slim olmaq üçün papaqla l ed n adamlar göründü. Bunu gör n bizim qoşun dağılmış divardan qalaya daxil oldu. Xilas olmaq yolunu görm y n qarnizonun bir hiss si silahlarını ataraq aman ist yir, dig r hiss si is müdafi olunmaq ist yirdi. Lakin bir neç d qiq d n sonra qala qapısı dağıdılraraq müqavim tsiz l keçirildi» (17,1).

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Qalaya daxil olan rus qoşunu qırğına başlayır. Azğınlaşmış rus qoşunu h tta xanın h r ml rin bel aman verm di. H r mxananın p nc r sind n saraya daxil olan ruslar xanın h r ml rini süngül rin ucunda bir neç sajen hündürlükd n Z ngi çayının daşlı sahilin ataraq öldürdü. Bu qırğında onlara qoşulan erm nil r daha f al idi. Erm nil r xan sarayına daxil olaraq burada olan qiym tli şyaları çapıb talamışdılar (396,37). Lakin Paskeviçin s yi n tic sind qar t dayandırıldı. Qalanın lazımi yerl rind keşikçi d st l ri yerl şdirildi. Üç minlik qarnizon t slim oldu. Lakin xan sarayının yaxınlığında yerl ş n m scidd 200 n f rl gizl nmiş H s n xan müqavim t göst rm k q rarına g lmişdi. Qraf Suxtelenin başçılığı il m scidi mühasir y almış bir d st onun qapısını sındırmağa mü ff q oldu. M cburiyy t qarşısında qalan xan t slim olmağa q rara aldı. H s n xanla b rab r dig r 6 n f r xan da sir götürüldü. Bunlar qala r isi, xanın kür k ni Sübhanqulu xan, Abbas Mirz nin n yaxşı qvardiyasının başçısı Qasım xan, M r ndli C f rqulu xan, lm rdan xan T brizli, Aslan xan v F t li xan idi. Rus qoşunu İr van qalasında 4 bayraq, 37 top, 2 qaubiç, 9 mortir, 50-q d r falkonet, çoxlu top m rmisi, 14.000 çetvert buğda v beş aylıq rzaq ehtiyatı q nim t l keçimiş, 3000-d n çox adam sir götürmüşdü (17,2; 116,564-567; 78,231; 126,33-34; 304,514-517). İr vanın mühasir si zamanı rus qoşunlarından 1 zabit, 8 sg r ölmüş, 2 zabit v 44 sg r is yaralanmışdı (177,165-166; 125,146).

İr van qalasının süqutunun siyasi c h td n Rusiya üçün böyük h miyy ti vardı. Paskeviç oktyabrın 3-d çara yazdığı m lumatda İr van qalasının bölg üçün h miyy tini bel qiym tl ndirmişdi: «İndi l zgil r, dağıstanlılar v Qafqaz dağlarının bütün qiyamçıları daimi sığındığı, pulla, silahla v bütün m kirlikl ri il İran siyas tin köm k etdikl ri bu ş h rin (qalanın-E.Q.) süqutuna dözm lidirl r. Onun şöhr ti Türkiy v İranda h dsizdir…» (116,567). İr van kimi möht ş m qalanın işğalının Rusiya üçün h miyy tini sübut ed n hadis l rd n biri, çar I Nikolayın bu hadis il bağlı Sankt-Peterburqda t nt n li m rasim keçirm sidir. Çar bu münasib tl Qış Sarayının kils sind ibad t etmiş, İr van qalasının açarları v q nim t götürülmüş 4 bayraq t nt n li sur td xalqın alqışları altında paytaxt küç l rind g zdirilmişdi (304,518). Bu q l b münasib til bir çox zabit hey ti çar t r find n medallarla t ltif edilmişdi. Baş komandan general-adyutant Paskeviç oktyabrın 29-da 1 mln. rubl pul mükafatına, qraf titulu v 2-ci d r c li Müq dd s Yenilm z Georgi xaçına layiq görülmüşdü (78,231; 304,519).

İr vanın işğalı Rusiyanın bölg d nüfuzunu daha da gücl ndirdi. Noyabrın 23-d Paskeviç yazdığı m lumatda işğaldan sonrakı v ziyy ti bel

Created with
nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

t svir edirdi: «iranlılara qarşı bizim silahımızın müv ff qiyy ti türkl r böyük t sir göst rmişdi, İr vanın alınmasını eşid n rzurum hakimi tez bir zamanda Konstantinopola (İstambula-E.T.) m lumat üçün çapar gönd rdi. Bundan sonra onlar biziml münasib td çox n zak tlidirl r» (161,206).

İr vanda 4 gün qaldıqdan sonra Paskeviç burada Krasovskinin r hb rliyi il Müv qq ti hökum t t şkil etdi. Bu hökum tin t rkibin az rbaycanlıların qatı düşm ni olan arxiyepiskop Nerses d daxil idi (221,259; 126,34-35; 78,231-232). Müv qq ti hökum tin t rkibin daxil olan Nerses rus nümay nd l rinin inamından istifad ed r k az ri türkl rini incidir v onlara qarşı dal tsizlik edirdi (221,259-260).

İr vanın işğalından sonra rus qoşunu c nub istiqam tind yürüş başlayaraq, Xoy, M r nd, S lmas, Marağa v dig r yerl r d daxil olmaqla T briz q d r razil ri işğal etdi. Rus qoşununu paytaxta yürüş ed c yind n qorxan şah hökum ti danışıqlara başlamağa m cbur oldu. Uzun danışıqlardan sonra 1828-ci il fevralın 10-da T briz yaxınlığında Türkm nçay k ndind Rusiya il İran arasında 16 madd d n ibar t müqavil imzalandı. Bu müqavil nin üçüncü b ndin sas n, Az rbaycanın İr van v Naxçıvan xanlıqları Rusiyanın t rkibin keçdi (419,252; 126,44-45; 22,277-283).

Türkm nçay sürh müqavil sind n sonra Rusiya yeni işğal edilmiş xanlıqlarda inzibati razi bölgüsü h yata keçirdi. 1828-ci il martın 21-d çarın verdiyi f rmana sas n, İr van v Naxçıvan xanlıqları l ğv edildi v v zind h r iki xanlığın daxil olduğu razid «Erm ni vilay ti» yaradıldı (400,278).

Bel likl , Az rbaycanın n uzunömürlü xanlıqlarından biri olan İr van xanlığı Rusiya imperiyası t r find n işğal olundu. Rusiya bu xanlığı işğal etm k üçün 23 ild n çox gözl m li olmuşdu. Az rbaycanın ayrı-ayrı kiçik feodal qrumlarına parçalanması, onların bir-birin olan torpaq iddiaları, baş ver n ara müharib l ri, xarici müdaxil l r xanlıqların, o cüml d n, İr van xanlığının z ifl m sin g tirib çıxarmışdı. İr van xanlığı uzun müdd t müst qilliyini xarici müdaxil d n qoruyub saxlaya bilmişdi. Lakin h rbi c h td n daha güclü olan v dövrün müasir silahlarına malik Rusiya ç tinlikl d olsa bu xanlığı işğal ed bildi. İr van xanlığı l ğv olundu v onun razisind Rusiya imperiyasının t rkibin daxil olan «Erm ni vilay ti» yaradıldı. N tic d , Osmanlı imperiyası v İranla s rh dd bufer zona yaradan Rusiya Az rbaycanın bu q dim razisini «xristianlaşdırmağa»-erm nil şdirm y başladı. Bel likl , erm nil r çoxdan arzu etdikl ri m qs d - Rusiyanın köm yi il Az rbaycan razisind dövl t yaratmaq ist yinin birinci m rh l sin nail oldular.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

2.6. Görk mli İr van xanı Hüseynqulu xanın (1806-1827) ş xsiyy ti v f aliyy ti haqqında

Az rbaycan xalqı müxt lif tarixi dövrl rd ağıllı, igid, v t np rv r dövl t xadiml ri yetirmişdi. XVIII sr xanlıqlar dövrü bu baxımdan xüsusil f rql nir. Az rbaycan xanlarından Ş ki xanı Hacı Ç l bi, Quba xanı F t li xan, Urmiya xanı F t li xan fşar, Qarabağ xanları P nah li xan v İbrahimx lil xan, Xoy xanı hm d xan Dünbülü, G nc xanı Cavad xan haqqında m lumatlar tarixi d biyyatda öz ksini tapmış v onların ş xsiyy tin mü yy n q d r qiym t verilmişdir. Bu dövrün görk mli ş xsiyy tl rind n biri d m şhur İr van xanı Hüseynqulu xan Qacardır. F aliyy t v bacarığına gör yuxarıda adı ç kil n xanlardan heç d geri qalmayan, h tta onların b zisind n yüks kd duran Hüseynqulu xan uzun ill r diqq td n k narda qalmış v onun ş xsiyy tin qiym t verilm mişdir. İlk d f olaraq bu monoqrafiyada onun ş xsiyy tin qiym t verm y çalışacağıq.

Hüseünqulu xan Qacar (1806-1827) 21 il İr van xanlığını idar etmişdi. Bu dövr rzind o, yorulmadan v inadla İr vanı z if xanlıqdan siyasi v iqtisadi c h td n güclü bir xanlığa çevirmişdi. Hüseynqulu xan kimdir v onun İr van xanlığı tarixind n yeri vardı? Bu suala cavab verm k üçün m nb l r müraci t ed k. İlk növb d qeyd etm k lazımdır ki, bu ş xsiyy tin hansı ild anadan olması haqqında m lumata rast g lm dik. O, Q zvind anadan olmuş v burada onun ata-baba mülkl ri vardı (129,50). Hüseynqulu xan g nc yaşlarından özünü bacarıqlı h rbiçi kimi göst rmiş v bu keyfiyy ti onun h yatında böyük rol oynamışdı. M nb nin verdiyi m lumata gör , Hüseynqulu xan İ vana g lm mişd n vv l Xorasanda 10 il s rh d qoşunlarının başçısı kimi xidm t etmiş, yalnız hm d xan öldükd n sonra 1806-cı ilin sonlarında İr vana xan t yin olunmuşdu (293,548; 415,167).

Onun hakimiyy t g lm si il İr van xanlığı tarixind yeni bir dövr başlamışdı. Rusiya-Qacar İranı arasında müharib nin qızışdığı bir dövrd hakimiyy t g lm sin baxmayaraq, Hüseynqulu xan tez bir zamanda görk mli dövl t xadimi kimi özünü göst r bilmişdi. Onun yeritdiyi daxili v xarici siyas t xanlığın möhk ml nm sin yön lmişdi.

Az rbaycanlı Qacarlar tayfasından olan Hüseynqulu xan F t li şah Qacarla qohum idi. Heç bir savada malik olmayan Hüseyinqulu xan igid v qorxmaz, düşm n qarşısında yilm z bir ş xs kimi özünü göst rmişdi. Onun bu ş xsi keyfiyy tin toxunan A.Y.Sokolov yazırdı ki, «O, özünün

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

t k bbürlüyü il şahdan aşağı heç kimin qarşısında ayağa durmurdu, ancaq salam verm kl yaxud baş ym kl kifay tl nirdi» (403,37; 129,42). Lakin rus m nb l ri xanı savadsız adlandırsalar da, onun dövl t xadimi kimi bacarığını etiraf etmişdil r. Hüseynqulu xan savadsız olmasına baxmayaraq, ağıllı, idar çilik bacarığı olan, hiyl g r, işgüzar bir ş xs olmuşdu (415,450; 177,448). Bu keyfiyy tl rin gör , tez bir zamanda şahın r ğb tini qazana bilmişdi. İ.Şopen yazır ki, «n hay t şah sarayı İr vana s rh d qoşun başçılarından biri Hüseynqulu xan Qacarı ild 600 tüm n, eyni zamanda x rcl ri üçün xanlığın vergisind n 6000 tüm n m vacib ver r k onu s rdar t yin etdi. Hüseynqulu xan özünün bacarığı v c surluğu il aşağı rütb d n bu v zif y yüks lmişdi. Oxuya v yaza bilm y n bu ş xs şahın ona olan inamını qazana bilmiş v az bir vaxtda ona h val edilmiş yal ti (xanlığı-E.Q.) çiç kl ndirmişdi (415,167).

Hüseynqulu xan şah t r find n bu v zif y t yin olunmasına baxmayaraq, özünün bacarıqlı siyas ti il xanlığın müst qilliyin nail ola bilmişdi. «S rdar Hüseynqulu xan (indi şahlıq ed n Qacarlar n slind ndir) bu xanlıqda (İr van-E.Q.) birinci, (İranda-E.Q.) is üçüncü adamdır. Onun hakimiyy ti türk paşasının hakimiyy tind n daha möhk mdir. O, çoxdan hakimiyy td dir. H r il bir neç min çervon t şkil ed n dövl t g lirind n deyil, müxt lif miqdarda h diyy formasında (şah x zin sin -E.Q.) bayramlıq verirdi. Torpağın yetişdirdiyi h r şeyin $^1/_3$-ni, zarafat ets h r uçünü almaq ixtiyarına malik idi… N inki daxili, eyni zamanda xarici ticar t d onun lind idi… M hk m işl rind g r iddiaçı v cavabdehin şikay ti peyğ nb rin h disl ri il laq l ndirilmirdis onun şifahi mrl ri qanun idi» (129,42).

Şah t r find n İr van xanlığına hakim t yin olunmasına baxmayaraq, tezlikl , Hüseynqulu xan müst qil daxili v xarici siyas t yeritm y başladı. Dig r t r fd n, şah hökum ti İr van xanlığının geo-siyasi h miyy tini göz l anladığından onun daxili işin qarışmırdı. Bunu t sdiq ed n İ.Şopen yazır ki, «Şah hökum ti İr vana İranı Rusiyadan ayıran h ms rh d yal t kimi baxdığına v müharib olacağı t qdird ilk hücumun qarşısını almağı özün borclu bildiyin gör , bu yana (Hüseynqulu xan-E.Q.) tamamil inanırdı v onun heç bir işin qarışmırdı» (415,449). Hüseynqulu xan dövl t idar çiliyind mütl q hakim idi. Bütün feodal dövl tl rind olduğu kimi, müst qil qanun- qrarlar verirdi v bütün hakimiyy t onun irad sind n asılı idi. İst r düny vi, ist rs d dini hakimiyy t n zar t edir v bütün hakiml ri özü t yin edirdi. O, siyas tind imtiyazlı t b q nin m nafeyini qorusa da, xanlığın v ziyy tini n z r alaraq, onlarla aşağı t b qnin arasında tarazlıq yarada bilmişdi. O, hesabat verm d n vergi toplayır, pul

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

k sir, öz q rarı il cinay tkarları gözünd n, dig r b d n üzvünd n m hrum etm kl v öldürm kl c zalandırır, bir sözl mütl q hakim kimi h r k t edirdi (415,449).

Hakimiyy td olduğu ill rd İr van xanlığı tez-tez müdaxil y m ruz qaldığından Hüseynqulu xan xanlığın müdafi sistemini gücl ndirm k üçün güclü qoşun saxlayırdı. Bunun üçün çoxlu x rc t l b olunurdu. Bu x rcin bir hiss si daxili imkanlar hesabına olsa da, h rbi m liyyatlar zamanı x rcin bir hiss sini şah sarayından alırdı. Bu m qama toxunan A.S.Qriboyedov yazırdı ki, «O, öz hesabına qoşun saxlayır, lakin müharib dövründ şah sarayından pul t l b edirdi» (129,403). Eyni fikiri İ.Şopen d t sdiq ed r k yazırdı: «şah sarayı n inki s rdardan vergi t l b etmirdi, s rh d qoşunlarını, artilleriyanı, qalanı, azuq v h rbi sursat saxlamaq üçün ona tez-tez pul buraxırdı» (415,449).

Müharib dövründ Hüseynqulu xan s rk rd lik qabliyy tin gör xüsusil seçilmişdi. Onun uzaqgör nliyi v t dbirliyi uzun müdd t İr van xanlığını rus qoşunlarının işğalından qoruya bilmişdi. Onun h rbi m liyyatlar zamanı «yandırılmış torpaq» taktikasından istifad etm si, ayrı-ayrı çevik d st l r t şkil etm si, bu d st l rin müxt lif istiqam tl rd n q fl t n döyüş atılması v meydanı t rk etm si rus qoşununda h miş qarışıqlığa s b b olmuşdu. Xan dinclik dövründ is İr van s rh dl rinin t hlük sizliyind n arxayın olmaq üçün müdafi t dbirl ri görmüşdü. O, bu m qs dl ayrı-ayrı tayfaları s h d yaxın razil r köçür r k burada h rbi m sk nl r yaratmışdı. M s l n, Hüseynqulu xan Qars paşalığı t r fd n Şuragöl s rh ddind Qafar xanın başçılığı il ayrumları v taşanlıları yerl şdirmiş, Abaran s rh dini is İsmayıl xanın başçılığı il seyidli v ağsaqqallılara tapşırmışdı. P mb k yal ti v Qazax distansiyası il s rh d x ttini İsmayıl xan v M rdan xanın başçılığı il qarapapaq tayfası, Ş mş ddil distansiyası, G nc xanlığı v Qarabağ xanlıqları t r fd n Göyç mahalını Nağı xanın başçılığı il dig r qarapapaqlılar qoruyurdu (415,449-450). H tta Hüseynqulu xan xüsusi t liq verm kl mübahis li razil r olan Gild n Satanağaca q d r razini Nağı xana, Eşş kmeydandan Balıqçay çayına q d r razini İsmayıl ağaya bağışlamışdı (174,52). Bu t dbirl ri il Hüseynqulu xan s rh d x ttind h rbi m sk nl r yaratmış v bu m sk nl rin rus qoşununa qarşı mübariz d böyük köm yi olmuşdu.

İr van xanlığı il bağlı m s l l rd Hüseynqulu xan şah sarayına da t sir göst r bilirdi. İr van xanı Gülüstan sülh müqavil sind n sonra mübahis li razil r m s l sind prinsipiallığı il f rql nmişdi. Rusiyanın İr vana m xsus Göyç gölünün şimal-ş rq torpaqlarını qeyri-qanuni işğal altında saxlamasına qarşı amansız mübarizsi, onun v t np rv r ş xs

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

olmasını bir daha sübut edir. O, İr van torpaqlarının bir qarışının da güz şt getm k fikirind olmadığını 1825-ci il martın 28-d general leytenant Velyaminovla F t li xan arasında s rh d m s l l rin dair bağladıqları akta münasib tind görm k olar (175,53-56). Hüseynqulu xan bu akta qarşı çıxmış v rus komandanlığına m ktub gönd r r k bu razil rin İr van torpaqları olduğunu bildirmişdi (294,891). Xan n inki m ktub gönd rmiş v h tta bu razil ri rus qoşunundan t mizl m k üçün t dbirl r l atmışdı.

Bundan lav , Hüseynqulu xan şah yanında f aliyy t göst r n müşavir l rd h lledici s s malik idi. O, qardaşı il birlikd sülh müqavil sinin leyhin çıxmış, ruslara qarşı mübariz nin t r fdarı olmuşdu (129,562).

Hüseynqulu xanın İr van xanlığının iqtisadiyyatının inkişafında da böyük xidm tl ri olmuşdu. Rusiya-İran müharib l ri dövründ h rbi m liyyatların qızışdığı bir razi olduğundan xanlığın iqtisadi h yatı güclü dağıntıya m ruz qalmışdı. Döyüşl r n tic sind k ndl r dağıdılmış, halinin bir hiss si qonşu ölk l r qaçdığından, dig r hiss si döyüşl r c lb edildiyind n kin sah l ri boş qalmışdı. Lakin dinclik dövründ Hüseynqulu xanın gördüyü t dbirl r xanlığın iqtisadi h yatının dirç lm sin s b b olmuşdu. O, k nd t s rrüfatının inkişafı üçün boş yerl r halini köçürmüş, bağlar, meş l r saldırmış, süni suvarma kanalları ç kdirmiş v müxt lif xanlıqlardan halini öz xanlığına c lb etmişdi. Bundan lav , xan müst qil torpağı km k qabliyy tin malik olmayan yerli halini, xanlıqda m sk n salmış qaçqın v köçkünl ri, tüfeyli adamları kinçiliy c lb ed r k, onlara torpaq sah si paylamış, qoşqu heyvanları, m k al ti v toxumla t chiz etmişdi (415, 450). H tta o, xanlıqda meyv çiliyin inkişafına da diqq t yetirmişdi. Bu m qs dl İrandan v Hindistandan müxt lif növ meyv ağacları g tizdirmişdi (415,950). Hüseynqulu xanın hakimiyy ti dövründ vergil r d dal tl toplanırdı. O, ilk növb d torpağın kilm sin böyük diqq t yetir r k, vergini kin sah sin , kinçinin kotanının sayına gör deyil, ld edilmiş m hsulun keyfiyy tin v vergi ver nin v ziyy tin uyğun t l b edirdi (388,501). Onun bu siyas ti ş xsi m nafe güds d , k nd t s rrüfatının inkişafına v xalqın güzaranına müsb t t sir göst rmişdi.

İr van ş h rinin ticar t v s n tkarlıq m rk zi kimi m şhurlaşmasında onun rolu v zedilm zdir. M hz onun dövründ İr van ş h ri beyn lxalq ticar t m rk zin çevrilmişdi. Bu ş h rd müxt lif ölk l rd n v xanlıqlardan g l n mallar toplanmışdı. Onun İr van ş h ri üçün gördüyü işl rd n biri ş h ri su k m ri il t chiz etm si idi. Bir m lumatda qeyd edilir ki, «Keçmiş İr van xanlığının bütün n vacib suvarma qurğuları sonuncu s rdar Hüseynqulu xanın dövründ tikilmişdi.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Onun savadsızlığına baxmayaraq, görk mli hakiml r c rg sin qoymaq olar. İr van özünün su k m ri kanallarına gör ona borcludur (172,457). Arxitektura baxımından İr van ş h rinin m şhurlaşmasında da onun böyük xidm ti vardı. Xan sarayında «Güzgülü zal» dövrün n m şhur abid l rind n biri hesab olunurdu. Dig r t r fd n, Z ngi çayının sağ sahilind Hüseynqulu xan t r find n salınmış istirah t yeri olan S rdar bağı ş h r xüsusi göz llik vermişdi (172,444-445).

Bel likl , Hüseynqulu xan bacarıqlı idar çiliyi il İr van xanlığının yüks k s viyy y qaldırmış v onu çiç kl ndirmişdi. Bu keyfiyy tin gör , Hüseynqulu xan uzun ill r xalqın yaddaşında yaşamışdı. Onun ş xsiyy t v f aliyy tin n d y rli qiym ti müxt lif ill rd İr van ş h rind olmuş s yyah A.Qakstqauzen v rus h rbiçisi, knyaz Amilaxvari vermişdi. 1843-cü ilin avqustunda İr vana g lmiş A.Qakstqauzen günd liyind Hüseynqulu xanı xlaqlı, dal tli, m rd adlandırmış, ölk nin rifahını düşün n, xalqın savadlanmasına fikir ver n bir ş xs kimi onu özünd n vv lki xanlarla müqayis etmişdi. O, yazırdı: «Ümumiyy tl , İr van xanları q ddar olublar, lakin axırıncı xan (Hüseynqulu xan-E.Q.) özünd xlaqi keyfiyy tl ri birl şdir n …, dal tli, güz şt ged n m rd kişi olub. O, indi d bütün erm ni v az rbaycanlıların dilind v yaddaşında yaşayır. O, h dsiz güc s rf edirdi ki, t hsili genişl ndirsin v ölk nin rifahını yüks ltsin. Dağıdılmış v m hv edilmiş köhn kanalların yerind müqayis y g lm z göz l halda yenisini tikdirirdi, onun köm yi il İr van yaxınlığında yerl ş n çoxsaylı bağlar suvarılaraq daha da göz ll şmişdi. Onlar sonradan haliy paylanmışdı. Bundan lav , onun Avropa iqtisadiyyatına böyük marağı vardı, halinin sayını çoxaltmaqla ölk nin rifahının yüks ldil c yin güman edirdi v buna çatmaq üçün qeyri-adi vasit l r l atırdı» (122,232). Daha sonra mü llif günd likd Hüseynqulu xanın xlaqi keyfiyy tin , onun qadınlara olan münasib tin gör qiym t vermişdi. A.Qakstqauzen yazırdı ki, « vv lki İr van xanları v yüks k rütb li ş xsl r yerli qız v qadınlarıları gör nd o saat zorla l keçir r k öz h r mxanalarına qatırdılar. O, (Hüseynqulu xan-E.Q.) bel l rind n ibr t götürmürdü v başqaları bel h r k t ed nd dözmürdü, qorxudaraq … k bin k sm y m cbur edirdi» (122,232). İşğaldan 50 il sonra- 1876-cı ild İr vanda olan rus h rbiçisi knyaz Amilaxvari d Hüseynqulu xanın ş xsiyy tin yüks k qiym t ver r k onun idar çilik bacarığını Rusiya idar çilik sistemi il müqayis etmişdi. O, yazırdı: «…M s l n, onlar (rus m murları-E.Q.) q bul etm k ist mirdil r ki, bu möht ş m sarayın v bağın axırıncı sahibi İr van hakiml rind n olan Hüseynqulu xan ağıllı, istedadlı v m şhur olmuşdu. Onun müdrik r hb rliyi altında qeyri-adi inkişaf n tic sind

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

firavan h yatlarına borclu olduqlarına gör , onun haqqında xatir l r bu ill r rzind xalqın hafiz sind yaşayır. Bizim indiki m murlar Hüseynqulu xanın idar çilik f aliyy tind n heç n öyr nm k ist mirl r v bütün keçmişi laqeyd sur td v hşilik dövrü adlandırırdılar. (Rusiya idar orqanları-E.Q.) iran (İr van xanının-E.Q.) idar çilik sistemin nifr t etm yi öyr dir, 50 il keçm sin baxmayaraq bu sisteml tanış olmamış, h mçinin xalqın ehtiyacı üçün öz xüsusi sisteml rini yaratmamışdılar» (177,448). Bu mü llifl rin verdiyi qiym t Hüseynqulu xanın ş xsiyy tin v f aliyy tin veril n n d y rli qiym tdir.

İr van xanlığı işğal olunduqdan sonra şah sarayına qaçan Hüseynqulu xanın sonrakı taleyi d mü mmalı qalır. İ.Şopen bu böyük ş xsiyy tin 1834-cü ild İranda yoxsulluq iç risind v fat etdiyini qeyd edir (415,170). Lakin A.Qriboyedovun 1828-cu il sentyabrın 23-d qraf Paskeviç yazdığı m ktubu bunun bel olmadığını göst rm y sas verir. M ktubun m zmunundan görünür ki, h min ild Xorasanda hakimlik ed n şahın oğlu H s n li Mirz y qarşı Rzaqulu xanın başçılığı il üsyan qalmışdı. Bu üsyanın qarşısını almaq üçün keçmiş İr van xanı Hüseynqulu xan Xorasanın hakimi t yin olunmuşdu. M ktubda göst rilirdi: «İr vanın keçmiş s rdarı Xorasanın hakimi t yin olunub, bu z r rli adamın bizim s rh dd n uzaqlaşmasına yet rinc sevinm m k mümkün deyil. Ümumiyy tl , yazırlar ki, üsyan şahın oğlu H s n li Mirz nin zülümün qarşı olmuşdu. Ümid edirl r ki, s rdarın (Hüseynqulu-E.Q.) g lm sil tezlikl sakitlik b rpa olunacaq» (129,609-619). M ktubdan görünür ki, İr vandan getdikd n sonra da Hüseynqulu xan yüks k v zif l rd işl mişdi. Dig r t r fd n, İr vandan lav , Q zvin trafında da Hüseynqulu xana m xsus k ndl r olmuşdu (129,50). Bu faktlara gör , onun yoxsulluq iç risind v fat etm si fikiri il razılaşmaq olmaz.

Bütün bu faktları n z r alaraq qeyd etm k lazımdır ki, Hüseynqulu xan görk mli, bacarıqlı, işgüzar, t dbirli v uzaqgör n dövl t xadimi olmuşdu. Çox mür kk b v müharib l rl z ngin bir dövürd hakimiyy t g lm sin baxmayaraq, bütün f aliyy ti boyu İr van xanlığının müst qilliyin v onun çiç kl nm sin çalışmışdı. Buna da nail olmuşdu. Qaldı ki, İr van xanlığının işğalına bu dövrün faci si idi. Obyektiv s b bl ri n z r alsaq, başdan- ayağa n mük mm l v müasir h rbi texnika il silahlanmış Rusiya dövl tinin qarşısında xırda xanlıqlara bölünmüş Az rbaycan aciz qalmışdı. İr van xanlığının işğalı r f sind C nubi Qafqazda Naxçıvandan başqa bütün xanlıqlar l ğv olunmuşdu. Artıq bu iki xanlıq meydanda t k qalmışdı. Şah sarayı is sona q d r onlara köm k ed bilm di. N tic d , n h ng dövl tl üz-üz qalan İr van xanlığı işğal olundu.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

III F SİL

İR VAN XANLIĞININ TARİXİ COĞRAFİYASI

3.1. razisi v s rh dl ri

İr van xanlığının siyasi s rh dl ri haqqında m nb l rin azlığı v bu qaynaqların q na tb xş olmaması problemin h llin ng l yaradır. Lakin b zi m nb l rd v işğaldan sonra t rtib edidmiş rusdilli toplularda v rus qafqazşünaslarının s rl rind bu m s l il bağlı mü yy n m lumatlara rast g lm k olar. İr van xanlığının razisinin ümumi t sviri haqqında ilkin m lumat 1783-1787-ci ill rd Rusiya dövl tinin Kartli-Kaxetiya sarayındakı s lahiyy tli nümay nd si S.D.Burnaşova v Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı R.İ.Kovalenskiy m xsusdur. Lakin h r iki mü llifin m lumatı natamamdır v xanlığın s rhdl rinin tam m nz r sini yaratmağa imkan vermir. S.D.Burnaşov İr van xanlığının razisin v onunla h ms rh d olan dövl tl r toxunaraq qeyd edirdi ki, «İr van adlandırılan bu xanlığın Arazın sol sahilind yerl ş n geniş razisi vardır. Bu razi şimaldan v şimali-q rbd n Gürcüstan (Kartli-Kaxetiya-E.Q.), c nubdan Naxçıvan xanlığı, q rbd n is Türkiy il h ms rh ddir (82,17). P.İ.Kovalenski is 1800-ci ild yazdığı günd liyind İr van xanlığının razisini daha kiçildir. O yazır: «Onun (M h mm d xanın-E.Q.) dövl ti Araz sayının sahili boyunca dar s rh dd yerl şirdi» (156,118).

İr van xanlığının razisi v siyasi s rh dl ri haqqında bir q d r trafl m lumata işğaldan sonra t rtib olunmuş toplu v rus qafqazşünaslarının s rl rind rast g lm k mümkündür. XIX srin 30-cu ill rind t rtib edilmiş «Rusiya işğallarının icmalı» toplusunda İr van xanlığının s rh dl ri t svir edilmiş v h tta onun razisinin sah si göst rilmişdir. Topluda qeyd olunur ki, «İr van xanlığı 61^0 v 64^0 ş rq uzunluq dair siil , 41^0 39^0 şimal en dair si arasında yerl şir. Şimaldan Yelizavetopol (keçmiş G nc xanlığı-E.Q.), Ş mş ddil, Qazax, P mb k v Şuragöl distansiyaları, c nubdan Xoy xanlığı, Maku mahalı v B yazid paşalığı, q rbd n Kağızman v Qars paşalıqları il h ms rh d idi. Ümumilikd İr van xanlığının razisi 11 min kv.verst b rab rdir (201, c.4, s h.253). Rus qafqazşünaslarından olan h rb tarixçisi N.Dubrovin İr van xanlığından b hs ed rk n onun «şimaldan G nc xanlığı, Ş mş ddil, Qazax, P mb k v Şuragöl distansiyaları,

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

ş rqd n Qarabağ v Naxçıvan xanlıqları, c nub v q rbd n is İran v Osmanlı razil ril » h ms rh d olduğunu qeyd edir (147,327).

Qeyd etm k lazımdır ki, İr van xanlığının m nb v toplularda göst ril n s rh dl ri obyektivliyi ks etdirmir. Çünki bu m lumatlarda onun t rkibin daxil olan b zi razil r onunla h ms rh d olduğu göst rilmişdi. Dig r t r fd n m lum m nb l rin t hlilind n bel n tic y g lm k olar ki, Az rbaycanın dig r xanlıqlarında olduğu kimi, İr van xanlığının razisi d siyasi hadis l rl laq dar olaraq daim d yişikliy uğramışdı. S.D.Burnaşov bununla bağlı yazırdı ki, «Xanlıqların v ziyy ti, s rh dl ri, aralarındakı münasib tl r, ittifaq v müharib l r, qonşularına nisb t n yerl şm si sabit deyildi. S rh dl r fasil siz müharib l r n tic sind daim d yişirdi» (82,25-26). Bunu İr van xanlığının razisin dair konkret misalla davam etdirm k olar. M s l n, müst qil İr van xanlığı yaranark n onun Göyç gölünd n ş rqd yerl ş n torpaqlarının bir hiss si Qarabağ xanlığı t r find n işğal olunmuşdu. Bu Qarabağ xanlığının banisi P nah li xanın (1748-1763) dövründ baş vermişdi. Qarabağnam mü llifl ri P nah li xanın Qarabağ xanlığına birl şdirdiyi razil rd n b hs ed rk n qeyd edirl r ki, «O (P nah li xan-E.Q.), kolanıların m sk ni olan, Uşacıq k ndind n Göyç s rh ddin q d r uzanan T rt r çayı sahilind ki yerl ri İr van hakimind n aldı» (41,36; 38,17; 32,116). A.Bakıxanov da Qarabağ xanı P nah li xanın İr vana aid T rt r Kolanını işğal etdiyini yazırdı (76,155). 1823-cü ild keçmiş Qarabağ xanlığında aparılan kameral t svird bu razid 9 k nd qeyd olunmuşdu (202,236-240). Bu hadis Azad xanın İr vana t yin etdiyi X lil xanın (1752-1754) dövrün t sadüf edir. Bununla bağlı Gülüstan sülh müqavil sind n z rd tutulan s rh d m s l l ri il laq dar yaradılan komissiyanın t rkibin daxil olan Rusiya nümay nd l ri 1823-cü ild A.P.Yermolova gönd rdikl ri m lumatda yazırdı: «İranlıların (Hüseünqulu xan-E.Q.) Göyç gölünün şimal v şimal-ş rq torpaqları olan Gil düz nliyini inadla t l b etm l rin g ldikd , dal t namin yada salmaq lazımdır ki, 70 il vv l kifay t q d r hali il m skunlaşmış olan Gil düz nliyi Göyç mahalı t rkibind h qiq t n d İr van xanlığına m xsus olmuşdur» (176,15).

Bu razil r Qarabağ xanlığına birl şdirils d , İr van xanları bununla barışmamışdı. Heç d t sadüfü deyildir ki, Qarabağ xanlığı işğal edildikd n sonra bu razil r Rusiyanın lin keçdiyind n, İr van xanı Hüseynqulu xan Göyç gölünün şimal v ş rqind yerl ş n torpaqların İr vana m xsus olması haqqında rus komandanlığına m lumat vermişdi. Lakin 1825-ci il martın 28-d F t li xanla general leytenant Velyaminov arasında akt bağlanmış, akta sas n Göyç gölünün şimal v ş rq hiss l ri Rusiyaya

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

güz şt edilmişdi (63,53-56). Bu hadis d n b rk q z bl n n İr van xanı h min razil rin İr van xanlığına m xsus olması haqqında baş komandana xüsusi m ktubla müraci t ed r k narazılığını bildirmişdi. M ktubun m zmunu bel idi: «H r şeyd n vv l, Rusiya hökum tinin müh ndisl ri göst rirl r ki, guya Göyç gölünün ş rq sahill ri G nc v Qarabağ xanlıqlarının s rh ddind dir. Bilm lisiniz ki, D r l y zd n Eşş kmeydana q d r razi, h mçinin İr van s rh ddi sülh müqavil sind G nc v Qarabağ xanlıqları il qarışdırılıb. Lakin ld olunan kağızlarda (q bal), h mçinin vv lki şahların f rman v mrl rin gör , Göyç nin trafında yerl ş n torpaqlar İr van ağaları t r find n alınıb satılırdı. V ziyy t bel dir v siz göst rirsiniz ki, guya Göyç v Avaran s rh ddin heç bir iddianız yoxdur, Mehri v Qapanı ld etm k ist yirsiniz. Bu m qs dl siz b yl rb yi F t li xana elan etmisiniz ki, « g r Abbas Mirz Göyç nin ş rq t r fini biz güz şt ged rs , biz d Mehri v Qapandan imtina ed c yik». Bu m s l h ll edilm miş qalır. F t li xan ikinci d f sizin yanınızda olanda, siz Satanağacdan Gedukbarata q d r razini t l b etm kl Gill razisinin bir hiss sini güz şt ged r k burada m nt q yaratmaq ist yirsiniz (294,891). Bu s n d sas n, Göyç gölünün ş rq s rh dl rinin İr van xanlığına m xsusluğunun bir daha şahidi oluruq.

İr van xanlığının razisi yalnız ş rq t r fd n deyil, eyni zamanda şimal v c nub t r fd n d d yişikliy m ruz qalmışdı. Şimal istiqam td vaxtil İr van xanlığının mahallarından olan Şuragöl v P mb k razil ri ondan qoparılaraq sultanlığa çevrilmiş v sonradan Kartli-Kaxetiya torpaqları t rkibind Rusiyaya birl şdirilmişdi. M lumata gör , Şuragölün sah si 1.290 kv. verst, P mb yin sah si is 2.150 kv. verst idi (201, c.1, s h. 294). H r iki sultanlığın birlikd ümumi razisi 3.440 kv. verst b rab r olmuşdu.

C nub t r fd n is Maku mahalı Türkm nçay sülh müqavil sind n sonra Qacar İranının t rkibind qalmışdı. Ad t n tarixi d biyyatda Maku müst qil xanlıq kimi qeyd olunur. Lakin arxiv s n dl rind Makunun da mü yy n dövrl rd İr van xanlığına m xsus olması haqqında m lumatlara rast g lm k mümkündür. Bel ki, Maku uzun ill r m rk zi İr van ş h ri olan Çuxurs d b yl rb yliyinin t rkibind olmuşdur (338,88). 1728-ci ild t rtib olunmuş «Müf ss l d ft r»d d Maku İr van yal tinin t rkibind olması göst rilir (33,9). Onu qeyd etm k yerin düş rdi ki, Maku hakiml ri vaxtil İr van razisind yaşamış bayat tayfasından idil r. Bel ki, şah Sultan Hüseyn (1694-1722) Makunu S f vil rin düşm ni olan mahmudi kürdl rind n qorumaq üçün 1706-cı ild İr van trafında yaşayan 300-yaxın bayat ail sini buraya köçürmüşdü. Sonralar İbrahim b yin başçılığı il

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

bayat ail l ri Makunun siyasi-iqtisadi h yatında böyük rol oynamışlar. Nadir şah fşarın ölümünd n sonra is İbrahim Mirz nin oğlu hm d Sultan Maku xanlığının sasını qoymuşdu (24,25).

Maraqlıdır ki, müst qil xanlıq kimi göst ril n Maku xanlığının hakiml ri arxiv materiallarına gör h l XVIII srin 80-ci ill rin vv ll rind İr van taxt-tacı uğrunda ged n h dis l rd f al iştirak etmiş v xan olmaq iddiasına düşmüşdül r. S n dl rd Maku hakimi hm d Sultan İr vanın nüfuzlu yanlarından olduğu göst rilmiş v xan kimi deyil, sultan kimi qeyd olunmuşdu (3,16-17; 6,961-962). Bunu t sdiq ed n faktlardan biri d S.D.Burnaşovun s rind Az rbaycanın ayrı-ayrı xanlıqları haqqında m lumat veril rk n Maku müst qil xanlıq kimi deyil, İr van xanlığının t rkibin daxil olan bir razi kimi göst rilmişdi. O, yazırdı ki, « li Sultanın (hm d Sultan-E.Q.) r hb rliyi altında olan Maku qalası 600 h y t malik kiçik razisi il İr van xanlığına m xsus idi (82,17-18).

XIX srin vv ll rin aid arxiv materialları Makunun İr vana m xsusluğunu q ti ş kild t sdiql m y xeyli faktlar verir. Bir arxiv s n dind 1801-ci ild «Baba xana tabe olmaqdan boyun qaçıran Xoylu C f rqulu xanın İr van xanına m xsus olan Maku adlı yerd yaşadığı» göst rilmişdi (3,28). Sonuncu xan Hüseynqulu xanın (1806-1827) dövründ d Makunun İr vandan asılı olmasını arxiv s n dl ri t sdiq edir. General Krasovskinin 1827-ci il dekabrın 24-d Paskeviç yazdığı m ktubunda göst rilirdi: «İrandan alınan m lumata gör , Maku mahalı İr van xanlığına m xsusdur, sülh müqavil si bağlandıqdan sonra iranlılara güz şt edilmişdi… Sartip M h mm d xan v s rh ng hm d xan m n dedil r ki, Maku hakimi li xanın inadlı c hdin baxmayaraq, bu razi sülh müqavil sind n sonra iranlılara güz şt gedilmişdi. M n bu x b ri t sdiq etm y s b b tapmasam da, Maku dair sinin İr van xanlığının bir hiss si olmasını siz bildirm yi özüm borc bilir m. Bu ölk 31 k ndd n ibar tdir… Maku ölk si h qiq t n h miş İr van xanının t siri altında olmuşdu. İr van xanı onun hakimi il iltifatlı davranmışdı. Çünki bilirdi ki, heç bir qüvv onların arasını vura bilm z… 1824-cü ild Abbas Mirz qoşunla Maku dair sini l kesirm k üçün h r k t ed nd , onun hakimi şahzad y müqavim t göst r r k onu yaxın buraxmamışdı. Yalnız Abbas Mirz nin hüzuruna g l n İr van s rdarının qardaşı H s n xanın inandırmasından v ondan qiym tli h diyy l r aldıqdan sonra Makunu t rk etmişdi. g r bu razi İranda qalarsa, İr van xanlığının Arazın h r iki sahilind yerl ş n torpaqlarının bir hiss sini h d l y n b dxah adamların t hlük siz yuvası olacaqdır. g r vv lki kimi bu razi İr van hakimiyy tin tabe olarsa, onda iran v türkl rin h r k tinin qarşısını almaq

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

üçün mane olacaq» (137,49-51). Makunun İr vanla sıx bağlılığı v ondan asılı olmasını İ.Şopen d qeyd edirdi. «Maku hakimi li xan Ş rur mahalına m xsus olan r byenic , Qarah s nli v Diadin k ndl rini Hüseynqulu xandan h diyy olaraq tiyul almışdı. Bunun müqabilind o, bu k ndl rd n topladığı g lird n 300 tüm n İr van x zin sin vergi öd yirdi. Bundan lav , li xan h r il xana 200 tüm n miqdarında peşk ş vergisi d verirdi» (415, 968- 974). Dövrün m lumatına gör , Maku İr vanı taxılla v müxt lif şeyl rl t chiz edirdi (125,57-58). Did r t r fd n, heç d t sadüfu deyildi ki, rus qoşunları t r find n İr van qalasının sonuncu mühasir si zamanı Hüseynqulu xan bütün var-dövl ti v ail si il birlikd Maku qalasına sığınmışdı (177,68). Göst ril n arxiv s n dl ri v m nb l r sas n bel q na t g lm k olar ki, Maku xanlığı Hüseyn li xanın dövründ (1759-1783) İr vana tabe olmuş v İr van xanlığı işğal olununa q d r onun t rkibind qalmışdı.

ld etdiyimiz m nb l r v dig r m nb s ciyy li s n dl r sasında İr van xanlığının s rh dl rini bel b rpa ed bil rik: Xanlıq q rb v c nub–q rb t r fd n Osmanlı dövl ti il h ms rh ddir. Onun q rb t r fd n s rh ddi Qars paşalığını Şuragöl v Talın mahallarından ayıran Arpa çayıdır. Arpa çayının Araza töküldüyü yer q d r İr vanın Qars paşalığı il s rh ddi 50 verst q d rdir. Buradan s rh d x tti Arazı keçm kl , Kağızman sancağını D r k nd-Parçenis mahalından ayıran Q bir dağ sıldırım dağları boyunca c nub-q rb istiqam tind Arazdan Koroğlu dağına q d r 30 verst, buradan c nub-ş rq dön r k Balıq gölün q d r 50 verst, sonra düz ş rq Sürm li mahalını B yazid paşalığından ayıran kiçik Alagöz dağının yüks klikl ri istiqam tind uzanır. C nubdan İr van xanlığı onun t rkibin daxil olan Maku t r fd n Xoy xanlığı il , c nub-ş rq istiqam ind is Araz çayına doğru seyr l n daşlıq qayalardan onu ayıran Naxçıvan xanlığının Xok mahalı il h ms rh ddir. Ş rq t r fd n s rh ddi onu Qarabağ xanlığından ayıran T rt r çayıdır. Şimaldan Somsixetiya v Borçalı, şimal-ş rqd n xanlığı Qazax, Ş mş ddil sultanlıqlarından v G nc xanlığından ayıran Eşş kmeydandan (Eşş kmeydan D r çiç k mahalını Qazax sultanlığından ayıran dağlarla hat olunan t p li düz nlikdir-E.Q.), Gil, Şatanağac v G dikbarat yüks kliyin , şimal-q rbd n P mb k vasit sil Axalsıx paşalığına q d r uzanırdı.

3.2. Xanlığın inzibati- razi bölgüsü

Az rbaycanın dig r xanlıqlarında olduğu kimi, İr van xanlığı da inzibati- razi quruluşu baxımından mahallara, mahallar is k ndl r bölünürdü. (197,44; 187,48). Mahalları ad t n xan t r fi...

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

mahal naibl ri idar edirdi. Naibl r is iri feodallar arasından seçilirdi (162,137). Az rbaycanın dig r xanlıqlarından f rqli olaraq İr van xanlığında mahal r isl ri mirbölük adlanırdı (415,448). K ndl ri is naib yaxud m lik idar edirdi. Az rbaycan k ndl rini idar ed n başçıya naib, erm ni k ndini idar ed nl r is m lik deyilirdı (397,2.)

Müst qil xanlıq yarandığı zaman onun mahalları haqqında statistik m lumat olmadığından uzun ill r yarımmüst qil bir qurum kimi f aliyy t göst rmiş İr van yal tinin inzibati- razi quruluşunu n z rd n keçirm kl , bizi maraqlandıran m s l l r aydınlıq g tirm k olar. Bununla da müst qil xanlıq yaranana q d r onun razisinin tarixi s rh dl rinin siyasi hadis l rl laq dar nec d yişdiyini izl m k mümkündür. Qeyd etm k lazımdır ki, İr van bir yal t kimi uzun müdd t S f vi imperiyasının Çuxurs d b yl rb yliyinin t rkibind mövcud olaraq mür kk b tarixi yol keçmişdi (422,101; 233,117; 391,88). Bu yal t XVI srin vv ll rind n başlayan S f vi-Osmanlı müharib l ri zamanı daima ld n l keç r k bu v ya dig r ölk nin razisin qatılmışdı. Müxt lif dövrl rd İr van yal tinin mahalları haqqında mü yy n m lumata Osmanlı m nb l rind d rast g lm k olar. Bel ki, İr van mahalları haqqında ilkin m lumat ver n m nb «İr van yal tinin müf ss l d ft ri»dir. Bu m nb y gör , 1578-1590-cı ill rd S f vi-Osmanlı müharib sind n sonra Osmanlı Türkiy sinin t rkibin qatılan İr van yal ti 10 nahiy d n (mahaldan) ibar t olmuşdur. Bunlar İr van, G rni, Vedi, Aralıq, Talın, rmus, rmavi, Abnik, Abaran v Ş rabxana idil r (33,8). Lakin XVII srin vv ll rind bu yal t yenid n S f vi dövl ti t r find n geri qaytarılaraq, XVIII srin 20-ci ill rin q d r Çuxurs d b yl rb yliyi adı altında mövcud olmuşdu. M rk zi İr van ş h ri olmaqla bu b yl rb yliy Naxçıvan v Maku razil ri d daxil idi. (391,88).

XVII sirin axırı-XVIII srin vv ll rind S f vi dövl ti d rin iqtisadi v siyasi böhran keçirdiyind n, Osmanlı dövl ti XVIII srin 20-ci ill rin vv ll rind Az rbaycana müdaxil etdı. N tic d , İr van razisi yenid n bu dövl t t r find n işğal edildi. 1728-ci ild osmanlılar t r find n t rtib edil n ikinci «İr van yal tinin müf ss l d ft ri»n gör , h min yal tin inzibati- razi quruluşu bel olmuşdu: İr van ş h ri, Qırxbulaq, Körpü, Maku, Xınzır k, G rni, Vedi, D r çiç k, Abaran, Göyç , M zr , Sürm li, İğdır, Aralıq, Ş rur, S d r k, Z rzamin v Şoragöl (33,9). M nb d n göründüyü kimi, h min ill rd yal tin razisi osmanlıların apardığı inzibati- razi islahatı n tic sind xeyli genişl nmiş v 18 nahiy y (mahala) bölünmüşdü. Maku v Naxçıvanın b zi razil ri İr van yal tin birl şdirilmişdi.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Sonralar görk mli s rk rd Nadirin apardığı müharib l r n tic sind Az rbaycanın dig r razil ri il b rab r İr van yal ti d osmanlılardan geri alınmışdı. Onun apardığı inzibati- razi d yişikliyi n tic sind İr van ayrıca yal t kimi Az rbaycan b yl rb yliyinin t rkibin daxil edilmişdi. Erm ni katolikosu A. Kretatsi Nadir şah fşarın dövründ İr van yal tinin 9 mahala - İr van, Körpü, Qırxbulaq, Şoragöl, İğdır, G rni, Abaran, Şirakavan (Talın-E.Q.) v Geqarkuniy (Göyç mahalı-E.Q.) bölündüyünü göst rirdi (186,249). Görünür ki, şahın apardığı inzibati- razi islahatı n tic sind Vedi, D r çiç k, M zr , Sürm li, Aralıq, Ş rur mahalları İr van yal tinin t rkibin daxil edilm mişdi

İr van müst qill şdikd n sonra öz tarixi torpaqlarına yiy l n bilmişdi. Bel ki, İr van xanlığı razi baxımından xeyli geniş razil ri hat edirdi. Bir m nb y gör , XVIII srin ikinci yarısında İr van xanlığında 12 mahalın olması (62,58), dig r bir m lumata gör is onun mahallarının sayının 20- çatdığı göst rilmişdi (410,126). Rus qoşunlarının baş komandanı general Paskeviçin 1827-ci il iyunun 27-d qraf Nesselrodey ünvanladığı m ktubunda İr van xanlığında 16 mahalın olmasını yazırdı (218,547). Onun bu m lumatı xüsusil   h miyy tlidir. Yuxarıda deyil nl ri n z r alsaq general Paskeviç çox güman ki, İr van xanlığının mahalları sırasına Makunu da daxil etmişdi. Lakin bu tip m nb l rd İr van xanlığının mahallarının sayı haqqında m lumat verils d onların adları, hat etdiyi razil ri göst rilm mişdi.

İr van xanlığının mahalları haqqında İ.Şopenin s ri biz daha dolğun m lumat verir. Onun «Rusiyaya birl şdirm dövründ Erm ni vilay tinin tarixi abid sinin v ziyy ti» adlı s rind göst rilirdi ki, son İr van xanı Hüseynqulu xanın (1806-1827) dövründ İr van xanlığının 15 mahalı olmuşdu (415,441-446). Mü llif 1829-1832-ci ill rd apardığı kameral siyahıyaalınmada İr van xanlığının mahallarının sayını göst rm kl b rab r, onların s rh dl rini d t svir etmişdir. İ.Şopen yazırdı ki, «Xanlıq böyük hiss si axar çaylarla s rh dl n n, inzibati bölgü t şkil ed n bir ş h r, 15 mahal v dair y bölünürdü» (415,441). Bu mahallar sas n Araz çayının h r iki sahilind q rarlaşmışdı. 13 mahal Arazın sol sahilind , 2-i is sağ sahilind yerl şmişdi. Mahallar çaylar v bu çaylardan ç kilmiş süni arxlar vasit sil bir-birind n ayrılırdı. Bel likl , İ.Şopenin qeyd etdiyi İr van xanlığının mahalları aşağıdakılardır:

1.Qırxbulaq mahalı
2.Z ngibasar mahalı
3.G rnibasar mahalı

9. Saatlı mahalı
10. Talın mahalı
11. Seyidli-Ağsaqqallı mahalı

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

4.Vedibasar mahalı
5.Ş rur mahalı
6.Sürm li mahalı
7.D r k nd-Parçenis mahalı
8.Göyç mahalı
12. S rdarabad mahalı
13. Körpübasar mahalı
14. Abaran mahalı
15. D r çiç k mahalı

Bu mahalların s rh dl ri v onların t rkibin daxil olan k ndl ri n z rd n keçir k. Qeyd etm k lazımdır ki, İ.Şopen b zi mahalların yerl şdiyi razini t svir ed rk n s rh dl rind qeyri d qiqliy yol vermiş v biz bu s hvi düz ltm y çalışacayıq. İlk növb d Qırxbulaq mahalını n z rd n keçir k. Bu mahal D r çiç kl Z ngibasar mahalları arasında yerl şirdi. O, ş rq t r fd n onu Göyç gölünd n ayıran dağlarla, şimaldan D r çiç k mahalı il , c nubdan İr van ş h ri, Z ngi çayı, c nub q rbd n Q rnibasar mahalı, q rbd n is Körpübasar mahalları il h ms rh d idi. Mahalın razisind n axan Qırxbulaq çayı k ndl rin su m nb yi hesab olunurdu. Qırxbulaq mahalı 48 k ndd n ibar t idi. Bu k ndl rd n 26-sı müharib l r n tic sind dağıdılmışdı (415, 509-510, 544).

Z ngibasar mahalı İr van qalasının aşağı hiss sind n c nuba doğru uzanırdı. Bu mahal şimal v şimali-q rbd n Körpübasar v Qırxbulaq mahalları, c nubdan Araz çayı, ş rqd n G rnibasar, q rbd n is S rdarabad mahalları il h ms rh d idi. Mahalın 33 k ndi var idi. Onun 7 k ndi müharib l r n tic sind dağıntıya m ruz qalmışdı (415,510,547).

G rnibasar mahalı Araz çayının sol sahilind yerl şirdi. O, şimaldan Qırxbulaq mahalı, c nubdan Vedibasar mahalı, ş rqd n Göyç mahalını ondan ayıran yüks k dağlarla, q rbd n Z ngibasar mahalı v Araz çayı il h ms rh d idi. Araz çayının sağ sahili il Ağrı dağı arasında yerl ş n k ndl r d bu mahala daxil idi. Mahalın sas su m nb yi G rni çay idi. G rnibasar mahalı 95 k ndd n ibar t olmuş v bu k ndl rd n 43-ü müharib l r n tic sind dağıdılmışdı (415,510-511, 547-555).

Vedibasar mahalı Araz çayının sol sahili boyunca yerl şirdi. Vedibasar şimaldan Qarnibasar mahalı, c nub v c nubi-ş rqd n Ş rur mahalı v Naxçıvan xanlığı, ş rqd n Göyç mahalı, q rbd n Araz çayı il h ms rh d idi. Bu mahal Vedi v Qafan çaylarının suyunu götürdüyü dağlar v habel düz nlikd n ibar t idi. Vedibasar mahalı 54 k nd malik idi v müharib n tic sind bu k ndl rd n 33-ü dağıdılmışdı (415,511-512, 555-556).

Ş rur mahalı İr van xanlığının c nub-ş rq hiss sind yerl ş n razini tuturdu. Bu mahal şimaldan Vedibasar mahalı, c nubdan Araz çayına doğru seyr l n daşlıq qayalardan onu ayıran Naxçıvan xanlığının Xok mahalı, q rbd n Araz çayı, ş rqd n is Naxçıvan xanlığı arasında yerl şirdi. Onun

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

c nub t r fd Araz çayına doğru enin görünüşü yarımdair , Qarat p v Qaraqum dağları arasında amfiteatr formasında idi. Ş rqi Arpaçay çayı mahalı iki hiss y bölmüşdü. Ş rur mahalının 61 k ndind n 11-i müharib l r zamanı tamamil dağıdılmışdı (415, 512,555-563).

Sürm li mahalı İr van xanlığının c nub qurtaracağında, Araz çayının sağ sahili boyunca uzanırdı. Bu mahal şimal v şimali ş rq v ş rqd n Araz çayı, c nubdan onu B yazid paşalığından ayıran Ağrıdağ dağı silsil si v Maku il , q rbd n is D r k nd-Parçenis mahalı il h ms rh d idi. Mahala B yazid s rh dind n başlayan Ağrıdağ dağı silsil sinin bütün şimal yamacları da daxil idi. Mahalın k ndl ri Araz çayından ç kil n arxlar vasit sil suvarılırdı. Bütün mahal 78 k ndd n ibar t idi. Bunlardan 28-i müharib l r n tic sind dağılmışdı (415,512-513, 563-5567).

D r k nd-Parçenis mahalı is xanlığın c nub-q rb qurtaracağında, Araz çayının sağ sahilind yerl şirdi. Bu mahal şimaldan Saatlı mahalı, c nub v q rbd n Osmanlı dövl ti, ş rqd n is Sürm li mahalı il h ms rh d idi. D r k nd-Parçenis mahalı B yazid s rh dind n Araz çayına doğru uzanan üç d r d n ibar t olmuşdu. Onlardan ş rq t r fd olan Parçenis d r si Zor dağının aşağı yamacından, ikinci D r k nd d r si Pirili v T kaltı dağlarının aşağı yamaclarından başlayırdı. Bu iki d r Cancavad d r si il birl şirdi v h r iki d r nin bütün bulaqlarının töküldüyü Hacı çayının Araz çayına birl şdiyi aşağı hiss l ri Cancavad d r si adlanırdı. Üçüncü d r is Parnaud d r si adlanırdı. Bu d r Koroğlu dağının aşağı hiss sind n başlayaraq Kağızman sancağının, Qars paşalığının yaxınlığında Araz çayına birl şirdi. Parçenis d r sinin 26, D r k nd d r sinin is 54 yaşayış üçün yararlı k ndi vardı. Müharib dövründ 8 dağıdılmış k ndini d lav ets k, bu mahalın ümumiyy tl 88 k ndi olmuşdu (415,513, 567-571).

Saatlı mahalı İr van xanlığının n kiçik mahal idi v onun q rb qurtaracağında yerl şirdi. O, Arpaçayın Araza töküldüyü yerd v bu çayın h r iki sahilind , Arazdan D r k nd-Parçenis mahalına doğru uzanan traf razil ri özünd birl şdirirdi. Saatlı mahalı şimaldan Talın, ş rqd n S rdarabad, c nubdan D r k nd-Parçenis mahalları il , q rbd n is Osmanlı dövl til h ms rh d idi. Bu mahala m xsus bütün k ndl r çay boyunca yerl şirdi. Burada Araz çayının ş rq sahilind n Talın v S rdarabad mahallarına, q rb sahilind n Qars ş h rin q d r iri daşların ucaldığı yüks klikd n başlayaraq uzanan düz nlik vardı. Mahal 14 k ndd n ibar t idi. Onun 5 k ndi müharib l r n tic sind dağıdılmışdı (415,513, 575).

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Talın mahalı İr van xanlığının şimal-q rb qurtaracağında yerl şirdi. O, şimal t r fd n Şuragöl yal ti, c nubdan S rdarabad v Saatlı mahalları, ş rqd n Seyidli-Ağsaqqallı mahalı, q rbd n onu Qars paşalığından ayıran Arpaçayla h ms rh d idi. Saatlı mahalından onu sah si 900 kv verst olan susuz v quru düz nlik ayırırdı. Talın mahalının 47 k ndi vardı. Onun 27-si müharibl r n tic sind dağıdılmışdı (415,513-514, 575).

Seyid-Ağsaqqallı mahalı iki tayfanın mahalı sayılırdı. Mahal şimaldan Abaran, c nubdan v ş rqd n Körpübasar, c nubi q rbd n S rdarabad mahalları il h ms rh d idi. Seyidli-Ağsaqqallı mahalı 20 k nd malik idi. Onlardan 11 k nd Seyidli tayfasına, 9-u is Ağsaqqallı tayfasına m xsus idi (415,575-579). Müharib n tic sind bu mahalın k ndl rin ziyan d ym mişdi. Çox güman ki, buna s b b bu mahalın halisinin peyğ nb rin n silind n hesab olunan seyidl rd n olması idi.

S rdarabad mahalı Araz çayının şimal t r find , Sürm li mahalının ks istiqam tind yerl şirdi. Bu mahal şimaldan Talın, c nubda onu Sürm li mahalından ayıran Araz çayı, q rbd n Saatlı mahalı, ş rqd n is Körpübasar v Z ngibasar mahalları il h ms rh d idi. S rdarabad mahalı axırıncı İr van xanı Hüseyn li xan t r find n yaradılmışdı. Bu mahalın adı 1810-cu ild Hüseynqulu xanın göst rişi il tikilm y başlamış S rdarabad qalasının adından götürülmüşdü (415,255). Dig r m lumata gör is qala 1815-ci ild salınmışdı (171,106). Çox güman ki, S rdarabad qalasının tikintisi 1810-cu ild başlamış, 1815-ci ild başa çatmışdı. S rdarabad qalası salındıqdan sonra xanın f rmanına sas n burada hali m skunlaşdırılmış v n tic d yeni mahal yaranmışdı. Mahal 30 k ndd n ibar t olmuşdu. Bunun 8-i müharib l r n tic sind dağıdılmışdı (415,514,579-583).

Körpübasar mahalı xanlığın n z ngin mahallarından biri idi. O, şimaldan Seyidli-Ağsaqqallı, c nubdan Z ngibasar, q rbd n S rdarabad, ş rqd n onu Qırxbulaq mahalından ayıran Z ngi çayı, şimali-ş rqd n is D r çiç k mahalı il h ms rh d idi. Bu mahalın k ndl ri G rni çayı il suvarılırdı. Mahalın k ndl rinin sayı 49-a çatırdı. Onlardan 9 k nd müharib l r n tic sind dağıdılmışdı (415, 514, 583-587)

Abaran mahalı xanlığın şimal qurtaracağında yerl ş n mahallardan biridir. O, Alagöz dağının şimal v şimal-ş rq hiss si il P mb k sıldırım dağları arasında uzanırdı. Abaran mahalı şimaldan P mb k, şimal-q rbd n Şuragöl sultanlıqları, c nubdan Seyidli-Ağsaqqallı, Körpübasar, ş rqd n is D r çiç k mahalları il h ms rh d idi. Mahal üç d r d n ibar t idi. Birinci n yüks k C ngi d r sidir ki, bura Şuragöl sultanlığına yaxın idi. C ngi d r sin G rni çayının yuxarı m ns bi daxil idi. D r C ngi k ndinin yaxınlığından başlayaraq Mir k k ndin yaxın yerd qurtarırdı. İkinci d r

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Mir kdan başlayırdı v bura Abaran çayı adlanan G rni çayı boyunca uzanan, h mçinin bu çayın sol t r find ki Gülabad k ndin q d r bütün k ndl r m xsus idi. Üçüncü d r Abaran adlanırdı. Bu d r G rni çayının sağ sahilind yerl ş n, G rn vit çayının suyu il t chiz olunan bütün k ndl ri özünd birl şdirirdi. Bundan başqa mahal Seyidli-Ağsaqqallı mahalına m xsus bir neç k ndi d özünd birl şdirirdi. Abaran mahalının 61 k ndi olmuş v bu k ndl rd n 22-i müharib l r n tic ind dağıdılmışdı (415,514-515, 587-592).

D r çiç k mahalı havasına gör xanlıqda n s falı mahal hesab olunurdu. Mahalın razisi Göyç gölünd n başlayaraq Z ngi çayı v Misxanaçayı m ns bind n Alapars k ndin q d r uzanan d r d n ibar t idi. Z ngi çay v Misxanaçay çayı G rniköyün yaxınlığında birl ş r k c nuba doğru axırdı. D r çiç k mahalı şimaldan P mb k vilay ti, c nubdan Qırxbulaq mahalı, q rbd n Abaran mahalı v ş rqd n Göyç gölü arasında yerl şirdi. Mahal 37 k ndd n ibar t idi. Bu k ndl rd n 16-sı müharib l r n tic sind dağıdılmışdı (415,515, 591-596).

Göyç mahalı xanlığın şimal-ş rq hiss sind yerl ş n v q rb hiss sind n başqa Göyç gölünün bütün traf razil rini hat ed n n geniş mahal idi. Bu mahal şimaldan Ş mş ddil sultanlığı, G nc xanlığı, şimal-q rbd n D r çiç k mahalı, c nubdan Naxçıvan xanlığı, ş rqd n Qarabağ xanlığı, q rbd n Qırxbulaq, G rnibasar v Vedibasar mahalları il h ms rh d idi. Göyç gölün öz suyunu axıdan bütün dağlar v d r l r ona m xsus idi. Göyç mahalı 126 k ndd n ibar t olmuşdu. Lakin müharib l r n tic sind 67 k nd tamamil dağıdılmışdı. H tta bu k ndl rd n 37-nin adının unudulduğu qeyd olunmuşdu. Mahalın yalnız 59 k ndind hali qeyd alınmışdı (415,515-517, 596-600).

İr van xanlığının mahalları coğrafi mövqeyin gör d bir-birind n f rql nirdi. Mahallar dağlıq, düz n v orta olmaqla üç zolağa bölünürdü. Bunlardan Abaran, D r çiç k v Göyç mahalları dağlıq, Z ngibasar, Ş rur, Saatlı, S rdarabad mahalları düz n, Qırxbulaq, Talin, Seyidli-Ağsaqqallı mahalları is orta zolağa daxil idi. H r üç zolağı özünd birl şdir n mahallar G rnibasar, Vedibasar, Sürm li, D r k nd-Parçenis mahalları idi. Körpübasar mahalı is aran v b zi yerl rd orta zolağı hat edirdi (415,346-347).

İr van xanlığının inzibati- razi bölgüsü t hlil edil rk n bu xanlıqdan qoparılmış Şuragöl, P mb k v Maku mahalları haqqında da b hs etm k lazım g lir. Şuragöl İr van xanlığının şimali q rbind yerl şirdi. Onun razisi t p likl ri olan düz nlikd n ibar t idi. Mahal şimaldan Kartli-Kaxetiya çarlığı, c nubdan Talın v Seyidli-Ağsaqqallı mahalları, ş rqd n is P mb k v Abaran mahallarını ayıran dağlarla hat olunmuşdu. Q rb

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

t r fd n is Arpaçayı vasit sil ayrılan Qars paşalığı il h ms rh d idi. (201, c.1, s h.294). Şuragölün m rk zi Gümrü idi. Nadir şahın dövründ İr van mahalı kimi göst ril n Şuragöld keçiril n siyahıyaalınmaya gör , onun 109 k ndi olmuşdu (405,42-43). P. Butkova gör is , XVIII srin sonlarında Şuragöl 1000 evd n ibar t olmuş v burada yaşayanların ks riyy ti az ri türkl ri idil r (84, c.2, s h.448).

P mb k sultanlığı is Şuragölün ş rqind çox da hündür olmayan dağlar arasında qalan vadid yerl şirdi. Vadi sıra dağlarla iki yer bölünürdü. Bunun ş rq hiss si çox ensiz, q rb hiss si is 7 verst çatırdı (201, c.1, s h.293). P mb k şimaldan Kartli-Kaxetiya çarlığı, c nubdan Abaran v D r çiç k mahalları, ş rqd n Şuragöl, q rbd n is Qazax sultanlıqları il h ms rh d idi. 1801-ci ilin m lumatına gör , P mb kd 30 Az ri türk k ndi olmuşdu (238,601). 1826-cı ild müharib n tic sind k ndl rin sayı 22- q d r azalmışdı (185,21).

İr van xanlığının mahallarından olan Maku is şimaldan Sürm li mahalı, c nubdan Xoy xanlığı, q rbd n B yazid paşalığı v şimal-ş rqd n Ş rur mahalı, c nub-ş rqd n is Naxçıvan xanlığı il h ms rh d idi. Bu mahal Araz çayının sağ sahilind , Ağrı dağının c nub-ş rq yamacında yerl şirdi. Maku mahalı 31 k ndd n ibar t olmuş v bu k ndl rd 600 h y t qeyd alınmışdı.

Lakin siyasi v ziyy tl   laq dar olaraq bu mahalların b zisi İr van xanlığından alınaraq dig r dövl tl rin t rkibin qatılmışdı. M s l n, P mb k 1802-ci ild , Şuragöl is 1805-ci ild Rusiya t r find n işğal edilmişdi. Maku mahalı is Türkm nçay sülh müqavil sind n sonra Qacar İranının t rkibin qatılmışdı.

Oeyd etm k lazımdır ki, İ.Şopenin mahallar haqqında verdiyi m lumat 1810-cu ild n (S rdarabad qalası salındıqdan v eyniadlı mahalın yaranmasınqdan sonrakı dövrd n-E.Q.) sonrakı dövr aiddir. Onun verdiyi m lumata gör , S rdarabad mahalı yaranana q d r onun razisi Saatlı mahalı il birlikd G rnibasar mahalının t rkibind olmuşdu. İr van s rdarı Hüseynqulu xan S rdarabad qalasını tikdirdikd n sonra h min qalanın adı il yeni mahal yaratmışdı (415,255). g r İ.Şopenin verdiyi m lumata inansaq, t qrib n h min vaxtı ikinci bir mahal- Saatlı mahalı yaradılmışdı. Bel likl , m nb l rin t hlilind n bel n tic y g lm k olar ki, xanlıq yaranan vaxtı İr van xanlığının 9 mahalı, XVIII srin 60-cı ill rind n 1802-ci il q d r 16, 1802-1805-ci ill rd 15, 1805-1810-cu ill r arasında 14, 1810-1827-ci ill rd is 16 mahalı olmuşdu.

Ş h r-qala İr van. Xanlığın inzibati- razi bölgüsün İr van ş h ri d daxil idi. Bütün xanlıqda yegan ş h r olan İr van heç bir mahala tabe

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

olmayaraq müst qil inzibati razi hesab olunurdu. İr van ş h ri Osmanlı imperiyası, Kartli-Kaxetiya çarlığı, İrana v Az rbaycanın müxt lif xanlıqlarına ged n karvan yollarının qovşağında yerl şdiyind n böyük ticar t v s n tkarlıq m rk zl rind n birin çevrilmişdi. XVI srin Osmanlı salnam çisi İbarhim R himzad İr van ş h rini «İran v Turanın göz l ş h ri v Naxçıvan v Şirvanın qapısı» adlandırmışdı (132,75).

XVI srin axırlarından başlayaraq İr van ş h ri iki his y bölünmüşdü**: ş h r v qala.** Bu ş h ri m şhur ed n onun iri v möhk m qalaya malik olması idi. Müxt lif ill rd İr vanda olmuş s yyahlar, dövl t xadiml ri, diplomatlar, k şfiyyatçılar, h rbiçil r öz xatir l rind İr van ş h rind n daha çox bu qalanın t svirin böyük diqq t yetirmişdil r. Bu haqda aşağıda b hs edil c kdir.

İr van ş h ri Az rbaycanın q dim v böyük ş h rl rind n biridir. Erm nil r bu ş h ri özl rininki saysalar da faktlar bunun tam ksini sübut edir. XIX srin 20-ci ill rind İr vanda olmuş Az rbaycan s yyah v coğrafiyaşünası Z.Şirvani s yah tnam sind yazır ki, «O, (İr van) Arran mülkünd dir. Az rbaycana m xsusdur. Oraya h m d Çuxurs d deyirl r…» (420,124). Rus mü llifl rind n biri İr van ş h rini «görünüşün gör tatar (Az ri türk-E.Q.) ş h ri» adlandırmışdı (154,42). İr van srl r boyu Az rbaycan S f vil r dövl tinin b yl rb ylikl rind n biri olan Çuxurs d b yl rb yliyinin m rk zi olmuşdu. Burada S f vi şahları t r find n t yin olunan xanların iqam tgahı yerl şirdi (421,101; 52,23; 233,117; 391,88). Lakin bu ş h r d f l rl h rbi m liyyatlar v t bii f lak tl r zamanı dağıntıya m ruz qalmışdı. Bel ki, XVI srd n başlayan S f vi-Osmanlı müharib l ri dövründ bu ş h r d f l rl ld n– l keç r k dağıdılmışdı. 1679-cu il iyunun 4-d is baş vermiş z lz l n tic sind ş h r tamamil xarabalığa çevrilmişdi. Bu ş h ri yenid n b rpa etm k üçün İr van xanı Zal xan şaha müraci t etmişdi. N tic d Az rbaycanın müxt lif yerl rind n ir vanlılara köm k g lmiş v tezlikl dağılmış ş h r b rpa edilmişdi (171,109). XVIII srin 20-ci ill rin vv ll rind is Osmanlı müdaxil si zamanı ş h r müqavim t göst rdiyin gör yenid n güclü dağıntıya m ruz qalmışdı (68,11-17).

Bu ş h r haqqında müxt lif ill rd burada olan s yyahlar çox maraqlı m lumatlar vermişl r. Bu m lumatlar ş h rin coğrafi mövqeyi, evl ri, halisi v s. hat edirdi. XVII srin 70-ci ill rin vv ll rind İr vanda olmuş fransız s yyahı J. Şard n yazırdı: «İr van böyük, lakin eyb c r v çirkin ş h rdir. Onun böyük hiss si bağlardan v üzümlükl rd n ibar tdir. Heç bir göz l binası yoxdur. O, h r t r fd n dağlarla hat edilmiş düz nlikd yerl şir. Şimal-q rb t r fd n Z ngi, c nub-q rb t r fd n is

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Qırxbulaq çayları axırdı…Ş h rd … çoxlu hamam v karvansara vardır» (52,21-22).

Burada olmuş osmanlı s yyahı Ö.Ç l bi ş h rin daxili quruluşunu daha traflı t svir etmişdi. Onun verdiyi m lumata gör , «Ş h rin müxt lif istiqam tl rin açılan üç d mir qapısı vardı. «T briz» qapısı c nuba, «Meydan» v yaxud «Yaylı» adlanan qapı is şimala açılırdı. Bu hiss d cürb cür oyunların keçirildiyi meydan yerl şirdi. N hay t, üçüncü «Körpü» qapı adlanırdı… Burada xanlar xanı (B yl rb yi-E.Q.) otururdu. H mçinin burada qazı, molla, şeyxi-ş rif, k l nt r, darğa, münşi, yasavul ağa, qoruqçubaşı, eşik ağası, diz çök n ağa, mehmandar v şexb ndar yerl şirdi. Ş h rd 2060 ev vardı. n göz l bina mirgün xan t r find n tikilmiş xan sarayı idi… «Yaylı» qapısının qarşısında böyük q s b yerl şirdi. Buranı köhn ş h r adlandırırdılar. Bu q s b d karvansaralar, m scid v bazar yerl şirdi. «Körpü» qapısı yaxınlığında xan üçün üzümlük salınmışdı. Burada h mçinin çoxlu m scid, xan üçün hamam, bazar vardı. İr van müasir ş h rdir» (411,154-155).

Müst qil xanlığın m rk zi olduqdan sonra İr van ş h ri böyük ticar t v s n tkarlıq m rk zin çevrilmişdi. Ş h r haqqında traflı m lumatı rusdilli m nb l rd n ld ed bilmişik. M nb l rd ş h rin coğrafi v ziyy ti, sah si, quruluşu, evl rinin, halinin sayı, t rkibi v s. haqqında daha traflı m lumatlar toplanmişdı. 1829-1832-ci ill rd keçiril n kameral t svir gör , İr van ş h ri şimaldan Qırxbulaq mahalı, c nubdan v q rbd n Z ngibasar mahalı, ş rqd n is onu G rnibasar mahalından ayıran Oxçaberd dağının daşlı pill l ri il h ms rh d idi. İr van ş h ri geniş bağları il birlikd kifay t q d r geniş razini tuturdu. Onun sah si 28 kv verst b rab r idi (415,464). Başqa bir m lumatda deyilirdi ki, «İr van ş h ri dem k olar ki, düz nlikd yerl şirdi, lakin b zi evl r ş h ri iki t r fd n hat ed n t p likl r üz rind ucalirdi. Ümumiyy tl , ş h rin sas hiss si Ağrı dağına v bütün Araz vadisin açılan oval formasında idi. Z ngi çayı ş h ri çayın sağ sahilind yerl ş n bağlardan ayırırdı… Bazar v karvansaradan başqa ş h rin bütün evl ri bağlarla hat olunmuşdu. Ş h rin ona m xsus olan bağlarla, taxıl z mil ri il birlikd sah si 50 verst b rab rdir (172,456).

İr van ş h ri «Ş h r», «T p başı» v «D mirbulaq» olmaqla üç m h ll y bölünürdü. Ş h rd 1736 ev vardı. Evl rin ks riyy ti gil palçıqdan tikilmişdi (415,468; 201, c.4, s h.291). Bu evl rd n 792-i «Ş h r» m h ll sind , 622-i «T p başı»da, 322-i is «D mirbulaq»da yerl şirdi (415,468). 1728-ci ild t rtib olunmuş osmanlı «Müf ss l d ft r» gör , bu dövrd İr van ş h ri 4 m h ll d n («Köhn ş h r», «D mirbulaq», «D r k nd», «T p başı») ibar t olmuşdu (33,20). Qeyd etm k lazımdır ki,

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

İr van ş h ri müst qil xanlığın m rk zi olduqdan sonra «Köhn ş h r» m h ll si «Ş h r» m h ll si adlandırılmış, «D r k nd» is «T p başı» m h ll sin birl şdirilmişdi. Çünki İ.Şopen «Ş h r» m h ll sini köhn ş h r adlandırmış v qeyd etmişdir ki, bu m h ll l rd halinin m skunlaşdığı yerl rd n lav , boş qalmış sah l r d vardı. M s l n, İr vanın «Ş h r» m h ll sind boş qalmış yerl r bunlar idi: Abbas d r v Köş hli, «T p başı» m h ll sind Abuh yat, Z ngi çayının sahilind Qızılqala, D r bağ, D r k nd, D lm , Yenik nd, «D mirbulaq»da is Xosrovabad v S bziyeri (415,464-465). İr van ş h rind evlrin sayının azalması yuxarıda göst ril n yaşayış yerl rinin boşalması il bağlı idi. Bu yerl rin boş qalması şübh siz ki, müharib l r dövründ halinin bir hiss sinin qırılması, dig rl rinin is qonşu ölk l r köçüb getm si il bağlı olmuşdur.

Bütün Az rbaycan ş h rl rind olduğu kimi, İr van ş h ri d tez-tez basqınlara m ruz qaldığından ist r küç l r, ist rs d evl r müdafi y uyğun tikilirdi. Onun küç l ri dar v yri idi. Küç l r çiy k rpicd n, çaydaşından v b z n d palçıqdan hazırlanmış iki c rg li divarlarla hat olunmuşdu. Bu divarlar h rd n kip örtülmüş h y t qapıları il k silirdi. Baş küç nin ortasından çay axırdı, bu çayın suyu könd l n ç kilmiş k m rl rl bağlara paylanırdı (415,466).

Ş h rd evl r el tikilirdi ki, onun zahiri görünüşü yaxşı t sir bağışlamırdı. Lakin daxild n daha z ngin v s liq li idi. H r bir evin trafında bağ, evl rin arasında is t miz daşdan döş nmiş, q dim tut v yaxud qoz ağacları il kölg l n n s liq li h y t vardı. H y tin ortasında is f vvar li olan daş hovuz yerl şirdi. Evl r el tikilirdi ki, bayırdan n z r çarpmasın. (Qeyd etm k lazımdır ki, Az rbaycanın iri ş h rl rind olduğu kimi, İr van ş h ri d tez-tez müdaxil y , quldur basqınlarına m ruz qaldığına gör , yerli hali evl ri el tikirdi ki, h m zahiri eyb c r görünsün, h m d n z r çarpmasın-E.Q.). Evl rin otaqları ad t n tamamil bayır divarı hat ed n iri p nc r l rl işıqlandırılırdı. P nc r l r aşağı-yuxarı örtülüb bağlanırdı. Bu şüş p nc r l r göz l v müxt lif naxışlı cürb cür r ngl rd n ibar t idi (415,466-467).

Lakin adi ş h r sakinl rind n f rqli olaraq, imkanlı v nüfuzlu ş xsl rin evl ri daha geniş v s liq li idi. Bu evl rin divarları ağ suvaqla hamar ş kild suvanmış v süni yapma naxışlarla b z dilmişdi. İ.Şopen bu b z kl ri Avropanın m rk zi saraylarının b z kl rind n daha yaxşı hesab edirdi (415,467). Evl rin qızdırılması üçün onun iç risind soba yerl şdirilmişdı. İ.Şopen bel sobaları otaq qızdırıcısından çox b z y

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

oxşadırdı. Bel ki, sıravi ş h r halisi qızdırıcı kimi kür y üstünlük verirdi (415,467).

İr vanlıların evl ri b z m si ad ti d , Az rbaycanın dig r razil rind olduğu kimi idi. Evl rin mebeli yox idi, döş m si bahalı xalçalarla b z nirdi. Divarlarda b z k şyaları, saxsı qabları v dig r lazımlı şeyl ri yığmaq üçün taxçalar var idi. Aşağı taxcaya mücrü v sandıq, yuxarısına is iç risind ş rabla v meyv l rl dolu müxt lif formalı qablar, h mçinin billur v çini qablar qoyulurdu (415,467).

İr van ş h rind yaşayış evl rind n başqa ictimai binalar, m scidl r d vardı. İr van ş h rind 2-i qalada, qalanları is ş h rd olmaqla 8 m scid vardı. Bunlar Zalı xan m scidi, Novruz li b y m scidi, Sartip xan m scidi, Hüseyn li xan m scidi, Hacı İmamverdi m scidi, Hacı C f r b y m scidi adlanırdı. Ş h rd h mçinin xeyli dağıdılmış kiçik m scidl r d   n z r çarpırdı (415,468). 1834-cü il kameral t svir gör , İr van ş h rind 8 m scid qeyd alınmışdı (201, c.4, s h.291). Ş h rin baş m scidinin 1764-cü ild (201, c.1, s h7), b zi m lumata gör is 1770-ci ild Hüseyn li xan t r find n tikildiyi güman edilir (172,444). Bu m scid İr van ş h rinin q rb hiss sind , h r t r fd n az rbaycanlı türkl rinin yaşadığı evl rin hat sind yerl şirdi (189,277).

İr van ş h ri böyük ticar t m rk zi idi v xanlığın n iri ticar t bazarı burada yerl şirdi. Ş h r çoxlu tacir, r smi adamlar v s yyahlar g ldiyind n, onlara xidm t göst r n karvansaralar f aliyy t göst rirdi. 1829-1832-ci ill r kameral t svir gör , İr van ş h rind Gürcü, Culfa, Zöhrab xan, Tahir, Sulu, Susuz, Hacı li karvansaraları var idi. Bu karvansa-ralar möhk m bişmiş k rpicd n s liq li ş kild tikilmişdi (415,468-469).

İr van ş h rind çoxlu ticar t köşkl ri v xeyli hamam da f aliyy t göst rirdi. Kameral t svir gör , ş h rd 819 ticar t köşkü v 8 hamam qeyd alınmışdı (415,469). Ticar t köşkl rinin sayı ild n il artırdı. M s l n, 1834-cü il kameral t svir   sas n, ş h rd onların sayı 1670- çatmışdı (201, c.4, s h.291).

Ş h r hamamları h m yerli halinin, h m d ş h r g l n cn bi qonaqların istirah t yeri idi. Hamamlar ortasında suölç ni olan kür ş killi qübb v kümb zl ortülmüş bir neç böyük zalı olan dördkünc otaqlardan ibar t idi. Buraya su xüsusi tikilmiş anbarlardan ç kilmiş su k m ri vasit sil verilirdi. İsti su qıraq otaqdan borularla ötürülürdü. Su odun v zin xüsusi ş kild qurudulmuş t z kl qızdırılırdı (415,865-866).

H ft nin iki günü hamamlardan qadınlar istifad edirdi. Ş h r xanımları s h r tezd n t mt raqla hamama gedirdil r, onun ardınca xalça, yastıq, yorğan, ş rb t, q lyanaltı, h r cür şirniyyat aparılırdı. Burada tanışlar

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

bir-birini uca s sl salamlayır, yenilikl rd n danışır v bütün ş h rin dedi-qodusunu toplayırdı (415,866).

Toy qabağı hamamlar daha dolu olardı. Bu da az rbaycanlıların toy qabağı b y v g linin yaxın adamlarının müşay til t nt n li sur td ha-mama aparması ad tl ri il bağlı idi (415,866).

İr van ş h rind olan hamamlar bunlardır: 1. Ş h r m h ll sind Şeyx-ül islama m xsus hamam; 2.Zalıxan hamamı; 3.Mehdi b y hamamı; 4.Hacıb yim hamamı; 5.T p başı m h ll sind Şeyx-ül islam hamamı; 6.Hağı li hamamı; 7.Qafar v yaxud Hacı F t li hamamı; 8.K rim b y hamamı (415,866-867).

Ş h rd halinin müxt lif idman oyunlarının keçirdiyi v bir yer yığılıb söhb t etdiyi 5 meydan vardı. Bunlar aşağıdakılardır: 1. sas meydan Xanbağı adlanırdı; 2.Bazarla qala arasında olan meydan; 3.Zalı xan meydanı; 4.F hl bazarı; 5.Hüseyn li xan meydanı. Sonuncu meydan n çox idman oyunları v dig r t dbirl rin keçirildiyi meydan idi. O, dördkünclü formaya malik olmaqla b rab r, ticar t köşkl ri il hat olunmuşdu (415,469; 201, c.4, s h.291).

İr van ş h ri müxt lif meyv v üzüm bağları hat sind idi. Bağlar yaz v yay aylarında ş h r xüsusi göz llik verirdi. Bu bağların sayı 1473-b rab r idi (415,471-472).

İr van sırf Az rbaycan ş h ri idi. vv la, burada Az rbaycan xanları otururdu. İkinci bütün yer, çay v m h ll adları sırf Az ri türk adları idi. Ş h rd halinin ks riyy ti az ri türkl rind n ibar t idi.

Bel likl , Az rbaycanın dig r xanlıqlarında olduğu kimi İr van xanlığı inzibati- razi bölgüsü baxımından mahallara, mahallar is k ndl r bölünmüşdü. Mövcud olduğu müdd t rzind xanlığın mahalları siyasi v ziyy tl laq dar olaraq daima d yişikliy uğramışdı. Mahallar coğrafi v ziyy tin , k nd t ss rüfatına v s. gör bir-birind n f rql nir**di.**

3.3. Xanlıqda idar çilik sistemi v h rbi müdafi işi

Az rbaycanın dig r xanlıqları kimi, İr van xanlığı da tipik feodal dövl ti idi. Ali hakimiyy t xana yaxud s rdara m xsus idi. Xan yaxud s rdar mütl q hakim hesab olunurdu. Hakimiyy t irsi idi v atadan-oğula keçirdi. Lakin İr van xanlığında tez-tez hakimiyy t d yişikliyi olduğundan xanların b zisi Qacar İran şahı t r find n t yin olunmuşdu. Bütün qanunvericilik, icra hakimiyy ti v m hk m sistemi bilavasit s rdarın lind c ml şmiş, ölk nin daxili v xarici m s l l ri il bağlı bütün işl r onun razılığı sasında h yata keçirilirdi. Ümumiyy tl , xanlıqda bütün işl rin icrası onun irad sind n asılı idi.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Az rbaycanın bütün xanlıqlarına xas olan xan hakimiyy tinin mahiyy ti haqqında ist r Oktyabr çevrilişin q d rki, ist rs d sovet tarixşünaslığında trafl m lumat verilmişdir. İ.Şopen qeyd edirdi ki, «Xan hesabat verm d n vergi yığır, pul k sir, özünün xüsusi mrin gör , cinay tkarları ölüml , gözl rini çıxarmaqla v b d n üzvl rini k sm kl edam etdirirdi. Bir sözl xan mütl q hakim idi» (415,450). Bu faktı t sdiql y n İ.Berezinin fikrinc , «xan tam müst qil ş xs idi… O, heç kimd n soruşmadan, heç kim hesabat verm d n, d r c sind n asılı olmayaraq, kimi ist s edam ed , bağışlaya, qova v c zalandıra bil rdi. Xan bütün icra v m hk m hakimiyy tini, h tta ş ri t-dini qanın işl rini d öz ll rind c ml şdirmişdi» (79, 45). İ.Dubrovin is xan hakimiyy tini dinl , xalqın ad t- n n si il hesablaşmayan qatı despotik rejimi kimi d y rl ndir r k yazırdı ki, «Müs lman yal tinin bütün silkl ri xanın vahid irad sin tabe idi. Zorakarlıq v özbaşnalıq xan hakimiyy tinin sasını t şkil edirdi. Xan bütün qanunları, qul v ziyy tind olan halinin bütün hüquqlarını öz lind c ml şdir n nadir ş xs idi. Xan üçün t b l ri arasında silk f rqi yox idi. Xanın arzusundan asılı olaraq, bu günkü qul sabah b y ola bil rdi, v ya ksin . H tta xana n yaxın adam günahı üzünd n öl n c n döyülürdü… Heç bir xan hakim kimi xalqın yaxşı yaşayışı üçün v zif borcunu yerin yetirmirdi. Heç bir xan bütün vasit l rl xalqdan var-dövl t yığmaqdan yüks k heç n tanımırdı» (147,398). Daha sonra o, qeyd edir ki, «hamı üz rind bütün hakimiyy ti l alan xan din saslanmır v hesablaşmırdı» (147,399). Lakin orta sirl rd dinin güclü olduğu zamanda xanların dinl hesablaşmaması fikri tam yanlışdır. Dig r t r fd n hali arasında nüfuz sahibi olan din xadiml ri hakimiyy tin sas dayaqlarından biri idi. Xanlar n inki dinl , yeri g ldikc ad t- n n il d hesablaşırdı. Ona gör d , A.Bakıxanov haqlı olaraq yazırdı ki, «Xanlar ş ri tin sas qanunlarını v xalqın ad t- n n sini pozmaq hüququna malik deyildi» (75,142-143).

Hakimi-mütl q olmasına baxmayaraq, xanlar lazım g ldikd ad t n n y tabe olmalı idi. ks halda onların h yatı faciy il n tic l n rdi. Bu bar d s yyah M.Biberşteyn haqlı olaraq yazırdı: « g r xan sonsuz s lahiyy t sahibi kimi birin c za verirdis , bu hal b d m l kimi qiym tl ndirilirdi v g r o, ad t- n n nin leyhin olaraq öz hökmünü bu ş kild göst rm kd davam ed rdis , h min yerd M h mm d ş ri ti qanunlarından başqa bir qanun qüvv d deyildis , bu h r k t xan üçün faci il n tic l n bil rdi» (80,52-53). Bundan lav , xan mütl q hakim olsa da, hakimiyy tini möhk ml ndirm k v var-dövl tinin qayğısına qaldığı üçün yeri g ldikc xalqla hesablaşmalı olurdu. Bunu biz İr van xanlarının

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

x zin ni doldurmaq üçün k ndlil r torpaq paylamasında, boş torpaqlarda yerl şdirm sind , onları kotanla, toxumla t chiz etm sind , ticar t s rmay qoymasında görürük. Xüsusil , sonuncu s rdar Hüseynqulu xanın idar çiliyi n tic sind İr van xanlığında k nd t ss rüfatı, s n tkarlıq v ticar t güclü inkişaf etmişdi. M hz bu baxımdan rus qafqazşünalardan f rqli olaraq İ.P.Petruşevski xan hakimiyy tini bel t svir edirdi: «Az rbaycanda hökm sür n siyasi p rak nd lik v xanların bir-biri il arasık silm y n müharib l ri ş raitind , onlar k ndli kütl l rini h dsiz d r c d qıcıqlandırmamaq üçün feodal istismarını mü yy n h dd saxlamağa çalışır, h tta ona b zi hallarda patriarxal ad t- n n donu geydirm y c hd göst rirdil r. Onlar k nd icmalarının hüquqları, ad t- n n si il ... hesablaşmalı olurdular» (184,12).

Qeyri-m hdud hakimiyy t baxmayaraq, xanın yanında xüsusi m sl h tçi şura «Divan» da f aliyy t göst rirdi. Divan xan başda olmaqla yüks k v zif li ş xsl rd n ibar t idi. Divanda mühüm, dövl t h miyy tli m s l l r müzakir olunurdu. Burada müharib , sülh, vergi yığılması v qatı cinay tl r kimi bu v ya dig r m s l l r h ll edilirdi (80,52). İr van xanının yanında f aliyy t göst r n divanda n yüks k v zif ni v zir, xanın yaxın adamları v h r birinin mü yy n f aliyy t sah si olan bir neç mirz v din xadiml rind n şeyx-ül-islam tuturdu (415,451). Divanın başçısı divanb yi hesab olunurdu. O, xanın n yaxın adamlarından v yaxud nüfuzlu ruhanil rd n t yin olunurdu. Divanb yil rin mü yy n m s l l rin h llind böyük rolu olurdu.

Xandan sonra ikinci n mühüm ş xs v zir sayılırdı. V zir mülki aparatın başçısı v xanan n yaxın m sl h tçisi idi. Bu v zif y xana s daq tli, savadlı, bacarıqlı v dövl t işl rind n başı çıxan ş xsl r t yin edilirdi. V zir yüks k m vacib alırdı v bu m vacib x zin d n öd nilirdi. M s l n, Hüseyn li xan (1759-1783) elm adamlarından olan Mirz M h mm d liy v zirlik v zif sin t yin ed rk n verdiyi t liq d deyilirdi: «…h min t rifl r ali şöhr tli, böyük m rt b li, aliml rin f xri, yüks k n sl m nsub, iş bilm kd , ağılda, rütb d , nöqsanları görm kd başqalarından f rql n n Mirz M h mm d liy d aiddir. H min üstün c h tl ri n z r alaraq Divanın z m tli v zirlik v zif sini ona tapşırırıq. Mirz M h mm d liy ild T briz pulu il qırx tüm n m bl ğind m vacib t yin olunur. H min m vacib ona İr van ölk sinin maliyy sind n öd nilm lidir» (39,49). Bundan lav , xanlıqda bu v zif ni tutan daha iki m şhur v zirin adı biz m lumdur. Bunlardan M h mm d xanın v ziri M h mm d Müslümü (Qüdsi) v Hüseynqulu xanın maliyy işl rin baxan v ziri Mirz İsmayılı qeyd etm k olar. Mirz İsmayıl işğaldan sonra xanlığın maliyy

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

sistemi haqqında İ.Şopen çox qiym tli m lumat vermişdi (39,1-3,49; 415,991-992).

İr van xanlığında dövl t idar çiliyi bir neç sah y bölünürdü v bu sah l r xanın r hb rliyi altında ayrı-ayrı ş xsl r başçılıq edirdi. **Birinci s rdarın saray t s rrüfatı, xüsusil ş xsi h r mxanası** idi (415,452). Bu sah y ad t n xanın özü v yaxud n sevimli adamlarından biri olan eşikağası başçılıq edirdi (197,41). Eşikağası türk sözü olub sarayın ağası dem kdir (75,140). Eşikağası v zif si irsi idi. Bu v zif ni icra ed n ail xüsusi imtiazlara v üstünlükl r malik idi. Hüseyn li xanın dövründ eşikağası v zif si Hacı M cnun b y Qacara h val olunmuşdu. O, öldükd n sonra eşikağası v zif sin oğlu Hacı İbrahim b y t yin olunmuşdu (39,100-101; 415,451; 197,41).

İkincisi h rbi sah idi. Bu haqda aşağıda b hs edil c kdir.

Üçüncü sah maliyy bölm si idi (415,452). İr van xanları maliyy işin böyük diqq t yetirirdil r. Onların z rbxanaları vardı v burada pul k silirdi. Bu sah vergil rin t yin olunması v yığılması il m şğul olurdu. Maliyy işin v zir başda olmaqla xan t r find n t yin olunmuş s rk r-ali baxırdı (415,452; 397,2; 197,41**).**

N hay t, dördüncü sah icraedici v yaxud polis idi. Bu sah maliyy il sıx bağlı idi. sas n, vergil rin yığılması, asayişin qorunması polis h val olunmuşdu. Bu orqan ş ri t m hk m l rinin çıxardığı hökümü d icra edirdi (415,452).

Bundan lav , sarayda müxt lif v zif l ri yerin yetir n m murlar ordusu da vardı. Bunlardan v zird n sonra sas v zif sayılan, x zin y başçılıq ed n **x zin darı,** pul paylayan, x zin nin m daxil v m xaricin n zar t ed n **sandıqdar-ağasını,** m hsul yığılan ambarlara n zar t ed n **ambardar-ağasını,** saray mühafiz çisinin başçısı **qoruqbaşını**, xanın baş meht ri **miraxuru** v s. qeyd etm k olar (201, c.2, s h.353; 187,48-49; 197,41). Mülki işl rd d ft rxanalardan tutmuş divana q d r kargüzarlıq, mlakın siyahıyaalınması, d ft r t rtib edilm si m s l lrin **mirz l r** ordu-su baxırdı (415,458).

İr van xanlığı inzibati c h td n ş h r v mahallara bölündüyünd n, onların idar çiliyind xana tabe olan müxt lif funksiyaları yerin yetir n idar orqanları da f aliyy t göst rirdi. İlk növb d ş h r idar çiliyind böyük rol oynayan naib, qalab yi, darğa, yüzbaşı, onbaşı v s. m murlardan b hs ed c yik. Ş h r idar çiliyind naib böyük s lahiyy tl r malik idi. «Naib sas etibaril t s rrüfat v inzibati m s l l rl m şğul olurdu, vergil rin vaxtlı-vaxtında toplanması işi d ona tapşırılırdı. S n tkarların üz rin vergi qoyulması, vergil rin qaydaya salınması da naibin öhd sin

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

düşürdü. Lakin onun f aliyy ti t kc bununla m hdudlaşmırdı. Xan müv qqti olaraq ş h rd n çıxdıqda (müharib y , s yah t , ova v s. getdikd) bütün ş h r idar si naibin lind c ml şirdi» (27,56).

İr van ş h r–qala olduğundan, qalaya **qalab yi** başçılıq edirdi. Qalab yinin sas v zif si qala daxilind min-amanlığı b rpa etm k, qalanın müdafi sin n zar t etm kd n ibar t idi. Onun tabeçiliyind silahlı d st l r olurdu (157,476). Xanlar bu v zif ni yaxın adamlarına v nüfuzlu b yl r tapşırırdı. Lakin bu v zif irsi olmurdu (75,138). Hüseynqulu xanın (1806-1827) dövründ İr van qalasının qalab yisi onun qardaşı oğlu v kür k ni Sübhanqulu xan olmuşdu (17,2).

Ş h rd n mühüm orqanlardan biri **darğa** idi. Darğa fars dilind qayda-qanun n zar tçisi dem kdir (75,139). Onun v zif si ş h r v bazar-larda qayda qanuna n zar t etm k idi. XVIII srin birinci yarısına aid m nb l rd n olan «T zkir tül-mülük» s rind darğanın v zif si bel ş rh edilmişdi: «Darğa sas n ş h ri iç rid n v bayırdan qoruyur ki, heç k s qanundan k nar iş görüb, dava-dalaş salmasın, ş r xilaf olan işl ri (ş rab içm k, qumarbazlıq v s.) qadağan etsin ki, heç k s xilaf işl r görm sin, ş ri t qaydalarına zidd iş gör nl ri c zalandırsın, müq ssirl rd n tör tdikl ri cinay t işl rin müvafiq c rim alsın, …» (422,48). Darğa ş h rin polisi sayılırdı. Onun tabeçiliyind yüzbaşı v çavuş (onbaşı) kimi asayiş qorucuları vardı. Darğa ş h r asayişinin, t hlük sizliyinin qoruyucusu idi v ş xs n xana tabe idi (415,457-458). «Bazar darğasının hüququ geniş idi. Onlar, «bazar darğası» adlanmasına baxmayaraq, bazar meydanından k narda da f aliyy t göst rirdil r. Ş ri t qanunlarını müdafi etm k üçün darğaya böyük ixtiyar verilmişdi» (27,58). İr van xanları onların xeyrin «darğalıq» adı il halid n xüsusi vergi alırdı. Bu verginin miqdarı ild 347 tüm n t şkil edirdi (415,985-986). Darğanın s lahiyy ti t k ş h rl m hdudlaşmırdı. O, k ndin t s rrüfat hiss sini d idar edirdi (75,139).

Ş h r asayişinin qorunmasında **gec keşikçil rinin** d böyük rolu vardı. İr van halisi q dimd n ş h r v bazarlarda gec asayişi qorumaq üçün özl rind n keşikçil r tuturdular. S rdar is bu v zif ni öz adamlarına tapşıraraq halid n pul vergisi alırdı (415,978). Gec keşikçil ri- « s s», keşik başçıları is « s sbaşı» adlanırdı. s sbaşının darğadan da artıq s lahiyy ti vardı (152,257; 27,59). Gec keşikçil ri müxt lif d st l r bölün r k onlara h val olunmuş m h ll nin keşiyini ç kirdil r. H min d st l r bilavasit s sbaşının qarşısında m suliyy t daşıyırdı. Bazar v s n tkar dükanlarının öz s sl ri var idi. H min s sl r üçün m vacib s n tkar v tacirl rd n toplanırdı (152,261; 27,59-60). İr van ş h rind bu verginin miqdarı ild 72 tüm n t şkil edirdi (27,978).

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Dini işl rin qoruyucusu **mir-maruf adlanırdı.** r b sözü olan maruf din m xsus iş adlanırdı. mir–maruf xalq arasında din v d b qaydalarına n zar t ed n polis rolunu oynayırdı (75,140).

Mahalların idar çiliyind d idar aparatı f aliyy t göst rirdi. İr van xanlığında mahalları mirbölük idar edirdi (415,457; 397,2; 417,616). Mirbölük iki sözd n - mir r b dilind mr ed n, bölük is türk dilind torpaq sah si adlanır (75,140). Mahallarda bütün idar aparatı- polis, m hk m v maliyy sah l ri mirbölüyün tam n zar tind idi (157,471).

K ndl rd hakimiyy t is ağsaqqal funksiyasını yerin yetir n k ndxuda v m likin lind idi. K ndxuda fars sözü olub yerin sahibi dem kdir (75,140). K ndxuda Az ri türkl rin olduğu k ndl r , m lik is erm ni k ndl rin başçılıq edirdi. K nxuda v m likl r xanlıqda n aşağı idar orqanı sayılsa da, xanın yanında böyük nüfuzu vardı. K nd ağsaqqalları bir t r fd n müxt lif icma, dig r t r fd n xan idar mexanizmi arasında vasit rolunu oynayırdı. Onlar xanın mr v t l bl rin tabe olurdular (397,2).

Ümumiyy tl , mahal naibl rind n tutmuş s rk r q d r mövqe f rqin baxmayaraq, bu v zif l r sırf qulluq xarakteri daşıdığından atadan oğula keç bilm zdi. Onların v zif d qalması xanın irad sind n asılı idi. Bu v zif sahibl ri xana s daq tl v namusla qulluq etdikl ri t qdird v zif d qalırdılar (397,2).

Elatlar arasında hakimiyy t elb yil rin lind idi. Elb yil r xan t r find n t yin edildiyind n, elatlar arasında s rdarın mrl rinin icraçıları idi. Onlar h rbi xidm td n başqa bütün mük ll fiyy t v vergil rd n azad idil r. Elatlara r hb r xan t r find n t yin edilirdi. Hüseyn li xanın mri il sepgi v M h mm d xanın mri il is zilani kürd tayfalarına başçılıq etm k üçün xüsusi t liq l r vermişdi. T liq l rd n birind yazılırdı: «…ali m rt b li sepgi Mirz ağanı bütün kürd tayfasının Ağası v zif sin t yin etdik. Mirz ağa bütün bacarıq, istedadı il h min köç ril rin işl rini nizama salmalı, onların idar edilm si işind çalışmalı v bir d qiq d olsa bu m qs d q fl t s hl nkarlıq etm m lidir». M h mm d xan da eyni m zmunda t liq il zilani kürdl rin başçı t yin etmişdi (39,55,111-112; 415,457).

Xanlığın idar olunmasında **m hk m l r** mühüm yer tuturdu. İr van xanlığında m hk m sistemi iki qism bölünürdü: **ş ri t v mülki** m hk m l r. Mülki m hk m özü **m hk meyi-ali v snaf m hk m l rind n** ibar t idi. Bu m hk m l r iç risind ş ri t m hk m l ri sas yeri tuturdu. Ş ri t m hk m l rind müxt lif mübahis li m s l l r - evl nm v boşanma, q yyumluq, v r s l r arasında mülkiyy ti bölm k,

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

müqavil bağlanması, pozulması v s. işl r baxılırdı (415,454-455). Bu m hk m l r dini qaydalar sasında h yata keçirildiyind n bu bölm y qazı n zar t edirdi. M hk m l rd din xadiml rinin nüfuzu böyük idi. Ona gör d m hk m l r düny vi yanların idar etdiyi **hökum ti-c bri** v din xadiml rinin n zar tind olan **hökum ti- dliyy** olmaqla iki hiss y bölünürdü (415,453).

Ş ri t m hk m l rind baxılan işl rin icrası quran v tarixd baş vermiş hadis l r toplusu sasında h ll edilirdi. İ.Şopen yazırdı: «Hakimiyy tin x lif nin lind c ml şdiyi islamın ilk dövrl rind Quranın m tninin saysız ş rhi ç tin deyildi. Bu ibtidai dövrün patriarxal h yatında mülki hiss y aid bütün azsaylı iddialar rahat v asanlıqla Quranın qaydaları sasında h ll edilirdi. Lakin halinin artması, insanlar arasında münasib tl rin t dric n mür kk bl şm si n tic sind Quran baş ver n hadis l rin h lli üçün kifay t etmirdi. Onda hörm tli imamlar, müct hidl r v s. t r find n t fsir, ş rh v söyl nilmiş hadis l rin toplanmış çoxcildli müs lman qaydalarının ikinci hiss si yarandı. Bel olduqda Roma qaydaları kimi müs lmanların elmi c h td n toplanmış, xüsusi öyr nilm si t l b olunan hüquqi hiss si hazırlanırdı, icraedici idar qayğısı il yükl nmiş düny vi hakimiyy t dliyy nin, dal t m hk m sinin bir hiss sini bütünlükl h yatlarını bu iş h sr etmiş ruhanil r verm y m cbur idil r» (415,453). Ş ri t m hk m l rin Şeyx-ül-islam, qazi v bir neç axund v molla başçılıq edirdi. M hk m l rd müxt lif mübahis l r -qatı cinay t işin , oğurluq mülki iddialara, k bin k sm v boşanmaya, mübahis ed n qohumları barışdırmaq, q yyumluq işin , h r hansı mlakı varisl r arasında bölüşdürm k, müqavil l rin bağlanması, icra edilm si v pozulması v s. m s l l r baxılırdı (415,454; 201, c.3, s h.24). Ş ri t m hk m l rinin h miyy tini başa düş n xanlar qazilik v zif sin savadlı v qayda-qanunları yaxşı bil n ş xsl ri d v t edirdi. 1783-cü ild Hüseyn li xan xalq arasında alim kimi tanınmış Seyid M h mm di baş qazi t yin etmişdi. S n dd qeyd edilir ki, «O, müst qil z m tli qazilik taxtına oturaraq münaqiş l ri mübar k ş ri t qanunları sasında h ll etsin» (39,75-76).

M hk m işi t l sik, sad qaydada icra edilirdi. İstintaq m hk m nin mübahis ed n t r fl rin dindirilm si sasında aparılırdı. M hk m üzvl ri vv lc iddiaçının, sonra cavabdehin v sonra is h r iki t r fin qarşılıqlı mübahis l rin qulaq asırdı. Bunun ardınca vv lc cavabdehin, sonra is iddiaçının şahidl ri dindirilirdi. g r g tiril n d lill r lazımi s viyy d olmadıqda, h r iki t r fin şahidl rin and içdirirdil r. İş aydınlaşdıqda mübahis ed nl r buradan k nar edilir, m hk m üzvl ri is qanun sasında öz aralarında m sl h tl şm keçirirdi (359,454). M hk m d b zi

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

m s l l rin h llinin müxt lif yolları vardı. g r işin araşdırılması Quranla aydınlaşırdısa, onda m s l ç tinlik ç km d n h ll olunurdu. Yox g r bu m s l ni Quran h ll ed bilmirdis , onda m hk m üzvl ri toplanmış tarixi r vay tl r toplusuna müraci t edirdil r. Bunlardan «C mi Abbasi», «Ağıl Y qin» v s. qeyd etm k olar. Lakin bunlar da mübahis li m s l nin h llin köm k etmirdis , onda c za yerli ad t- n n v m hk m nin müdrik q rarı sasında icra edilirdi (415,454-455).

Mübahis li mlak m s l l rinin h lli is m hk m d başqa cür icra edilirdi. M hk m d iddiaçıların iştirakı vacib deyildi. Burada sas n, mülkün sahiblik kağızı, müxt lif növ istiqraz m ktubu, qarşılıqlı öhd çilik v s. s n dl ri n z r alırdılar. Q rar yarlıqda bildirilirdi v bu s n d m hk m nin bütün üzvl ri öz möhürl rini vururdu. Yarlıqda b ra t verilmiş ş xsin mülkün sl sahibi olması göst rilirdi. g r ks t r f bu q rarla razılaşmayaraq müqavim t göst rirdis , onda polis bu iş qarışırdı (415,455). B zi hallarda q rarların çıxarılmasında ciddi nöqsanlara yol verilirdi. Bel ki, m hk m d yarlıqların qeydiyyatı aparılmırdı v el olurdu ki, eyni m s l üzr t r fl r tamamil bir-birin zidd q rarlar verilm si halları baş verirdi (415,455).

M hk m l rd insanların hüquqları tez-tez pozulurdu. İr van s rdarı, onun yaxın adamları v nüfuzlu ş xsl r lazım g ldikd ş ri t m hk m l rinin işin müdaxil edirdil r. Onlar m hk m nin çıxardığı q rara m h l qoymayaraq açıq ş kild özl rin yaxın v günahı olan ş xsin t r find olduqlarını bildirirdi. Bel olduqda şikay t ed n t r f qeyri-ş rtsiz günahkar elan olunurdu (415,455). Dig r t r fd n m hk m l rd rüşv txorluq geniş yayılmışdı. Az rbaycanın dig r xanlıqlarında olduğu kimi, İr van xanlığında da dal t m hk m l ri pulla l alınırdı. XVIII srin 70-ci ill rind Az rbaycanda olmuş S.Qimelin yazırdı ki, «Hakiml r pulu çox sevdikl ri üçün heç zaman dal tli h r k t etmirdil r» (127,24).

Ş ri t m hk m l rind n lav , s rdarın özü d lazım g ldikd m hk m l r qururdu. Bu m hk meyi-ali adlanırdı. Xanın s lahiyy ti altında olan ali m hk m fövq lad hadis l r zamanı çağrılırdı v sas n dövl t h miyy tli cinay t işin baxılırdı. Bu iş çox sad icra olunurdu v heç bir yazışma aparılmırdı. S rdar çıxış v şikay tl r qulaq asaraq v ziyy tl tanış olduqdan sonra, h min d qiq q rar çıxarırdı. g r c za verilirdis işin icrası f rraşlara tapşırılırdı. S rdarın mri il cinay tkar müxt lif işg nc l r m ruz qalırdı. M s l n, f rraşlar günahkarın ayağını f laqqaya bağlamaqla davanını şallaqlayır, b zil ri s rdarın mri il sarayın p nc r sind n Z ngi çayına atılır, dig rl rinin is li, ayağı, qulağı, dili k silir v gözl ri çıxarılırdı (415,456-457).

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

snaf m hk m l rin g ldikd is , burada yalnız sex t şkilatlarına daxil olan s n tkarların m s l sin baxılırdı. snaf m hk m l rinin başında ustabaşı dururdu. Burada s n tkarlar arasında baş qaldırılan mübahis l r, snaf qayda-qanununun pozulması, yerli halinin ustalardan şikay tl rin baxılırdı (27,60-61).

Az rbaycanın dig r xanlıqlarında olduğu kimi, İr van xanlığında da ist r h rbi, ist r mülki v ist rs d dini xidm td mü yy n olunmuş f rq yox idi. Bütün bu idar orqanları xandan asılı idi. S rdar hakimiyy ti ld möhk m saxlamaq üçün tez-tez qayda-qanunu d yişirdi. Xan m murlarının x yan tin barmaqarası baxırdı. O, t yin etdiyi m murlarını çox yaxşı tanıyırdı. g r h r hansı bir m mur ona çatacaq vergini m nims m kd h ddini aşsaydı, onda xan onun bütün mlakını m şims yir v mülkünü is x zin y verirdi (415,458).

Az rbaycan xanlıqlarından olan İr van xanlığında dövl t dili Az ri türk dili idi. Lakin r smi yazışmalarda fars dilind n istifad olunurdu (153; 415,458).

Xan hakimiyy tinin müdafi sini ordu t min edirdi. İr van silahlı qüvv l ri daimi v qeyri-nizami qoşunu t şkil ed n xanın ş xsi qvardiyasından, nizami qoşun hesab olunan s rbazlardan, maaflardan, elb yil r v b yl rin d st l rind n ibar t idi. Dig r xanlıqlarda olduğu kimi, İr van xanlığında da daimi qoşunun sas hiss sini nök rl r t şkil edirdi. Onlar n mük mm l d st v xanın ş xsi mühafiz çil ri idil r. Bu d st y tüf ngçil r deyilirdi. Nök rl r h r hansı vergi v mük ll fiyy td n azad idil r, onların m vacibi, h rbi sursatı xan divanxanaları t r find n öd nilirdi v yaxşı qulluğa gör tez-tez h diyy l rl mükafatlandırılırdılar (147,391; 197,43).

Xanlığın nizami qoşunu s rbaz alayı adlanırdı. Bu alaylar piyada v süvaril rd n ibar t idi. Hüseynqulu xanın dövründ İr van qoşunu iki nizami s rbaz batalyonundan v yerli halid n t şkil olunmuş süvari qoşunundan ibar t idi. Qoşunun bir neç altı funtluq topu, falkoneti (d v üstün qoyulmuş kiçik top-E.Q.) v qalada yerl şdirilmiş topları vardı (415,451-452). S rbazlar yalnız yerli halinin vergi verm y n t b q sind n t şkil olunurdu. Onlar da sırf h rbi qulluqda olduqlarından h r cür vergi v mük ll fiyy td n azad idil r. S rbaz alayının başında h rbi r is olan s rh ng dururdu. O, xanın yaxın qohumlarından t yin olunurdu. S rh ng onun köm kçil ri hesab olunan yav r, sultan, naib v yüzbaşılar tabe idi (147,392). 1817-ci ild İr vanda s rbaz alayının başçısı M h mm d b y olmuşdu (404,12).

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

S rbaz alayını saxlamaq xanlara baha başa g lirdi. Ona gör d , dinclik dövründ xan ş xsi mühafiz çil rind n başqa dig r qüvv l ri ev buraxırdı. Onlar kinçilikl v dig r k nd t s rrüfatı işl ri il m şğul olurdular, bu müdd t rzind is heç bir m vacib almırdılar. Lakin bu qüvv l r lazım g ldikd h rbi t liml r keçirm k üçün yenid n s f rb r olunurdu. T liml r zamanı is s rbazlar xandan m vacib alırdı (415,452; 147,392). İr van xanları nizami qoşununun siyahısını t rtib etdirirdi. Bu işl xüsusi t yin olunmuş bir mirz m şğul olurdu. H min mirz divanın üzvl rind n biri idi (415,452).

İr van xanlığında maaflardan t şkil olunmuş qoşunlar da f aliyy t göst rirdi. Maaflar h r hansı vergi v mük ll fiyy td n azad idil r v ş xs n h rbi işl m şğul olurdular. Maaflıq irs n keçirdi. Onlar qoşunun sas hiss sini t şkil etm kl b rab r, polis rolunu da yerin yetirirdil r (157,470; 147,391; 184, c.1,s h.85; 231,46). Hüseynqulu xanın dövründ azarbaycanlı qarapapaq tayfası maaf rolunu oynamışdı. Yuxarıda göst rildiyi kimi, s rdar t r find n İr van xanlığının müxt lif s rh d razil rind yerl şdiril n v s rh ddi qoruyan bu tayfa heç bir vergi vermirdi (415,450; 174,51-52). Lakin Az rbaycanın b zi xanlıqlarından f rqli olaraq İr van xanlığında n q d r maaf ail sinin yaşaması haqqında m nb l rd m lumata rast g lm dik. Bunun s b bi «İr van xanlığı Rusiya dövl ti t r find n işğal olunark n aparılan kameral t svir zamanı maafların vergiver nl r t b q sin qatılmaları idi» (184, c.1, s h.87).

Qeyri-nizami qoşun is müharib l r r f sind xanın mri il mahal naibl ri, elb yil r v iri b yl rin s f rb rliy aldıqları yerli halid n toplanırdı. İr van xanlığında qeyri-nizami qoşunun sas öz yi elatlardan ibar t idi. 1829-1832-ci ill r kameral t svir gör , ayrı-ayrı elatlar Hüseynqulu xanın dövründ lazım olduqda 3.600 n f rlik süvari d st toplaya bilirdi (415,457,1130). sas n süvari d st l rd n ibar t olan bu qüvv l r müharib l r dövründ öz c sar ti il düşm n böyük z rb l r vururdu.

İr van xanlarının müxt lif dövrl rd döyüş meydanına çıxardığı qoşunun sayını n z rd n keçir k. XVIII srin 80-ci ill rin m lumatına gör , İr van xanı döyüş meydanına 5 min q d r h rbi qüvv çıxara bilirdi (82,17). Lakin İr van xanları müharib l r dövründ lazım oluqda yerli halinin v köç ri elatların hesabına qoşunun sayını daha da artırırdılar. Qeyd etm k lazımdır ki, İr van qalasında saxlanılan qarnizonun t rkibi 2, 3, b z n d 5 min n f r çatırdı (411,154; 52,21; 185,28). Bundan lav , Ağa M h mm d şah Qacarın qoşunlarının İr vana hücumu zamanı M h mm d xan mövcud silahlı qüvv l rind n lav , yerli halid n 7 min n f rlik qoşun

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

toplamışdı (67,64-65). Başqa bir m lumata gör , qraf Qudoviçin başçılığı il rus qoşunu İr van qalasına hücum ed rk n Hüseynqulu xan qardaşı H s n xanın komandanlığı altında 2 min q d r yerli İr van qoşun hiss l rini qalada saxlayaraq, özü 5 min q d r qoşunla G rni çayı keç r k keçilm z Vedi d r sin ç kilmişdi (105,243-244). İr vanlılar fövq lad hal-larda lazım g ldikd döyüş meydanına 14.000-d n çox qoşun toplaya bilirdi (355,627). Bel likl , elatlardan toplanmış hali il birlikd müharib dövründ İr van xanları döyüş meydanına 14.000- q d r qoşun çıxara bi-lirdi.

Xan h rbi qüvv l rin baş komandanı idi. Lakin qoşuna başçılıq xanın özü t r find n t yin edilmiş ail üzvl rind n n bacarıqlısına h val edilirdi. M s l n, İr vanın tanınmış xanlarından biri olan Hüseyn li xan m ktubların birind oğlunun (Qulam li-E.Q.) İr van qoşunlarının s rk rd si t yin edilm si haqqında yazırdı (39,88-89). Hüseynqulu xanın dövründ is qardaşı H s n xan İr van qoşununa komandanlıq etmişdi (415,451).

Qalalar

İr van xanlığının h rbi müdafi sind qalalar böyük rol oynamışdı. Xanlığın uzunömürlü olmasının bir s b bi d onun möhk m qalalara malik olması idi. Bu qalalardan n möht ş mi İr van qalası idi. srl r böyu İr vana g l n s yyahlar, diplomatlar, dövl t adamları v s. İr van qalası haqqında trafli m lumatlar vermişl r. Maraqlıdır ki, qala haqqında verimiş bu ayrı-ayrı m lumatlar bir-birini tamamlayır. Qeyd etm k lazımdır ki, İr van qalası h rbi m qs dl r üçün tikilmişdi. Düşm nin uzunmüdd tli hücumundan qorunmaq üçün qalada h r şey n z r alınmış, vv lc Çuxurs d hakiml rinin v sonra is İr van xanlarının iqam tgahı burada yerl şmişdi. İr van qalası uzun ill r ir vanlıların q hr manlıq simvoluna çevrilmişdi. O, müxt lif ill rd xanlığa müdaxil nin qarşısını almasında böyük rol oynamış v alınmaz qalaya çevrilmişdi. 1813-cü ild İranda f aliyy t göst r n ingilis s firliyinin katibi Moryer İr vanda olark n Hüseynqulu xan f xrl qala haqqında demişdi: « g r Avropanın üç v yaxud dörd ölk si birl ş r k bu qalanı tutmaq ist s l r, onlar onsuz da heç n y nail olmazlar v li boş qayıdarlar» (189,274). Deyilmiş bu söz İr van qalasına verilmiş n göz l qiym t idi.

İr van qalası 1583-cü ild osmanlılar t r find n tikilmişdi (134,486). Osmanlı m nb l ri bu qalanın tikilm tarixini trafli ş rh etmişl r. Qala S f vi hakimi M h mm d Toxmaq xan Ustaclının sarayı trafında ucaldılmışdı. Qalanın tikilm tarixin toxunan İbrahim f ndi Peçevi yazırdı: «1583-cü ild osmanlı ordusu dayanacaqdan dayanacağa keç r k

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

R van dair sin g lib çatır… dal tli s rdar (F rhad paşa-E.Q.) R van ş h rin daxil olaraq qala tikm y başlayır. O, m rk zd yerl ş n Tokmaq xanın sarayının trafında böyük v möhk m qala ucaldır. Qalanın tikintisin 45 gün vaxt s rf edilir (235,58-59). M şhur osmanlı s yyahı Ö.Ç l bi bu hadis ni daha trafli t svir ed r k qeyd edirdi: «V zir F rhad paşa İr vana hücum ed r k onu tutur. Z ngi çayının sahilind 150.000 islam qoşunu c nubdan şimala uzanan böyük quyu qazaraq 45 günün rzind qalanın tikintisini başa çatdırır, sonra is 40 günün rzind onu sursat v h rbi l vazimatla doldururlar» (411,150-151). Daha sonra qala haqqında fikrini davam etdir n s yyah onun tutduğu ş raiti bel t svir edirdi: «…qala bir c rg olan divara malik idi… Qala Z ngi çayının sahilind c nubdan şimala uzanırdı. O yerd ki, F rhad paşa qala tikdirmişdi, onun divarının hündürlüyü 40, Toxmaq xanın tikdiyi divarın hündürlüyü is 50 v eni 20 m kk dirs yin b rab r idi. Z ngi çayı t r fd n x nd k yox idi, burada çoxlu d likl ri olan mazğallar yerl şirdi. Qalanın c nub, ş rq v şimal hiss sind divar trafı xand k vardı. Lakin bu yerl r bataqlıqdan ibar t idi v çox da d rin deyildi. B zi yerl rd x nd yin eni 150 dirs y b rab r idi. Onun üç d mir qapısı vardı. «T briz» qapısı c nuba, «Meydan» v yaxud «Yaylı» qapısı şimala açılırdı. Bu hiss d oyunlar keçirm k üçün meydan yerl şirdi. N hay t, üçüncüsü is «Körpü» qapısı adlanırdı» (411,155). Ö.Ç l binin verdiyi bu m lumatdan b lli olur ki, osmanlılar bu qalanı salmamışdan vv l Toxmaq xan sarayı xarici hücumlardan qorumaq üçün onun trafını hündür divarla hat y almışdı. Sonralar İr van qalasının ikiqat divara malik olduğunu x b r ver n mü llifl r, onun tikdirdiyi divarı n z rd tutmuşdular. Fransız s yyahı J.Şard nin yazdığına gör , «qala kiçik bir ş h rd n böyükdür. O, oval formasındadır, dair si dörd min addım olub, t xmin n 800 evd n ibar tdir. Qalada ancaq t mizqanlı s f vil r yaşayırdılar» (52,21).

Lakin bu deyil nl r bazmayaraq, İr van qalası haqqında n trafli m lumat rus m nb l rind öz ksini tapmışdı. M s l n, 1808-ci il dekabrın 11-d qraf Qudoviç çara yazdığı m lumatda İr van qalasının 2 divara v divar trafı x nd y malik olduğunu qeyd edirdi (106,254). İkinci Rusiya-İran müharib sinin iştirakçısı M.Koçebu qeyd edirdi ki, «İr van qalası Z ngi çayının sıldırımlı q rb sahilin bitişik idi. H min t r fd çayın sahilind bütün ş h r yerl şirdi. Şimal t r fd n o, qaladan tüf ng güll si, ş rq t r fd n kiçik top güll si m saf sind yerl şirdi, c nub t r fd is heç bir tikili yox idi. Qalanın q rb t r find 350 sajen aralıda İrakli adlanan dağ, ş rq t r find is 400 sajen aralıda yerl ş n iki kurqan yüks lirdi. İki c rg li çiy k rpicd n tikilmiş qalın divar, d rin v enli x nd k qalanın sas

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

müdafi sini t şkil edirdi» (185,27). Dişli olan divarların mü yy n m saf d yerl ş n bir neç   qüll si vardı (129,403). M lumata gör , qalanın iç divarı 8 qüll d n, 5 d mir qapıdan, çöl divar is   43 qüll d n ibar t olmuşdu (132,75).

İr van qalasında xanın sarayı, h rbi xidm tçil rin evl ri, bir neç   dükan v   iki m scid yerl şirdi. Qaladan çaya bir neç   b ndi olan gild n hörülmüş divarla   hat   olunmuş eniş tikilmişdi. Z ngi çayının sol sahilind n, Qırxbulaq çayının c nub-ş rq t r find n qalaya yeraltı su k m ri ç kilmişdi (201, c,4,s h.290).

Qalanın möht ş m olmasında İr van xanlarının böyük rolu olmuşdu. Hüseyn li xan (1759-1783) qalanı daha möhk m v   z m tli etm k üçün xoylu   hm d xanın baş memarı Mirz   C f ri Xoydan çağırıb İr vana g tirtmişdi (40,13).

Qalada   n möht ş m tikilil r xan sarayı v   m scidl r idi. Möht ş m «Xan sarayı» 1791-ci ild   M h mm d xan t r find n tikilmişdi (396,7). Xan sarayı qalanın şimal-q rb hiss sind , Z ngi çayına yaxın yerd   tikilmiş v   p nc r l ri bu çayın daşlı sahilin   açılırdı. Saray dördkünclü v   çoxlu otaqları olan bir bina idi. Sarayda xanın arvadları üçün geniş h r m otaqları, q bul otağı, qulluqçular üçün yerl r v   qarnizon anbarları yerl şirdi (189,28; 172,444; 122,230). Sonuncu İr van xanı Hüseynqulu xan t r find n tikilmiş, xan sarayını daha da göz ll şdir n «Şüş b nd» adlanan güzgülü zal daha m şhur idi v   gözl m   zalı hesab olunurdu. Zal h cmc   böyük olmaqla b rab r, ona bitişik otaqlar vardı. Onun döş m si m rm rd n, tavanı v   karnizi is   işıqları   ks etdir n müxt lif r ngli şüş l r il   naxışlanmışdı. Zalın döş m si bahalı xalçalarla, tavanı is   gözoxşayan naxışlarla b z dilmişdi. Onun iki buxarısı varda. Buxarının biri girişin   ks t r find , dig ri is   sağ t r fd ki divarda yerl şirdi. Bu buxarı yarımdair vi oyuq formasında idi. Zalın divarları başdan-başa F t li şahın, onun oğlu Abbas Mirz nin, Hüseynqulu xanın, onun qardaşı H s n xanın,   fsan vi q hr manlar Rüst min, Zöhrabın v   dig rl rinin ş kill ri il   b z dilmişdi (129,43; 172,444; 122,230-231).

Sarayın çox göz l h y ti, bağı, f vvar si v   süni gölü vardı. H y td   üç f vvar li çarhovuz v   h r mxananı   hat   ed n bir neç   ağac yerl şmişdi (122,230-231). Lakin rus işğalından sonra xan sarayı baxımsızlıq üzünd n dağıntıya m ruz qalmışdı. Sarayın h r mxanası is   h rbi x st xanaya çevrilmişdi (122,230).

İr van qalasında iki m scid vardı. M scidl rd n biri 1725-ci ild   osmanlı s rk rd si R c b paşa t r find n tikilmişdi. Lakin Rusiya işğalından sonra o, rus pravoslav kils sin   çevrilmişdi. İkinci m scid is

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Hüseynqulu xanın dövründ tikilmiş v şahzad nin ş r fin Abbas Mirz m scidi adlandırılmışdı. İşğaldan sonra h min m scid d silah anbarına çevrilmişdi (396,8; 122,230).

Qeyd etm k lazımdır ki, İr van qalası işğal olunark n güclü bombardman edildiyind n evl rin çoxu dağıdılmış v rus idar çiliyi altında öz h miyy tini tamamil itirmişdi. Ruslar bel möht ş m abid ni m hv etm k ist yirdil r. Rusiya işğalından bir neç il keçdikd n sonra İr vanda olan s yyah A.Qakstqauzen yazırdı ki, «..m n xan sarayının yerl şdiyi qalaya baş ç kdim. Qala böyük t n zzül uğramışdı. Xan sarayı b rbad halda idi… Rus m murlarının toxunulmaz tarixi binalara v abid l r nadir hallarda canı yanırdı (122,230-231). M murların bu cür abid l r düşm n münasib tini bir rus m muru da etiraf edirdi: «Bizim hakiml r heç n y baxmadan bel abid l ri köhn lmiş v yararsız hesab ed r k yer üzünd n silm y çalışırdılar» (177,448).

İr van xanlığında ikinci n böyük qala S rd rabad qalası idi. Qala 1810-cu ild Hüseynqulu xan t r find n sası qoyulmuş (415,255), 1815-si ild tikilib başa çatdırılmışdı (171,106). İr van qalası kimi bu qala da düşm n hücumlarından qorunmaq üçün h rbi m qs dl tikilmişdi. Qala böyük strateji h miyy t malik idi. Bu haqda 1826-1827-ci ill r müharib sinin iştirakçısı M.E.Koçebu yazırdı: «S rdarabad qalası İr vandan 50 verst q rbd , Talından Eçmi dzin v Araz çayı sahili boyunca keç n sas yolun bir neç verstliyind yerl şirdi. Deyirl r ki, İr van s rdarı bir neç il vv l trafda yerl ş n k ndl ri qorumaq üçün bu qalanı tikdirib. Lakin qala bir çox c h td n h miyy tlidir. T cili yardım üçün İr van qalası uzaqda yerl şdiyind n, o (qala-E.T.) İr van xanlığının biziml v türkl rl h ms rh d olan hiss sini, habel Araz çayından keç n n yaxşı b r ni, Maku v Xoya ged n sas yolu qoruyurdu. S rd rabad qalası dair vi qüll si olan, çiy k rpicd n tikilmiş divarlarla hat olunmuşdu. Onun trafında x nd k qazılmışdı. Qala düz yerd yerl şirdi. O, bulaq suyu il t min olunurdu, çünki Arazdan bura az sayda arx v kanal ç kilmişdi. Keçmiş S rd rabad k ndinin halisi qalaya köçürülmüşdü. Burada 22 top v 3 min n f rlik qarnizon saxlanılırdı. Qalanın r isi H s n xan v n v si idi» (185,28).

S rdarabad qalası haqqında veril n dig r m lumatlar da maraqlıdır. Bu m lumatlar M.E.Koçebunun m lumatını t sdiql yir v bir q d r traflı t svir edilir. Göst rilir ki, S rd rabad qalası Arazın sol sahilind , dem k olar ki, dördbucaqlı formada düz n yerd tikilmiş v dair si 4 verst olan v üç t r fd n qüll l r malik hündür v qalın ikiqat divarla hat olunmuşdu. Çöl divarı daha qalın v hündür idi. Qüll l rd n 6-ı çöl, 4-ü is iç divarda

Created with
nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

yerl şirdi. Qalanın c nub t r fi birqat divara malik idi. Bu t r fd salınmış bağ geniş v sıx olduğundan qalaya yaxınlaşmaq ç tin olurdu. Bütün h rbi qalalarda olduğu kimi, S rd rabad qalasının trafı da x nd kl hat olunmuşdu (201, c.4 ,s h.292; 177,113; 115,564; 417,314-315). Qalada xan sarayı v 700 ev vardı (201, c.4, s h.292). Qalaya Araz çayından ç kilmiş su kanalı h m suvarma, h m d halini içm li su il t chiz edirdi. Bundan lav , mühasir dövründ bu kanalın qarşısını k sm k v yönünü d yişm k mümkün olduğundan, h r etimala qarşı bir neç quyu v çarhovuz kanalın suyu il doldurularaq hazır saxlanılırdı (177,113-114).

İr van xanlığında adı ç kil n möht ş m qalalarla b rab r, kiçik qalalar da mövcud olmuşdu. Bu qalacıqlardan «Keşikçi v yaxud Göz tçi qala»sını, «Qara qala» v «İmamverdi» qalalarını göst rm k lazımdır (208,862; 326,453). Lakin bu qalalar haqqıda m lumat ld etm k mümkün olmadı. Görünür bu qalalar çox kiçik olduğundan bir o q d r d n z r çarpmamışdı. Yalnız «Keşikçi qala»sı haqqında haqqında az da olsa m lumat ld etm k mümkün olmuşdur. Bu qala da osmanlılar t r find n tikilmişdi. Z ngi çayının sağ sahilind yerl ş n bu qalanın tikilm si haqqında A.T brizli maraqlı m lumat ver r k yazır ki, 1603-cü ild I Şah Abbas T brizi geri aldıqdan sonra osmanlılar şah qoşununun t zyiql ri altında Naxçıvana v oradan da İr vana geri ç kilmişdi. İr vana g l n osmanlı qoşunu İr van qalasının c nub hiss sind , ona yaxın yerd daha bir qala tik r k trafına hasar ç kmişdi (134,50). Qala sonradan «Keşikçi qalası» adını almışdı. Lakin qala haqqında bir q d r traflı m lumat ver n fransız s yyahı J.Şard n olmuşdu. O, qeyd edir ki, «İr van qalasının şimal t r find (c nub-ş rqd -E.Q.) yerl ş n t p d kiçik bir qala da vardı. Aralarındakı m saf min addım olardı. O, ikiqat divarla v artilleriya il möhk ml şdirilmişdir. Orada 200 adam yerl ş bil rdi. Onun adı «Keçi qala»sıdır» (52,21). (Qeyd etm k lazımdır ki, J.Şard nin s yah inam sini az rbaycan dilin t rcüm ed n mü llif «Keşikçi qalası»nı «Keçi qala»sı kimi t rcüm etmişdir- E.Q.).

Bel likl , İr van xanlığının h rbi-müdafi işind qalalar misilsiz h miyy t malik olmuşdur. Xüsusil , İr van v el c d S rd rabad qalaları düşm n müdaxil sinin qarşısını almasında, uzunmüdd tli mühasir y davam g tirm sind v düşm ni acınacaqlı v ziyy t salmasında böyük rol oynamışdı. Xanlığın davamlı v uzunömürlü olmasının bir s b bi d , möht ş m qalalara malik olmasında idi.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

IV F SİL

İR VAN XANLIĞININ İQTİSADİ V ZİYY Tİ

4.1. K nd t s rrüfatı

lverişli t bii-coğrafi ş raiti, müxt lif iqlimin v bol sulu çayların olması İr van xanlığında iqtisadiyyatın t m lini t şkil ed n k nd t s rrüfatına böyük t sir göst rmişdi. Xanlığın bir hiss si dağlıq olsa da, onun böyük razisi geniş düz nlikd n ibar t idi. Burada torpaq m hsuldarlığı il d f rql nirdi. İr van ş h ri il Göyç gölü arasındakı, h mçinin bu gölün şimal hiss sind ki razil r qaratorpaq, c nub v şimali Qarasu çayının m ns bin yaxın torpaqlar bataqlıq, Araz çayı il Ağrıdağ dağı arasında olan, xüsus n d , G rnibasar, Vedibasar v Sürm li mahallarında torpaqlar şoran, c nub t r fd n dağlara meyilli razil r is qumluq v daşlıqdan ibar t idi. İr van xanlığında n münbüt torpaqlar Z ngibasar, Körpübasar, S rdarabad mahallarını, Sürm li v G rnibasar mahallarının bir hiss sini, habel xanlığın Rusiya imperiyası t r find n işğal edil n Şuragöl v P mb k mahallarını hat edirdi (201, c.4, s h.255; 175,19-21).

İr van xanlığının iqtisadi h yatında k nd t s rrüfatı sas yeri tuturdu. K nd t s rrüfatında is buğda v arpa istehsalı başlıca sah l r idi (415,740; 175,21; 147,327; 120,615). Buğda v arpa xanlığın ks riyy t razil rind kilirdi. XVIII srin vv ll rind Az rbaycanda olmuş rus s firi v s yyahı A.P.Volınski osmanlı s rh ddind n başlayaraq S f vi dövl tind n bol m hsullu yerin İr van v T briz yal tl rinin olduğunu yazırdı (89,11). Xanlığın İr van ş h ri trafı k ndl rind , Qırxbulaq, S rdarabad, Şuragöl v P mb kd daha çox taxıl istehsal olunurdu (415,739; 175,19-21).

İr van xanlığında h m yazlıq, h m d payızlıq buğda v arpa bec rilirdi. Bel ki, dağlıq yerl rd sas n, taxıl m hsulları payızda, aran yerl rd is yazda kilirdi (415,739; 201,c.4, s h.278). Aran yerl rin nisb t n dağlıq razid m hsul daha bol olurdu. M lumata gör , müst qil xanlıq dövründ yerli hali h r il 34.185 xalvar buğda, 11.500 xalvar arpa istehsal edirdi (201, c.4, s h.280). İşğaldan sonra xanlıqda taxıl istehsalında geril m baş vermişdi. 1832-ci ild «Erm ni vilay ti»nd h r il orta hesabla 75.000 xalvar buğda, 10.000 xalvar arpa istehsal edilmişdi (415,738-739). g r «Erm ni vilay ti»n daxil olan Naxçıvan v Ordubad razil rini çıxmaqla, müqayis etdikd gör rik ki, xanlıq dövründ daha çox buğda v arpa istehsal olunmuşdu.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

İr van xanlığında ç ltik istehsalı da sas yerl rd n birini tuturdu. Yem kl rind düyüd n çox istifad etdiyind n yerli hali onun istehsalına xüsusi fikir verirdi. Ç ltik sas n, aran v bataqlıq yerl rd kilirdi. Ç ltiyin bec rilm si üçün çox su t l b olunduğundan onun kilm si ç tin başa g lirdi. Xüsusil , bataqlıq yerl rd ç ltiyin daha m hsuldar olduğunu qeyd ed n İ.Şopen yazırdı: « hali oraya onlarla camış v k l qovaraq, heyvanları bataqlığı taptalamağa m cbur edirdil r. Heyvanlar oranı o q d r taptalayırdı ki, bataqlıq duru palçığa çevrilirdi. Sonra ora toxum s pirdil r» (415,741). Saatlı, Körpübasar, Z ngibasar, G rnibasar mahallarının aran yerl ri bu bitkinin istehsalında xüsusil seçilirdi. Dig r aran yerl rd is onun kilm si qadağan olunmuşdu (415,740).

Ç ltiyin kilm si aprel ayının ortalarından başlayıb mayın ortalarına q d r davam edirdi. Sentyabrın ortalarında is m hsul yığılırdı (415,740-741; 201, c.4, s h.278). İr van xanlığı orta hesabla 18.400 xalvar ç ltik istehsal edirdi (201, c.4, s h.280). n keyfiyy tli ç ltik Z ngibasar v Körpübasar mahallarında istehsal olunurdu (415,741; 201, c.4, s h.278).

Yerli hali texniki bitkil rd n olan pambıq istehsalı il d m şğul olurdu. Pambıq aran yerl rd aprel-may aylarında kilir, oktyabrın axırı-noyabrın vv ll rind yığılırdı. Z ngibasar, S rdarabad v Sürm li mahalları pambıq istehsalında sas yeri tuturdu (415,743; 201, c.4, s h.278-279). Pambıq qiym tli bitki hesab olunurdu v İr van xanları onun satışından gülli miqdarda g lir ld edirdi. 1783-cü ild Rusiya dövl tinin nümay nd si doktor Reyneqs İr vanda olark n buranın k nd t s rrüfatından trafl b hs etmişdi. Onun yazdığına gör , burada bol pambıq, ip k, ç ltik, üzüm yetişdirilirdi. Pambığın $^{7}/_{10}$ hiss si, y ni 68.000 batman v yaxud 13.600 pudu xana çatırdı. Hüseyn li xan pambığın h r pudunu 5 rubla satdırırdı. N tic d İr van xanının t k bu bitkid n g l n g liri 476.000 rubla çatırdı (71,215-216).

Sonuncu İr van xanı Hüseyinqulu xan is pambığı tamamil inhisara almışdı. Onun f rmanına sas n, pambıqçılıqla m şğul olan sad k ndlil r, b yl r v mülk darlar m hsulu yalnız xana satmalı idi. Xan pambığı onlardan h r xalvarını 1 rubla alırdı (201,c.4, s h.280). O, halid n ucuz qiym t satın aldığı pambığın bir xalvarını 120 rubla sataraq küllü miqdarda g lir ld edirdi (415,744). Bu dövrd hali h r il orta hesabla 2100 xalvar (57.000 pud) pambıq istehsal etmişdi (201, c.1, s h.51, c.4, s h.280).

Lakin Rusiya işğalından sonra bu bitkiy maraq mü yy n q d r azalmışdı. Bel ki, «Erm ni yal ti»nd 1832-ci ild 3.000 xalvar pambıq kildiyi m lumdur (415,743). g r bu vilay tin t rkibin daxil olan

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Naxçıvan v Ordubadı çıxsaq, müqayis d görm k olar ki, pambığın istehsalı xeyli aşağı düşmüşdü.

İr van xanlığında ip kçilik d geniş yayılmış sah l rd n biri olmuşdu. XVIII srin 80-ci ill rin vv ll rind Reyneqs İr vanda olark n burada bol xam ip yin olması haqqında m lumat vermişdi (71,215). İstehsal edil n xam ip yin miqdarı haqqında m lumata rast g lm s k d , « yal ti hat ed n bütün bağlarda tut ağaclarının çoxluğuna gör etimal etm k olar ki, ip kçilik vaxtil İr van xanlığının k nd t s rrüfatında böyük rol oynamışdı» (415,753). Lakin işğaldan sonra bu sah y maraq azalmışdı. Bel ki, 1829-1832-ci ill r kameral siyahıyaalınma h yata keçiril n zaman yalnız İr van ş h rind 10 funt xam ip k istehsal olunmuşdu (415,753).

Xanlığın halisi tütün istehsalı il d m şğul olurdu. Yerli hali ad t n tütünd n özl ri istifad edirdi, çox az qismi is satışa çıxarılırdı. Bu bitkinin bec rilm si il Sürm li mahalının Arhacı k ndinin halisi daha çox m şğul olurdu. Xanlıq dövründ t kc bu k nd 40 xalvardan daha çox m hsul ld etmişdi (415,745). M lumata gör , xanlıqda h r il orta hesabla 60 xalvar tütün istehsal edilirdi (201, c.4, s h.280).

Yerli hali küncüt v k tan kini il d m şğul olurdu. Küncüt aran yerl rd , k tan is h m aran, h m d dağlıq yerl rd   kilirdi. Küncüt v k tandan sas n yağ ld edilirdi. Bu yağlardan yem kl rin bişirilm sind v çıraqların yandırılmasında istifad olunurdu (415,741-742). Xanlıqda h r il orta hesabla 24 xalvar küncüt, 12 xalvar k tan istehsal edilirdi (201, c.4, s h.280).

K nd t s rrüfatının daha inkişaf etmiş sah l rind n biri d bağçılıq v bostançılıq idi. lverişli iqlim ş raiti burada meyv çiliyin inkişafına lazımi ş rait yaratmışdı. Bütün xanlıq meyv bağları il z ngin idi. Bu bağlar üç qrupa bölünürdü. **Birincisi,** h y tyanı bağ, yaxud bağça adlanırdı. Ad t n sah si az olan, meyv bağı adlandırılan bağçalar h r bir evin trafında yerl şirdi. **İkincisi,** ş h r trafı iri bağlar idi ki, halinin m skunlaşmadığı yerd yerl şirdi (395, c.1, s h.24; 415,749). Bu meyv bağlarında alma, şaftalı, rik, gavalı, alça, gilas, xurma, heyva, ncir, qoz, nar, tut v dig r yerli meyv l r yetişdirilirdi. (201, c.4, s h.281; 415,749). B zi meyv l rin müxt lif növl ri vardı. M s l n, şaftalının k rdi v yarma, almanın k rb layı, c f r, vahab, c nn t, hacı hüseyn li, akska v il, armudun hacımehdi, malaça, qışarmudu v sini növl ri el arasında daha m şhur olmuşdu (395,26-27). **N hay t, üçüncüsü** üzüm bağları idi. İr vanda müxt lif növ üzüm yetişdirilirdi. Bunlara qaraşanı, ağsabi, sg ri, kişmiş-badana, qırmızı-qulami, xallı, misqali, qırmızı-kişmiş, zeyni, kişmiş v s. cürb cür üzüm növl ri daxil idi (415,750-751). Üzümd n yüks k keyfiyy tli

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

ş rab v sirk hazırlanırdı. Sirk ni sas n, az ri türkl ri emal edirdi (415,751-752).

Meyv bağlarının inkişafına xüsusi fikir ver n İr van xanları bağ sah l rinin artırılmısına v bu sah l ri müxt lif ölk l rd n g tirilmiş meyv ağacları il z nginl şdirm y çalışırdılar. Sonuncu İr van hakimi Hüseynqulu xan İrandan v Hindistandan meyv ağacları g tizdirmişdi (415,950).

Xan bağlarına **bağbanbaşı** n zar t edirdi. X zin y m xsus bütün meyv bağları mart ayından başlayaraq icar y verilirdi. İcar darlar bağların otunu t mizl yir v meyv sini yığırdılar. Lakin bununla bel , meyv d ril rk n oğurluğun qarşısını almaq üçün icar darların işin xanın bağbançıları n zar t etm li idi. Payızda yığım qurtardıqdan sonra bütün bağlar bağbanbaşına t hvil verilirdi (415,959). Bağlar t hvil verildikd n sonra onları qaydaya salmaq m qs dil yerli k ndlil r bu iş c lb edilirdi. Bu iş oktyabr ayında icra olunurdu (415,959-960).

T ssüf ki, İr van xanlığı dövründ bağ sah l ri v onların sayı haqqında heç bir statistik m lumat ld etm k mümkün olmadı. ld olunan m lumatlar yalnız işğaldan sonrakı dövr aiddir. 1829-1832-ci ill rd Rusiyanın xanlıq razisind h yata keçirdiyi kameral siyahıyaalınmada İr van ş h rind v onun 12 mahalında yerl ş n bağların sayı, onların tutduğu sah v g lirl ri haqqında xeyli d y rli m lumat verilmişdir. H min kameral siyahıyaalınmaya sas n aşağıda t rtib etdiyimiz 4.1 c dv li bağlar haqqında mü yy n t s vvür yaradır:

c dv d 4.1.

Ş h r v mahalların adı	Bağla-rın sayı	Tutduq-ları sah , xalvar	**G lir**			
			Üzüm		Meyv	
			xalvar	Batman	xalvar	Batman
İr van ş h ri	1,473	1,233	2.608	34	2,982	3
Qırxbulaq	259	172	390	-	150	-
Z ngibasar	199	38	80	-	115	-
G rnibasar	54	36	1	-	68	50
Vedibasar	76	15	-	-	19	50
Ş rur	248	78	2	-	320	-
Sürm li	375	110	95	-	279	-
D r k nd-Parçenis	96	21	10	-	76	20
Saatlı	80	16	9	50	72	60
Talın	4	4	-	-	-	-
Seyidli-	9	2 $^{1}/_{4}$	-	-	3	-

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Ağsaqqallı						
S rdarabad	62	34	160	-	245	-
Körpübasar	395	225	1.806	-	799	-
Yekun	3,330	1,975 $^1/_2$	5,161	84	5,129	83

İ.Şopen. Rusiya imperiyasına birl şdirilm dövründ «Erm ni vilay ti»nin tarixi abid sinin v ziyy ti. SPb, 1852, s.747

C dv ld n göründüyü kimi, 1829-1832-ci ill rd h yata keçiril n siyahıyaalınmada Göyç , D r çiç k v Abaran mahallarında meyv v üzüm bağlarının sayı göst rilm mişdi. Bu mahallar müharib l r dövründ n çox dağıntıya m ruz qaldığından burada meyv bağları qeyd alınmamışdı. Lakin xanlıq razisind dağıdılmış meyv bağlarına da rast g linirdi. Bununla laq dar olaraq İ.Şopen yazır ki, «Dağılmış k ndl rin yaxınlığında, xüsusil d d r l rin orta hiss sind çoxlu pis v baxımsız v ziyy td qalan meyv bağlırı var idi» (415,746). Onu da qeyd etm k yerin düş rdi ki, İr van xanlığı işğal olunduqdan sonra otuz beş meyv bağı x zin nin ixtiyarına keçmişdi (415,951-958).

Bostançılıq da, İr van halisinin sas k nd t s rrüfatı m şğuliyy ti sah l rind n biri idi. Burada müxt lif növd t r v z m hsulları yetişdirilirdi. Bostanlarda müxt lif göy rtil r, soğan, çuğundur, lobya, xiyar, k l m, noxud, yer kökü, xardal, badımcan, qarğıdalı, qarpız, yemiş v s. t r v z bitkil ri kilirdi (415,745-746; 395,28). İr van qarpızı v yemişi daha m şhur idi. Qarpız qışda v yayda kilirdi. Bu bostan bitkisinin xuni, ağab y, qurbanağası, h s nb y v dig r növl ri vardı. Yemiş is dörd-şallax, dostucan, carcar v tutma növü il m şhur idi. (395,28).

Yerli hali kinçilikd müxt lif k nd t s rrüfatı al tl rind n istifad edirdi. M nb l rd k nd t s rrüfatı al tl ri haqqında trafl m lumat verilmişdi. İr van xanlığında torpaq kotan v xışla şumlanırdı. Şumlama sas n, payızda v yazda h yata keçirilirdi. Kotan çox ağır olduğundan onunla torpağı şumlamaq ç tinlikl başa g lirdi. Bu işd beş adamın iştirakı vacib idi. Dördü qoşqu heyvanlarını dartır, beşincisi is kotanı idar edirdi. Maraqlıdır ki, ağır kotanı dartmaq üçün on dörd cüt k l v camış lazım g lirdi. Xışla torpağı şumlamaq is asan idi. Ondan yazlıq kin zamanı istifad edilirdi. Xışı bir v ya iki k l dartırdı. Şumlanmış torpaq qollu budaqlı ağacla malalanırdı. Aran yerl rind is malalamaq sas n, s liq il sarınmış çubuqlarla h yata keçirilirdi. Taxıl biçil rk n is oraqdan istifad edilirdi (415,737-738).

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

M hsul yığıldıqdan sonra onu xüsusi qayda il döyür v emal edirdil r. Bel ki, «xırmanda m hsulu açıb v dağıdaraq döym k üçün hazırlayırdılar. Aşağı hiss sin böyük olmayan qırıq çay daşları yerl şdirilmiş ağır taxtaya (v l-E.Q.) bir neç cüt öküz bağlayırdılar. Sonra taxtanın üstün uşaqları oturdurdular, onlar dair vi öküzl ri d rz üzr o vaxta q d r qovurdular ki, n hay t, iti daş d rzi samana çevirirdi. Sonra kül kli günd samanı havaya atırdılar, kül k yüngül, doğranmış samanı bir neç addım k nara sovurur, bununla b rab r ağır olduğundan buğda toplu halında ayaq altına düşürdü» (415,739-740).

İr van xanlığının k nd t s rrüfatında **sünü suvarma sistemind n** geniş istifad edilirdi. Bol sulu çayların olması xanlıqda k nd t s rrüfatının inkişafına t sir göst r n sas amill rd n biri idi. Dağlıq razil rd   sas n, d miy üsulundan istifad edils d , aran yerl rind süni suvarma geniş yayılmışdı. İr vanlıların kin sah l rini suvarmaq üçün göst rdikl ri ziyy tl r toxunan İ.Şopen yazırdı: «Bel ki, t labat hün r yaradırdı. Yerli hali h m geodezi (yerin forma v ölçüsünü öyr n n elm-(E.Q.), h m d hidravlik (suyun müvazin t v h r k ti ş raiti v qanunlarından v onların praktik t tbiqind n b hs ed n elm-E.T.) n z ri m lumat olmadan, b z n vaterpasın (s thin üfqi v ziyy tini yoxlamaq üçün cihaz-E.Q.), b z n d göz yarı çox ç tinlikl , lakin sad üsulla müv ff qiyy tl süni arxlar ç kirdil r» (415,388).

İr van xanlığı Rusiya t r find n işğal edildikd n sonra burada h yata keçiril n kameral siyahıyaalınmada iri çaylardan ayrı-ayrı mahallara ç kil n müxt lif arx v kanalların adları qeyd olunmuşdu. Siyahıyaalınmada Araz çayı İr van xanlığının k nd t s rrüfatının inkişafında böyük rol oynayan sas su m nb yi kimi göst rilir. İr vanlılar Araz çayından Sürm li v S rdarabad mahallarını başdan başa su il t min ed n onlarla arx ç kmişdil r. Bu arxların b zil ri birbaşa Arazdan, dig rl ri is ondan ç kilmiş kanallard n götürülmüşdü. Qeyd etm k lazımdır ki, Araz sahill ri daşlı v hündür olduğundan arxların ç kilişi ç tinlikl başa g lirdi. Bel likl , İr van xanlığında çaylardan ç kil n arx v kanallar bunlardır: 1. Araz çayından Sürm li mahalına ç kil n arxlar bel adlanırdı: Qul-Yusif, S rbaz arxı, Zülfüqar arxı, Evçil r arxı, Ağ arx, M miş gön arxı, Molla M h mm d arxı, Yayçı arxı, li Q m rli arxı, Xan x b r arxı, X lf li arxı, İğdır arxı, Anac arxı, Qızıl arx, Daş arxı, B h rli arxı, Arhacı arxı, Dil nçi arxı, Ağ çalı arxı. Bu arxlar içind   n böyüyü Qul Yusif arxı idi. S rdarabad mahalına ç kil n arxlar is bunlardır: Zor arxı, Molla B yazid arxı, Şitli arxı, M nz r arxı, Çaş arxı, K rim arxı. Araz çayı h mçinin Saatlı mahalının Söyüdlü, Hüseynk nd v Çıraxlı k ndl rini d su il t chiz edirdi.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

2.Q rbi Arpa çayı is Saatlı mahalının k ndl rini su il t chiz edirdi. Onun Araz çayına töküldüyü m ns bind n üç arx ç kilmişdi. Onlardan Hacı Bayramlı v rm n arxı bir q d r böyük idi. 3.Hacıçaydan ç kil n suvarma arxları D r k nd-Parçenis mahalını suvarırdı. Bu çaydan Parçeniy ç kil n arxlar Yal arxı, k r k arxı, Yüzbaşı arxı, D r arxı, Ky qin arxı adlanırdı. Bundan lav bu mahalı süni göl olan Abbasgöld n ç kilmiş Göd k arxı da suvarırdı. D r k nd is Pirli çayından Kobak, Pyütkan arxları ç kilmişdi. 4.Şimali Qarasu çayından ç kil n Üç-Türkm nli, Qarxun v Ş rifabad arxları S rdarabad mahalını su il t chiz edirdi. 5.Körpü çayından ç kil n arxlar eyni adlı mahalı suvarırdı. Bunlardan n böyüyü şt r k, Uşaqan, Xatun v K m rli arxları idi. şt r k v Uşaqan arxlarından Zeyv arxı, Şah arxı, İnci arxı v Kalderun adlanan lav qollar ayrılırdı. 6. Abaran mahalını Qartan çayından ç kilmiş arxlar suvarırdı. 7. Seyidli mahalını Anberd (?) çayından ç kil n arxlar su il t min edirdi. Onlar bunlardır: Ayarlı arxı, Aramlı arxı, Pirağa arxı, Avanlı arxı, Koytul arxı v Qaracalar arxı. 8. Parpi çayından Ayarlı v Uşaqan arxları ç kilmişdi. 9. Z ngi çayı is İr van ş h rini, Z ngibasar v Qırxbulaq mahallarını su il t min edirdi. Bu çayın sahili daşlı k s kli olduğundan suvarma arxlarının ç kilm si ç tinlikl başa g lirdi. Buna baxmayaraq, Z ngi çayından bir neç arx ç kilmişdi. Birinci arx İr van ş h rind n 8 verst aralıdan axaraq onun Qızılqala bağlarını suvarırdı. İkinci D lm arxı İr van ş h ri yaxınlığında olan D r bağ q s b sinin ks istiqam tind , çayın sağ sahilind n götürülmüşdü. O, yeraltı yolla axaraq böyük bulaq formasında çıxırdı. Bu arxla D lm bağları, Yeniköy bağları v Eçmi dzin kils sin m xsus torpaqlar suvarılırdı. Üçüncü Abuh yat arxı xeyli ş h r bağlarını suvararaq Qırxbulaq çayına tökülürdü. Dördüncü Mamırlı arxı is bütün «T p başı» m h ll sini, «Ş h r» m h ll sind olan bağların bir hiss sini v İr van qalasının bir hiss sini su il t chiz edirdi. Bundan lav bu çaydan götürül n arxlar Z ngibasar mahalının k nd t s rrüfatının inkişafında da böyük rol oynamışdı. Bu mahalı suvaran arxlar bunlardır: Noraqovit, Uluxanlı, H s n-avar, Yeniköy, Orta v Şirabad. Z ngi çayından Qırxbulaq mahalını suvaran arxlar da ç ilmişdi. 10. İr van ş h rinin su il t chiz edilm sind Qırxbulaq çayının da öz yeri vardı. Bu çaydan D lik daş, D r , Şahab, Kanakir, Paşalıq, Ağakavar v Çolmakçi arxları ç kilmişdi. Paşalıq v Ağakavar arxları İr vanın «Ş h r», v «D mirbulaq m h ll l rind yerl ş n kin sah l rini, Çolmakçi arxı is ş h r bitişik Çolmakçi k ndinin bağ v kin sah l rini suvarırdı. 11. G rni çayı G rnibasar mahalının bütün k ndl rini suvarırdı. H r bir k ndin öz arxı vardı. 12.Vediçay Vedibasar mahalını su il t min edirdi (415,387-393). M lumata gör , İr vanın son s rdarı

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Hüseynqulu xan xanlığın süni suvarma sisteminin inkişafında v zsiz xidm ti olmuşdu. Xüsusil , İr van ş h rind t kmill şdirilmiş su k m rl rinin v ayrı-ayrı m h ll l r arxların ç kilm si onun adı il bağlı idi (171,457).

Az rbaycanın dig r xanlıqlarında olduğu kimi, İr van xanlığında da sudan istifad d n dövl t n zar ti sistemi yaradılmışdı. hali arasında suyun bölüşdürülm sin xan t r find n t yin olunmuş **mirab** r hb rlik edirdi. Fars dilind mirab iki sözd n- mir idar etm k, ab-su dem kdir. Bu v zif y h r hansı bir ş xs t yin oluna bil rdi (75,139). O, bütün mahalların suvarma t s rrüfatının başçısı idi. Mirablar müxt lif k ndl r arasında h m xüsusi, h m d ümumi arx v kanallardan istifad qaydalarını mü yy n edir v bu qaydaların pozulmasına imkan vermirdi. Eyni zamanda onlar arx v kanalların işl k qaydada olmasının qayğısına qalırdılar. Sudan istifad qaydasına gör bir sıra k ndl r arasında baş ver n mübahis l r, su növb sinin pozulması v özbaşnalıq kimi m s l l ri mirablar h ll edirdi (415,941-942; 395,22).

Miraba k ndl rd su sistemin r hb rlik ed n **cuvarlar** tabe idi. Cuvarlar bir növ suvarma sistemind polis v zif sini yerin yetirirdil r. Mirab kimi cuvar da s rdar t r find n t yin olunurdu. Bu v zif bir illiy t sdiq olunurdu (415,941-942; 395,22).

hali h r il sudan istifad y gör vergi verirdi. Dig r sah l rd olduğu kimi suvarma sistemind d rüşv txorluq v özbaşnalıq geniş yayılmışdı. Mirab v cuvarların günahı üzünd n su üstünd hali arasında tez-tez mübahis l r olurdu. Daha çox rüşv t ver nl r sudan bol istifad edirdil r. Varlı bağ v mülk sahibl ri suya n zar t ed nl ri rüşv tl l almışdılar. M hz onların günahı üzünd n sad xalq su çatışmamazlığından daimi ziyy t ç kirdi (415,941-942; 395,23).

İr van xanlığının k nd t s rrüfatında **maldarlığın** v zolunmaz yeri vardı. Geniş otlaq sah l rinin olması burada maldarlığın inkişafı üçün lverişli ş rait yaratmışdı. Maldarlıq üçün Qırxbulaq, Göyç , Abaran, D r çiç k, G rnibasar, Vedibasar, Talın, Sürm li, D r k nd-Parçenis mahallarında lverişli otlaqlar yerl şirdi (415,523-525). Maldarlar daha çox xırda v iribuynuzlu mal-qara saxlayırdı. **İr van xanlığında maldarlıq ev ş raitind saxlanılan, köçm v köç ri olmaqla üç qrupa bölünürdü.** Bütün hali ev ş raitind mal-qara saxlayırdı. H r bir ail nin qoyunu, in yi v s. ev heyvanları var idi. Köçm maldarlıqda is v ziyy t bir q d r başqa cür idi. Bu sah il m şğul olanların bir hiss si yaylaq-qışlaq h yatı keçirir, dig r hiss si is k ndl rd qalaraq kinçilikl m şğul olurdular. Köçm maldarlıq il sas n, az ri türkl ri m şğul olurdu. Köç ri maldarlıqla

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

m şğul olanların is daimi yaşayış yerl ri yox idi. Onlar yaylaq-qışlaq h yatı keçirir v alaçıqlarda yaşayırdılar. Bu sah il kürdl r m şğul olurdu (415,519-523).

Maldarlıqda iri v xırdabuynuzlu heyvanların, atın, eşş yin, qatırın v d v nin öz yeri vardı. hali onlardan müxt lif t labatlarını öd m k üçün istifad edirdil r. Torpağın şumlanmasında camış v k ll rd n istifad olunurdu. Bir-birin qoşulmuş 10, 12 v daha çox cüt camış v k ll r ağır kotanları dartaraq torpaqda şrım açır v onu s pin üçün hazırlayırdı. Onlardan eyni zamanda yığılmış m hsulun üyüdülm sind , habel ağır yükl rin daşınmasında istifad olunurdu. Bel ki, k ll rin qoşulduğu arabalarda çox ç tin yollarla günd 30-40 verst yol q t ed r k, 6-10 pud ağırlığında yük daşınırdı (415,784).

İn k, qoyun v keçil r is halini süd m hsulları v yağa olan t labatını öd yirdi. Bundan lav , qoyun v keçi yunu toxuculuqda böyük h miyy t malik idi. Qoyun yunundan xalça, kis , palaz, çul, keç v mahud istehsalında istifad edilirdi. Keçi yunundan is hali iplik, qara çadra v çadır toxuyurdu (415,784; 201, c.4, s h.282-283).

Atlar insanların günd lik h yatında böyük rol oynayırdı. Yerli hali atlardan n qliyyat vasit si kimi v t s rrüfat işl rind istifad edirdi. Eyni zamanda bayram v ş nlikl rd keçiril n yarışlarda at yl nc vasit si idi. Atlar müxt lif qiym t satılırdı. Yerli cinsd n olan at 15-d n 40 gümüş rubla satılırdı. Xüsusi m ziyy tl r malik atlar is bir q d r baha, 60 gümüş rubla qiym tl ndirilirdi. Xanlıqda Qarabağ, r b v İran cinsind n olan atlara daha çox üstünlük verilirdi v bel atlar 100 gümüş rubldan 300 gümüş rubla v daha çox qiym t satılırdı (415,795).

Eşş k v qatırın t s rrüfat işl rind rolu böyük idi. Bu heyvanların saxlanması ucuz başa g ldiyind n fasil siz ağır işl rd böyük xeyir verirdi. Eşş k v qatırlardan su, odun, ot v ağır yük daşınmasında istifad edilirdi. «H rd n bir eşş k el ağır yükü daşıyırdı ki, bununla bütün ail ni yedizdirm k olardı» (415,784). Xanlıqda eşş yin qiym ti 4 gümüş rubldan 6 gümüş rubla qiym tl ndirilirdi. Lakin Anadoludan g tirilmiş bu növ heyvanlar 12 gümüş rubldan 20 gümüş rubla satılırdı (415,795). N qliyyat vasit si kimi qatırın h miyy ti daha böyük idi. Yaxşı qatırın qiym ti 300 rubldan baha idi. Bu heyvanın n ucuzu is 50 rubl gümüş satılırdı (415,795).

Yerli hali h mçinin d v v donuz da b sl yirdı. Donuzu xristian olan erm nil r saxlayırdı. (415,784).

T ssüf ki, xanlıq dövründ İr van razisind halinin saxladığı mal-qaranın sayı haqqında m lumata rast g linmir. Lakin işğaldan sonra, 1829-1832-ci ill rd rusların burada apardığı siyahıyaalınmada keçmiş xanlıq razisind 20.356 camış, 90.616 in k, k l v buzov, 307 d v 14.146 at, 57

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

qatır, 3.999 eşş k, 164.077 qoyun v keçi, 320 donuz hesaba alınmışdı (415,786-790). T bii ki, rusların yerli halinin mal-qarasının sayı haqqında yazdığı m lumatı İr vanın müst qil xanlığı dövrü üçün q na tb xş hesab etm k olmaz. Çünki Rusiya-İran müharib l ri dövründ maldarlıqla m şğul olan minl rl hali xanlığı t rk ed r k qonşu dövl tl r köçmüşdü.

Quşçuluq da İr van xanlığının t s rrüfatında böyük rol oynayırdı. Burada müxt lif quş növl ri olan toyuq, örd k, qaz v hind toyuğu geniş yayılmışdı.

4.2. Torpaq mülkiyy ti formaları

İr van xanlığında torpaq üz rind müxt lif mülkiyy t formaları mövcud olmuşdu. Bu mülkiyy t formaları Az rbaycan S f vil r dövl tind mövcud olmuş torpaq mülkiyy t formalarından miras qalmışdı.

M nb l rd İr van xanlığının torpaq sah l ri müxt lif formada qeyd olunmuşdu. M s l n İ.Şopen İr van xanlığında torpaq üz rind mülkiyy t formasını **hali yaşayan mülkl r-mülk, tiyul v yaşamayan mülkl r** kimi qeyd edir (415,925-941). Dig r m nb d is torpağın üç forması göst rilmişdi: 1. X zin y m xsus. 2.Xüsüsi ş xsl r v yaxud dini idar l r m xsus mülk; 3.Tiyul (184, c.1, s h.100). Lakin bu bölgül rd dig r torpaq mülkiyy ti formaları göst rilm diyind n onları q na tb xş hesab etm k olmaz. İr van xanlığında is dig r torpaq mülkiyy t formaları da mövcud olmuşdu. Bu torpaq mülkiyy t formaları aşağıdakılardır:

1.**Xana m xsus torpaqlar.** Bu torpaq mülkiyy ti xan v onun ail üzvl rinin ş xsi t s rrüfatı hesab olunurdu. İr van xanları n böyük torpaq sahibl ri idil r. Torpaq böyük g lir g tirdiyind n xanlar torpaqdan istifad edilm sin böyük diqq t yetirirdi. İr van xanları öz t s rrüfatlarını daim genişl ndirm y çalışırdı. Bel ki, 1769-cu ild Hüseyn li xan İmamarx, Qult p v traf k ndl rin torpaq sah l rini öz torpaqlarına qataraq, h min torpaqlarda pambıq kdirmişdi. Buradan g l n g lir ona çatırdı (153,185). Sonuncu İr van xanı Hüseynqulu xan da öz ş xsi mülkl rini genişl ndirmişdi. O, mülk darlara m xsus kin yararlı torpaq sah l rini icar y götür r k ondan xeyli g lir ld edirdi (415,989-990). Xanlar ş xsi torpaqlarından g l n g lirin bir hiss sini öz ail l rin v yaxın qohumlarına x rcl yir v dig r hiss si is x zin y daxil olurdu (184, c.1, s h.102).

2.**Divani- dövl t torpaqları**. Qeyd etm k lazımdır ki, başqa xanlıqlarda olduğu kimi, İr van xanlığında da dövl t torpaqlarından g l n g lir x zin y daxil olurdu. Bu g lirin bir hiss si bürokratik apparatın, ordunun saxlanmasına x rcl nirdi. Xanlar yaxın adamlarına torpaq bağışlayark n divani torpaqları hesabına paylayırdı. Bütün bu torpaqlar xanın mülkiyy ti idi v onlardan g l n g lir x zin y daxil olurdu.

3.**Tiyul torpaqları**. «Tiyul»un h rfi m nası türkc «kims y verilmiş bir şey», «g lir ver n şey», «g lir götürm k üçün bağışlanılmış şey», yaxud «g lir» dem kdir (75,139; 233,184). Tiyul göst rdikl ri dövl t v h rbi

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

xidm t müqabilind h r hansı ş xs ömürlük veril n ş rti torpaq mülkiyy ti idi. Tiyul sahibi öldükd v yaxud xidm tini başa vurduqda bağışlanmış k ndl r yenid n x zin y qaytarılırdı (415,929; 184, c.1, s h.124; 229,454). Tiyul xanın verdiyi xüsusi s n d sasında bağışlanılırdı. Bel ki, xan yaxın adamlarına tiyul paylark n t liq adlanan v siq verirdi. T liq d göst rilirdi ki, bel torpaqları idar ed n ş xsl r onu sata, d yiş , h diyy ed bilm zdi v bu torpaqların atadan oğula keç sin ixtiyar verilmirdi (187,29). T liq ad t n fars dilind yazılırdı v onun axırında xanın möhürü olurdu (131,27).

Tiyul x zin , mülk, habel xana m xsus torpaqlar hesabına paylanırdı. Tiyuldara tiyul torpaqlarında sakin olan k ndlil rd n vergi götürm k s lahiyy ti verilirdi. Tiyul hüququ onun sahibin bilavasit vergi siyahısından silinmiş, bağışlanılmış k ndl rd yerl şm k hüququ verirdi. Tiyul torpaqlarında yaşayan k ndlil rd n yığılan bütün vergi v k ndlil rin icra etdikl ri mük ll fiyy t tiyuldarın xeyrin s rf edilirdi. Burada vergil r mü yy n olunmuş miqdardan yuxarı olmamalı idi. ks halda hali x sis sahibkarı t rk ed r k, dig r razil r ged bil rdi (415,928-929). İr van xanlığında tiyulun **mükafatlandırma, b xşiş v arpalıq** kimi 3 növü vardı (415,929). Tiyulun **mükafatlandırma forması** ad t n xana yaxın h rbiçil r , dövl t aparatında işl y n mülki ş xsl r , elm adamlarına v h tta din xadiml rin h diyy verilirdi. M s l n, Hüseynqulu xan h rbiçil rd n sartip M h mm d xana, s rh ng hm d xana, topçubaşı C lil b y v dig r h rbiçil r mükafat olaraq tiyul paylamışdı (415,929). Elm v f zil t adamları da bu cür mükafat alırdı. XVIII srin 80-ci ill rin vv ll rind Hüseyn li xan elm adamlarının birin Ş rur mahalının Muğancıq k ndi razisind iki dank kin sah si bağışlanması haqqında t liq vermişdi. T liq d göst rilirdi ki, «…Bununla laq dar olaraq… h yatını layiqinc t min etm k m qs dil böyük, qüdr tli ali v kilin xass (dövl t-E.Q.) torpaqları hesabına Ş rur mahalının Muğancıq k ndi razisind iki dank kin sah sini ona bağışladıq. O, hörm tli ş xs bizim t liq miz sasında bundan bir az vv l ona bağışlanan r ncb rl r vasit sil kib biçm k işi il m şğul olub, ld edil n g liri özünün günd lik x rcin s rf etsin. Bayram Sultan v h min mahalın yüks k rütb li k ndxudalarına göst ril n iki dank kin sah sinin qeyd olunan adamın r ncb rl rinin ixtiyarına verilm si mr edilir (39,107-108). Tiyulun mükafatlandırma forması istisna halda atadan oğula keç bil rdi. Bunun üçün oğul atanın v zif sini tutmalı v s rdarın xidm tind olmalı idi (415,930).

Tiyulun **b xşiş** forması vv lki tiyul sahibinin xidm ti başa çatdıqda v öldükd geri alınan torpaqların dig r ş xs verilm si il yaranırdı. İr van xanları tiyulun bu növünü mülk torpaqları hesabına da paylayırdı. Bel ki,

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

xanlar iri mülk darların nüfuzunu z ifl tm k üçün onlara m xsus k ndl rin b zisini özün yaxın ş xsl r b xşiş olaraq verirdi. B xşiş sahibl ri öldükd onlara m xsus torpaqlar l ğv edilir, v zind bu torpaqlar yeni tiyul sahibin verilirdi (415,929).

Tiyulun **«arpalıq»** adlanan dig r forması da vardı. Bu siyasi v ziyy tl laq dar olaraq qonşu xanlıqlardan İr vana p nah g tirmiş nüfuzlu ş xsl r müv qq ti verililmiş torpaq sah si idi. M s l n, bütün D r l y z mahalı gürcü şahzad si Aleksandra, Sürm li mahalının beş k ndi is Hüseyn ağa Zilanlıya, bir k nd Süleyman ağa Zilanlıya tiyul- arpalıq verilmişdi (415,930, 936).

Xanlıq işğal olunduqdan sonra burada keçiril n kameral siyahıyaalınmada tiyul k ndl rinin sayı haqqında ikili m lumat verilmişdir. Bu h m Hüseynqulu xanın v ziri Mirz İsmayıl t r find n rus m murlarına t qdim etdiyi, h m d yerli halinin verdiyi m lumatdır. H r iki m lumat sasında aşağıdakı 4.2 c dv li İr van xanlığında olan tiyul torpaqlarının sayını yani ks etdirir:

C dv l 4.2.

	V zir Mirz İsmayılın verdiyi m lumat		Kameral t svir zamanı halinin m lumatı sasında	Sahibkarın adı	Qeyd
1	2	3	4	5	6
	Qırxbulaq mahalında				
1		1	Cüvrüs	Hümm t v Hacı b y qardaşları	
2		2	Ağazor	Axund-Şeyx-ül-islam	
1	Baş k nd	3	Başk nd	S lim b y	
2	rinc	4	rinc	M lik Saak-Ağamalov	
		5	Kitiran	Axund molla-liabbas	
		6	Pyütkni	Yüzbaşı Qaragöz adlanan Vartan-Minasarov	
3	Meqyüb	7	Meqyüb		
4	İllar	8	İllar	M lik Saak v Ağababa sultan	M lik Saak öldükd n sonra mülkünün bir hiss si qardaşı Simon sultan

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

					keçir
5	D ll kli			Mirz İsmayıl	
6	Kankan			Sübhanqulu xan	H mçinin
	Z ngibasar mahalı				
1	Carbaq				
		1	Ağcaqışlaq,3 axça	Sartip xan	Sartip öldükd n sonra tiyul l ğv olunur
		2	D mirçi şöllü,3 axça	Hümm t b y	
		3	Reyhanlı	Qazi molla K rim	
		4	Sarıcalar	Yarısı Sartip xanın, yarısı l sg r b yin	Birincinin qaçması, ikincinin ölümünd n sonra tiyul l ğv olunmuşdu
	G rnibasar mahalı				
		1	Ağq mz li		
		2	Qarat p	Mehdi b y	
		3	Qaradağlı		
		4	Xaratlı		
1	libaşı	5	libaşı	Ağamirz b y	O qaçdıqdan sonra tiyul l ğv olunmuşdur
2	Çinaxanlı	6	Çinaxanlı		
3	Buzov nd-axund	7	Buzov nd-axund	Yarısı İr van m scidin , yarısı is axund Şeyx-ül-islama m xsus idi	Şeyx-ül-islamın ölümünd n sonra ona m xsus tiyul l ğv edilmişdi
		8	Ağcaqışlaq	V zir Mirz İsmayıl	O İrana getdikd n sonra k nd x zin nin ixtiyarına keçmişdi
		9	Arpa	Molla Kazım	Onun ölümünd n sonra tiyul l ğv olunmuşdu
	Vedibasar mahalı				

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

		1	sni	H s n sultan	Onun ölümünd n sonra tiyul l ğv edilmişdi
	Ş rur mahalı				
		1	Noraşen sufla	lim h mm d b y	
1	Aralıq K lb li xan	2	Aralıq K lb li xan	Yarısı Naxçıvan naibinin	
		3	Aralıq M h mm d li b y	M h mm d li b y	Ölümünd n sonra tiyul l ğv edilmişdi
2	Yalqızağac	4	Yalqızağac	Axund Şeyx-ül-islam	Ölümünd n sonra tiyul l ğv edilmişdi
3	Diadin	5	Diadin	Sartip M h mm d xan	O İrana qaçdıqdan sonra tiyul l ğv olunmuşdu
4	r b Yengic	6	r b Yencic		
5	Qara H s nli	7	Qara H s nli		
6	Arbatan	8	Arbatan	M h mm drza sultan	İrana qaçdıqdan sonra tiyul l ğv olunmuşdu
	Sürm li mahalı				
1	Toxan-şollu-Bayat	1	Toxan-şollu-Bayat	hm d xan	
2	Göyc li	2	Göyc li	Kürd Kamal ağa	Bu tiyul arpalıq idi. O qaçdıqdan sonra k nd x zin y daxil olmuşdu
		3	Şir çi	Sartip xan	Qaçdıqdan sonra tiyul l ğv edilmişdi
		4	Hüseyn k nd		
		5	Mürşüd li qışlağı		
		6	T cirli	Kürd Süleyman ağa Zilanlı	Tiyul arpalıq idi. O,İrana qaçdıqdan sonra l ğv olunmuşdu
3	N c f li	7	N c f li	Kürd Hüseyn ağa zilanlı	Arpalıq. İrana qaçdıqdan sonra tiyül l ğv edilmişdi.
4	Qazıqışlağı	8	Qazıqışlağı		
5	Panik	9	Panik		

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Milli Kitabxana

		10	Qızıl Zakir	M h mm dhüseyn b y	Qaçdıqdan sonra tiyul l ğv edilmişdi
6	Qazançı	11	Qazançı	Sartip xan	Qaçdıqdan sonra tiyul l ğv edilmişdi
7	Ağaver	12	Ağaver	C lil xan	
8	Ağveyis	13	Ağveyis	Kürd Hüseyn ağa zilanlı	
9	Zoor		……..	Mirz Tatos	Boş
10	Muça		……..	Hüseyn ağa	H mçinin
11	Yerqov		……..	Sadıq b y	H mçinin
12	M zr ciraxli		……..	Molla M h mm d li Bayat	Tiyul l ğv olunub
	D r k nd-Parçenis mahalı				
1	Qaraqala	1	Qaraqala	M h mm dc f r xan	Qaçdıqdan sonra tiyul l ğv edilmişdir
2	Pirili	2	Pirili		
3	Turabi	3	Turabi		
		4	Gül hm d		
		5	Qızılbulaq	M h mm dc f r xan	Qaçdıqdan sonra tiyul l ğv edilib
4	Kahin				
5	Kiti				
6	Qamışlı				
	Talın mahalı				
		1	Ağca-yuxarı qala	Hamo xan	Qaçdıqdan sonra tiyul l ğv edilib
		2	Ağca-aşağı qala		
		3	M sd r	Yarısı Eçmi dzin kils sinin, yarısı Qafar xanın	Qafar xanın payı x zin y daxil edilmişdi
	Seyidli-Ağsaqqallı mahalı				
		1	Persi	C lil xan	
		2	N ziravan	V li b y qohumları il	
		3	Kiçikk nd	İsmayıl xan Ağsaqqallı	Qaçdıqdan sonra tiyul l ğv edilmişdi

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

	S rdarabad mahalı				
		1	Ağca arxı	2 $^1/_2$ axça C lil xanın, 4 $^1/_2$ axça is K rb layı Sadıq b yin	
1	Armudlu	2	Armudlu	Kürd Öküz ağa	Qaçdıqdan sonra tiyul x zin y daxil edilmişdi
	Körpübasar mahalı				
1	Eçmi dzin	1	Vaqarşapat	Eçmi dzin kils sinin	
		2	Toos	hm d xan	
		3	Aramlı	Hamo xan	O, qaçdıqdan sonra tiyulu l ğv edilmişdir
		4	Ayarlı	hm d xan	
2	Uşaqan	5	Uşaqan	Eçmi dzin kils sinin	
3	Parpi	6	Parpi	M hm d sultan	O Osmanlı razisin qaçdıqdan sonra xan t r find n tiyulu l ğv edilmişdi
4	T kiy	7	T kiy	hm d xan	
		8	Muqni	Muqni kils sinin	
	D r çiç k mahalı				
1	Arzakyan	1	Arzakyan	M lik Saak Aqamov	M lik öldükd n sonra xüsusi mülkiyy t keçmişdi
		2	Bcni	Parseq Keqamov	
1	D lil r			M lik Saak Aqamov	
2	Gümüş				

Bu c dv ld n göründüyü kimi, İr van xanlığında tiyul hüququna malik 42 k nd olmuşdu (415,931-941).

4.**Mülk**. Mülk- r bc l-mülk «sahib olmaq», «malik olmaq» dem kdir. Mülk xüsusi mülkiyy t m xsus torpaq sahibliyi idi. Bu torpaqları satmaq, almaq, bağışlamaq v girov qoymaq olardı. Mülk irsi ola-

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

raq n sild n-n sil keçirdi (415,926-927; 75,139; 184, c.1, s h.125; 233,228). İr van xanlığında mülk torpaq forması iki qism bölünürdü: birinci **irsi** keç n, ikinisi is bağışlanmış mülk olan **mülk xalis** adlanırdı. İrsi keç n mülkl r S f vi şahları t r find n bağışlanmış mülkl r hesab olunurdu. Mülk xalis is bağışlamaq v satılmaq yolu il yaranırdı. Xalis mülkl ri dig r yal tl rd n köçüb m skunlaşmış nüfuzlu adamlara bağışlanılması v satılması il yaranırdı. Bel mülkl r n sild n-n sil keçirdi v mülk sahibl ri onu satmaq, irs n verm k v bağışlamaq hüququna malik idi, y ni ondan öz mulkü kimi istifad edirdi (184, c.1, s h.122). Bel mülkl ri olan mülk sahibl ri h r vasit il onu genişl ndirm y çalışırdılar. Onlar başqa yal t v xanlıqlardan halini müxt lif vasit l rl bu yerl r c lb edir, onları mü yy n ş rtl rl h min torpaqlarda yerl şdirirdil r (201, c.3, s h.63-64).

Lakin mülk sahibl ri tam s rb st deyildi v onlara qadağalar qoyulmuşdu. Bel ki, b zi mülkl r xalis hüququna malik deyildil r, y ni sad c mülk adlandırılsalar da, onların sahibl ri olan mülk darlar x zin y vergi öd yirdil r. Buna sas n, mülk dar h r hansı k nd, torpaq v yaxud r iyy t üz rind özünü sahib saya bilm zdi. Mülk ona sad c g lirind n istifad etm k, x zin nin g lirind n m vacib almaq sasında verilirdi. Sakinl r t sir göst rm si ona bilavasit ciddi qadağan edilirdi. Onun hüququ yalnız m hsul yığıldıqdan sonra mülk d r k ndind n anbara toplanan vergid n özünün payına çatan hiss ni t l b etm si il m hdudlaşırdı. g r mülk dar özü t s rrüfatla m şğul olmaq ist s s rdardan icaz almalı v onun razılığı il işl m k üçün r iyy t tutmalı idi. Mülk darın istifad etdiyi mülk onun yaşadığı k ndin razisind olduqda v torpaqlar icma üzvl ri arasında bölüşdürüldükd , o da mülk sahibi hüququnda deyil, başqa k ndli kimi, pay alırdı (415,926-927). Bu mülkd n g l n g lirin mü yy n hiss si x zin y öd nilirdi (415,927-928; 187,25).

İr van xanlığında el mülkl r vardı ki, onların sahibl ri m hsulun $^{4}/_{30}$ hiss sini almaqla kifay tl nirdi. Lakin k ndl rin v ziyy tind n asılı olaraq mülk sahibl rinin g liri d müxt lif idi. M s l n, mülk darların b hr k r k ndl rind n yığılan ümumi m hsuldan g l n g liri $^{23}/_{30}$, yarık r k ndl rind n is $^{12}/_{30}$ hiss sini t şkil edirdi (415,928).

5.**V qf torpaqları**. İr van xanlığında dini idar l r m xsus torpaq sahibliyi d mövcud olmuşdu. Buna «v qf» deyilirdi. V qf r b sözü olub allah yolunda m scidl r v yaxud kils y h diyy edilmiş var-dövl t, torpaq payı v yaxud mülk idi. Bunun üçün v qfnam sasında mülkiyy t sahibi öz mülkünd n istifad etm k hüququnu m scidin, kils nin v yaxud ş xsin xeyrin itirirdi (229,439-440). Bu mülkiyy t forması bağışlanmalar

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

yoli il formalaşırdı. V qf mülkiyy ti torpaq sah l ri, k ndl r, bağlar, d yirmanlar, arxlar, mal-qara v s. ola bil rdi (415,679-681). İr van xanlığında m scidl rl b rab r, erm ni kils sin m xsus v qf mülkiyy ti d mövcud idi.

V qf t s rrüfatının idar edilm si İr van xanlarının n zar tind idi. Onların s r ncamı il xalq arasında nüfuzu olan din xadiml rind n biri v qf idar sinin başçısı t yin edilirdi. M s l n, İr van xanı M h mm d xan (1784-1805) Molla li adlı bir din xadimini v qf torpaqlarının başçısı t yin ed r k, onun v zif l rini göst rmişdi. Onun adına veril n t liq d yazırdı ki, «Molla li bütün v qf mülkl rini ş xs n, müst qil idar etm li, onlara aid bütün m s l l rin h llind çalışmalı, bu bar d mövcud olan d ft r v kitablara r hb rlik etm lidir. O, öz ş nin , c sar tin , bacarığına uyğun v qf mülkl rinin b rpasına çalışmalıdır. V qf mülkl rinin bütün g lirl rini topladıqdan sonra ona veril n t liq d , t dris haqqındakı t liq d qeyd etdiyimiz kimi x rc edib, g lir v m xaric dair ayrılan siyahını bizim n z rimiz çatdırsın. V qf torpaqlarının kinl rin , h min torpaqlarda vergi yığan m murlarına Molla liy v onun mülaziml rin tabe olunmasını mr edirik (39,52-53). H m m scidl r , h m d Eçmi dzin kils sin aid «v qf» torpaqlarından g l n g lir dini idar l r , t hsil v ruhanil rin özl rin x rcl nirdi. Molla liy veril n t liq d v qf g lirl rinin x rcl nm si bel mü yy n olunurdu: «Molla liy v qf torpaqlarından toplanılan g lirin aşağıda göst ril n kimi üç hiss y ayırıb x rcl m yi tapşırdıq: 1.M dr s halisinin günd lik işl rin ; 2.M dr s nin qulluqçularının v m dr s nin sayir x rcl rin ; 3.Özünün illik maaşına, d rs l vazimatına, dini mübahis l rin t şkilin v m dr s nin mühüm lazımi işl rin (39,54).

Din xadiml ri vergi v mük ll fiyy td n azad idi. Bundan lav , xan hali arasında hörm ti olan din xadiml rin torpaq sah si v k ndl r bağışlayırdı. Bağışlanmış k ndl rd n g l n g lir onların özl rin çatırdı (201, c.3, s h.30).

Lakin m scidl rd n f rqli olaraq, kils nin g lirl ri xanlıq dövründ İr van xanlarının n zar tind idi. Bel ki, Eçmi dzin kils sin tiyul verilmiş k ndl rd n xan h r il 400 tüm n vergi alırdı (415,678, 931).

6.**Camaat torpaqları**. Bu k nd icmalarının ixtiyarında olan torpaq sah l ri idi. Buraya ad t n, yerli halinin istifad etdiyi kin sah l ri, otlaq-lar, meş l r, boş sah l r, q birsanlıq v s. razil r daxil idi.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

4.3. Duz istehsalı

İr van xanlığının iqtisadi h yatında böyük rol oynayan istehsal sah l rind n biri d duz istehsalıdır. Xanlığın ticar tind v ixracatında bu sah xüsusil f rql nirdi (201, c.4, s h.268-269; 147,327). İr van duzunun istehsal tarixi q dim dövrl r aiddir. İr van duzu sas n, S rdarabad qalasının 30 verst, İr van qalasının is 50 verstliyind , Araz çayının sağ sahilind yerl ş n Qulp k ndinin yaxınlığındakı dağdan çıxarılırdı. İr van xanı Hüseynqulu xana q d rki dövrd duz istehsalı haqqında m lumat çox azdır. Lakin bu da m lumdur ki, M h mm d xanın hakimiyy ti dövründ duzun qiym ti ucuz olduğundan v cüzi g lir g tirildiyind n onun istehsalına az fikir verilmişdi. Bu xanın dövründ duz istehsalından ild 3.000 gümüş rubl (300 tüm n-E.Q.) g lir ld olunmuşdu (415,824). Ümumiyy tl , Hüseynqulu xana q d r duz istehsalında p rak nd lik hökm sürmüş, onun hakimiyy t g lişind n sonra bu sah d qayda-qanun yaradılmışdı. Duza t l bat artdığından, duz oğurluğunun qarşısını almaq m qs dil s rdar bu sah y fikir verm y başladı. Onun f rmanına sas n, duz yalnız Qulp k ndind n 200 sajen aralı, dağın c nub t yind lverişli yerd emal edilm li idi. Burada bir-birind n 50 sajen aralıda iki m d n yaradılmışdı. Birinci m d nin uzunluğu 45 sajen, hündürlüyü is 1 $^{1}/_{2}$-d n 2 sajen q d r idi. İkinci m d n birincid n bir q d r sonra 1815-ci ild açılmışdı. Onun uzunluğu 55 sajen, eni 10-dan 13 sajen q d r, hündürlüyü is 1 $^{1}/_{2}$ -d n 2 sajen q d r idi (415,824).

Hüseynqulu xan duz m d nl rin n zar t etm k üçün öz yaxın adamlarından sultan v onun köm kçil ri olan üç n f r mirz t yin etmişdi. Bu ş xsl r yaxşı m vacib alırdı. Sultan ild 320 gümüş rubl m bl ğind m vacib, yaxud 8 $^{1}/_{2}$ xalvar arpa, 1 xalvar 20 batman ç ltik, 24 batman yağ, 60 qoyun alırdı v bundan lav , satılmış h r bir araba duzdan 5 gümüş q pik ona çatırdı. Sultanın köm kçisi olan birinci mirz ild 200 gümüş rubl v sultanın natura ş klind aldığı rzağın yarısını, dig r iki mirz is h r satılmış duz yükünd n 2 gümüş q pik m vacib alırdı (415, 827).

Hüseynqulu xan duz istehsalına xüsusi fikir verdiyi kimi onun satışını da n zar td saxlayırdı. O, h tta Osmanlı duzuna r qab t davam g tirm k, qonşu dövl tl rin İr van duzuna marağını artırmaq üçün h r araba v h r tay duza yerli halinin öd diyi m bl ğd n d az qiym t t yin etmişdi (415,929).

İr van duzu lövh cikl r halında istehsal olunurdu v emal n tic sind xırdalanırdı. Duz istehsalında tutacağı elastik v n zik olan külüng b nz r al td n istifad olunurdu. Bu al t kiçik v iri ölçüd olurdu. Kiçik külüng 4 $^{1}/_{2}$ funt ağırlığında idi v onunla duz lövh ciyinin k narları qazılırdı.

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

İkincinin ç kisi is 6 funtdan çox idi. Bu al td n duz kütl sini ayırmaq üçün istifad edilirdi. H r bir duz layı yastı k sik piramidaya oxşayırdı. Layın uzunu 2 fut, eni 10 düyüm v qalınlığı is 5 düyüm yaxın idi. Bu layların orta ç kisi 6 İr van batmanına b rab r idi (415,824). Duzun t rkibi gips, gild n olan qumlu daşdan v qaya parçasından ibar t idi. R ngi sas n, boz olsa da, b z n ağ r ngli duza da rast g linirdi (415,821-823; 201, c.4, s h.268).

İr van halisi duzu özl ri istifad etm kl yanaşı, onun böyük hiss sini qonşu dövl tl r ixrac edirdil r. Duz m d nl ri Qarabağdan, Kartli-Kaxetiyadan, Osmanlı paşalıqlarından g l n karvanlarla dolu olurdı. Xanlıq dövründ duzun qiym ti müxt lif idi. Duz araba v yaxud tayla aparılırdı. H r bir tay 4 daşdan, h r bir daşın ç kisi is 6 batmandan (7-8 pud) ibar t idi. H r taydan müxt lif ş xsl rin xeyrin vergi öd nilirdi. Bu vergid n xanın xeyrin 80, keşikçil r 4, mirz l r 2, duz istehsalçılarına is 16 q pik alınırdı. Bir araba yükü is 25-32 daşdan ibar t idi. Onun ç kisi 60 puda yaxın olurdu. Araba yükünd n xanın xeyrin 3 rubl 20 q pik, keşikçil r 20, duz m d ninin başçısı sultan üçün 5, duz istehsalçısına is 1rubl vergi alınırdı. Ümumiyy tl , aparılan h r bir yük duz daşı m d n 26 $^{1}/_{2}$, arabaya yükl nmiş daş is 14 gümüş q piy başa g lirdi (415,828-829). Bundan lav , duz m d nind işl y n Qulp k ndinin halisin d qanunla t yin olunmuş haqq çatırdı. Onlar h r arabaya gör 1 gümüş rubl, h r taya gör is 4 gümüş q pik m vacib alırdı (415,828). Hüseynqulu xanın dövründ duz istehsalından küllü miqdarda g lir ld olunurdu. M hz onun xidm ti n tic sind duz istehsalından h r il x zin y 14.000 gümüş rubl (1400 tüm n-E.Q.) g lir g lirdi (415,827).

4.4.S n tkarlıq v ticar t.

İr van xanlığının iqtisadi h yatında böyük rol oynayan sah l rd n biri d s n tkarlıq idi. Burada müxt lif s n t sah l ri- toxuculuq, boyaqçılıq, gön-d ri emalı, şüş istehsalı, dulusçuluq v dig r sah l r inkişaf etmişdi. Bu s n t sah l ri iç risind toxuculuq xüsusil seçilirdi. Maldarlığın, xüsusil qoyunçuluğun, pambıq istehsalı v ip kçiliyin geniş yayılması bu sah nin inkişafına böyük z min yaradaraq onu xammalla t min edirdi. İr van xanlığında toxuculuq sas n ev ş raitind inkişaf etmişdi. Bu dövrd «h r bir ail nin toxuculuq d zgahı vardı… İr van xanı h r bir d zgahdan bir parça bez vergisi alırdı» (415,851-853). Qadınlar d zgahlarda pambıq parça yirir v bez üçün iplik düz ldirdil r. Bundan lav , ir vanlılar toxuculuqda yundan geniş istifad edirdil r. Ondan iplik düz ld r k r ngl yir, özl ri üçün paltar tikir, xalça, palaz, kis , çul v bez toxuyurdular. Maldarlıqla

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

m şğul olanlar is cod yundan özl ri üçün çadır v keç hazırlayırdılar (415,853).

Toxuculuqla bağlı olan s n t sah l rd n biri **boyaqçılıq idi**. Toxucu m mulatı üçün lazım olan ipl rin, pambıq v yun parçaların r ngl nm sind bu sah nin mühüm h miyy ti vardı. Boyaqçılıqda qırmız böc yind n (koşenil boyağı ver n böc k-E.Q.) alınan qırmızı r ngd n v dig r bitkil rd n ld edil n t bii r ngl rd n istifad olunurdu (201, c.4, s h.259-266).

İr van xanlığında boyaqçılar **boyaqçı v şil çi** olmaqla iki qrupa bölünürdü. İst nil n h r hansı m mulatı göy r ngl r ngl y n boyaqçı icar dardan icaz almalı idi. Şil çi is azad sur td qırmızı v dig r r ngl rd n istifad edirdi (415,851). Boyaqxanalar icar y verilir v eyni zamanda onlar x zin y vergi öd yirdi. Boyaqxanalarda m mulatlar sas n, göy r ngl icra edilirdi. Boyaqçı emalatxanaları çox primitiv idi. Bu emalatxanalar daxmadan, iki gil s h ngd n v m mulatı r ngl m k üçün iki çubuqdan ibar t idi (415,859). İr van xanlığının ks riyy t mahallarında boyaqxanalar f aliyy t göst rirdi. Bel boyaqxanalar İr van ş h rind , D r çiç k, Göyç mahallarında, Z ngibasar mahalının Uluxanlı k ndind , G rnibasar v Vedibasar mahallarının İmamşahlı, Çikdamlı, Yuva, Artaşat (Q m rli-E.Q.), Arxlı, Vedid r , D v li, Aralıx k ndl rind , Ş rur mahalının r b Yengic v Muğanlı k ndl rind , Sürm li mahalının Qırmızı v Panik k ndl rind , D r k nd-Parçenis mahalının Qulp v Molla Q m r k ndl rind , Talın mahalının M sd r k ndind , S rdarabad mahalının Kürdqulu k ndind , Körpübasar mahalının is Eçmi dzin v   k r k k ndl rind yerl şirdi (415,859).

Boyaqxanaların f aliyy ti vv lc d n mü yy n olunmuş qaydalara tabe idi. Bel ki, sahibkar v yaxud icradar özü üçün yeni emalatxana o hal-da aça bil rdi ki, qonşu mahalda f aliyy t göst r n boyaqxanaya ziyan verm sin. Bununla yanaşı m hsulların satışında da qaydalara riay t olunmalı idi. Sahibkar m hsulunu mü yy n olunmuş qiym tl sata bil rdi. M s l n, r ngl nmiş, yrilmiş yun v yun parçanın 1 arşını 4 şahıya (8 gümüş rubl), yrilmiş pambıq v pambıq parçanın arşını is 2 şahıya (4 gümüş q pik) satılırdı (415,860).

 halinin m şğuliyy t sah l rind n biri d s**abun istehsalı** idi. Sabun bişir nl r sabunçu adlanırdı. Azad ş kild sabun istehsalına qadağalar qoyulsa da, bu sah d mü yy n ir lil yiş göz çarpırdı. Bu sah icar y verilirdi. Buna gör d , İr vanda sabun baha başa g lirdi. Xanlıqda sabunun bişirilm sind   sas n, İr van ş h ri v G rnibasar mahalının Şeyxzad li k ndinin halisi m şğul olurdu. Şeyxzad li k ndinin kişi v qadınlardan

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

ibar t 474 n f rinin dem k olar ki, hamısı sabun bişirirdi. Onlar bişirdikl ri sabunu özl ri satırdılar. Sabun istehsalında Şeyxzad li k ndi il İr van ş h ri arasında xüsusi r qab t gedirdi. Bel ki, ş h rd sabun istehsal ed nl rin hüququnu qorumaq üçün sabun istehsalını icar y götürmüş icar darın icaz si olmadan k ndd bişiril n sabun m hsulları burada satıla bilm zdi. Dig r t r fd n, istehsal edil n sabun keyfiyy t c h td n aşağı idi. Xanlıqda bişiril n sabun qara olurdu v çox pis qoxu verirdi (415,856).

İr vanlılar **gön-d ri istehsalı** il d m şğul olurdular. Bu s n tkarlıq sah si il m şğul olanlar D r k nd mahalının bir sıra k ndl rind v İr van ş h rind Z ngi çayının sahilind yerl ş n 32 dükanda c ml şmişdi (415,858). Xanlıqda yüks k keyfiyy tli d ri emal edilirdi. Bacarıqlı ustalar d rini aşılayaraq onu lazımi ş kil salırdılar. Bundan lav , onlar xüsusi bitki toxumunun köm yil d rini yumuşaldaraq qara, qırmızı v sarıya boyayırdılar. Burada ustalar yerli d rid n lav , B yazid v Makudan g tirilmiş d ril rd n xammal kimi istifad edirdil r. İr van ustaları bir il rzind irili- xırdalı 29 min d ri emal edirdil r. Böyük d ri 3 rubla, kiçiyi is 80 q piy satılırdı (415,857).

İr van ş h rind d ri emal ed n emalatxanalar iltizama verilirdi. Burada emal edilmiş d ril r xüsusi damğalanırdı. İltizam sahibi bel d rid n töycü pulu alırdı. M s l n, üç damğalanmış qoyun v keçi d risinin h r birind n iltizam sahibi 1 şahı (2 gümüş q pik), camış v k l d risind n is 2 şahı (4 gümüş q pik) alırdı (415,827). Emal edilmiş d rinin sas satış yeri bazarlar idi. Lakin onu satmaq üçün s rt qaydalar mövcud olmuşdu. Bel ki, damğalanmamış d ri satışa çıxarıla bilm zdi (415,827).

Xanlıqda s n tkarlıq sah l rind n biri d **şüş istehsalı** idi. Ümumiyy tl , İr van xanlığında şüş çox primitiv ş kild hazırlanırdı. İ.Şopen şüş istehsal ed n emalatxanalar, orada t tbiq edil n texnalogiya v ld edilmiş m hsul haqqında çox d y rli m lumat vermişdi. Onun yazdığına gör , «soba yandırılmış sümük ovuntusu, xüsusil , at dırnaqları il qarışdırılmış gil boru il birl şdirilmiş t kn ş klind dir. M hlul t kn d ridilirdi. Od yuxarıdan, m hlul il tavan arasından keçirdi. H r qaynama ad t n dörd gün davam edirdi. Bu vaxt rzind 25 pud şüş m hlul ld olunurdu. Qaynamaya is 2 $^{1}/_{2}$ kub sajen odun işl dilirdi» (415,858). Beşinci gün ustalar şüş nin istehsalına başlayırdı. Hazır olmuş m hluldan 100, 150 v 200 d d şüş alınırdı (415,858).

Şüç üçün lazım olan xammal kvarslı qum, soda v bir q d r marqans qarışığından ld edilirdi. Bacarıqlı ustalar şüş y yeddi cür r ng- tünd qırmızı, qırmızı, ç hrayı, göy, mavi, yaşıl v narıncı lav ed bilirdi. Daha ş ffaf şüş ld etm k üçün potaşdan (q l vi ağ madd -E.Q.) istifad olu-

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

nurdu. Soda is şüş ni göy r ng boyayırdı. P nc r v butulka şüş si hazırlamaq üçün sodaya üstünlük verilirdi (415,858). Lakin işğaldan sonra bu sah il m şğul olan emalatxanalar m hv edilmişdi.

İr van xanlığında s n tkarlıq növl rind n biri d **dulusçuluq** idi. Xanlıqlar dövründ saxsı qablar istehsalı il daha çox k ndl rd m şğul olurdular (43,169). İr van xanlığında da v ziyy t bel idi. Dem k olar ki, «h r bir mahalda dulusçuluq emalatxanaları f aliyy t göst rirdi» (415,862). Emalatxanalarda m iş td istifad olunan qabları hazırlamaq üçün peçl r quraşdırılmışdı. Bu peçl rd su v ş rab saxlamaq üçün küpl r, m iş td istifad olunan müxt lif gil qablar, lazım g ldikd k rpic d bişirilirdi. Xanlıqda bişirilmiş k rpic baha qiym t satılırdı. Bir ild k rpicd n g l n g lir 12-14 min gümüş rubl idi (415,862). T ssüf ki, İr van xanlığında «s n tkarlıq istehsalının   n q dim sah l rind n olan» dulusçuluq emalatxanalarının sayı haqqıqda m lumata rast g lm dik.

Xanlıqda yağ hazırlayan xüsusi s n tkarlar d st si d vardı. İşğaldan vv l bütün mahalların ks riyy tind yağ istehsal ed n mü ss l r f aliyy t göst rmişdi. İ.Şopen siyahıyaalınma aparılark n mahalların xaraba qalmış k ndl rind çoxlu dağıdılmış yağ hazırlayan mü ss l r rast g lmişdi. Mahallar üzr qeyd aldığı yağ hazırlayan müss l rin sayı aşağıdakılardır:

Mahallarda	T mir edilmiş	T mir edilm miş	Yekun
Kırxbulaq	2	15	17
G rnibasar	-	1	1
Vedibasar	-	3	3
Sürm li	5	1	6
D r k nd-Parçenis	3	1	4
Talın	1	9	10
Seyidli-Ağsaqqallı	-	1	1
S rdarabad	5	1	6
Körpübasar	6	8	14
Abaran	3	24	27
D r çiç k	5	30	35
Göyç	-	95	95
Yekun	30	189	219

İ.Şopen,860-861.

Yağı ld etm k üçün xüsusi qurğudan istifad edilirdi. Bu qurğunun quruluşu çox sad idi. Bozalt v yaxud qumdan olan d yirman daşı bir cüt k l v camış vasit sil şaquli v ziyy td h r k t g tiril r k m hsul üyüdülür, ağac p rin köm yi il yağ pres halında sıxışdırılıb çıxarılırdı (415,861). Yağ mü ssis l rind h m k tan, h m d küncüt yağları istehsal olunurdu. Burada k tan yağına daha çox üstünlük verilirdi. Ona gör d

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

k tan bitkisi sas n yağ ld etm k üçün kilirdi. Küncüt ancaq b zi k ndl rd kilirdi. Küncüt yağının istehsalı az olsa da, bu yağın zeytun yağından heç d geri qalmayan xoş tirli iyi var idi (415,861). Bir batman yağ 4 batman k tan buğdasından alınırdı. Yağ hazırlayan mü ssis l r ild 1.500 batman yağ istehsal edirdi. Müs lmanlar k tan yağından çıraqların yandırılmasında, erm nil r is yem kl rin bişirilm sind istifad edirdil r. Küncüt yağının bir batmanı 8-d n 12 abbasıya, k tan yağı is 4-d n 6 abbasıya satılırdı (415,861-862).

Adı ç kil n yağlardan başqa yerli hali g n g rç k yağından da istifad edirdi. G n g rç k yağı ev ş raitind hazırlanırdı. Bu yağ qatı, r ngi is qara olurdu v çox pis qoxusu vardı. G n g rç k yağından evl ri işıqlandırmaq üçün çıraqlarda istifad edilirdi. Onun bir batmanı 4-d n 6 abbasıya satılırdı (415,862).

İr van xanlığının iqtisadiyyatında inkişaf etmiş sas sah l rd n biri d **ticar t** idi. Xanlığın yaxın-uzaq ölk l r ged n karvan yollarının qovuşduğu yerd yerl şm si ticar tin inkişafına öz t sirini göst rmişdi. Ticar td n b hs etm zd n vv l bu ticar t yolları haqqında m lumat verm k yerin düş rdi. Bel ki, İr van xanlığında müxt lif istiqam tl r ged n v g l n karvan yolları mövcud olmuşdu. M nb l r bu yollar haqqında maraqlı m lumatlar verir. sas karvan yolları bunlardır: 1. Tiflisd n İr van ş h rin g l n yol idi ki, bu yol iki hiss d n ibar tdir: a) Tiflis-Şulaver-C laloğlu-Hamamlı-Abaran-Eçmi dzin-İr van; b) Hamamlı-Gümrü-Talın-Eçmi dzin-İr van. Talına q d r g l n yol düz v açıq, Talından Eçmi dzin uzanan yol is daşlı v susuz idi. Ona gör d , may ayında İr vana q d r g l n yolda otlar artıq yanmışdı; 2.Tiflis-Qalagir-Başkeçid-C laloğlu-Gümrü-Abaran-Mir k-Sudak nd- Eçmi dzin- İr van. Bu yol M l k k ndin q d r h r k ti ç tinl şdirm y n xırda açıq t p likl rl hat olunmuşdu. Lakin yaşıl otluqlarla v su il bol idi. 3. Tiflis-Bozqala-Böyük Qarakils -Hamamlı-P mb k-Abaran-Mir k-Sudak nd-Çal li-İr van-Eçmi dzin. Bu yolun iki ç tinliyi vardı. Birincisi, şt r k k ndin 10 verst qalmış bu yol daşlıqlardan ibar t idi. Çünki üç verst uzunluğunda olan P mb k dağını keçm k lazım idi. Buradan İr vana q d r yollar susuz v boş çoll rl hat olunmuşdu. v zind Hamamlıdan Eqvard k ndin q d r yol yaşıl otluq v su il bol idi. 4. Böyük Qarakils -Q mz ç m n-Eşş kmeydan-İr van. Bu yol sas n G nc yolundan başlayaraq Akstafa çayının sahili il h r k t ed r k Dilican d r sind n keçm kl Eşş kmeydana, buradan Göyç gölünün yaxınlığından, Z ngi çayının m nb l rind n dön r k İr vana doğru yön lirdi. Yol iri aşırımlardan v sıx meş likd n keçirdi; 5. İr van-Naxçıvan-T briz-Tehran; 6. İr van-S rdarabad-Arazın sağ sahili-Maku-

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Xoy-T briz (185,23-24,57-58). Qeyd edil n karvan yollarından başqa xanlıqda müxt lif istiqam tl r h r k t ed n yollar da mövcud olmuşdu. M s l n, t kc Şuragöld n beş sas yol keçirdi ki, bu yollar Gümrüd birl şirdi. Buradan is Talın-Baş Avaran-Mir k; P mb y doğru B yk nd-Hamamlı-Böyük Qarakils ; Osmanlı s rh ddi boyu Arpa çayını keç r k Qars- rzurum istiqam tind ayrılırdı (185,20). P.Zubov da s rind Kartli-Kaxetiyadan İr van xanlığına g l n v Naxçıvan xanlığına ged n b zi yollar v onların yararlı olması v m saf si haqqında maraqlı m lumat vermişdi. Onun verdiyi m lumata gör , rusların lind olan C laloğlu qalasından İr vana üç yol vardı. Onlardan biri Gümrüd n, ikincisi Dilican d r sind n, üçüncüsü is Abaran çayının sahili boyunca keçm kl İr van ş h rin istiqam t götürmüşdü. Birinci yol daha rahat idi v uzunluğu 200 verst b rab r idi. İkinci yol yay f slind istifad y daha yararlı idi. Üçüncü yol is nisb t n qısa v ilin ks riyy t günl rind istifad etm k olardı. Onun uzunluğu 110 verst b rab r idi. Bütün bu yollar birl şmiş halda vadi boyunca istiqam t götür r k enişi düz v yoxuşu ç tin olan iri Bozabdal dağından keçm kl davam edirdi. Axırıncı yol Qışlaq k ndind n P mb k d r sin dön r k dağlar arası il , böyük hiss si Abaran çayı boyunca keçir. şt r k k ndind n daşlı, düz vadi il istiqam t götür r k Eçmi dzind n keçm kl İr van ş h rin gedir. İr vana yol is Z ngi çayı üz rind ki körpüd n keçirdi (159,135-136). Daha sonra mü llif İr vandan Naxçıvana ged n yol haqqında m lumat vermişdi. Onun yazdığına gör , İr van ş h rind n Naxçıvana 132 verstdir. Bu yol İr van ş h rind n Arazın şimal sahili böyunca istiqam t götür r k Naxçıvana gedir. D v li k ndin q d r yol vadi boyunca istiqam t götür r k Araz çayının sol sahilin tökül n çoxlu xırda çaylardan keçirdi. D v li k ndind n Naxçıvana q d r yol Qafqaz sıra dağlarının c nub t kl rini t şkil ed n dağlardan, Naxçıvan xanlığının s rh ddind is Arpa çayını v ona tökül n xırda çaylardan keçirdi (159,136).

İr van xanlığından Osmanlı dövl tin v Az rbaycanın şimal xanlıqlarına istiqam tl nmiş karvan yolları haqqında 1829-1832-ci ill rd keçiril n kameral t svird traflı m lumat verilmişdi. Kameral t svird göst ril n yollar aşağıdakılardır: 1.Gümrü-M sd r -S rdarabad-Eçmi dzin-İr van-Naxçıvan-Ordubad; 2. S rdarabad-C f rağa k nd-B yayazid paşalığı; 3. S rdarabad-Qulp –Araz sahili il Kağızman – rzurum; 3. İr van- keçmiş Qarabağ xanlığının s rh ddin q d r. Bu yolun uzunluğu 161 verstdir; 4.İr van-Eçmi dzin-Qars. Bu yol Qızılkils v Qoşav ng k ndl rind n keçirdi (415,718-721).

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Ticar t dövl tin x zin sin böyük g lir g tirdiyind n İr van xanları bu sah ni ll rind c ml şdirmişdi. Xanlar ticar t böyük s rmay yatırırdı. Ticar td n g l n g lir hesabına h r mxana, saray xidm tçil ri v qoşun saxlanılırdı. İr van xanları daha varlı tacirl rin ş riki idil r (415,873; 201, c.4, s h.284). XVIII srin 80-ci ill rin vv ll rind İr van xanı Hüseyn li xanın (1759-1783) Xoy xanı hm d xan Dünbülüy gönd rdiyi m ktubu buna misal göst rm k olar. Xan m ktubunda ş riki tacir Hacı Hadinin Bağdad ş h rind n mal g tirdiyini, malın xeyli hiss sinin satıldığını, qalan hiss sinin- nil (çay?) v q hv nin is Xoya gönd rildiyini v onun satılmasında Hacı Hadinin adamlarına köm klik göst rilm sini hm d xandan xahiş edirdi (39,33). H mçinin xanlığın xan titulu daşıyan nüfuzlu adamları da ticar tl maraqlanırdı. Onlar «s rdardan ibr t götür r k tacirl ri pulla t min edir, onları himay y alırdılar» (415,873). İr vanda ona q d r bel l ri yaşayırdı v onlar h r il ticar t 3 min tüm n pul s rf edirdi. Mirz , b y v dig r m murlar da g lirl rini artırmaq m qs dil İr van bazarında pul x rcl yir v xeyli qazac götürürdül r (415,873).

İr van xanlığında başlıca ticar t m rk zi İr van ş h ri idi. Burada h m daxili, h m d xarici ticar t güclü inkişaf etmişdi. Ş h rin lverişli mövqed yerl şm si ticar tin inkişafına lazımi ş ra t yaratmışdı. 1827-ci il oktyabrın 3-d general Paskeviç knyaz Mixail Pavloviç ünvanladığı m ktubunda İr van ş h rinin regionun ticar t münasib tl rind böyük rolundan b hs ed r k yazırdı: «İr van alındıqdan sonra ş h r tamamil dağıdılmışdır. Lakin evl rin dağılması vacib deyil. İmperatorumuzun idar çiliyi say sind hali tezlikl varlanacaq v yeni binalar tikil c kdir. İr vanın n böyük h miyy ti onun üç dövl tin hat sind yerl şm sidir. Onun İran v Osmanlı dövl tl ri il çevik ticar ti biz görünm miş qazanc g tir c kdir» (296,567).

İr van ş h ri müxt lif ölk v xanlıqlardan g lmiş tacirl rl dolu olardı. Ş h r anbarlarında müxt lif ölk l rd n g tirilmiş çoxlu ticar t malları toplanmışdı. Burada İrandan v dig r xanlıqlardan İr vana xalça, şal, ş k r, q hv , nabat, ş k r tozu, xına, müxt lif mis şyalar, badam, albuxarı, mismar, yağ, bal, xurma, ip k, d ri, tünd boyaq, pambıq parça, kişmiş, noxud, nar v üzüm şir si, Kartli-Kaxetiyadan alma, armud, xurma, ncir, kişmiş, qoz, zoğal, badam v başqa meyv l r, Osmanlı dövl tind n is müxt lif növ parça, yağ, yun, z y, marena, xarici çaxır, araq, yerli çaxır, bal, mum, qoz v müxt lif meyv l r, tir, taxta v taxta piyal v s. g tirilmiş mallar var idi (415,883-884).

İr van xanlığından da bir sıra ölk l r müxt lif çeşidd ticar t malları ixrac edilirdi. M s l n, İr vandan Osmanlı dövl tin duz, q nd, ip k, yun,

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

pambıq parçalar, düyü, tütün, xam pambıq, koşenil, cürb cür meyv , Kartli-Kaxetiyaya duz, kişmiş, boyaq bitkisi koşenil, ip k, pambıq ixrac edilirdi (173,184; 415,884).

Xanlığın Kartli-Kaxetiya çarlığı il ticar t dövriyy si daha geniş idi. İr van tacirl ri böyük kapitala malik olduğundan, onlar İstambuldan, İran v Az rbaycan ş h rl rind n ticar t malları alaraq Tiflis bazarlarında n ğd pula satır v v zind alman v rus mallarını alırdılar. İr van ş h ri İran v Az rbaycandan Tiflis v ksin gönd ril n ticar t mallarının anbarı hesab olunurdu (415,872-873; 201, c.4, s h.285). H tta, müharib l r bel ticar t mane ola bilm mişdi. Birinci Rusiya-İran müharib si dövründ iki ölk arasında ticar t laq l rinin davam etdirilm si haqqındakı s n dl rd bir sıra faktlara rast g lm k mümkündür. 1808-ci ilin fevralın 8-d rus qoşunlarının baş komandanı qraf Qudoviç çara yazdığı m lumatında göst rirdi ki, «H tta İr van tacirl rinin Tiflisl ticar t laq l ri vv lki ill r nisb t n daha da artmış v ir vanlılar mallarla dolu karvanlarını inamla buraya yola salırdılar» (104,447). General Tormasov v General Rtişşev d m ktub v m lumatlarında müharib olmasına baxmayaraq, İr vanla Tiflis arasında ticar t laq l rinin davam etdiyini göst rirdil r (288,498; 289,546).

İr van xanlığı işğal edildikd n sonra da İr vanda ticar t işi dayanmamışdı. 1837-ci ild İr van ş h rinin ticar t anbarlarında müxt lif ölk l rd n g tirilmiş z ngin ticar t mallarının olması v onların d y ri haqqında traflı m lumat vardır. M lumata gör , İr van ş h rin Rusiya v alman istehsalı olan çit parça, alman mahudu, q nd, qızıl boyaq, meyv , kolenkor (pambıq parça növü), indiqo, pambıq parça, l zgi mahudu, ip k, xalça, z f ran g tirilirdi. Bütün bu malların ümumi d y ri 168.200 rus gümüş rubluna b rab r idi. İrandan v Az rbaycanın ayrı-ayrı xanlıqlarından is maya d y ri 80 min rus gümüş rublu olan parça, k şmir yaylığı, müxt lif ip k parçalar, çadra, qadın geyiml ri, r ngli keç , Ost-hind kiseyi (n zik ş ffaf parça), ingilis çit parçası, ağ kolenkor, xorasan quzu d risi, q nd, q lyan tütünü, çubuq q lyan v dig r mallar g tirilirdi. Osmanlı dövl tind n mahud, kolenkor, atlas, Avropa ip k parçası v çiti, koşenil, r ngli şüş , k tan, bal, güzgü, polad şyaları idxal edilirdi. Bu malların ümumi d y ri 10 min gümüş rubul qiym tind d y rl nirdi (201, c.4, s h.285).

İr van ş h rind xarici ticar tl b rab r daxili ticar t d inkişaf etmişdi. Daxili ticar t sas n, çoxunun eyni zamanda s n tkar emalatxanaları kimi f aliyy t göst rdiyi dükanlarda aparılırdı. Bununla yanaşı sırf ticar t dükanları da var idi. Onlar böyük sah l ri hat ed n ş h r bazarlarında c ml şmişdi. Bazarlardan lav , karvansaraların

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

 trafında, qalada v ş h rin müxt lif hiss l rind d dükanlar olurdu. İr van ş h rind karvansaraların trafında 252, ayrı-ayrı c rg l rd 543, qalada 32, ş h rin «T p başı» m h ll sind 4, «Ş h r» hiss sind ki m scid trafında 18, «D mirbulaq» m h ll sind is 2 dükan vardı. Bu dükanların ümumi sayı 851- çatırdı (415,469,881). Dükanlar mü yy n olunmuş muzdla ş h r halisin icar y verilirdi (415,882).

İr van xanlığında k nd ticar ti d mövcud olmuşdu. Lakin bu sah z if inkişaf etmişdi. Bunun sas s b bi xanın bir sıra k nd t s rrüfatı mallarını inhisara alması il bağlı idi. Xanın f rmanına gör , k ndlil rin bazara çıxardığı pambıq v ç ltiyin artıq hiss si ona satılmalı idi. g r kims c sar t edib bu m hsulları başqasına satardısa amansız t qib olunurdu (415,874). Xan t r find n bu m hsullara qiym t d t yin edilmişdi. Bel ki, pambığın bir xalvarı 80 gümüş rubla, ç ltiyin xalvarı is 6 gümüş rubla alınırdı. Ucuz satın alınmış mallar tacirl r vasit sil Kartli-Kaxetiya, İran v Osmanlı dövl tl rind satdırılaraq küllü miqdarda qazanc ld edilirdi (415,874).

Xarici v daxili ticar tin c ml şdiyi yer bazarlar idi. İr van ş h rind   n iri bazar «T p başı» m h ll si il «Ş h r» m h ll si arasında yerl şirdi. Bazar daş tavanın altında bişmiş k rpicd n tikilmişdi. İ.Şopenin yazdığına gör , « g r bazarın divarları suvansa v r ngl ns Avropa bazarlarından heç d geri qalmaz» (415,881).

İr van ş h rind bazarlardan lav , meydanlar da vardı. Bu meydanlar ad t n, halinin söhb t etm k üçün toplaşdığı yerl r idi. Lakin halinin burada c ml şm sind n istifad ed r k, meydanlar ticar t m qs dil d istifad olunurdu. Ona gör d , onlar bazar meydanları adlanırdı. İr van ş h rind olan bazar meydanları bunlardır: 1.«Xanbağı» meydanı; 2.Bazarla İr van qalası arasında yerl ş n meydan. Ad t n k nd halisi bu meydana satlıq mal g tir rdi; 3.Hüseyn li xan m scidi qarşısındakı dair vi meydan. Bu meydanın trafında dükanlar yerl şmişdi; 4.Zalı xan meydanı. trafında bir neç dükan v iri çinar ağacları vardı; 5.F hl bazarı. Xanlıq dövründ bu meydana h r hansı iş axtaran qara f hl l r yığışardı. Bazar meydanları icar y verilirdi. İcar dar ticar t ed nl rd n h m pul, h m d natural ş kild vergi alırdı (415,877-878).

İr van xanlığında ticar tin inkişafına t kan ver n çoxlu karvansaralar var idi. Onların ks riyy ti İr van ş h rind , qalada, b zil ri is mahallarda yerl şirdi. M şhur fransız s yyahı J.Şard n 1673-cü ild İr vanda olark n «ş h r v qalada çoxlu karvansaraların» olduğunu göst rmişdi (52,22). XVIII srin axırlarında Az rbaycanda olmuş s yyah M.Biberşteyn is karvansaraların ümumi görünüşünd n b hs etmişdi. O, yazır: «Ş h rl rd ki

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

karvansaralar yerli qayda üzr otaqlarla hat olunmuş geniş v dördkünc h y td n ibar tdir. Burada yol boyunca bir-birind n mü yy n m saf d yerl ş n bir q d r başqa formada olan karvansaralara da rast g linirdi. Bu binalar böyükdür v iri yonulmuş daşlardan inşa edilmişdi. Onların damları yastı, otaqları tağlıdır. Karvansaraların dörd t r find qüll l ri vardır ki, bunlar da onları yalnız karvanlar üçün sığınacaq deyil, h mçinin quldurlar-dan müdafi olunmaq üçün bir vasit y çevirir» (80,51). Karvansaralar tikil rk n burada yük heyvanları üçün otlaq, su quyuları, bulaq v çayların olması n z rd tutulurdu. El bir karvansara tapılmazdı ki, onda heç olmasa su quyusu olmasın (84, c.1,s h.40; 27,91).

İr van xanlığında ş h r v yol karvansaraları olmaqla iki növ karvan-sara mövcud olmuşdu. Müharib l r dövründ v baxımsızlıq üzünd n karvansaraların b zisi dağılsa da, İr van ş h rind 7 karvansara salamat qalmışdı. Bu karvansaralar bişmiş k rpicd n, yonulmuş bozalt v m rm rd n inşa olunmuş v görünüşl ri la idi. H r bir karvansaranın trafında dükanlar c ml şmişdi. Ş h r karvansaraları v onların trafında olan dükanlar bunlar idi: 1.Gürcü karvansarası-78 dükan. Bunlardan 24-ü ş xsi dükan idi; 2.Culfa karvansarası-38; 3.Zöhrab xan karvansarası-38; 4.Tahir karvansarası; 5.Sulu karvansara; 6.Susuz karvansara. Sonuncu h r üç karvansaranın trafında 74 dükan vardı; 7.Hacı li karvansarası-40 dükan.

Yol karvansaraları is bunlardır: 1.Gümrü v S rdarabadı birl şdir n yolun üz rind ki Talın karvansarası; 2.D r çiç k mahalında Tiflis-İr van yolunda yerl ş n G rnigöy k ndind ki karvansara; 3 v 4. Göyç mahalında iki karvansara vardı. Hündür yerd tikilmiş Qarahasar karvansarası v Çil k ndi yaxınlığındakı karvansara; 5.Göyç mahalı il D r l y z arasındakı S lim karvansarası (415,468-469,878-880).

Qeyd etm k lazımdır ki, ş h r il yol karvansaraları bir-birind n f rql nirdi. Ş h rd bazar trafında c ml şmiş karvansaralar tacirl r üçün h m mehmanxana, h m d mallarını satmaq üçün bazar hesab olunurdu. Bel ki, kavansaraların trafında çoxlu dükanlar vardı. İr vana g l n ist nil n tacir ilk növb d karvansara trafında yerl ş n boş dükan tutaraq mallarını bura yığırdı. Yol karvansaraları böyük yolların üz rind inşa edilirdi. Onlar tacirl rin, s yyahların v dig r yolçuların gec l m k yeri idi (415,880-881).

Karvansaraların bir hiss si ayrı-ayrı adamlara, bir hiss si is x zin y m xsus idi. X zin karvansaraları icar y verilirdi. İcar dar tacirl rd n iki adda vergi alırdı. Birincisi, daxild v xaricd istehsal edil n mallardan alınırdı ki, bu verginin özü d iki qism bölünürdü: a) g r tacir karvansara-

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

da malını bir yerd n satırdısa, h r tüm n 1 şahı olmaqla «havayı» adlanan vergi, yox g r tacir malını satmadan aparırdısa, h r yükün 4 şahı olmaqla «saxlama» vergisi adlanan vergi öd yirdi. İkincisi, yolçu tacird n alınan vergi idi. İcar dar yolçu tacirl rd n günün 4 şahı, karvansaranın tövl sind saxlanılan h r d v , at, k l v eşş y gör 1 şahı, h r ç ltik v duz yükün gör is 2 şahı m bl ğind pul alırdı (415,880).

Ticar t mallarının daşınmasında müxt lif n qliyyat vasit l rind n istifad edilirdi. Bel n qliyyat vasit l rind n d v , at, eşş k v k l arabasını qeyd etm k olar. Bu n qliyyat vasit l rind daşınan yükün miqdarı bir-birind n f rql nirdi. M s l n, bir d v yükü 60 batmana, yaxud 16 pud 27 funta v 84 misqala, at yükü 40 batman, yaxud 11 pud 1 funta v 48 misqala, k l yükü 37 $^{1}/_{2}$ batman, yaxud 9 pud 36 funt v 34 misqala, eşş k yükü is 25 batman, yaxud 6 pud 38 funt v 12 misqala b rab r idi (201, c.4, s h.285-286).

İr van xanlığında ticar t m liyyatlarının gedişind müxt lif pul, ç ki v ölçü vahidl rind n istifad olunurdu. Dig r xanlıqlarda olduğu kimi, İr van xanlığında da pul k silm si haqqında m nb l rd m lumata rast g lm k olur. M şhur osmanlı s yyahı Övliya Ç l bi İr vanda olark n xan sarayının sol t r find pul k sm k üçün xüsusi tikilinin olması haqqında m lumat vermişdi. Burada abbasi v bisti k silirdi (411,155). İr van tüm ni xanlıq dövründ n çox işl dil n pullardan hesab olunurdu (24,97). Dig r m lumatda is , İr vanda qarapul adlanan mis pulların k silm si qeyd olunur. Dörd qarapul 7 rus mis q piyin b rab r idi (201, c.4, s h.288).

İr van xanları pul k s n z rbxanaları icar y verirdil r. İcar darlar el keyfiyy tli pul k sirdil r ki, bu pullar xarici pullarıdan üstün idi (415,888-889). Ş h rd ticar t t davülünd istifad olunan pulları d yişdir n 20 pulxırdalayan m nt q f aliyy t göst rirdi (415,851). Bazarlarda yerli pul vahidl ri il yanaşı İran, Osmanlı, Rusiya dövl tl rind v Az rbaycan xanlıqlarında k silmiş pullara da rast g linirdi. Bu pul vahidl ri qızıl, gümüş v misd n ibar t idi. İr van bazarında ticar t m liyyatlarında tüm n, sahibqran v yaxud minaltun, p nahabad, qarapul, şahı, bisti, real, rusiya imperialı, hollandiya çervonu, osmanlı darülxliafı v mahmudi; **gümüş pullardan** rus rublu, gürcü abbası, üç növd osmanlı kuruşu, para v rus qroşu işl dilirdi (415,888-890; 201, c. 4, s h.287-288). (Bax, s h.328)

İr van xanlığında müxt lif pul vahidi işl dildiyi kimi, müxt lif ç ki v uzunluq vahidl rind n d istifad edilirdi. Ç ki vahidl rind n xalvar, batman, stil, pud, misqal, somar, taçkir, kod v s. qeyd etm k olar (415,886; 201, c.4, s h.286-287). (Bax, s h.328)

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Bazarlarda h r hansı bir malı ç km k üçün « **ttar» v «mizan»** adlandırılan t r zil rd n istifad olunurdu. ttarın h rfi m nası müxt lif kiçik baqqal malları, triyyat v dava-d rmanlarla ticar t ed n ş xs dem kdir. ttar kiçik l t r zil ri idi. Mizan r b dilind ç ki, ağırlıq dem kdir (75,140). Mizan t r zil rini xan t r find n t yin olunmuş mizan-dar idar edirdi. Bu t r zil rd ip k v xaricd n g tirilmiş mallar ç kilirdi (415,886; 27,123-124). T r zi daşları da icar y verilirdi. Bütün xanlıqda eyni ç ki ölçüsünü saxlamaq üçün t r zil r İr van bazarında yerl şirdi. İ.Şopen yazır ki, yerli hali rzaq alark n, aldanmamaq üçün onun ç kisini yoxlamaq m qs dil mizan- ttar t r zisind ç kdirirdil r. Lakin bu havayı başa g lmirdi. Malın növünd n asılı olaraq icar dara müxt lif miqdarda pul öd nm li idi. Veril n pulun miqdarı bel dir: 1 batman ip k-45 gümüş q pik; 1 batman indiqo (tünd sürm yi r ng)-45 gümüş q pik; ç km k üçün g tiril n h r hansı maldan-2 gümüş q pik; 1 batman pambıq, yağ, donuz piyi, bal, mum, tütün-1gümüş q pik; ölçüsün baxmayaraq qabdan-1 gümüş q pik; 1 batman yun, noxud, m rci, paxla, meyv , badam, qoz-1 gümüş q pik (415,886-887).

İr vanda xan arşını, xalvar, somar, taçkir, batman v ağac kimi uzun-luq vahidl ri vardı (415, 887-888; 201, c.4, s h.286-287). Xalvar, somar v batman sas n kin sah l rinin, arşın müxt lif parçaların, ağac is uzaq m saf l rin ölçüsünd istifad edilirdi (415,888). (Bax, s h.328)

Bütün bu deyil nl r baxmayaraq, sonuncu Rusiya-İran müharib si dövründ v işğaldan bir müdd t sonra n inki k ndl rd , h tta İr van ş h rind d ticar t tamamil t n zzül uğramışdı. Amansız h rbi m liyyatlar ilk növb d İr vanın Kartli-Kaxetiya çarılğı il ticar t münasib tl rini tamamil pozdu. Müxt lif ölk l rd n ticar t m qs dil İr vana g l n karvanların ardı k sildi. 1827-ci ild rus qoşunları xanlıq razisin hücum ed rk n halinin ks riyy ti mlakları il birlikd İr van qalasına sığınmış, dig r hiss si is qonşu ölk l r p nah aparmışdı. Sonun-cu mühasir zamanı İr van ş h ri v qalası böyük dağıntılara m ruz qaldı. İr vanlıların bir hiss si döyüşd h lak oldu. İ.Şopen qeyd edir ki, t hluk sovuşduqdan sonra 1828-ci ild ir vanlılar dağıdılmış evl rinin v bağlarının b rpası il m şğul olduğundan ticar ti sonrakı il saxlamışdılar. Lakin 1829-cu ilin yazında başlayan kütl vi taun x st liyi xanlıqda yaşayan halinin onda birini m hv etdi. Dükanlar bağlandı, karvansaralar boşaldı, bütün ticar t v s n tkarlıq dayandırıldı. Bu t hlük yenic sovuşmuşdu ki, 1830-cu ild v ba x st liyi başladı (415,874).

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

4.5.Vergi v mük ll fiyy tl r

İr van xanlığında qanunla mü yy n edilmiş vergi sistemi yox idi. Bu xanın v   yaxud s rdarın irad sind n asılı olurdu. Dövl t g lirl rini v   ş xsi maraqlarını t min etm k üçün xanlar daim vergil r   diqq t yetirirdil r. M hz onların f rmanlarına   sas n, k nd   t s rrüfatı v   s nayenin bütün sah l rini   hat   ed n vergil r h r il h cm v   sayca d yişirdi.

Az rbaycanın dig r xanlıqlarında olduğu kimi, İr van xanlığında da vergil r   halid n h m pulla, h m d   m hsulla alınırdı (223,516; 415,967). Pulla alınan vergi d   öz növb sind   iki qrupa bölünürdü: **vasit siz v   vasit li**. Bu vergi h m ş h r, h m d   k nd   halisin   aid idi. Vasit siz vergil r   ild   bir   d f   taxılçılardan,   ş h r   halisind n,   elatlardan   v   Eçmi dzin (Üç kils - E.Q.) kils sind n yığılırdı. Vasit siz (birbaşa x zin y   öd nil n   vergil r-E.Q.)   vergil r   c miyy tl r   (sosial   qruplar-E.Q.)   üzr   alınırdı. Bu vergini ver n yerli   hali müxt lif sosial t b q l ri   hat   edir v   **s kkiz c miyy td**   birl şirdi:

Birinci c miyy t , İr van ş h r   halisinin öd diyi vergi daxil idi. Bu c miyy t d   özlüyünd   beş müxt lif qollara ayrılırdı: a) Müs lman c miyy ti-1200 tüm n; Qızılqala   halisi- 54 tüm n, 5 minaltun; b) Erm ni c miyy ti- M lik Saakın tabeçiliyind   olan c miyy t- 400 tüm n; yüzbaşı Parseq Keqamovun tabeçiliyind   olan c miyy t is   40 tüm n; c) Qaraçılar (Boş-E.Q.)- 30 tüm n. Bu c miyy t   daxil olanlar x zin y   ild   1.724 tüm n, 5 minaltun vergi öd yirdi. İld   dörd d f   yığılan bu vergi pulu   halinin özü t r find n icra edilirdi v   ümumi yığıncaqda toplanırdı. **İkinci c miyy t ,** Eçmi dzin kils sinin öd diyi vergi aid idi. İr van xanları mü yy n vaxtlarda bu kils y   güz şt   ged r k, erm ni din xadiml rind n vergi almırdılar. Lakin xanlıqda böhran yarandıqda, erm ni keşişl ri xanlara x yan t etdikd   bu vergi yenid n b rpa olunurdu. Erm ni din xadiml ri yerli   haliy   x yan t ed r k Kartli-Kaxetiya çarlarına v   rus qoşununa r ğb t b sl diyin   gör   xanlar t r find n böyük t zyiql r   m ruz qalırdılar. M lumata gör , Hüseynqulu xanın dövründ   kils   x zin y   ild   400 tüm n pul verirdi**. Üçüncü c miyy t ,** makulu   li xandan alınan vergi daxil idi. O, Ş rur mahalının   r bli, Qarah s n v   Diadin k ndl rini Hüseynqulu xan t r find n verilmiş tiyul hüququ   sasında idar   etdiyind n h r il x zin y   300 tüm n öd yirdi. Onu da qeyd etm k yerin   düş rdi ki, «İr van xanlığı»   s rind   bu   vergi   s hv n   Maku   xanlığından   toplanılan   vergi   kimi göst rilmişdi   (30,34).   **Dördüncü   c miyy t ,**   köç ri   h yatı   keçir n elatlardan alınan vergi aid idi. Bu elatlar da öz növb sind   üç qola ayrılırdı: birinci qola daxil olan **Az ri türkl ri**- Böyük Çoban Qara elatı 350 tüm n, Saraclılar 150 tüm n, D mirçili 50 tüm n, K rimb yli 150 tüm n, Qafarlı

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

200 tüm n, Şıxlar 100 tüm n, Milli, Qaraçarlı v lik ndlil r birlikd 300 tüm n, Seyidli 200 tüm n, Ağsaqqallı 240 tüm n, D r k nd-Parçenis ayrumları 800 tüm n, Talın ayrumları is 240 tüm n öd yirdi. İkinci qola **kürd elatları** daxil idi. Onlardan zilanil r 4000 tüm n, Çal li ail si 267 tüm n, 7 minaltun v 5 şahı, Sakenlil r 219 tüm n, 6 minaltun, Tuşmal ağanın idar çiliyind olan 102 ail d n ibar t Bilxixanlılar 210 tüm n, İsa ağanın tabeliyind olan 82 ail 174 tüm n, 5 minaltun, Xali xanlı ail si 280 tüm n, Qızılbaş uşağı 127 tüm n, Misir k ndli kürdl ri 151 tüm n; **Üçüncü qola** Ş rur qaraçıları daxildir ki, onlar da 10 tüm n m bl ğind vergi öd yirdil r. Ümumilikd elatlar h r il x zin y 8.219 tüm n, 8 minaltun v 5 şahı pul öd yirdil r. **Beşinci c miyy t** halinin binaçı vergisi öd y n hiss si daxil idi (binaçı-bina sözünd n olub bünövr si olan dem kdir-E.Q.). Bu vergi yalnız h rt r fli imkanı olan halinin mü yy n hiss sind n alınırdı. Binaçı vergisini t yin etm k üçün xan ilk növb d t b l rinin işl rin v g lirin diqq t yetirirdi. Bel ki, xan ş xs n h r bir k ndin v ziyy tini, g lirl rinin f rqini, torpağın keyfiyy tini, suya olan t l batını, otlaqların m hsuldarlığı il maraqlanaraq binaçı vergisi verm k iqtidarında olan h y tl ri mü yy n edirdi. Binaçı vergisi xana yaxın olan iki köm kçisi t r find n toplanırdı.

Binaçı vergisi icbari olsa da, quraqlıq düşdükd , dolu yağdıqda, kin sah l rin ç yirtk ziyan vurduqda v daşqın olduqda bu vergi alınmırdı. Lakin v ziyy t düz ldikd n sonra binaçı vergisi b rpa olunurdu. Yalnız Ş rur mahalının halisi m hsulu xanla yarıbayarı böldüyün gör binaçı vergisind n azad edilmişdi. H tta siyasi v ziyy tl laq dar olaraq xanlığa p nah g tirmiş qaçqınlar da bu növ vergini verm li olurdular. Xan onları torpaq, istehsal al tl ri v qoşqu heyvanları il t min ed r k, mü yy n müdd t vergid n azad edirdi. Sonradan onlar binaçı vergisi verm y m cbur edilirdi.

İr van xanlığında binaçı vergisi ver n k ndlil r iki növ bölünürdül r: b hr k rl r v yarık rl r. B hr k rl r xanın x zin sin ild 10 tüm n, yarık rl r is 3 tüm n m bl ğind binaçı vergisi verm li idil r. Hüseynqulu xanın dövründ b hr k r k ndl rind 539 ail , yarık rl rd is 300 ail bu vergini öd yirdi. Erm nil r d bu cür vergi verirdil r. Onların sayı 253 ail d n ibar t idi. Bu ail l r ild xanın x zin sin 1.539 tüm n, 6 minaltun v 16 $^{1}/_{2}$ şahı binaçı vergisi öd yirdil r. Ümumiyy tl , bütün xanlıqda binaçı vergisi ver n ail l rin sayı 1093 n f r t şkil edirdi. Onlardan da h r il x zin y 7.836 tüm n, 1 minaltun v 16 $^{1}/_{2}$ şahı binaçı vergisi daxil olurdu.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Altıncı c miyy t pulla öd nil n h diyy l r daxil idi. Bel h diyy l r İr van xanlığında «peşk ş» adlanırdı. Peşk ş hörm t namin xana v yaxud onun yaxın adamlarına verilirdi. İ.Şopen bu vergiy rüşv ti d lav etmişdi. O, yazır ki, rüşv t h r hansı m qs d çatmaq üçün v zif li ş xsl r «h diyy » adı altında verilirdi. Lakin bu s hv bölgüdür v rüşv ti «peşk ş»l bir sıraya qatmaq düzgün deyil.

Peşk ş ad t n Novruz bayramı zamanı h diyy olunurdu. S rdara h r il Maku hakimi li xan 200 tüm n, Eçmi dzin kils si 150 tüm n, İr van ş h rinin Az ri türkl ri 70 tüm n, erm ni halisi 30 tüm n, Z ngibasar v Qırxbulaq mahallarının Az ri türkl ri 70 tüm n, erm ni halisi 18 tüm n, G rnibasar v Vedibasar mahalları 70 tüm n, Ş rur mahalı 70 tüm n, Sürm li mahalının Az ri türkl ri 70 tüm n, erm nil r 30 tüm n, S rd rabad mahalı 42 tüm n, Körpübasar mahalı 70 tüm n peşk ş vermişdi. Peşk şd n lav , İr van ş h r halisi xana ild 60 d d k ll q nd, Ş rur halisi is b zi hallarda pul vergisi v zin d y ri 460 tüm n 6 minaltun olan 1000 taçkir buğda v 1428 taçkir ç ltik verm li idi. D r k nd-Parçenis v Saatlı mahallarının ağsaqqalları ayrı-ayrılıqda ild xana d y ri 40 tüm n olan dayça peşk ş olaraq verirdil r. Peşk ş ver nl r siyahısına kürd ağaları, ağsaqqalları v m murları da daxil idi. Bel likl , xan h r il yerli halid n 1.320 tüm n 6 minaltun d y rind peşk ş alırdı.

Qeyd etm k lazımdır ki, Eçmi dzin kils xadiml rinin yuxarıda d y ri göst ril n peşk şinin miqdarı Hüseynqulu xanın dövrün aiddir. vv ll r d erm ni kils xadiml rinin xana v onun yaxın adamlarına peşk ş verm si haqqında m nb l rd m lumata rast g lm k mümkündür. İr vanlı Semyon özünün «Cambr» s rind yazır ki, «növruz bayramı günü biz xana, bütün yanlara v saray xidm tçil rin pul v dig r şeyl r h diyy verm li idik. Bütün bu h diyy l rin d y ri 20 tüm n idi» (153,221). Daha sonra s rin mü llifi qeyd edirdi ki, «H r il xan oktyabr ayında yanları il birlikd Eçmi dzin g lirdi. Xan qiym tli h diyy alardı v biz siyahı ver rdi. Siyahıda hansı ağaya n q d r h diyy verilm si göst ril rdi. Bütün bu h diyy l r biz 50 tüm n başa g l rdi» (153,222). Qeyd olunan bu m lumat XVIII srin 60-cı ill rin , Hüseyn li xanın dövrün aiddir.

Yeddinci c miyy t erm nil rin üzüm bağları daxil edilmişdi. Ş ri t qanunlarına gör müs lmanlara spirtli içkil r hazırlamaq v içm k qadağan olunurdu. Lakin dini qadağaya baxmayaraq, s rdar v onun yaxın adamları m clisl rd ş rabdan istifad edirdi. Bu t k saray adamlarına deyil, eyni zamanda halinin mü yy n hiss sin d aid idi. Ş rab h m xarici, h m d daxili bazarda böyük g lir g tirdiyind n xan erm nil rd n buna gör vergi alırdı. Bel likl , Qırxbulaq mahalının Çalmakçı k ndinin üzüm bağlarından

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

150, Kanakir k ndind n 100, Qızılqala k ndind n 90, Z ngibasar mahalının Şirabad k ndind n 100, Körpübasar mahalının şt r k k ndind n is 240 tüm n vergi toplanırdı.

S kkizinci c miyy t xanın m murlarının xeyrin toplanan vergil r daxil idi. Bu vergil r aşağıdakılardır: a) **Mahal naibl rinin xeyrin toplanılan vergil r**. Onlar x zin d n m vacib almasına baxmayaraq, halid n d bu m murların xeyrin vergi toplanırdı. Sürm li mahalında mirbölüyün xeyrin Az ri türkl rind n 40 tüm n, erm ni m likl rinin xeyrin is erm nil rd n 30 tüm n alınırdı; b) Mahal naibl ri **mirz l rinin xeyrin toplanan verginin** miqdarı ild 50 tüm n idi; v) Su işin baxan **mirabların xeyrin ild yığılan vergil r**: İr van ş h r halisind n 145 tüm n, G rnibasar mahalından 58 tüm n, Vedibasardan 29 tüm n 7 minal-tun 10 şahı, Körpübasardan 30 tüm n, Ş rurdan 30 tüm n v Sürm lid n 30 tüm n toplanırdı. Bundan lav , mirabın xeyrin C rnibasar v Vedibasar mahallarının k ndlil ri ümumi d y ri 200 tüm n olan 730 taçkir buğda, 158 taçkir arpa, 144 taçkir ç ltik, Ş rur mahalı k ndlil ri is ümumi d y ri 64 tüm n olan 40 batman ç ltik, 120 taçkir buğda, 240 taçkir arpa v 10 bat-man in k yağı öd yirdil r. Bütövlükd h r il mirabların xeyrin 584 tüm n 7 minaltun 10 şahı vergi toplanırdı. c) **Qulluq pulu** qulluğa gör m murların xeyrin halid n toplanan vergi idi. H r il halid n pulla yığılan 6 şahıdan lav x zin y natural ş kild vergi d daxil olurdu. H mçinin x zin y öd nil n h r xalvar pambıq v tütünün bir hiss sind n lav , halid n 2 tüm n alınırdı. Hüseynqulu xanın dövründ meyv bağlarından, darı, arpa v ç ltikd n alınan m bl ğin mahallar üzr miqdarı aşağıdakı qayda üzr idi: Z ngibasar v Qırxbulaq mahallarından 113 tüm n 7 minal-tun, G rnibasar v Vedibasarda 158 tüm n 9 minaltun, Sürm lid n 120 tüm n, Saatlıdan 2 tüm n, S rdarabaddan 67 tüm n 5 minaltun, Körpüba-sardan 85 tüm n 4 minaltun 5 şahı. Bu vergi c mi 547 tüm n 5 minaltun 5 şahı olurdu. Pambıqdan toplanan m bl ğin miqdarı Z ngibasar v Qırxbulaq mahalları üzr 200 tüm n 9 minaltun, 12 şahı, G rnibasar v Ve-dibasar mahalları üzr 113 tüm n, 3 minaltun, 5 şahı, Sürm lid 226 tüm n 4 minaltun, Saatlıda 28 tüm n 4 minaltun, S rdarabad üzr 186 tüm n 4 minaltun, 4 şahı, Körpübasar üzr is 56 tüm n olmaqla ümumi m bl ği 811 tüm n 5 minaltun 1 şahı idi. Tütünd n t kc Sürm li mahalı üzr 24 tüm n vergi alınırdı; d) k nd halisind n f rqli olaraq İr van ş h r halisind n **«keşikçi pulu»** adlanan xüsusi vergi yığılırdı. Bu vergi gec vaxtı h m bazarda, h m d ş h rd asayişi qoruyan keşikçi d st l ri üçün toplanırdı. Onun miqdarı ild 72 tüm n hesablanırdı; e) İr van xanlığında **biçinçil rd n** d xüsusi vergi yığılırdı. H r bir biçinçi x zin y 34 şahı

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

öd m li idi. Mahallar üzr bu verginin miqdarı bel idi: G rnibasar v Vedibasar mahalları 50 tüm n, Ş rur mahalı 65 tüm n, Sürm li mahalı 131 tüm n 6 minaltun 14 şahı, S rdarabad mahalı 37 tüm n, Z ngibasar, Qırxbulaq v Körpübasar mahalları birlikd 116 tüm n 3 minaltun 6 şahı x zin y pul öd yirdi. Biçinçil rd n alınan verginin miqdarı ild 400 tüm n edirdi. Hüseynqulu xanın dövründ x zin y öd nil n vasit siz verginin miqdarı 23.076 tüm n 7 minaltun 12 $^{1}/_{2}$ şahı v yaxud 92.307 gümüş rubl, 5 q pik idi (415,968-979).

İr van xanlığında dövl t x zin sin vasit siz vergil rd n lav vasit li vergil r (dolayı yolla x zin y daxil olan vergi-E.Q.) d daxil olurdu. Vasit siz vergil rd n f rqli olaraq, vasit li vergil rin yığılması xan t r find n icar y verilirdi. H r il x zin y aşağıdakı miqdarda vasit li vergil r öd nilirdi:

1)**Qulp duz m d nind n alınan vergi**. M h mm d xanın dövründ bu m d nl rd n x zin y 3.00 tüm n, Hüseynqulu xanın döründ is 3500 tüm n;
2)**Dükanlardan alınan vergi** 1.300 tüm n;
3)**Boyaqxanalardan alınan vergi** 1245 tüm n;
4)**Sabun bişir nl rd n v q ssabxanalardan alınan vergi** 1.208 tüm n 5 minaltun;
5)**Dövl t bağlarından 835 tüm n v s rdar üçün mü yy n miqdarda meyv l r**;
6)**Dövl t m xsus d yirmanlardan v ç ltik h v ngd st sind n 766 tüm n;**
7)**Mizan-ç ki pulu** 715 tüm n;
8)**Karvansaralardan** 700 tüm n;
9)**Hamamlardan** 390 tüm n;
10)**Bazar meydanından** 348 tüm n;
11)**Pul k s nl rd n** 300 tüm n;
12)**Ayaqqabıya nal vuran d mirçil rd n** 225 tüm n;
13) **Aksizd n** 110 tüm n;
14)**Göyç gölünd n balıq ovuna gör** 100 tüm n;
15)**Tütünd n** 72 tüm n;
16)**D ri aşılamasından** 50 tüm n;
17)**Bostan torpağından** 20 tüm n;
18)**K ndl rin icar y verilm sind n** 525 tüm n;
19)**Darğa v zif sin** gör 819 tüm n vergi alınırdı.

İr van xanlığında sas vasit li pul vergil rind n biri d **«r hdar»** vergisi idi. Bu gömrük vergisi ölk y g tiril n v aparılan mallardan alınırdı v x zin nin g lirinin sas sah l rind n biri hesab olunurdu. İr van xanı Qulam li xanın II İrakliy yazdığı bir m ktubda «r hdar» vergisin bel qiym t verilmişdi: «İr van ölk sinin (xanlığının-E.Q) sas g liri r hdarxanaların icar y verilm sind n, yollardan ticar t m hsulu kec rk n

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

tacirl rd n toplanılan r hdarlıq vergil ridir» (39,76-77). Xanlığın h r bir bucağında-qala qapısından tutmuş çayların keçidl rin q d r, h tta dini ocaqlara ged n yolların hamısında xanın adamları, r hdarları v bacdarlar durub, gedib-g l nl rd n ağır vergil r alırdılar (30,47). R hdar vergisinin yığılması xüsusi adamlara icar y verilirdi. Xanlığın ayrı-ayrı yerl rind bu vergini toplamaq üçün r hdar m nt q l ri yerl şdirilmişdi. Bel m nt q l r İr van ş h rind , Köpübasar, Sürm li, Ş rur, S rdarabad v G rnibasar mahallarında f aliyy t göst rirdi. H tta gizli qaçaq malçılığın qarşısını almaq üçün s rdarın mri il Abaran mahalının Sudak nd k ndind v dig r yerl rd xüsusi göz tçi qüvv l ri yerl şdirilmişdi. Onlar g tiril n mallardan xüsusi haqq alırdılar. H r d v v yaxud at yükünd n 20 gümüş q pik, eşş k yükünün is yarı qiym tini alırdılar. Ş rurda is göz tçil r g tiril n v aparılan h r at yükünd n özbaşına olaraq 2 şahı (4 q pik) alırdılar (415,882-883).

Az rbaycanın ayrı-ayrı xanlıqlarından, Kartli-Kaxetiyadan, İran v Osmanlı dövl tl rind n g tiril n mallardan müxt lif miqdarda r hdar alınırdı. H tta yerli tacirl r d vergi öd yirdi. Lakin cn bi tacirl r nisb t n yerli tacirl r güz şt edilirdi. İr vanın yerli tacirl rinin g tirdikl ri h r cür parçanın bir arşınına 50 q pik, cn bi tacirl rd n is ikiqat vergi alınırdı. Az rbaycanın dig r xanlıqlarından v İrandan g tiril n müxt lif yük mallarından- xalça, şal v dig rl rind n, eyni zamanda ş k r, q hv , nabat, ş k r tozu, xına, müxt lif mis şyalar, badam, albuxarı, mismar, yağ, bal, xurmadan 1 rubl 60 q pik, h r yük ip k v d rid n 4 rubl, tünd boyaqdan 3 rubl 20 q pik, pambıq parçadan 60 q pik, kişmiş, noxud, nar v üzüm şir sind n is 54 q pik vergi alınırdı (415,883).

Kartli-Kaxetiyadan g tiril n mallardan- alma, armud, xurma, ncir, kişmiş, qoz, zoğal, badam v s. meyv l rd n olan yükd n 54 q pik, taxta yükünd n is 20 q pik vergi alınırdı (415,883).

Osmanlı dövl tind n g tiril n mallardan: müxt lif növ parça, yağ, yun, z y, marena, araq, çaxır, bal, mum v s. malların yükünd n 1 rubl 60 q pik, qoz v dig r meyv yükünd n 80 q pik, tir, taxta v taxta piyal yükünd n 20 q pik, qalın tir yükünd n is 2 q pik vergi alınırdı (415,883-884).

Xanlıqda g tiril n mallardan lav , aparılan mallardan da vergi alınırdı. Aparılan h r cür növ parça, yun, z y, marena yükünd n 1 rubl 60 q pik v göz tçil rin xeyrin is 1 rubl 12 q pik, ç ltik yükünd n 40 q pik, göz tçil rin xeyrin 40 q pik, İr van ş h rind n Kartli-Kaxetiyaya aparılan duz yükünd n 32 q pik, kişmiş yükünd n 80 q pik, göz tçil rin xeyrin is 1 rubl 20 q pik, boyaq bitkisinin h r yükünd n 3 rubl 20 q pik, göz tçil rin

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

xeyrin 1 rubl 12 q pik, ip k yükünd n 4 rubl, göz tçil r üçün 1 rubl 12 q pik, pambıq yükünd n 80 q pik v göz tçil rin xeyrin is 1 rubl 92 q pik, mahallardan xaric aparılan bütün malların yükünd n is 2 q pik vergi alınırdı (415,884).

İr van xanlığında ş h r v mahallar üzr r hdar vergisind n g l n g lir müxt lif idi. M s l n, «r hdar» vergisi İr van ş h rind 2.500 tüm n, G rnibasar v Vedibasar mahallarında 90 tüm n, Ş rur mahalında 110 tüm n, Sürm li mahalında 300 tüm n, S rdarabad mahalında 20 tüm n v Körpübasar mahalında is 374 tüm n t şkil edirdi. R hdar gömrük vergisi x zin y ild 3.394 tüm n g lir g tirirdi (415,980).

Bel likl , İr van xanlığında vasit li v vasit siz pul vergisind n x zin y ild 39.709 tüm n 2 minaltun, 12 $^1/_2$ şahı v yaxud 158.837 gümüş rubl 5 q pik ümumi g lir g lirdi (415,967-986).

Pul vergisi ild iki d f - payızda m hsul yığımından sonra v fevralda pambıq t mizl ndikd n sonra yığılırdı. Verginin toplanmasının öz qaydası vardı. Bel ki, vaxtın tamamında xanın yasavulları mahal naibl rinin mirz l ri il birlikd k ndl ri g z r k vergi toplamaq üçün ağsaqqallardan iltizamnam alırdılar. Bundan sonra k ndin böyükl ri yarımillik vergini yığaraq onu x zin y t hvil verir v v zind q bz alırdı. Mahal naibl ri halid n toplanan q bzl ri x zin y t hvil ver r k, ümumi q bz alırdılar. Elatlardan da bu qayda il pul vergisi toplanırdı (415,986-987).

İr van xanlığında halid n pulla alınan vergid n başqa natural ş kild d vergi alınırdı. Bu vergi kil n m hsuldan, müxt lif növ mal-qaradan, yundan, yağdan, odundan, kömürd n, toyuq v yumurtadan ibar t idi.

Xanlıqda m hsulla alınan sas vergi «malc h t» vergisi idi. Dig r xanlıqlardan f rqli olaraq İr van xanlığında bu vergi növü «b hr » adlanırdı. B hr m hsulun $^1/_5$-d n $^1/_3$ q d rind idi. B hr iki qism - «b hr çeyi-divani» v «b hr çeyi-malikan y » bölünürdü. K ndlil rin dövl t x zin sin öd diyi b hr «b hr çeyi-divani», mülk darlara öd nil n is «b hr çeyi-malikan » adlanırdı. (233,266-267; 229,439). Bütün taxılçılıqla m şğul olan k ndlil r bu vergini m cburi verm li idi. B hr vergisini yarık r v b hr k r torpaqlarından alınırdı. Bu torpaqlar h m x zin y , h m d mülk darlara m xsus idi. X zin y m xsus yarık r torpaqlarında işl y n k ndlil r xan t r find n toxumla, kotanla v dig r lazımi vasit l rl t min olunduğundan m hsulun 1/2 hiss si ona çatırdı. Ümumilikd , İr van xanlığında x zin v mülk dara m xsus k ndl r dörd qrupa- b hr k r, yarık r, r ncb r v icar y götürülmüş k ndl r bölünürdü. H r k ndin özün m xsus vergi miqdarı vardı (415,988-990). B hr k r k ndl rind n toplanmış m hsulun $^1/_3$ hiss si s rdara çatmalı idi.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Mülk darlara m xsus yarık r k ndl rind n yığılan m hsulun $^{1}/_{2}$ hiss si mülk dara, b hr k r torpaqlarından yığılan m hsul is s rdarla mülk dar arasında bölünürdü. Bu m hsulun $^{6}/_{30}$ s rdara, $^{4}/_{30}$ hiss si is mülk dara çatırdı (223,516; 415,987-990).

R ncb r k ndl rind n alınan vergil rin miqdarı ayrı-ayrı mahallar üzr müxt lif idi. M s l n, Z ngibasar mahalının Çarbağ k ndinin halisi ç ltik v pambığın $^{2}/_{3}$ hiss sini, dig r m hsulların is üç hiss sini, Ş rur mahalının Çamaxtir k ndinin halisi ç ltiyin $^{2}/_{3}$ hiss sini, dig r m hsulların yarısını, Körpübasar mahalının Muğancıq k ndinin halisi is bütün m hsulun $^{4}/_{5}$ hiss sini vergi öd yirdil r (415,988-989).

Xanlıqda icar y verilmiş k ndl r d mövcud idi. Ad t n s rdarın özü mülk darlardan icar y k ndl r götürürdü. v zind mülk darın icar haqqını öd yirdi. M s l n, o icar etdiyi Uluxanlı, Behbudabad, bülk nd v Seyidk nd k ndl rinin g lirind n istifad edir v v zind h r il mülk darlara 7 $^{1}/_{2}$ xalvar buğda, 7 $^{1}/_{2}$ xalvar arpa, 12 batman pambıq v 30 batman soğan, Vedibasar mahalının dağılmış Qarabağlar k ndin gör 10 xalvar buğda, G rnibasar mahalında Sirboğan, Abbasabad, Köş kli v Purço k ndl rin gör 10 xalvar buğda, Yeqvard k ndi üçün is Eçmi dzin kils sin 3 xalvar buğda icar haqqı öd yirdi (415,988-989).

Bununla b rab r, İr van xanı coğrafi v ziyy tin , keyfiyy tsiz torpağına gör b zi b hr k r k ndl rin v elatlara güz şt ged r k ancaq x zin torpaqlarından yığılan m hsulun $^{7}/_{30}$–ni almaqla kifay tl nirdi. Ab-aranda v Alagöz dağının yüks k yerl rind yerl ş n Axsaqqallılara güz şt ged r k vergiyığanların xeyrin vergi alınmırdı v v zind onlar m hsulun $^{6}/_{30}$ hiss sini vergi öd yirdil r. Bel v ziyy td olan mülk dar k ndl rin d güz şt edilirdi. Onlardan ümumi m hsulun $^{4}/_{30}$ v $^{3}/_{30}$ hiss si miqdarında vergi alınırdı. B zi k ndl r vergi il b rab r h rbiy d st d verirdi. M s l n, D r k nd-Parçenis mahalının halisi ild 800 tüm n vergi öd m kl b rab r, ordu üçün 200 süvari d st si d toplayırdı. S rh d yaxınlığında, dağlıq yerl rd yaşayan ayrumlardan heç bir vergi alınmırdı. Lakin onlar başçıları üçün mü yy n vergi - h r ev 1 batman yağ, 1 yük sa-man v 1 yük odun verm li idil r (415,990-991).

Xanlıq dövründ müxt lif k nd t s rrüfatı m hsullarından dövl t x zin sin g l n g lirin miqdarı Hüseynqulu xanın v ziri Mirz İsmayıl t r find n rus m murlarına verdiyi vergi siyahısı üzr mü yy n edilmişdi. Lakin bu m lumatın d qiqliyin şübh edildiyind n, 1829-cu ild yenid n ümumi g lir haqqında yoxlama keçirilmişdi. N tic d , v zir Mirz İsmayılın vergi c dv lin sas n dövl t x zin sin h r il g l n k nd t s rrüfatı m hsullarının ümumi d y ri 305.218 rubl, 51 q pik, 1829-cu il

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

vergi c dv lin gör is 314.027 rubl 4 q pik miqdarında olmuşdu (415,1119-1120).

İr van xanlığında qeyd olunan vergid n lav , parak r adlanan mük ll fiyy td n d g lir ld edilirdi. Bel ki, m hsuldar torpağı v suyu bol olan k ndl rin halisi s rdar üçün mü yy n miqdarda müxt lif növ m hsul km y borclu idil r v yığımdan sonra m hsulun mü yy n hiss sini ona öd yirdil r. Yığılan buğda v arpanın beş hiss si, ç ltiyin yeddi hiss si v pambığın h r xalvar toxumundan m l g l n m hsulun t mizl nmiş 60 batmanı s rdara çatırdı. Parak r mük ll fiyy tind n xanın xeyrin g l n verginin ümumi d y ri 84.435 tüm n, 4 minaltun, 12 şahı v yaxud 337.745 rubl 84 q pik t şkil edirdi. Bu vergi öd m sind ayrı-ayrı mahalların b zi k ndl ri iştirak edirdi. Mahallar üzr k ndl rin v evl rin sayı aşağıdakılardır:

Qırxbulaq mahalı-11 k nd - (343 h y t)
Z ngibasar mahalı-21 k nd- (1.043 h y t)
Qarnibasar mahalı-38 k nd- (787 h y t)
Vedibasar mahalı-12 k nd- (576 h y t)
Ş rur mahalı- 41 k nd- (1.035 h y t)
Sürm li mahalı- 44 k nd- (1.644 h y t)
Saatlı mahalı-5 k nd- (160 h y t)
Seyidli-Axsaqqallı-14 k nd- (311 h y t)
S rdarabad mahalı- 19 k nd- (745 h y t)
Körpübasar mahalı- 28 k nd- (1.297 h y t).

Ymumiyy tl , xanlıqda parak r mük ll fiyy tini yerin yetirm kl vergi ver n 10 mahalın 233 k ndind 8.211 h y t qeyd alınmışdı (415,1125).

Adları ç kil n vergil rd n lav , ild x zin y müxt lif adda dig r vergil r d daxil olurdu. Bu sas n elatlardan alınan vergil r idi. İ.Şopenin t rtib etdiyi kameral siyahıyaalınmada köç ri v köçm maldarlıqla m şğul olan elatların vergi v mük ll fiyy tind n trafli b hs edilmişdir. İ.P.Petruşevski elatların yerin yetirdiyi vergi v mük ll fiyy ti beş qism bölür: 1) Xana v tayfa r isl rin m xsus örüş yerl rind n istifad y gör mal-qaradan, yağdan, pendird n v yundan alınan vergi; 2) bir hiss si natural, dig r hiss si pul ş klind sürüd n alınan vergi; 3) Müxt lif ş rtl rl xana m xsus sürünün qorunması v otarılması; 4) Köçm zamanı ağır yükl ri daşımaq üçün xana v tayfa r isl rin yük heyvanlarının verilm si; 5) feodal yığma qoşununda h rbi xidm t (ç rik) (233,315).

1829-1832-ci ill rd t rtib edilmiş kameral t svird göst rilir ki, s rdar ad t n v ziyy t gör bütün elatlardan h r yüz qoyun v keçid n bir böyük v bir xırda olmaqla heyvan alırdı (415,1126-1127). Zilani kürdl ri

Created with
nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

100 minlik sürüd n 500 tüm n d y rind qoyun verirdi (415, 1127). H r 1000 qoyundan 5 $^1/_2$ tüm n hesab etm kl dig r kürd c miyy tl rinin öd dikl ri vergil r is bunlardır: Sakentlil r- 8,500 baş qoyun v keçid n 48 tüm n 1 minaltun 5 şahı; Bilxixanlılar v Tuşmal ağanın heyvanlarının bir hiss si- 11.000 baş qoyundan 60 tüm n 5 minaltun; İsa ağaya m xsus 5.750 d d qoyuna gör 31 tüm n 3 minaltun, 10 şahı; X lilxanlılar 15.250 qoyuna 83 tüm n 3 minaltun; Qızılbaşuşağı 3.500 qoyuna 19 tüm n 2 minaltun 10 şahı; Misirk ndlil r 7.700 qoyuna 40 tüm n 1 minaltun 10 şahı. Yekunda bu kürd c miyy tl ri 51.700 baş qoyuna 282 tüm n 6 minaltun 15 şahı d y rind x zin y vergi öd yirdil r (415,1127).

Kürd elatlarından lav , Az ri türk elatları da vergi verirdil r. H min elatlara m xsus 100 minlik sürüd n 500 tüm n d y rind x zin y vergi öd nilirdi. Bel likl , bütün elatlara m xsus 251,700 xırdabuynuzlu sürüd n x zin y ild 1.282 tüm n 6 minaltun 15 şahı vergi daxil olurdu (415,1127).

İ.Şopenin t rtib etdiyi siyahı elatların yerin yetirdiyi yeni mük ll fiyy t növü il bizi tanış edir. Bu mük ll fiyy t – **dişb diş v amani (amanat)** adlanır. Dişb diş o mük ll fiyy t deyilirdi ki, s rdar mü yy n miqdarda öz sürüsünü elatlara otarmaq üçün verirdi. Elatlar is xanın t l bi n tic sind verilmiş miqdarda sürünü geri qaytarmalı v eyni zamanda h r sağılan qoyundan xana ild yarım batman yağ, bir stil yun öd m li idi. Yeni döğulmuş bala is saxlanılmağa verilirdi. H tta kameral t svird xana m xsus ayrı-ayrı elatlara verilmiş sürül rin sayı da qeyd olunmuşdu. Göst ril n sürül rin sayı bunlardır: Böyük Çobanqaralarda 2.484; K rimb yl rd 519; Şeyxl rd 500; Saraşlılarda 1.000; Biryükil rd 5.000; li Ş rurluda 200; Qafarlıda 1.138. S rdar bu sürül rd n ild 5.420 $^1/_2$ batman yağ v 504 batman yun alırdı (415,1127).

Amani mük ll fiyy tin gör , iri buynuzlu heyvanların balası v xırdabuynuzlu heyvanların yunu s rdara m xsus idi. Bundan lav , xan h r sağılan qoyundan 7 $^1/_2$ stil yağ, h r camışdan 6 batman v h r in kd n is 4 batman ild vergi alırdı. Elatlarda amani mük ll fiyy tind olan xırdabuynuzlu heyvanların sayı Çobanqaralarda 4.219 baş, Qafarlılarda is 4.206 baş olmaqla 8.425 başdan ibar t idi. (415,1128).

Xanın mal-qarasına m vacib alan çobanlar baxırdı. M vacib natural v yaxud xüsusi qaydada verilirdi. Bel ki, 500 baş naxırı otaran iki çoban ild 20 quzu v 120 batman buğda alırdılar. Çobanbaşıya is min v yaxud beş min baş sürüy gör xüsusi m vacib t yin edilmişdi (415,1128).

Vergil rd n lav , elatlar xana yük heyvanları da verm li idi. Zilani kürdl ri h r il xana 1000 baş öküz v 50 baş d v , dig r elatlar is 6000 baş yük heyvanı verirdil r. Xan yük heyvanlarından Qarsa, B yazid , Xoya,

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Naxçıvana v   Tiflis pambıq, ç ltik, v dig r yükl r gönd rm k üçün istifad edirdi. İr van xanı h r il yük heyvanlarından 4.782 tüm n, 6 minaltun v 10 şahı g lir ld edirdi (415,1128).

H r il elatlar yun v yun m mulatından xana 925 tüm n, 2 minaltun, 10 şahı d y rind 3.701 batman yun, 62 tüm n 5 minaltun d y rind is yundan toxunmuş 250 cüt kis vergi verirdil r (415,1129).

Mal-qaradan h r il s rdara Zilani kürdl ri 500 batman, Sakenlil r 102 batman, Bilxanlılar 192 batman, X lilxanlı 183 batman, Qızılbaş uşağı 42 batman, Misir k ndli 87 batman, Ayrumlar 200 batman yağ verirdil r. Bundan lav , s rdarın özün m xsus mal-qaradan da yağ ld olunurdu. Dişb diş mük ll fiyy tind olan qoyunlardan ild 5.420 $^{1}/_{2}$ batman, manid n is 3.154 batman yağ xana çatırdı. Bu yağın ümumi d y ri 2.985 tüm n 1 minaltun 5 şahı idi.

İr van xanlarının mrin   sas n, elatlardan lazım g ldikd qoşun üçün silahlı süvari d st l ri d yığılırdı. Bu d st l r müharib l rd   n çevik d st l r sayılırdı. Bel ki, Zilani kürdl ri-1.000 atlı, C madinl r-250 atlı, Böyük Çoban Qara, Saraşlı, D mirçili, K rimb yli, Qafarlı v Şeyxl r birlikd 300 atlı, Qarapapaqlılardan Göyc mahalında (Nağı xanın başçısı olduğu qarpapaqlar) 1000 atlı, D r çiç k mahalı (M rdan xanın başçısı olduğu qarapapaqlılar) 600 atlı, Ayrumlar 200 atlı, Ağsaqqallılar 90 atlı, Seyidli v Taşanlılar 160 atlı olmaqla elatların xan qoşunu üçün verdiyi süvaril rin sayı 3.600 n f r b rab r idi. H r bir atlını saxlamaq üçün t xmin n 24 gümüş rubl t l b olunurdu. Ümumilikd elatların verdiyi süvaril r 86,400 gümüş rubl lazım g lirdi (415,1130). Burada qeyd etm k yerin düş rdi ki, vergi v mük ll fiyy tin bütün ağırlığı sad elatların üz rin düşürdü. Elat yanları (sultan, b y, ağa v s.) h rbi xidm t istisna olmaqla bütün vergi v mük ll fiyy tl rd n azad edilmişdil r (233,315).

Qeyd edil n vergil rd n lav , ir vanlılar odun v kömür vergisi d öd yirdil r. K ndlil rin v ziyy tin gör bu vergil rin miqdarı müxt lif cür olurdu. Bel ki, binaçı vergisi öd y n h r bir b hr k r s rdara ild 3, yarık rl r is 1 $^{1}/_{2}$ yük odun verm li idi. Bel likl , 539 b hr k rd n 1.617 yük, 300 yarık rd n 450 yük, Ağsaqqallılardan 200 yük, 125 n f r binaçı vergisi ver n Seyidlil rd n 375 yük, Misxanlı c miyy tind n 150 yük odun, bundan lav , xan ild Ağsaqqallılardan 200 yük, Misxanlılardan is 100 yük kömür alırdı. Ümumilikd odun v kömürün d y ri 639 tüm n 8 minaltun 12 $^{1}/_{2}$ şahıya b rab r idi;

İr van xanı ayrı-ayrı mahallardan 9.822 toyuq, 19.644 yumurta vergisi alırdı. Bu verginin ümumi d y ri 147 tüm n 2 minaltun idi. Lakin Ş rur mahalında bu vergi ç ltik h v ngi il   v z edilmişdi. Bu mahalın

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

halisi h r ç ltik h v ngin gör ild 55 tüm n vergi öd yirdi. N tic d , toyuq, yumurta v ç ltik h v ngind n alınan verginin ümumi d y ri 202 tüm n 2 minaltun edirdi.

Natural ş kild alınan vergi k ndl rin v r iyy tl rin güzaranından asılı olaraq toplanılırdı. M nb nin verdiyi m lumata gör , «… s rdar vergini kin sah sin , kotanlarının sayına gör deyil, ld edilmiş m hsulun keyfiyy tin v vergi ver nin v ziyy tin uyğun t l b edirdi. İr van xanlığında bel sistemin (vergi-E.Q.) sas qaydaları aşağıdakılardır:

a) Z ngin v lverişli razid yerl ş n k ndl r, halinin yaşayışına gör , h y tl r bölünürdü. Bu h y tl r 1-d n 6-ya q d r olurdu. Bunlar binaçı adlanırdı v ild 10 tüm n v yığılan m hsulun 3 hiss sini verm li idil r. Bel k ndlil r b hr k rl r adlanırdı.

b) halisi olan v bir q d r lverişsiz razid yerl ş n k ndl rin halisi, toxumu borc verdiyin gör s rdara yığdıqları m hsulun yarısını öd yirdi. Bunlara yarık rl r deyirdil r. Lakin Z ngibasar mahalında bu cür k ndl r 3 tüm n bin çı vergisi öd yirdil r.

c)S rdar sah si daşlı v tamamil lverişsiz razid yerl ş n k ndl rin halisind n v köçm maldarlıqla m şğul olan elatların kinçilikl m şğul olan hiss sind n m hsulun 30 hiss sind n 7 hiss sini vergi alırdı. M hsulun qalan 23 hiss sini is kinçiy güz şt gedirdi (388,501).

M hsul vergisi xan nök rl ri olan s rk rl r t r find n toplanırdı. İr van xanlığında 150 vergiyığan s rk r vardı (415,1136). Lakin xanın vergiyığanlarından lav , h r bir mahalın öz vergiyığanı da olurdu. Xanın s rk rl ri h r il m hsul yığımı zamanı k ndl r gönd ril r k yerli s rk rl rl m hsulun miqdarını mü yy nl şdirir v yığılan m hsulun oğurlanmasının qarşısını alırdılar. K ndl r gönd rilmiş nök rl r halinin hesabına yaşamalı idi. Bununla xan onları m vacibl v yem kl t min etm k ziyy tind n azad olurdu.

H r bir mahalın payına düş n vergiy mirbölük cavabdeh idi. Bel ki, m hsul yığıldıqdan sonra h r bir mirbölük mahalın vergi hesabatını xana t qdim edirdi. Xan hesabatı keç nilki hesabatla müqayis edirdi. g r g lir çox idis , xan mirbölüy t ş kkür elan edirdi. ks halda g lir azlığının s b bl rini mü yy n etm k üçün istintaq qurulurdu. Gizli istintaq başlanır v vergi az ver n k ndl rin s rk rl ri d yişdirilirdi. İr van xanları vergiy ciddi yanaşdığından bir-biri il yola getm y n mirbölük v s rk rl ri tez-tez d yişirdil r. Lakin vergiyığanlar xanın onlara olan etimadından müt madi istifad edirdil r. Onlar halini l alaraq m hsulun oğurlanmasında özl ri iştirak edirdi. M s l n, xanın yaxın adamlarından olan C f r xan üç mahal-dan 5.000 tüm n g liri m nims mişdi. Xan öz vergiyığanlarını yaxşı

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

tanıdığından buna ciddi h miyy t vermirdi, yalnız özün m xsus mülkiyy t toxunduqda adamlarını c zalandırırdı. G lir itkisi h min vergiyığanların mülkiyy tini müsadir etm kl v onları ciddi c rim l m kl doldurulurdu (388,501; 223,516).

Vergi yığılark n hali h miş yalanla v alçaqlıqlarla üzl şirdi. H m xanın, h m d mirbölüyün adamlarının soyğunçuluğu il rastlaşan hali onlara müxt lif vasit l rl müqavim t göst rirdi. hali varlı düşm nl rin qarşı ölçü götür r k hiyl g rliy hiyl il , yalana yalanla, tamaha tamahla, x sisliy x sislikl cavab verirdil r (388,501).

K ndlil r vergid n lav sahibkar üçün vr z v biyar adlanan mük ll fiyy ti d yerin yetirm li idi. vr z bütün k nd camaatının birlikd sahibkarın t s rrüfat v ev işl rind icra etdikl ri mük ll fiyy t deyilirdi. hali bu mük ll fiyy ti yerin yetirm y m cbur idi. vr zi yerin yetir n k nd caamatı ellilikl bu mük ll fiyy ti yerin yetirir v sahibkarın xeyrin ev, d yirman tik rk n v s. işl r gör rk n bir-birin x b rdarlıq etdikd n sonra başa çatdırırdılar. B zi sahibkarlar bu mük ll fiyy ti pulla v z edirdi. Biyar is m cburi günl rd n lav halinin sahibkarın t s rrüfat işl rind icra etdikl ri mük ll fiyy t idi. Dig r xanlıqlarda olduğu kimi, İr van xanlığında da biyar 3 günd n 6 gün , vr z is 2 gün b rab r idi (233,278-279).

Bel likl , İr van xanlığında ist r n gd pulla, ist rs d natüral ş kild x zin y g l n ümumi g lirin miqdarı 653.150 rubl t şkil edirdi (415,1136). Lakin Hüseynqulu xanın dövründ x zin y vergid n g l n g lirin ümumi miqdarı haqqında olan bu m lumat son m lumat deyildi. H l 1813-cü ild İr vanda olan ingilis s firliyinin katibi Moryer d ild x zin y daxil olan verginin ümumi miqdarı haqqında m lumat vermişdi. O, verginin miqdarını bel göst rmişdi: h r iki növ pul vergisi 150.000 tüm n, r hdar vergisi 12.000 tüm n, duzdan 6.000 tüm n, şahın fövqalad v ziyy tl laq dar verdiyi x rc 6.000 tüm n v s rdarın özünün m vacibi 600 tüm n. Yekunda bütün xanlığın ümumi g liri 174.000 tüm n v yaxud 696.000 gümüş rubl t şkil edirdi (415,1136).

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

V F SİL

HALİ

5.1. halinin sayına t sir göst r n amill r

İr van xanlığı halisinin etnik v say t rkibinin öyr nilm si sas m s l l rd n biridir. M nb l rd xanlıq halisinin sayı haqqında m lumatın kasadlığı problemin h rt r fli h llind böyük ng l yaradır. Xanlığın yaranmasından XIX srin vv ll rin q d r halinin sayı v etnik t rkibi haqqında heç bir m lumata rast g lm dik. Yalnız XIX srin vv ll rind n başlayaraq m nb v tarixi d biyyatda halinin sayı haqqında konkret r q ml r göst rilir. R q ml r is ziddiyy tlidir. İr van xanlığının halisi haqqında traflı m lumat işğaldan sonra, 1829-1832-ci ill rd h yata keçiril n kameral siyahıyaalınmada qeyd alınmışdı (415). Lakin bu siyahıyaalınma da sl tarixi gerç kliyi ks etdirmir. Bunun bir neç s b bi vardı. **Birincisi,** münaqiş v müharib l rl laq dardır. Az rbaycanın q rb hiss sind yaranan bu xanlığın mövcud olduğu ill rd baş vermiş ara müharib l ri, t cavüz v müdaxil l r, Qacar yürüşl ri, 1804-1813 v 1826-1828-ci ill r Rusiya-İran müharib l ri dövründ halinin bir hiss si öldürülmüş, bir hiss si is qonşu ölk l r qaçmağa m cbur olmuşdu. **İkincisi,** müxt lif ill rd kütl vi epidemiya x st likl rinin yayılmasıdır ki, bu da halinin sayının aşağı düşm sin s b b olmuşdu. **Sonuncu** s b b is XIX srin vv lli rind n başlayaraq İr van xanlığının razisinin kiçilm si v onun t rkib hiss si olan Şuragöl v P mb k mahallarının v dig r razil rin Rusiya dövl tinin t rkibin ilhaq edilm sidir. M hz kameral siyahıyaalınmada bu iki mahalın halisi göst rilm mişdir.

Müxt lif m nb l rd İr van xanlığının siyasi v ziyy ti il laq dar olaraq onun halisinin say v etnik t rkibin m nfi t sir göst r n amill ri özünd ks etdir n b zi faktlara rast g lm k mümkündür. Bel faktların möt b rliyin saslanaraq halinin etnik t rkibind Az ri tükl rinin üstünlük t şkil etdiyini v işğaldan sonra rus m murları t r find n 1829-1832-ci ill rd h yata keçiril n kameral siyahıyaalınmada Az ri türkl rinin sayının bil r kd n azaldığının s b bl rini aydınlaşdırmaq olar. XVIII srin 60-70-ci ill rind İr van xanı Hüseyn li xan Kartli-Kaxetiya çarı II İrakliy qarşı apardığı müharib l rd xanlığın halisi böyük itkil r m ruz qalmışdı. Xüsusil , 1779-cu ild II İrakli üçüncü d f İr van xanlığına hüçum ed rk n minl rl sakini Kartli-Kaxetiyaya sir aparmışdı (71,153). sir aparılanların çoxusu yollarda aclıqdan v dözülm z hava ş raitind n ölmüşdü (67,23). Sonralar Hüseyn li xan qalanlarını geri qaytarmaq üçün d f l rl II İrakliy müraci t ets d , yalnız bir hiss sini geri qaytara bilmişdi (39, 74-75). 1795

ci ild Ağa M h mm d şah Qacarın qoşunları İr van xanlığına hücum ed rk n yerli halinin xeyli hiss si qonşu ölk l r qaçmışdılar. Lakin onların çoxusu qaçark n aclıqdan v dözülm z hava ş raitind n yollarda ölmüşdü (67, 89-90).

XIX srin vv ll rind Rusiyanın C nubi Qafqaza müdaxil si bölg nin, h mçinin İr van xanlığının halisinin say t rkibin m nfi t sirini göst rmişdi. Rusiyanın h rbi v mülki m murlarının yazdıqları m lumatda İr van halisinin rus qoşunlarının hücumundan ehtiyat ed r k k ndl rini başlı-başına buraxaraq qonşu ölk l r qaçmaları haqqında trafli faktlara rast g lm k mümkündür. General mayor Lazarevin Qafqaz qoşunlarının baş komandanı Knorrinq 1801-ci il iyulun 13, 15 v 28-d gönd rdiyi m lumatında göst rirdi ki, Rusiya t sirinin gücl nm si v çar II İraklinin nümay nd sinin yeritdiyi siyas td n narazılıq ed n P mb k yal tinin 14 k ndinin 5-6 min halisi evl rini t rk ed r k İr van xanlığının m rk zi razil rin sığınmışdılar. İr vana sığınan hali etnik baxımdan az ri türkl ri idi. General-mayor Lazarevin t kidi il halinin bir hiss si geri qayıtsa da, böyük hiss si bundan imtina etmişdi (336,598-599; 338,599; 339,599-601). 1804-cü ild p mb klil r Rusiya ita tini q bul etm k ist m diyind n yenid n üsyan qaldırdılar. İyulda P mb k b yl ri R him b y v S id b y öz t r fdarları il bölg ni t rk ed r k Qars paşalığına qaçmışdılar. Knyaz Sisianov onları geri qaytarmaq üçün d f l rl Qars hakimi M h mm d paşaya müraci t etmişdi (257,911; 258,911; 259,911; 261,911-912).

Rusiya-İran müharib l ri dövründ h m şimaldan, h m d c nubdan hücuma m ruz qalan İr van halisi kütl vi sur td qonşu olk l r qaçırdılar. 1804-cü ilin mayında şah qoşunları İr vana hücum ed rk n az ri türkl rind n v erm nil rd n ibar t 2000 ail Qars paşalığına qaçmağa c hd göst rmişdi. Lakin rus komandanlığının gördüyü t dbirl r n tic sind h min ail l r Kartli-Kaxetiya razisind yerl şdirilmişdi. Birinci İr van döyüşü başa çatdıqdan sonra 1000 ail geri qayıtsa da, qalanı orada h miş lik m skunlaşmışdı (206,614-615).

Rus qoşunlarının İr van xanlığına hücumları zamanı halinin mlakını, mal-qarasını çapıb-talaması k ndl rin boşalmasına g tirib çıxarırdı. Onlar halini qorxutmaqla İr vanı Rusiyanın t b liyin keçm y m cbur etm k ist yirdil r. Bel hadis l r ist r-ist m z halinin say t rkibin m nfi t sir göst rirdi. Rus qoşunlarının v hşi h r k tl ri komandanlığın göst rişi il h yata keçirilirdi. 1811-ci il oktyabrın 27-d baş komandan markiz Pauluççi general-mayor Lisaneviç gönd rdiyi m ktubunda yazırdı: «Bununla bel , siz tapşırıram ki, bu ekspedisiyada müxt lif dağıntılarla yerli halini el güclü qorxuya salmaq lazımdır ki, bu

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

ir vanlıların yaddaşında uzun ill r qalsın…» (321,120; 322,121; 214,121-122). Dig r baş komandan A.Yermolov da s rh d qoşunlarının başçısı t yin etdiyi general D.Davudova bel m zmunlu göst riş vermişdi. Onun başçılığı il rus qoşununun İr van xanlığına hücumu zamanı s rh d yaxın s kkiz k nd qar t edilib dağıdılmışdı (114,381).

İr van halisinin müharib l rd n bezib kütl vi ş kild yerl rind n did rgin düşm si, qonşu ölk l r qaçması o dövrd adi hala çevrilmişdi. Baş komandan A.Paskeviç qraf Neselroda 1827-ci il iyulun 27-d gönd rdiyi m lumatında yazırdı ki, «M n kils d olanda buranın halisi haqqında m lumat topladım… Araşdırmanın n tic si aşağıdakılardır: bizim g lişimiz q d r İr van xanlığının 16 mahalında maldarlıqla v kinçilikl m şğul olan 20 Az ri türk tayfası (elat-E.Q.) yaşayırdı. Axırıncı qism erm nil r d daxil idi. Bizim qoşunun rzaq toplamaq ümüdünü puç etm k, taxılı yığmağa imkan verm m k üçün s rdar oturaq halini Arazın c nubuna köçürmüşdü. Qorxuya düşmüş köç ril r, dig r xırda tayfalar (elatlar-E.Q.) dükanları talan ed r k ail l ri v sürül ri il örüş yerl rini t rk ed r k Osmanlı razisin keçmişdil r. Qarapapaqlardan 100 ail , ayrumlardan 300 ail Qarsa, güclü Uluxanlı tayfasından (elatından-E.Q.) 600 ail B yazid , C lali kürd tayfasının (elatının-E.Q.) bir hiss si is Muşa qaçmışdı. Dig r qarapapaqlılardan 800 ail H s n xana qulluq ed n Nağı xan v İsmayıl b yin başçılığı il Araz çayından c nubda düş rg salmışdı. C madinli kürdl rind n 70 ail , birunil rd n 400 ail , çobanqaralardan 200 ail , Hüseyn ağanın başçılığı il 1000 ail zilani kürdl ri onlarla birlikd idi» (218,547). Baş komandanın m lumatına gör , axırıncı Rusiya-İran müharib si dövründ az ri türkl rind n v kürdl rd n ibar t olan 3470 ail xanlığı t rk ed r k qonşu ölk l r p nah aparmışdı. Rus qoşununun hücumundan qorxub qonşu ölk l r qaçanlar sas n müs lman halisi olmuşdu.

Xanlıqda baş ver n kütl vi epidemiyalar da halinin sayına m nfi t sirini göst rmişdi. 1806-cı ilin payızında İr van xanlığında yayılmış qızdırma x st liyind n halinin çoxu qırılmışdı. H min ilin oktyabrın 21-d erm ni Arşakov general-mayor Nesvetayev gönd rdiyi m ktubunda şahın İr van xanı t yin etdiyi hm d xanın x st likd n öldüyünü bildir r k yazırdı ki, «orada (qalada-E.T.) yerl ş n yerli hali v qoşun qızdırma x st liyin tutulmuşdu. Bu x st likd n xeyli adam ölmüşdü» (270,421; 326,380). Maku xanının Xoylu G f rqulu xana yazdığı m ktubu da h min ild x st likd n İr vanda çoxlu halinin öldüyünü t sdiq edirdi. O, G f rqulu xana yazırdı ki, « g r İr vanda olan v ziyy tl maraqlanırsızsa, ir vanlıların hamısı x st l n r k ölürl r. hm d xanın özü d x st dir» (304,429). halinin kütl vi sur td qırılması il n tic l n n bel epidemiya

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

1829-1832-ci ill rd yerli halinin siyahıyaalınması zamanı da baş vermişdi. 1829-cu ild yayılan taun x st liyi bir sıra k ndl ri bütövlükl m hv etmişdi. Siyahıyaalmanı aparan hey t s h r yuxudan durark n yerl şdikl ri düş rg nin trafında çoxlu meyidl rin olduğunu göst rmişdi. 1830-cu ild baş qaldırmış v ba x st liyi halini ölümcül sınağa ç kmişdi (415,1-2).

5.2. halinin etnik v say t rkibi

İr van xanlığının halisi etnik baxımdan yekcins olmayıb, burada az ri türkl ri, erm nil r, maldarlıqla m şğul olan kürdl r v qaraçılar yaşayırdı. Xanlığın halisinin böyük ks riyy tini az ri türkl ri t şkil edirdi. Erm ni mü llifl ri heç bir möt b r tarixi faktlara saslanmadan h r vasit il bunu inkar etm y çalışırlar. M s l n, İr van xanlığının tarixini araşdırmağa c hd göst r n V.R.Qriqoryan yazır ki, «Xanlıq halisinin ks riyy tini erm nil r t şkil etmişdil r» (130,37). Dig r erm ni t dqiqatçısı T.X.Akopyan bu fikri t sdiq ed r k qeyd edir ki, «İr van halisinin ks riyy tini erm nil r t şkil etmiş v burada yaşayan farslar v türkl r is başqa razil rd n köçürülm n tic sind sayı artırılmışdı. Bununla bel , xanlıqda onların sayı azlıq t şkil etmişdi» (62,79-80). V.A.Parsamyan is daha ir li ged r k yazırdı, «Rusiyaya birl şdiril n q d r Erm nistanın ş rq hiss sind (İr van v Naxçıvan xanlıqlarında-E.Q.) halinin sayı 169.000 b rab r olmuş, bunlardan 34% erm ni, 50% Az ri türkü, 16% is kürdl r olmuşdu» (227,12). Mü llif s rind Az ri türkl rinin çoxluq t şkil etdiyini etiraf ets d , burada t hrif yol verir, erm nil rin sayını artırmaqla, Az ri türkl rinin sayını xeyli azaltmışdı.

Lakin qaynaq v tarixi d biyyatda bunun ksini sübut ed n qiym tli m lumatlar vardır. Bu qaynaq v tarixi s rl rd İr van xanlığının halisi haqqında konkret r q ml r göst rilm s d , etnik baxımdan xanlıqda az ri türkl rinin üstünlük t şkil etm sini sübut ed n faktlara rast g lm k mümkündür. M s l n, 1784-cü il iyulun 10-da Axalsıx hakimi Süleyman paşa İr van başçılarına gönd rdiyi m ktubda İr van halisini yerli türkl r adlandırmışdi (195,198). S yyah Z.Şirvani «Bustanüs-s yah » s rind yazırdı: «O (İr van) Arran mülkind dir. Az rbaycana m xsusdur… **halisi türkdilli v şi m zh bind dir. Azacıq is vi (xristian) d vardır…** (420,124). 1828-ci il aprelin 2-d qraf Paskeviç Baş q rargah r isi qraf Dibiç ünvanladığı m lumatda xanlıq halisinin $^{3}/_{4}$ hiss sinin müs lmanlar t şkil etdiyini bildirmişdi (220,488-491). Daha sonra o, 16 noyabr 1828-ci ild Bludova yazdığı başqa bir gizli m lumatda İr van xanlığının halisinin $^{2}/_{3}$ hiss sinin Az ri türkl rinin olduğunu qeyd etmişdi (217,259-260). İr van

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

xanlığını erm ni dövl ti kimi q l m verm k ist y n erm ni din xadiml ri d İr vanda erm nil rin azlıq t şkil etm sini gizl d bilm mişdil r. Arxiyepiskop Arqutinski P.S.Potyomkin yazdığı m ktubunda İr vanda çox az erm ni yaşadığını etiraf etmişdi (165,44). Rus h rb tarixçisi N.Dubrovin **«İstoriya voynı i vladıçestva russkix na Kavkaze»** s rinin birinci cildind «bütün İr van xanlığında hali arasında az ri türkl rinin çoxluq t şkil etdiyini» yazırdı (147.326). M.Vladikin erm nil rin İr vanda köçürülm n tic sind çoxaldığını etiraf ed r k yazırdı ki, «İr van quberniyasında m skunlaşan erm nil rin ks r hiss si buranın q dim sakinl ri deyildi. Onlar 1828 v 1829-cu ill r müharib sind n sonra bura köçürülmüşdü» (88,17). Daha sonra mü llif fikirini «Erm ni yal tinin halisi 1827 v 1829-cu ill r müharib sind n sonra İran v Türkiy d n çıxmış erm nil rl artırılmışdı» (88,333) cüml si il t sdiq edir.

İşğaldan sonra erm nil rin İr vana v Az rbaycanın dig r razil rin köçürülm si v yerl şdirilm si İr vanın demoqrafik durumuna güclü t sir göst rmişdi. G lm erm nil r Az ri türkl rin yaşadığı k ndl r doldurulurdu. S.Qlinka yazırdı: «Müharib qurtardıqdan sonra İrandan erm nil rin kütl vi köçürülm sin başlandı (126,45). Erm nil rin köçürülm sinin t şkilatçılarından olan A.S.Qriboyedov «Erm nil ri ilk d f buraxıldıqları torpaqlara b di sahib duracaqlarından hidd tl nmiş müs lmanlar iç risind yaranan t şvişi aradan qaldırmaq v düşdükl ri ağır v ziyy tin uzun sürm y c yini bildirm kl onları sakitl şdirm k m s l sini d f l rl götür-qoy etdiyini» yazırdı (129,134). V.L.Veliçko «Qafqaz» s rind Rusiyanın h r d f ş rq dövl tl ri il müharib l ri zamanı erm nil rin sayının daha da çoxaldığını etiraf etmişdi (86,84). N.N.Şavrov is köçürm m s l sinin C nubi Qafqazda demokrafik v ziyy t t sirini t svir etm kl yanaşı, konkret r q ml r göst rir. O, yazırdı: «Biz müst ml k çilik f aliyy tin Zaqafqaziyada rus halisinin deyil, biz yad olan xalqların yerl şdirilm sind n başladıq… Sonra 1826-1828-ci ill r müharib sind n keç n iki il rzind , 1828-ci ild n 1830-cu il kimi biz Zaqafqaziyaya İrandan 40.000-d n çox, Türkiy d n is 84.000 erm ni köçürmüş v **onları erm ni halisinin azlıq t şkil etdiyi Yelizavetpol v İr van quberniyalarının n yaxşı x zin torpaqlarında… yerl şdirmişik.** Bu m qs dl onlara 200.000 desyatind n çox x zin torpağı ayrılmış, müs lmanlardan 2.000.000 rubldan çox xüsusi sahibkar torpağı satın alınmışdı. Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hiss si v Göyç gölünün sahili h min erm nil r t r find n m skunlaşdırıldı. Qeyd etm k lazımdır ki, r smi 124.000 erm ni, qeyri-r smi köç nl rl birlikd köçüb g l nl rin sayı 200.000 ötüb keçib… Bel likl , indi (XX srin başlanğıcında-E.Q.) Zaqaf-

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

qaziyada yaşayan 1.300.000 erm ninin 1.000.000-dan çoxu diyarın köklü sakinl ri olmayıb, bizim t r fimizd n m skunlaşdırılmışdı» (412,63-64). sl n erm ni olan amerika alimi D.Bornotyan da İr van razisind çox az erm ninin yaşadığını etiraf edir. O, qeyd edirdi: «İr van xanlığında erm nil r n inki halinin ks riyy tini t şkil etmirdi, h tta müs lmanlarla eyni sayda deyildi» (123,125).

İndi is konkret statistik m lumatları n z rd n keçir k. İlk növb d tarixi müqayis aparmaqla İr van xanlığında etnik c h td n kimin üstünlük t şkil etm sini mü yy n ed k. XVIII srin birinci rübün aid osmanlı m nb l ri bu m s l haqqında t s vvür yaratmağa imkan verir. 1728-ci ild Osmanlı dövl ti t r find n t rtib edilmiş «İr van yal tinin müf ss l d ft ri»nd İr van yal tinin halisinin sayı v etnik t rkibi haqqında statistik m lumat vardır. Lakin bu xanlığın halisi haqqında gerç k m nz r ni ks etdirmir. Çünki XVIII srin vv ll rind n İr van halisi böyük itkil r m ruz qalmışdı. Bel ki, I Şah Soltan Hüseyn (1694-1722) Mahmudi kürdl rinin vaxtaşırı hücumlarına son qoymaq v yerli hakimin mövqeyini möhk ml ndirm k m qs dil 1706-cı ild İr van trafında yaşayan bayatlardan 300 yaxın ail ni Makuya köçürmüşdü (24,25). H mçinin 1724-cü ilin yayında Osmanlı dövl ti Az rbaycana müdaxil ed rk n İr van ş h ri v onun traf k ndl ri güclü dağıntıya m ruz qalmış v çoxlu insan t l fatı olmuşdu. «Müf ss l d ft r» sasında İr van halisi haqqında b hs ed n H.M mm dov «… osmanlılar İr van yal tin h r k t ed rk n seçdikl ri sas h d f şi l r olduğu üçün q tl yetiril nl rin çoxunun müs lman olmasının şübh doğurmadığını» yazırdı (33,18). İşğaldan sonra is osmanlı üsul-idar si il barışmayan halinin xeyli hiss si v t nl rini t rk ed r k S f vi dövl tinin hakimiyy ti altında olan torpaqlara köçmüşdül r (409,107-109; 68,8-17). Lakin itkil r baxmayaraq, Az ri türkl ri yen d hali arasında çoxluq t şkil edirdi.

Lakin erm ni halisi Osmanlı yürüşünd n az ziyy t ç kmişdi. Bel ki, İr van ş h ri işğal olunark n sultan III hm din f rmanına sas n erm nil rin dini m rk zi Eçmi dzin kils sin v onun traf k ndl rind m skunlaşan erm ni halisin toxunulmamışdı (68,7).

XVIII srin 20-ci ill rind İr van yal tind razi-inzibati d yişikliyi zamanı abad k ndl rin 1.423, boş qalmış k ndl rin 89, m zr l rin (sakinl ri olmayan k ndl rin kin sah si-E.Q.) sayının 120 olduğu ortaya çıxmışdı (33,22). «Müf ss l d ft r» gör , İr van yal tin İr van ş h ri v Qırxbulaq, Körpü, Maku, Xınzir k, G rni, Vedi, D r çiç k, Abaran, Göyç , M zr , Sürm li, İqdır, Aralıq, Ş rur, S d r k, Zarzamin nayih l ri v Şuragöl livası daxil idi (33,9). Bu nayih l rd v livasda halinin 43.784

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

n f ri (61,2%) az ri türkl ri, 27.799 n f ri (38,8%) is xristianlar t şkil edirdi. Xristianlar sas n erm ni v qaraçılardan ibar t idi.

«Müf ss l d ft r» gör , ş h r halisi bütün yal t halisinin 4,7 %-ni t şkil edirdi. Onların 428-i Az ri türkü v 224-ü xristian ail si v 9 subay xristian idi (33,18-19). H r ail 5 n f rd n hesablansa, İr van ş h r halisi 3269 n f r edir. Xristianlar arasında say hesabına gör qaraçılar üstünlük t şkil etmişdi. «Anonim erm ni xronikası»nda İr van ş h rinin «T p başı m h ll si»nd 100 xristian qaraçı ail sinin yaşadığı göst rilmişdir (33,12). Daha sonra «Anonim xronika»da osmanlılar İr vanın «D r köy» (D r k nd-E.Q.) m h ll sin hücuma keç n zaman dig r m h ll l rd yaşayan qaraçılardan 300 n f rin köm y g ldiyini t svir edir (68,13). Burada İr van ş h r sakinl rind n olan xristianların ks riyy tinin qaraçı, cüzi hiss sinin is erm nil r olması q na tin g lm k olar. Bunu sübut ed n m nb d mövcuddur. Bel ki, İ.Ori 1701-ci il iyulun 25-d yazdığı m ktubunda İr van ş h rind yaşayan 300 erm ninin yalnız ticar tl m şğul olduğunu göst rmişdi (69,213).

Lakin İr van ş h r halisinin sayı bar sind XVII sr s yyahlarının verdiyi m lumatı «Müf ss l d ft r»in göst ricil ri il müqayis etdikd ş h r halisinin k skin azaldığının şahidi oluruq. 1647-ci ild osmanlı s yyahı Övliya Ç l bi İr van ş h rind 2.060 evin olduğunu qeyd almışdı (411,155). H r evi t xmini beş n f rd n hesablasaq ş h rd 10.300 n f r yaşadığını gör rik. 1673-cü ild İr van ş h rind olmuş fransız s yyahı J.Şard n İr van qalasında 800 evin olmasını v qalada yalnız s f vil rin yaşadığını yazırdı (52,21). Faktlardan görm k olar ki, İr van ş h r halisinin t rkibi XVIII srin 20-ci ill rind üç d f azalmışdı. Bel likl , ş h r halisini ümumi hesaba daxil ets k «Müf ss l d ft r» gör , bütün yal td 74.952 n f r qeyd alınmışdı (33,18-19).

M şhur s rk rd v dövl t xadimi Nadir şah fşarın (1736-1747) XVIII srin 30-cu ill rin vv ll rind tarix s hn sin çıxması, onun osmanlılarla apardığı müharib l r, şah seçildikd n sonra ölk d h yata keçirdiyi inzibati- razi d yişikliyi, ağır vergi siyas ti İr van yal tinin quruluşuna v halinin say t rkibin m nfi t sir göst rmişdi. M s l n, 1735-ci ilin sentyabrında Nadir İr van yal tini osmanlı hakimiyy tind n geri alark n, bu yal td n 300 ail ni Xorasana köçürmüşdü (395,7; 409,146). g r n z r alsaq ki, İr vanda hakimiyy t S f vi şahlarının t yin etdiyi, Nadir müxalif Qacar tayfasına m xsus hakiml rin lind idi, onda köçürül nl rin Qacar ail sin m xsusluğunu qeyd etm k olar. Köçürm siyas ti yeritm kl Nadir şah yal tl rd özün düşm n qüvv l ri z ifl tm k, Xorasanda bel qüvv l ri n zar t altında saxlamaq m qs di

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

güdürdü. Dig r t r fd n, Nadir şahın ölk d apardığı inzibati- razi islahatı İr van yal tinin razisini xeyli azaltmışdı (186,249).

İr van xanlığı halisinin say durumu haqqında m nb v tarixi d biyyatda ksini tapmış konkret r q ml ri n z rd n keçir k. İngilis tarixçisi J.Peri yazır ki, K rim xan Z ndin (1759-1779) hakimiyy ti dövründ İr van ş h rind halinin sayı 20.000- çatırdı (123,124). XVIII srin 80-ci ill rind Rusiya dövl tinin Kartli-Kaxetiya sarayındakı nümay nd si S.D.Burnaşov İr van xanlığında 3.000 xristian ail sinin yaşadığını qeyd etmişdi (82,19). T ssüf olsun ki, mü llif Az ri türkl rinin sayı haqqında heç n yazmır. S.Bronevski XIX srin vv ll rind İr van xanlığında 18.000 ail nin yaşaması haqqında m lumat verirdi (81, c.2, s h. 60). g r h r bir ail üzvü beş n f rd n hesablansa, xanlığın halisinin t xmin n 90 min n f rd n ibar t olduğunu qeyd etm k olar. P.Butkovun verdiyi m lumat is daha çox maraq doğurur. O, Az rbaycanda yaşayan erm ni halisinin sayına toxunark n t kc İr van xanlığında 3.000 n f r erm ninin yaşadığını göst rmişdi (84, c.2, s h143). 1813-cü ild İr vanda olmuş İrandakı ingilis s firliyinin katibi Moryerin yazdığına gör , xanlığın 100 minlik halisinin 18.700 n f ri 15 yaşından 50 yaşına q d r olan kişil r t şkil etmişdi (415,542). İkinci Rusiya-İran müharib sinin iştirakçısı M.E.Koçebuya gör , 1826-cı ild İr van xanlığında 15.800 ail yaşayırdı. Bunlardan 12.000 ail az ri türkl ri, 3.800 ail is erm nil r idi (185,26). Baş komandan, İr vanın işğalını başa çatdırmış Paskeviç m rk z gönd rdiyi m lumatında İr van xanlığında 1827-ci ild 10.000 az ri türk, 3.000 erm ni ail sinin yaşadığını qeyd etmişdi (161,205). Bel likl göst ril n bu statistik m lumatlar bir daha sübu edir ki, xanlıq halisinin etnik c h td n ks riyy tini az ri türkl ri, çox az hiss sini is erm nil r t şkil etmişdi.

İr van xanlığının mahallarından olan v müharib l r n tic sind on-dan alınaraq müst qil sultanlığa çevril n P mb k v Şuragöl mahallarının halisi bu statistik r q ml r daxil edilm mişdi. P mb k v Şuragöl mahalları s rh dd yerl şdiyind n Rusiya-İran müharib l ri dövründ h rbi m liyyatlar meydanına çevrilmişdi. Bu s b bd n P mb k v Şuragöl halisinin sayı tez-tez d yişirdi. Statistik m lumata gör , 1804-cü ild P mb kd 2832 kişi cinsind n olan hali qeyd alınmışdı. Bunlardan 1529-u az ri türkü, 926-ı yerli erm ni, 377-i is g lm erm ni idi (211,228; 326,422). 1826-cı ild buranın 22 k ndind 208 az ri türk, 547 erm ni h y ti qalmışdı (175,21).

Şuragöl mahalında da v ziyy t eyni cür idi. XVIII srin birinci yarısında Nadir şahın hakimiyy ti dövründ aparılmış kameral

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

siyahıyaalınmaya gör , Şuragöl mahalında 109 k nd qeyd alınmışdı. Bu k ndl rin hamısı az ri türkl ri olmuşdu (174,43). 1805-ci il m lumatında Budaq sultanın hakimiyy ti altında 524 ail , yaxud 2773 n f rin yaşadığı göst rilir (325,274). Müharib l rl laq dar olaraq, 1809-cu ild burada 250 ev qalmışdı (318,484). Gülüstan sülh müqavil si bağlandıqdan sonra halinin geri qayıtması n tic sind Şuragöld ail l rin sayı yenid n çoxalaraq 1000- çatmışdı. 1826-cı ild Şuragölün 16 k ndind 176 az ri türk, 529 erm ni ail si yaşamışdı (175,19). 1826-1828-ci ill rd baş vermiş sonuncu müharib dövründ burada ail l rin sayı k skin sur td aşağı düş r k 200- q d r azalmışdı (109,142). G tiril n r q md n görm k olar ki, vaxtil Az ri türkl rind n ibar t olan yal t Rusiya n zar tin keçdikd n sonra erm nil rl doldurulmuşdu. Artıq 1830-cu ild Şuragöld erm ni k ndl rinin sayı 10-a çatmışdı. drn sülh müqavil sind n sonra buraya Osmanlı razisind n erm nil r köçürülmüşdü (193,4).

Sadalanan faktlar İr van xanlığı işğal olunduqdan sonra burada h yata keçiril n kameral siyahıyaalınmada halinin sayının düzgün hesablanmadığını göst rir. Xanlıqda maldarlıqla m şğul olan v köç ri h yat sür n elatların sayı haqqındakı m lumat da şübh doğurur. M h mm dh s n V lili (Baharlı) yazır ki, «Köç ri halinin miqdarı düz deyildir. Çünki siyahı tutulan vaxt bunların çoxu oturaq m h ll l rd n uzaq qışlaqlarda bulunurdular, o s b b siyahıya düşm mişl r» (54,17). M.V lilinin (Baharlı) hesablamalarına gör işğaldan vv l İr van xanlığında halinin sayı 115.000 n f r olmuşdu (54,23).

Qeyd etm k lazımdır ki, Türkm nçay müqavil sind n sonra 1828-ci il martın 21-d çarın verdiyi f rmanla Naxçıvan v İr van xanlıqları l ğv edil r k h r iki xanlığın daxil olduğu «Erm ni vilay ti» yaradılmışdı. Köçürül n erm ni ail l rinin bir hiss si bu vilay td yerl şdirilmişdi.

1829-1832-ci ill rd h yata keçiril n kameral siyahıyaalınmaya sas n, İr van xanlığında yaşayan halinin etnik v say t rkibini n z rd n keçir k. Qeyd etm k lazımdır ki, İr van xanlığında hali sas n ş h r v k ndl rd yaşayırdı. Kameral siyahıyaalınmada İr van xanlığında bir ş h r, 15 mahalın olduğu göst rils d , siyahıyaalınmanın t hlili ş h r v k ndl rin sayınının h rt r fli hat etm diyini ortaya çıxarır. Kameral t svird diqq ti c lb ed n sas m s l l rd n biri vaxtil yerli halinin yaşadığı v tamamil dağıdılmış k ndl rdir. Bu k ndl rd heç bir yaşayış qeyd alınmamışdı. Bundan lav , yaşayış qeyd alınan k ndl rin xeyli hiss sind d yerli hali göst rilm miş, boş qalmış k ndl r is C nubi Az rbaycandan, İrandan v Osmanlı dövl tind n köçürül n erm nil rin yerl şdirilm si il kifay tl nmişdir.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Qeyd etm k yerin düş rdi ki, t rtib edilmiş siyahıyaalınmada xanlıqda halinin böyük ks riyy tini t şkil ed n az ri türkl ri «müs lman» adı altında göst rilmişdi. Müs lmanlar sas n az ri türkl rind n v kürdl rd n ibar t idi. Qaynaqda müs lmanlar müxt lif tayfa v c miyy tl r adı ş klind öz ksini tapmışdı. Az ri türkl ri qacar, bayat, qazax, qarapapaq, ayrum v başqaları olmaqla 18, kürdl r is 14 tayfa kimi qeyd olunmuşdu (415,526-536).

İr van halisinin ks riyy ti sas n qacarlar idi. A.Bakıxanov s rind yazırdı: «İr van.. halsi v mirl rinin çoxu qacar n slind n olduğu üçün…dağıstanlılar bu razi sakinl rin indi d qacar deyirl r» (76,173). R.İsmayılov «Az rbaycan tarixi» s rind bu fikri t sdiql y r k qeyd edir ki, «Dağıstan l zgil ri… İr van… halisini indiy d k «Qacar» dey adlandırırlar» (34,73). Kürdl rin hamısı, az ri türkl rinin bir hiss si yaylaq-qışlaq h yatı keçir n maldarlıqla m şğul olurdu.

Kameral t svird xanlıq dövründ v işğaldan sonra halinin sayı müqayis li ş kild göst rilmişdi. vv lc xanlıq dövründ halinin sayını n z rd n keçir k. Bu dövründ İr van ş h rind 2.400, k ndl rd is 11.000 ail yaşamışdı. Lakin burada oturaq halid n başqa, köç ri h yat sür n v maldarlıqla m şğul olan 2.984 kürd ail si d vardı. Bel likl , bütün xanlığın halisi 16.384 ail v yaxud 81920 n f rd n ibar t olmuşdu (415,540-541).

Ş h r halisi. Rus qoşunları t r find n işğal olunduqdan sonra İr van ş h ri tanınmaz ş kild dağıntıya v güclü insan t l fatına m ruz qalmışdı. Hadis l ri öz gözl ri il gör n şahidin yazdığına gör , «hücumdan sonra İr vanın görünüşü çox d hş tli idi. Dağıdılmış evl r tüstül nirdi. Qalanın c nub-ş rq hiss sin ged rk n dağıdılmış divar v qüll l rd n t ccübl ndim. M n el g lirdi ki, mühasir toplarının dörd günd gördüyü işi, heç allahın özü dörd srd gör bilm zdi» (418,85-86). M hz bunun n tic sind ş h r halisinin sayı xeyli azalmışdı. g r işğaldan vv l ş h r halisinin sayı 2.400 ail idis , işğaldan sonra bu r q m 2374- q d r azalmışdı. Bu ail l rin 802-si İr van ş h rinin «Ş h r», 594-ü «T p başı», 411-i is «D mirbulaq» m h ll sind yaşayırdılar. Ail l rin 3749-u kişi, 3582-si qadınlardan ibar t idi. Ümümilikd , az ri türkl rinin sayı 7331 n f r t şkil edirdi. Erm ni halisin g ldikd is 521 yerli erm ni ail si v yaxud 2174 n f r qeyd alınmışdı. Erm ni ail l rinin t rkibi 1119-u kişid n, 1055-i is qadından ibar t idi. İr van ş h rind sayı 195 n f rd n ibar t olan 46 qaraçı ail si yalnız «T p başı» m h ll sind yaşayırdı. Bel likl , siyahıyaalınmada İr van ş h rind 2751 ail v yaxud 11463 n f rin olması q na tin g linmişdir. Bunlardan 5897-i kişil r, 5566-ı is

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

qadın idi (415,543-546). 1829-1832-ci ill r kameral siyahıyaalınmaya gör , İr van ş h rind yaşayan yerli halinin say v etnik t rkibini 5.1 c dv ld yani ş kild göst rilmişdir:

c dv l 5.1.

İravan ş h ri	Az ri türkl ri				*Erm nil r*				*Qaraçı*			
	Ail l rin sayı	Cinsl rin sayı			Ail l ri n sayı	cinsl rin sayı			Ail l rin sayı	Cinsl rin sayı		
		Kişi	Qadın	Yekun		Kişi	Qadın	Yekun		kişi	qadın	Yekun
Ş h r m h ll si	802	1627	1527	3199	244	530	486	998				
T n başı mahall arı	594	1333	1204	2537	277	589	587	1176	46	101	94	195
D mirb ulaq m h ll si	411	786	806	1595	-	-	-	-				
Yekun:	1807	3749	3582	7331	521	1119	1073	2174				195

İ.Şopen,543-546.

İşğaldan sonra İr van ş h rind C nubi Az rbaycandan, İrandan v Osmanlı dövl tind n köçürülmüş erm ni halisi d yerl şdirilmişdi. Bel ki, ş h rd İran v C nubi Az rbaycandan 366, Osmanlı razisind n is 11 köçürül n erm ni ail si yaşayırdı. Ş h r köçürülmüş erm ni ail l ri dem k olar ki, bütün m h ll l r paylanmışdı. Onlar sas n ş h rin m rk zi hiss sind yerl şdirilmişdi. İran v C nubi Az rbaycandan köçürül n 231 erm ni ail si İr vanın «Ş h r», 87-si «T p başı», 48-i h min vaxta q d r heç bir erm ni ail sinin yaşamadığı «D mirbulaq» m h ll l rind , Osmanlı razisind n köçürül n 8 ail «Ş h r», 3-ü is «T p başı» m h ll l rind yerl şdirilmişdi. Ümumilikd , ş h r köçürül n erm ni halisinin sayı 1763 n f rd n ibar t idi.

K nd halisi. İr van xanlığı halisinin ks riyy ti k ndl rd yaşayırdı. B zi m nb v tarixi d biyyatda xanlıq halisinin ümumi etnik v say t rkibi haqqında statistik r q ml r göst rils d , Rusiya işğalına q d r k ndl rd yaşayan halinin sayı haqqında m lumata rast g lm dik. K nd halisinin sayı haqqında yalnız işğaldan sonra 1829-1832-ci ill rd h yata keçiril n kameral siyahıyaalınma sasında konkret r q ml r

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

söyl m k mümkündür. K nd halisinin etnik v say t rkibinin ümumi m nz r sini izl m k baxımdan m hz kameral t svir böyük h miyy t k sb edir.

Kameral t svird İr van xanlığının razisind 831 k nd qeyd alınmışdı. Lakin bunlardan 310 k nd tamamil dağıdılmışdı. Dağıdılmış k ndl rin sayahısı aşağıdakılardır:

1.Qırxbulaq mahalında- Kür cik, İyn düz, Güllüc , Qaraceyran, Tecir b k, Bozaklı, Qaraqala, Qatırçay v yaxud Heyd rgöl, rzap, Norinus, Damcılı, Kitik n v yaxud K tikut, Quyulu, Qızqala, Tezxarab, Babacur, Damagirm z, D ll kli, Kankan, Göykils , Yaycı, Qızılqala, Çobang r km z, Azaklar, kik nd v yaxud Muradt p , rzini (26 k nd);

2.Z ngibasar mahalında- H s nağa, Sinnik, Qaracalar, Ozanlar, D rcan, Yeniköy, C f rabad (7 k nd);

3.G rnibasar mahalında- M simli, Taytan, Bayram liqışlağı, Qulaqsız, Zöhrablı, Qurdk ndi, Ş fiabad, Kirbozav nd, Başq rni, Mürzük, Heyranısuliya, Burduq, Kerk c, Gilanarsufla, Moll hm d, Qaqavuz, Ş hriyar, Şoğaib, Heyranıs Sufi, K rpicli, Abdallar, Qurbanqala ulya, Qurbanqala sufi, rtiz, Yappa, lim rdan, liqırağı, Ellic , Buralan, Sultant p , zizli, lis rgi, Qalak nd, Qarahacılı, Xıdırlı, Ad tli, Taraşköy, liqızıl, Bulaqbaşı, Bayram li k ndi, Purça, İmamverdiqalası, T r k m l r (43 k nd);

4.Vedibasar mahalında- Reyhanlı, Şirazlı, Qaralar, Saray, Çatqıran, Qarabağlar sufi, Qarabağlar ulya, Talasavan, Şahablı, Z ncirli, Pünüt, Şorsu, Daşnov, H s nqala, V lican, Köş hli, Abbasabad, liqızıl, Muradabad, liabad, liqırıq, Günlük, Baxçacıq, Xamud, Qızılver n, Zimmi, Musacıq, Hand, Qazançı, Xosrov, Haxıs (33 k nd);

5.Ş rur mahalında- Hacıqara, Qalacıq, F rhadarxı, Boşqışlaq, Daşarx ulya, Örtülü m zr , Şaban m zr , Kürkçi Bayat m zr , Yovşan m zr , Kabud m zr , D hn k nd v yaxud D mirçiqışlağı (11 k nd);

6.Sürm li mahalında- V lican, Talasavan, Abbasabad, S rh ngabad, R sullu, Z agan, Atlıca, Hacıabbas, Saxsalı, Qaraçılı, M rhava, Çıraxlı, İstinax çıraqlı, Uruşmuş, rgöv, Göyumus, Qurqan, Qaraçay, lim lik, Zor, likeç n, Quşçu, Karvansaray, Asma, Quyuca, Çıraxçı, Sarıhasar, Muça (28 k nd);

7.D r k nd-Parçenis mahalında- Qaraqoyunlu, Kiti, Sürm li, Aşıq Hüseyn, Qarabulaq, Qaraqala, Çaldağ, Qaziqoparan (8 k nd);

8.Saatlı mahalında- X lilqışlağı, rm n kövş ni, Sufil r, Mirz xan, Başqışlağı (5 k nd);

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

9.Talın mahalında- Aylanlı, Siçanlı, Nadirxanlı, Pirm l k, Sutökül n, Ağakiçik, M zarcıq, Pirtik n, Qaraqala, Çiç kli, Püs g n, Çart p , Müstüklü, Qoruq, Parak nd, Daşqala, Çorsulu, B birli, Sadıqlı, Z rinc , Aşağı D mirçili, Sabunçular, Kiçikyataq, Balaşb y qulu, Böyükqızıl qul, Göy rçin (27 k nd);

10.S rdarabad mahalında- C f rxan R ncb ri, Teymurxan k ndi v yaxud Dövl tabad, İtköy, Qatırabad v yaxud bdülabad, Artaşad (F thabad), R himabad v yaxud Molla B d l v yaxud S fiabad, Keçili, Xam (8 k nd);

11.Körpübasar mahalında- Teymurxan Kolani, Ağd mir, Qaraqışlaq, İn kli, Çobani, Arpah v sik, Haçabağ, İlançalan, Anberd (9 k nd);

12.Abaran mahalında- Qotur, Tezxarab, Şabanlı, Xaçbulaq, Köhn Q z nf r, Bitli, mirli, Yarbaş, M mişk ndi, Qarabulaq, Hamamlı, Kürd li, Cancik, Cilligöl, Şahqulu olan, Porsuqlu, Camışlı, yri budaq, Muncuqlu, P mb k, Günb z, Sibitağ (22 k nd);

13.D r çiç k mahalında- Ada Göyç , Kiçik Örd kli, Alapapaq, Barat, Qonaqgirm z, Eşş kquduran, Çobangölü, Keğaç, Maman, Aydın, Ş h rbaşı, Misxana, Sutökül n, Çiç kli, Pirpalıd, Zeynalağa (16 k nd);

14.Göyç mahalında- Buğdat p , Hacımumu xan, Allahverdib y, Üçt p , 2 k ndin adı unudulub, K rimk ndi, 4 k ndin adı unudulub, Yuxarı Altuntaxt, Aşağı Altuntaxt, D mirçi Poqos, burada 5 k ndin adı unudulub, Ağrıca, Atdaş, Axsaqtovuz, Karvansaray, 1 k ndin adı unudulub, Qasımbaşı, M din , burada 6 k ndin adı unudulub, Baş Göz ld r , Xan Çingizoğlu, 5 k ndin adı unudulub, Qızılkils , 5 k ndin adı unudulub, Böyükağa, 9 k ndin adı unudulub, Ağkils , 2 k ndin adı unudulub, Göyç , Sultan li, Satanağac, Karvansaray, Ağrığa, 2 k ndin adı unudulub, K rimağa k ndi, D li Harutyun, Q masar (67 k nd) (415,509-517). İr van xanlığının mahallarından yegan Seyidli-Ağsaqqallı mahalında dağıdılmış k ndl r qeyd alınmamışdır.

Ümumiyy tl İr van xanlığında halinin yaşadığı 521 k nd var idi. 1829-1832-ci ill rd h yata keçiril n kameral siyahıyaalma sasında mahallar üzr k ndl rd yaşayan yerli halinin say dinamikasını v etnik t rkibini ks etdir n 5.2 c dv l n z r salaq:

C dv l 5.2

Qırxbulaq mahalı üzr

Say ı	K ndl r	Az ri türkü		Erm nil r	
		ail ni	Adamın sayı	ail ni	adamın sayı

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

		n sayı	kişi	qadın	yekun	n sayı	kişi	qadın	yekun
1	Oxçaberd	12	33	40	73	--	--	--	--
2	M ngüs	11	34	26	60	--	--	--	--
3	Cüvriş	--	--	--	--	22	54	49	103
4	Kamal	13	21	16	37	--	--	--	--
5	Tutiy	10	21	15	36	--	--	--	--
6	Zar	20	49	40	89	--	--	--	--
7	Cadqıran	4	10	9	19	--	--	--	--
8	K mris	--	--	--	--	6	15	14	29
9	Ağazor	3	13	14	27	9	20	22	42
10	Başk nd	--	--	--	--	--	--	--	--
11	Şahab	--	--	--	--	--	--	--	--
12	r mus	--	--	--	--	--	--	--	--
13	Diz k	--	--	--	--	1	2	2	4
14	rinc	--	--	--	--	33	100	92	192
15	Avan	--	--	--	--	--	--	--	--
16	Çalmakçı	--	--	--	--	80	197	181	386
17	Kanakir	2	10	5	15	58	214	172	386
18	Q tran	6	14	14	27	--	--	--	--
19	Putkin	--	--	--	--	18	51	41	92
20	M güb	--	--	--	--	--	--	--	--
21	Ell r	--	--	--	--	18	44	44	88
22	Yelqovan	--	--	--	--	17	46	36	82
23	Yekun	81	205	178	383	262	743	653	1396

Z ngibasar mahalı üzr

Sayı	K ndl r	Az ri türkl ri				Erm nil r			
		ail ni n sayı	adamın sayı			ail nin sayı	adamın sayı		
			kişi	qadın	yekun		kişi	qadın	yekun
1	Şinqovit-Bayat	16	39	36	75	-	-	-	-
2	Çarbaq	7	17	14	31	-	-	-	-
3	Şinqovit	-	-	-	-	11	25	23	48
4	Noraqovit	-	-	-	-	28	82	76	158
5	Behbudabad	-	-	-	-	-	-	-	-
6	Uluxanlı	311	970	767	1737	-	-	-	-
7	Aşağı Necili	45	203	208	411	-	-	-	-
8	Yuxarı Necili	20	86	69	155	-	-	-	-
9	Hacı İlyas	75	250	195	445	-	-	-	-

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

10	Qalalı	-	-	-	-	35	77	73	150
11	Ağcaqışlaq	14	33	37	70	-	-	-	-
12	Şirabad	-	-	-	-	51	103	112	215
13	Arbat	50	139	125	264	-	-	-	-
14	Haçıpara	75	182	144	326	-	-	-	-
15	Göykümb z	4	12	9	21	8	18	14	32
16	Sarvanlarxaraba	7	17	12	29	-	-	-	-
17	D mirçi şöllü	46	196	142	338	-	-	-	-
18	Qaraqışlaq	23	84	67	151	-	-	-	-
19	Verm zyar	11	33	28	61	-	-	-	-
20	Donuzyey n	42	188	167	355	-	-	-	-
21	Sarvanlar ulya	28	85	67	153	-	-	-	-
22	Reyhanlı	12	49	31	80	-	-	-	-
23	bdülk ndi	17	50	35	85	-	-	-	-
24	Seyidk ndi	20	59	54	113	-	-	-	-
25	Sarıcalar	18	59	48	107	-	-	-	-
26	Şöllü Mehmandar	69	228	178	406	-	-	-	-
27	Yekun	910	2979	2434	5413	133	305	298	603

G rnibasar mahalı üzr

Sayı	k ndl r	Az ri türkü				Erm nil r			
		ail nin sayı	Adamın sayı			ail ni sayı	adamın sayı		
			kişi	qadın	yekun		kişi	qadın	yekun
1	Ağh mz li	45	118	114	232	-	-	-	-
2	C b çili	19	72	63	135	-	-	-	-
3	Qarat p	6	26	19	45	-	-	-	-
4	Qaradağlı	26	70	58	128	-	-	--	-
5	Xarratlı	31	95	88	183	-	-	-	-
6	Boğamlı	30	123	120	243	-	-	-	-
7	İmamşahlı	5	17	14	31	-	-	-	-
8	Qaraqoyunlu	13	38	34	72	-	-	-	-
9	Göyl s r ulya	24	62	59	121	-	-	-	-
10	Toxanşahlı	-	-	-	-	-	-	-	-
11	Şeyxzad li	61	250	224	474	-	-	-	-
12	Tamamlı	-	-	-	-	-	-	-	-
13	Qarah mz li	11	33	22	55	-	-	-	-
14	Çiyadamlı	34	96	70	166	-	-	-	-
15	Başn li	8	14	16	30	-	-	-	-
16	Uğurb yli	13	46	41	87	-	-	-	-

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

17	Çil xanlı	29	79	76	155	-	-	-	-
18	Böyük D lil r	10	27	19	46	-	-	-	-
19	Kiçik D lil r	-	-	-	-	-	-	-	-
20	Novruzlu	1	4	3	7	-	-	-	-
21	Q m rli	31	88	79	167	-	-	-	-
22	Dağalı	22	69	56	125	-	-	-	-
23	Yuva	5	18	15	33	-	-	-	-
24	M simli	10	34	28	62	-	-	-	-
25	B ycivazlı	22	57	45	102	-	-	-	-
26	Axund Bozav nd	20	55	47	102	-	-	-	-
27	Artaşat	-	-	-	-	-	-	-	-
28	Qurbanqulu v yaxud Torpaqqala	12	22	18	40	-	-	-	-
29	T p başı	1	3	2	5	-	-	-	-
30	Dvin	15	32	19	51	-	-	-	-
31	Ayazlı	7	21	22	4	-	-	-	-
32	Qulam li Bozav nd	18	50	36	86	-	-	-	-
33	Doqquz	27	65	62	127	2	6	2	8
34	Yamanc li	10	26	18	44	-	-	-	-
35	Mehrablı	-	-	-	-	-	-	-	-
36	Ağcaqışlaq	-	-	-	-	11	26	19	45
37	C nn tli	13	27	32	59	-	-	-	-
38	Ağbaş	-	-	-	-	21	38	54	92
39	İp kli	5	11	11	22	-	-	-	-
40	Göyl s r sufla	1	3	2	5	-	-	-	-
41	Arpava	8	19	16	35	-	-	-	-
42	Qarav li	16	53	49	102	-	-	-	-
43	Aratan	14	52	47	99	-	-	-	-
44	Eminc	11	26	19	45	-	-	-	-
45	Aralıx	20	44	48	92	-	-	-	-
46	Ciflik	5	17	14	31	-	-	-	-
47	Sirboğan	4	10	9	19	-	-	-	-
48	Bayburt	19	54	42	96	-	-	-	-
49	Gilyanar	28	79	64	143	-	-	-	-
50	Körpüqulağı	26	64	65	129	-	-	-	-
51	Göl	11	38	24	62	-	-	-	-
52	Koxt	6	24	16	40	-	-	-	-
53	Yekun	753	2231	1945	4176	34	70	75	145

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Verdibasar mahalı üzr

Sayı	k ndl r	Az ri türkü				Erm nil r			
		ail nin sayı	adamın sayı			ail ni sayı	adamın sayı		
			kişi	Qadın	yekun		kişi	qadın	yekun
1	Xorxarab	3	4	4	8	-	-	-	-
2	Vedi sufla	28	83	83	166	-	-	-	-
3	li M h mm dqı şlağı	20	49	53	102	-	-	-	-
4	Şüyütlü	35	135	128	263	-	-	-	-
5	Xalis	23	81	68	149	-	-	-	-
6	D v li	2	11	17	28	-	-	-	-
7	Vedi ulya	131	441	358	799	2	9	6	15
8	Daşlı	16	43	41	84	-	-	-	-
9	Korav ng	9	35	24	59	-	-	-	-
10	Yenic	4	18	19	37	-	-	-	-
11	Avşar	13	42	38	80	-	-	-	-
12	S d r k	135	469	409	878	-	-	-	-
13	sni	11	20	21	41	-	-	-	-
14	K rgi	3	11	6	17	-	-	-	-
15	Q dirli	11	24	21	45	-	-	-	-
16	Qarağac	12	52	42	94	-	-	-	-
17	Camışbasan	9	26	25	51	-	-	-	-
18	Çiqni	37	87	91	178	-	-	-	-
19	Çirmanis	24	61	44	105	-	-	-	-
20	Küssüz	39	113	108	221	-	-	-	-
21	rmik	9	23	21	44	-	-	-	-
22	Yekun	574	1828	1621	3449	2	-	-	-

Ş rur mahalı üzr

Sayı	k ndl r	Az ri türkü				Erm nil r			
		ail nin sayı	adamın sayı			ail ni sayı	adamın sayı		
			kişi	qadın	yeku n		kişi	qadın	yekun
1	Quşçu D mirçili	37	77	65	142	-	-	-	-
2	Maxta	39	90	68	158	-	-	-	-
3	Düd ng	23	62	55	117	-	-	-	-
4	Zeyv	24	59	57	116	-	-	-	-
5	Noraşen sufla	11	39	30	69	-	-	-	-

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

6	skik nd	10	26	15	41	-	-	-	-
7	Mahmud k ndi	11	35	33	68	-	-	-	-
8	Noraşen ulya	25	62	54	116	-	-	-	-
9	Loşan	5	13	10	23	-	-	-	-
10	Daşarx	15	34	31	65	-	-	-	-
11	Kürkçülü	28	107	88	195	-	-	-	-
12	Kürdk ndi	19	40	44	84	-	-	-	-
13	Ş hriyar	44	103	80	183	-	-	-	-
14	Yengic	104	246	238	484	-	-	-	-
15	Çomaxtir	29	58	67	125	-	-	-	-
16	Carçıboğan	19	54	46	100	-	-	-	-
17	M h mm d Sabir	9	21	19	40	-	-	-	-
18	Muğancıq Mirz Müslüm	12	31	31	62	-	-	-	-
19	Muğancıq mehrablı	10	25	21	46	-	-	-	-
20	Qarhun	28	76	72	148	-	-	-	-
21	Aralıq K lb lixan	26	73	65	138	-	-	-	-
22	Aralıq M h mm d li xan	17	45	32	77	-	-	-	-
23	Siyaqud	17	51	40	91	-	-	-	-
24	Kosacan	23	71	61	132	-	-	-	-
25	Parçi	30	101	68	169	-	-	-	-
26	l kli	12	28	30	58	-	-	-	-
27	Yalqızağac	19	36	37	73	-	-	-	-
28	Verm zyar	33	95	94	189	-	-	-	-
29	Xanlıqlar	-	-	-	-	-	-	-	-
30	Abadulla	22	68	68	136	-	-	-	-
31	Abbasqışlağı	39	103	111	214	-	-	-	-
32	Tomaslı	22	54	45	99	-	-	-	-
33	Vayxır sufla	21	52	55	107	-	-	-	-
34	S rdarabad	23	40	41	81	-	-	-	-
35	Diyadin	9	23	23	46	-	-	-	-
36	r byengic	45	106	92	198	-	-	-	-
37	Qarah s nli	57	147	137	284	-	-	-	-
38	Bab ki v yaxud	11	31	30	61	-	-	-	-

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

	Abisiyah								
39	Keştas	18	51	47	98	-	-	-	-
40	D rvişl r	33	93	77	170	-	-	-	-
41	Arbatan	19	37	46	83	-	-	-	-
42	X l c	32	59	71	130	-	-	-	-
43	lişir	33	82	102	184	-	-	-	-
44	Mucanlı	37	103	102	205	-	-	-	-
45	Qorçulu	15	53	45	98	-	-	-	-
46	Ağ hm d	30	96	92	188	-	-	-	-
47	Qarabürc	25	65	60	125	-	-	-	-
48	T z k nd	9	37	23	60	-	-	-	-
49	Burunlu	18	50	48	98	-	-	-	-
50	Vayxır ulya	105	289	247	536	-	-	-	-
51	Yekun	1305	3397	3113	6510	-	-	-	-

Sürm li mahalı üzr

Sayı	k ndl r	Az ri türkü				Erm nil r			
		ail nin sayı	adamın sayı			ail ni sayı	adamın sayı		
			kişi	qadın	yekun		kişi	qadı n	yekun
1	Arkuri	-	-	-	-	177	506	510	1016
2	R hm dabad v yaxud Ramazank ndi	18	55	50	105	-	-	-	-
3	H s nabad	12	50	48	98	-	-	-	-
4	Süleymanabad	22	97	77	174	-	-	-	-
5	C nn tabad	23	87	68	155	-	-	-	-
6	Daşburun	-	-	-	-	58	192	158	350
7	Toxanşahlı qacar	29	112	87	199	-	-	-	-
8	Tohanşahlı bayat	14	44	39	83	-	-	-	-
9	Göyç li	9	28	25	53	-	-	-	-
10	Şir çi	7	25	19	44	-	-	-	-
11	S f rqulu	13	41	31	72	-	-	-	-
12	lican	-	-	-	-	17	60	60	120
13	Hüseyn k ndi	-	-	-	-	24	64	63	127
14	Mürşüd liqışla ğı	8	23	22	45	-	-	-	-
15	Zülfüqar	10	28	28	56	-	-	-	-

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

16	Tacirli	3	10	11	21	35	106	114	220
17	Evcil r	-	-	-	-	51	171	160	331
18	Amarat	3	8	8	16	-	-	-	-
19	N c f li	3	12	12	24	19	75	75	150
20	Qazıqışlağı	14	46	30	76	23	72	60	132
21	l tli	-	-	-	-	36	144	132	276
22	Panik	-	-	-	-	43	138	122	260
23	Qızıl Zakir	11	28	31	59	6	16	17	33
24	Qazançı	20	81	72	153	-	-	-	-
25	Sarıçoban	13	38	32	70	-	-	-	-
26	Ağavyer	10	31	19	50	-	-	-	-
27	Ağm h ımm d	48	175	153	328	-	-	-	-
28	r bkirli	15	62	63	125	-	-	-	-
29	Molla hm d	20	102	103	205	-	-	-	-
30	Yaycı	67	221	196	417	-	-	-	-
31	Quzugüd n	18	62	63	125	-	-	-	-
32	Qasımcan	13	51	49	100	-	-	-	-
33	Blur	-	-	-	-	69	266	231	497
34	Ağveys	-	-	-	-	41	125	122	247
35	liq m rli	-	-	-	-	-	-	-	-
36	Xoşx b r	3	14	13	27	38	114	112	226
37	X lif li	-	-	-	-	-	-	-	-
38	İğdır	-	-	-	-	19	53	49	102
39	İbrahimabad	19	77	76	153	-	-	-	-
40	B h rli	-	-	-	-	27	104	93	197
41	Arhacı	91	321	295	616	-	-	-	-
42	M l kli	60	239	210	449	-	-	-	-
43	Qaraqoyunlu	73	284	252	536	-	-	-	-
44	Daşlıca	6	16	12	28	-	-	-	-
45	Siçanlı	4	11	9	20	-	-	-	-
46	Qızılqull	9	19	19	38	-	-	-	-
47	Güllüc	-	-	-	-	54	182	159	341
48	Molla Q m r	-	-	-	-	25	74	75	149
49	Çancavad	21	57	55	112	-	-	-	-
50	Qulp	-	-	-	-	173	590	528	1118
51	Yekun	709	2555	2277	4832	935	3052	2840	5892

D r k nd-Parçenis mahalı üzr

Sayı	Parçenis d r sid k ndl r	Az ri türkü		Erm nil r	
		ail ni	adamın sayı	ail ni	adamın sayı

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

________________*Milli Kitabxana*________________

		n sayı	kişi	qadın	yekun	sayı	kişi	qadın	yekun
1	Qaraqala	20	45	46	91	-	-	-	-
2	Pirili	9	32	29	61	-	-	-	-
3	Turabi	23	61	55	116	-	-	-	-
4	Qamışlı	17	65	57	122	-	-	-	-
5	Qatırlı	4	15	8	23	-	-	-	-
6	Yağlı	6	24	24	48	-	-	-	-
7	Gül hm d	4	10	9	19	-	-	-	-
8	Qızılbulaq	5	17	16	33	-	-	-	-
9	Tovuzgön	10	45	39	84	-	-	-	-
10	İnc	14	33	32	65	-	-	-	-
11	Abbasgölü	10	29	20	49	-	-	-	-
12	likosa	10	30	21	51	-	-	-	-
13	Parçenis xaraba	23	73	69	142	-	-	-	-
14	X mirk s n	8	21	12	33	-	-	-	-
15	Parçenis qalaça	16	44	29	73	-	-	-	-
16	Quruağac	14	33	32	65	-	-	-	-
17	D mirsıxan	8	20	14	34	-	-	-	-
18	Qayaxaraba	6	10	13	23	-	-	-	-
19	Alçalı	1	3	2	5	-	-	-	-
20	Qaraceyran	14	37	35	72	-	-	-	-
21	Çatqıran	5	11	7	18	-	-	-	-
22	G ng k	11	37	32	69	-	-	-	-
23	Qayaqışlağı	8	26	23	49	-	-	-	-
24	Gülabi	8	21	19	40	-	-	-	-
25	k r k	21	68	52	120	1	3	2	5
26	Suki	12	32	36	68	-	-	-	-
	D r k nd d r sind k ndl r								
27	Kahin	22	66	60	126	-	-	-	-
28	H s ncan	5	12	10	22	-	-	-	-
29	Xadimli	7	20	17	37	-	-	-	-
30	Sarabad	7	28	22	50	-	-	-	-
31	Çiç kli	9	20	24	44	-	-	-	-
32	K l kli	11	32	28	60	-	-	-	-
33	Qumbulaq	10	28	27	55	-	-	-	-
34	H s nk ndi	10	29	24	53	-	-	-	-
35	Ağdiz	17	43	33	76	-	-	-	-

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

36	Soyuqbulaq	4	17	14	31	-	-	-	-
37	Cand rviş	16	42	44	86	-	-	-	-
38	mirocaq	8	16	17	33	-	-	-	-
39	Qırxbulaq	13	32	28	60	-	-	-	-
40	Qalaça	25	81	84	165	-	-	-	-
41	Oğrunca	11	37	27	64	-	-	-	-
42	Ağdaş	6	15	14	29	-	-	-	-
43	C f rabad	5	11	11	22	-	-	-	-
44	Qaradaş v yaxud Bayramk ndi	2	8	6	12	-	-	-	-
45	liverdixaraba	11	37	25	62	-	-	-	-
46	Giranlı aşağı	12	39	36	75	-	-	-	-
47	limalı	12	33	28	61	-	-	-	-
48	T kaltı	15	60	43	103	-	-	-	-
49	Pird mir	2	4	3	7	-	-	-	-
50	Tikanlı	17	57	40	97	-	-	-	-
51	Çıraxlı	8	26	21	47	-	-	-	-
52	P rnaud v Yerabad	34	97	98	195	-	-	-	-
53	Osmank ndi	3	10	7	17	-	-	-	-
54	Yekun	589	1742	1525	3267	1	3	2	5

Saatlı mahalı üzr

Sayı	k ndl r	Az ri türkü				Erm nil r			
		ail nin sayı	adamın sayı			ail nin sayı	adamın sayı		
			kişi	qadın	yekun		kişi	qadın	yekun
1	Söyütlü	4	11	8	19	-	-	-	-
2	Hüseynk ndi	9	30	27	57	-	-	-	-
3	Cırıxlı	15	54	48	102	-	-	-	-
4	Elimcan	4	8	6	14	-	-	-	-
5	Hacıbayramlı	52	172	160	332	-	-	-	-
6	yrisif t	6	14	14	28	-	-	-	-
7	Xeyirb yli	47	155	146	301	-	-	-	-
8	Assar	14	52	40	92	-	-	-	-
9	Şahverdi	9	21	38	59	-	-	-	-
10	Yekun	160	517	487	1004	-	-	-	-

Talın mahalı üzr

Sayı	k ndl r	Az ri türkü		Erm nil r	
		ail nin	adamın sayı	ail nin	adamın sayı

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

_________________*Milli Kitabxana*_________________

		sayı	kişi	qadın	yekun	sayı	kişi	qadın	yekun
1	Yeni Talın	-	-	-	-	-	-	-	-
2	Eşn k	11	31	31	62	-	-	-	-
3	Mehribanlı	15	40	35	75	-	-	-	-
4	İrind	6	13	16	29	-	-	-	-
5	Qarğaqovmaz	12	30	19	49	-	-	-	-
6	Yuxarı Ağcaqala	16	36	34	70	-	-	-	-
7	Aşağı Ağcaqala	11	30	23	53	-	-	-	-
8	Yaşıl	5	9	9	18	-	-	-	-
9	Başsız	4	8	4	12	-	-	-	-
10	Baxcacıq	3	5	5	10	-	-	-	-
11	Şeyx Hacı	4	9	10	19	-	-	-	-
12	D d li	-	-	-	-	-	-	-	-
13	Aralıx	3	8	8	16	-	-	-	-
14	Köhn Talın	-	-	-	-	-	-	-	-
15	Gözlü	-	-	-	-	-	-	-	-
16	Yeni Q rm zli	-	-	-	-	-	-	-	-
17	Quld rviş	-	-	-	-	-	-	-	-
18	Adyaman	-	-	-	-	-	-	-	-
19	M sd r	1	3	4	7	74	225	191	416
20	Söyütlü	-	-	-	-	-	-	-	-
21	Yekun	91	222	198	420	74	225	191	416

Seyidli - Ağsaqqallı mahalı üzr

Sayı	k ndl r	Az ri türkü				Erm nil r			
		ail nin sayı	adamın sayı			ail nin sayı	adamın sayı		
			kişi	qadın	yekun		kişi	qadın	yekun
1	Dayan	7	17	15	32	-	-	-	-
2	Qaracalar	19	57	47	104	-	-	-	-
3	Avan	15	59	45	104	-	-	-	-
4	Maxta	4	21	17	38	-	-	-	-
5	Göyüş	12	32	30	62	6	16	12	28
6	Göytul	6	16	12	28	-	-	-	-
7	Ucan	16	37	25	62	-	-	-	-
8	Dizir	7	23	12	35	-	-	-	-
9	Persi	14	43	33	76	-	-	-	-
10	Göd kli	17	43	37	80	-	-	-	-
11	N ziravan	35	101	93	194	-	-	-	-
	Ağsaqqallı								

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

12	Yeni Q z nf r	20	59	51	110	-	-	-	-
13	Sarıgöl	16	49	38	87	-	-	-	-
14	Üşi	26	84	83	167	-	-	-	-
15	Kiçikk nd	12	44	33	77	-	-	-	-
16	Babakişi	10	37	35	72	-	-	-	-
17	Kir şli	12	47	29	76	-	-	-	-
18	K l şk ndi	19	44	52	96	-	-	-	-
19	Tiqid	16	48	44	92	-	-	-	-
20	Qaraceyran	28	92	70	162	-	-	-	-
21	Yekun	311	953	801	1754	6	16	12	28

S rdarabad mahalı üzr

Sayı	k ndl rı	Az ri türkü				Erm nil r			
		ail nin sayı	adamın sayı			ail nin sayı	adamın sayı		
			kişi	qadın	yekun		kişi	qadın	yekun
1	Ş rifabad	53	167	151	318	-	-	-	-
2	Qarhun	77	250	212	462	-	-	-	-
3	Türkm nli	12	30	34	64	-	-	-	-
4	Çubuqçu	-	-	-	-	8	16	16	32
5	Makragöy	-	-	-	-	17	52	59	111
6	Evcil r	-	-	-	-	9	34	34	68
7	Ağcarx	12	62	67	129	1	6	5	11
8	Armudlu	10	32	40	72	27	73	66	139
9	Uzunoba	-	-	-	-	10	33	33	66
10	İyd li	21	62	51	113	-	-	-	-
11	Qocayar li	14	45	40	85	-	-	-	-
12	Canf da	36	145	138	283	-	-	-	-
13	Quzugüd n	-	-	-	-	26	75	1	136
14	Qurdqulu	-	-	-	-	22	90	101	191
15	T p dibi	-	-	-	-	15	43	38	81
16	K rimarx	41	166	145	311	-	-	-	-
17	S rdarabad qalası Molla B yazit Keçili	-	-	-	-	212	765	722	1487
18	Ş hriyar	-	-	-	-	85	318	312	630
19	C f rabad	-	-	-	-	20	81	81	162
20	Kolluqarx	-	-	-	-	17	54	46	100
21	Yekun	276	959	878	1837	469	1640	1574	3214

Körpübasar mahalı üzr

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Sayı	k ndl r	Az ri türkü				Erm nil r			
		ail nin sayı	adamın sayı			ail ni sayı	adamın sayı		
			kişi	qadın	yekun		kişi	qadın	yekun
1	Q m rli	17	66	61	127	-	-	-	-
2	Xatunarx	28	117	91	208	-	-	-	-
3	Mirz Hüseyn	23	104	88	192	-	-	-	-
4	S fiabad	8	22	27	49	-	-	-	-
5	Aralıq kolanı	39	143	141	284	-	-	-	-
6	Zeyv	34	124	110	234	31	131	121	252
7	Yasaqlı v yaxud Aşağı Ayranlı	12	41	18	59	5	16	13	29
8	lib yli	-	-	-	-	20	74	55	129
9	bdürr hman	5	15	15	30	18	66	48	114
10	Vaqaşapat	-	-	-	-	397	1029	928	1957
11	Giranlı	19	50	40	90	-	-	-	-
12	Muğancıq	-	-	-	-	15	45	46	91
13	Samanqar	15	48	32	80	52	161	140	301
14	Aytaxt	-	-	-	-	-	-	-	-
15	Körp li	-	-	-	-	42	123	118	241
16	Kür k ndli	8	25	22	47	-	-	-	-
17	Ağcaqala	11	41	38	79	-	-	-	-
18	Qızıloba	-	-	-	-	-	-	-	-
19	Ağnatun	3	11	10	21	1	3	3	6
20	Franqanots	-	-	-	-	24	89	87	176
21	Toz	9	24	24	48	10	33	30	63
22	Hacı Qara	4	15	12	27	4	15	7	22
23	Molla Dursun	11	46	29	75	8	22	23	45
24	Hacılar	12	34	27	61	-	-	-	-
25	r mli	4	8	9	17	-	-	-	-
26	Ayarlı	7	21	17	38	-	-	-	-
27	Qızıld mir	15	63	57	120	-	-	-	-
28	Uşaqan	-	-	-	-	82	303	281	584
29	şt r k	-	-	-	-	122	422	398	820
30	Parpi	3	14	14	28	21	90	67	157
31	T kiy	26	83	72	155	-	-	-	-
32	k r k	27	93	73	166	-	-	-	-
33	Batrınc	7	30	21	51	-	-	-	-
34	Ahız	16	44	49	93	-	-	-	-
35	Pirayağı	-	-	-	-	15	48	39	87

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

36	Yerköv	12	29	25	54	-	-	-	-
37	Talış	9	37	24	61	-	-	-	-
38	Talış k r k	7	43	27	70	-	-	-	-
39	Qalaşan	9	15	13	28	-	-	-	-
40	Yevqard	-	-	-	-	30	118	98	216
41	Yekun	400	1406	1186	2592	897	2788	2502	5290

Abaran mahalı üzr

Sayı	k ndl rı	Az ri türkü				Erm nil r			
		ail nin sayı	adamın sayı			ail ni sayı	adamın sayı		
			kişi	qadın	yekun		kişi	qadın	yekun
1	Muğni	-	-	-	-	10	24	25	49
2	İohanv ng	-	-	-	-	-	-	-	-
3	Böyük Körpü	-	-	-	-	-	-	-	-
4	Kiçik Körpü	-	-	-	-	-	-	-	-
5	Saqmosav ng	-	-	-	-	-	-	-	-
6	Ağinköy	-	-	-	-	-	-	-	-
7	Qalaça	-	-	-	-	-	-	-	-
8	Günb z	-	-	-	-	-	-	-	-
9	Bazarcıq	-	-	-	-	-	-	-	-
10	Şirqala	-	-	-	-	-	-	-	-
11	Caamışlı	-	-	-	-	-	-	-	-
12	T kyarlı	-	-	-	-	-	-	-	-
13	Bulxeyir	-	-	-	-	-	-	-	-
14	Qarakils	-	-	-	-	-	-	-	-
15	Astadingil	-	-	-	-	-	-	-	-
16	Quşçu	-	-	-	-	-	-	-	-
17	liköç k	-	-	-	-	-	-	-	-
18	Çamırlı	-	-	-	-	-	-	-	-
19	Molla Qasım	-	-	-	-	-	-	-	-
20	Damcılı	-	-	-	-	-	-	-	-
21	Saçlı	-	-	-	-	-	-	-	-
22	mirli	-	-	-	-	1	5	4	9
23	Gül bdi	-	-	-	-	-	-	-	-
24	Sarıbudaq	-	-	-	-	-	-	-	-
25	Samd rviş	-	-	-	-	-	-	-	-
26	Güllüc	-	-	-	-	-	-	-	-
27	Melkumk ndi	-	-	-	-	-	-	-	-
28	Hacı Bağır	-	-	-	-	-	-	-	-
29	Qaranlıq	-	-	-	-	-	-	-	-
30	Baş Abaran	-	-	-	-	-	-	-	-

Created with
nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

31	Damagirm z	-	-	-	-	-	-	-	-
32	Mir k	-	-	-	-	-	-	-	-
33	M likk ndi	-	-	-	-	-	-	-	-
34	Quruboğaz	-	-	-	-	-	-	-	-
35	Qundaqsaz	-	-	-	-	-	-	-	-
36	C rceyis	-	-	-	-	-	-	-	-
37	Çobang r km z	-	-	-	-	-	-	-	-
38	Ş rabqala	-	-	-	-	-	-	-	-
39	C ngi	-	-	-	-	-	-	-	-
40	Yekun	-	-	-	-	11	29	29	58

D r çiç k mahalı üzr

Sayı	k ndl r	Az ri türkü				Erm nil r			
		ail nin sayı	adamın sayı			ail nin sayı	adamın sayı		
			kişi	qadın	yekun		kişi	qadın	yekun
1	Alapars	21	100	82	182	-	-	-	-
2	Rövzanlar	5	8	7	15	-	-	-	-
3	Gümüş	9	29	19	48	-	-	-	-
4	Arzakyan	5	22	11	33	34	92	81	173
5	D ll r	33	99	82	181	-	-	-	-
6	Qabar li	5	10	12	22	-	-	-	-
7	Bidni	40	128	104	132	24	69	62	131
8	Sollak	21	52	42	94	-	-	-	-
9	Qaxsı	-	-	-	-	-	-	-	-
10	Ağpara	-	-	-	-	-	-	-	-
11	Makrav ng	-	-	-	-	-	-	-	-
12	Aşağı Axta	-	-	-	-	-	-	-	-
13	Yuxarı Axta	-	-	-	-	-	-	-	-
14	G rnigöy	-	-	-	-	-	-	-	-
15	R nd mal	-	-	-	-	-	-	-	-
16	Z ncirli	-	-	-	-	-	-	-	-
17	F rrux	-	-	-	-	-	-	-	-
18	Babakişi	-	-	-	-	-	-	-	-
19	D lipaşa	13	44	32	76	-	-	-	-
20	S rincan	8	22	21	43	-	-	-	-
21	Tayçarıx	-	-	-	-	-	-	-	-
22	Qorçulu	14	45	37	82	-	-	-	-
23	Çopur li	7	16	12	28	-	-	-	-
24	D d qışlaq	5	12	11	23	-	-	-	-

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

25	T ky lik	7	24	17	41	-	-	-	-
26	Ül şik	12	36	30	66	-	-	-	-
27	Qaraqala	13	37	39	76	-	-	-	-
28	Qoruqgüney	12	22	18	40	-	-	-	-
29	Yaycı	-	-	-	-	-	-	-	-
30	Tutmaşen	-	-	-	-	-	-	-	-
31	Çaxkünc	4	12	6	18	13	56	46	102
32	Şahris	-	-	-	-	-	-	-	-
33	Çerçer	-	-	-	-	-	-	-	-
34	Böyük Örd kli	-	-	-	-	-	-	-	-
35	Homadzor	-	-	-	-	20	79	63	142
36	Çaxmaberd	-	-	-	-	-	-	-	-
37	Çubuxlu	-	-	-	-	-	-	-	-
38	Yekun	231	718	582	1300	92	298	254	552

Göyç mahalı üzr

Sayı	k ndl r	Az ri türkü				Erm nil r			
		ail nin sayı	adamın sayı			ail nin sayı	adamın sayı		
			kişi	qadın	yekun		kişi	qadın	yekun
1	B yli Hüseyn	5	14	12	26	-	-	-	-
2	Zeynalağalı	10	27	18	45	-	-	-	-
3	R hmank ndi	8	16	12	28	-	-	-	-
4	Ağqala	7	21	18	39	-	-	-	-
5	Ağrıv ng	12	41	24	65	-	-	-	-
6	Qızılcıq v yaxud bdülk ndi	19	68	40	108	-	-	-	-
7	Horadüz	-	-	-	-	-	-	-	-
8	Qışlaq	-	-	-	-	-	-	-	-
9	K v r	-	-	-	-	-	-	-	-
10	Qul li	-	-	-	-	-	-	-	-
11	Kosa M h mm d v yaxud G nc k	-	-	-	-	-	-	-	-
12	Paşak ndi	-	-	-	-	-	-	-	-
13	D liqardaş	-	-	-	-	-	-	-	-
14	Güz cik	-	-	-	-	-	-	-	-
15	Başk nd	-	-	-	-	-	-	--	-
16	Heyranıs	-	-	-	-	13	47	34	81
17	Atamxan	-	-	-	-	-	-	-	-

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

18	V li Ağalı	-	-	-	-	-	-	-	-
19	T z k nd	-	-	-	-	-	-	-	-
20	D likdaş	-	-	-	-	-	-	-	-
21	Gülk ndi	-	-	-	-	-	-	-	-
22	Aşağı Adyaman	-	-	-	-	-	-	-	-
23	Yuxarı Adyaman	-	-	-	-	-	-	-	-
24	bdülağalı	-	-	-	-	-	-	-	-
25	Göz ld r	-	-	-	-	-	-	-	-
26	Ağqırıq	-	-	-	-	-	-	-	-
27	Yuxarı Qaranlıq	-	-	-	-	-	-	-	-
28	Aşağı Qaranlıq	-	-	-	-	-	-	-	-
29	Zolağac	-	-	-	-	-	-	-	-
30	Kolanıqıran	-	-	-	-	-	-	-	-
31	Alçalı	16	54	45	99	-	-	-	-
32	Qarasaqqal qışlağı	2	5	5	10	-	-	-	-
33	Yarpızlı	19	62	59	121	-	-	-	-
34	Zağalı	17	56	42	98	-	-	-	-
35	Qızılbulaq	36	117	95	212	-	-	-	-
36	Qırxbulaq	39	133	114	247	-	-	-	-
37	Qanlı Allaxverdi	16	49	50	99	-	-	-	-
38	Basarkeç r	31	91	87	178	-	-	-	-
39	Qoşabulaq	16	60	57	117	-	-	-	-
40	Aşağı Köylü v yaxud Salman k ndi	29	85	79	164	-	-	-	-
41	Baş Köylü	15	46	29	75	-	-	-	-
42	Ellic	71	215	164	379	-	-	-	-
43	Daşk ndi	69	188	169	357	-	-	-	-
44	Daş Köylü	25	68	56	124	-	-	-	-
45	Tatlıqışlağı	29	81	67	148	-	-	-	-
46	Z rzibil	41	119	83	202	2	5	4	9
47	Zod	44	145	100	245	-	-	-	-
48	Ağyoxud	36	114	78	192	-	-	-	-
49	Oğrunca	30	124	83	207	-	-	-	-
50	Böyük M zr	49	150	143	293	-	-	-	-
51	Kiçik M zr	39	130	97	227	-	-	-	-

Created with
nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

52	K s m n	31	94	72	166	-	-	-	-
53	Şişqaya	51	141	110	251	-	-	-	-
54	Çil	45	159	106	265	-	-	-	-
55	Ardanış	20	67	52	119	-	-	-	-
56	Adat p	22	82	47	129	-	-	-	-
57	Şor li	24	86	54	140	-	-	-	-
58	Ağbulaq	26	79	57	136	-	-	-	-
59	Toxluca	50	177	119	296	-	-	-	-
	Yekun	999	3164	2443	5607	15	52	38	90

Mahallar üzr k ndl r v k nd halisinin sayı göst rilmiş bu c dv ll rd h mçinin ks riyy tind vv ll r yerli az ri halisinin yaşadığı v m lum s b bl r üzünd n boş qalmış k ndl r d qeyd alınmışdı. Bunlar Qırxbulaq mahalında 12, Z ngibasar mahalında 3, G rnibasar mahalında 7, Sürm li mahalında 15, Talın mahalında 8, S rdarabad mahalında 11, Körpübasar mahalında 6, Abaran mahalında 38 (burada 1 k ndd bir erm ni ail si qalmışdı), D r çiç k mahalında 18 (burada 1 k ndd 20 ail nin yaşadığı 1 erm ni k ndi qalmışdı), Göyç mahalında is 24 k nd idı. Bütünlükl mahallar üzr qeyd alınmış k ndl rd n 142-i boş idi. Kameral siyahıyaalınmda diqq ti c lb ed n k ndl rin böyük ks riyy tind 1,2,3 v s. ail nin qeyd alınmasıdır. C dv ld yalnız oturaq h yat t rzi keçir n az ri, erm ni v qaraçı ail l ri göst rilmişdi. Lakin işğaldan sonra Rusiya hakim dair l ri mahalların boş qalmış k ndl rin İran v Osmanlı razisind n köçürül n erm ni ail l rini yerl şdirmişdi.

İr van xanlığında h mçinin yaylaq-qışlaq h yatı keçir n hali d yaşayırdı. İ.Şopenin yazdığına gör , xanlıq dövründ 2984 kürd elat ail si köç ri maldarlıqla m şğul olmuşdu. Lakin işğaldan sonra İr van razisind onların c mi 847 ail si qalmışdı. Onların çoxu C nubi Az rbaycana v Osmanlı dövl tin qaçmışdılar (415,541). Kürdl r sas n Göyç v Sürm li mahallarında qışlayır v Ağrıdağ vadisind köç ri h yat keçirirdil r (415, 528-529). Köçm maldarlıqla m şğul olan az ri türk elatları da xanlıq razisind qeyd alınmışdı. Bütün elatların say dinamikası v etnik t rkibi aşağıdakı 5.3 c dv ld göst rilir:

c dv l 5.3

	Elatlar	Şi l r				Sünnül r				Yezidi			
		ail	Adamın sayı			ail	Adamın sayı			ail	Adamın sayı		
			kişi	qadın	yekun		kişi	qadın	yekun		kişi	qadın	yekun
1	Böyük	146	519	432	951								

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

	Çoban Qara												
2	Saraşlı	90	289	252	541								
3	D mirçili	29	118	102	220								
4	K rim b yli	55	199	158	357								
5	Qafarlı	98	333	319	652								
6	Şeyxl r	34	116	116	232								
7	Qarabağlı	11	35	32	67								
8	C f rli	16	43	39	82								
9	li Ş rurlu	12	43	32	75								
10	Göd kli	24	81	77	158								
11	Qarapapaq	3	8	9	17								
12	Cam-milli	10	37	28	65								
13	Taşanlı	22	55	55	62								
14	Biryuk					260	620	602	1222				
15	Çal li					359	888	861	1749				
16	Radikyanlı					72	226	197	423				
17	zizyanlı					19	38	42	80				
18	Şeyxbizanlı					7	16	16	32				
19	Gölturi					5	16	22	38				
20	Qaraçorlu					20	67	73	140				
21	Dilxeyranlı					10	33	30	63				
22	Banuk					14	33	24	57				
23	Qaraçı	14	33	29	62	14	39	50	89				
24	Asni									67	180	144	324
	Yekun	564	1909	1684	3596	780	1976	1917	3893	67	180	144	324

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

C dv ld n göründüyü kimi burada 13 az ri türk, 10 kürd v 1 qaraçı elatları var idi. Bu elatlar 1411 ail v yaxud 7813 n f rd n ibar t idi (415,631-634).

Bel likl , kameral siyahıyaalınmada keçmiş İr van xanlığında 14205 ail qeyd alınmışdır. Bunlar etnik t rkibin gör , 9746 az ri türk ail si v yaxud 53409 n f r, 3452 erm ni ail si v yaxud 19878 n f r, 847 kürd ail si v yaxud 4217 n f r, 60 qaraçı ail si v yaxud 257 n f r idi. Ümumiyy tl bütün xanlığın yerli halisi 77761 n f rd n ibar t olmuşdu. Bu işğaldan sonra hesablanan halinin sayı idi. Lakin kameral t svird İr van xanlığı işğal olunmamışdan vv l burada 16.384 ail nin yaşadığı göst rilmişdi. 1829-1832-ci il m lumatı halinin 2179 ail y q d r (10895 n f r) azaldığını göst rir.

g r XIX srin vv ll rind n başlayan Rusiya-İran müharib l ri zamanı halinin xanlıqdan did rgün düşdüyünü n z r alsaq, onda siyahıyaalınmada yerli halinin say dinamikası v etnik m nz r sinin düzgün ks etdirilm diyi q na tin g lm k olar. H rbi m liyyatlar n tic sind dinc sakinl rin bir hiss si qırılmış, bir hiss si is yaşayış yerl rini t rk ed r k qonşu ölk l r köçmüşdü. Müharib l rd n müs lman halisi, xüsusil , az ri türkl ri böyük ziyy t ç kmişdi. Erm ni silli ingilis tarixçisi D.Bornatyan s rind göst rir ki, rus işğalından sonra 25.000 müs lman İr van xanlığını t rk ed r k qonşu ölk l r qaçmışdı (123,125). Onun verdiyi bu m lumat h miyy tli olsa da, biz el g lir ki, xanlığın müs lman halisinin itkisi daha çox olmuşdu. 1829-1832-ci ill rd t rtib edilmiş kameral t sviri n z rd n keçirs k bunun şahidi olarıq. M s l n, siyahıyaalınmada tamamil dağıdılmış 310 v yerli halinin t rk etdiyi 142 boş k nd göst rilmişdi. N tic d , İr van xanlığına m xsus 820 k ndd n 462-d az ri türkl rinin yaşadığı yerli hali qeyd alınmamışdı. g r orta hesabla h r k ndd 20 ail nin v yaxud 100 n f rin yaşadığını n z r alsaq, bu 46200 n f r oturaq hali edir. Bundan lav , maldarlıqla m şğul olaraq yaylaq-qışlaq h yatı keçir n kürdl r m xsus 2137 elat ail si v yaxud 10685 n f r d İr van xanlığını t rk ed r k C nubi Az rbaycana v Osmanlı razisin köçmüşdü. Kameral siyahıyaalınmaya gör , müharib l rl v kütl vi x st likl rl laq dar olaraq öl n v qonşu ölk l r emiqrasiya ed n İr vanın müs lman halisinin sayı t xmin n 56885 n f rd n ibar t olmuşdu. Dig r t r fd n, İr van xanlığının mahallarından olan v müharib l r n tic sind ondan qopardılaraq sultanlığa çevril n P mb k, Şuragöl v Maku mahallarının halisi bu statistikaya daxil edilm mişdi.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Bel likl , 1829-1832-ci ill rd h yata keçiril n kameral siyahıyaalınmaya sas n, Rusiya-İran müharib l rind n vv l İr van xanlığının halisi 22964 ail v yaxud 134646 n f rd n ibar t olmuşdu. Bunlardan 16438 az ri türk ail si (99.609 n f r), 3496 erm ni ail si (19878 n f r), 2984 kürd ail si (14902 n f r), 46 qaraçı ail si (257 n f r) idi.

İşğaldan sonra C nubi Az rbaycandan v Osmanlı dövl tind n erm nil rin kütl vi sur td köçürülm si keçmiş İr van xanlığında demoqrafik d yişiklikl r s b b olmuşdu. Müqayis üçün 1836-cü il aid bir m lumatı misal göst rm kl bunun bir daha şahidi olarıq. M lumata gör , h min ild İr van ş h rind 2750 ev göst rilmişdi. Ümumilikd 5.900 ş h r halisi qeyd alınmışdı. Bundan 3.752 n f ri az ri türkü, 2148 n f ri is erm ni idi. 1829-1832-ci ill r kameral siyahıyaalınmadan keç n dörd il rzind ş h r halisi k skin sur td aşağı düşmüşdü. g r 1829-1832-ci ill r kameral t svird az ri türkl rinin ş h rd sayı 7331 n f r idis , 1836-cü ild bu r q m 3752-i n f r enmişdi. T bii ki, bu erm nil rin d st k aldığı çar icra orqanlarının müs lmanlara, xüsusil az ri türkl rin qarşı yeritdikl ri siyas tl bağlı idi. Lakin buna baxmayaraq, ş h rd az ri türkl ri yen d üstünlük t şkil edirdi. K nd halisin g ldikd is 1836-cı ild keçmiş xanlığın razisind 508 k nd v bu k ndl rd 19586 h y t qeyd alınmışdı. Bu h y tl rd etnik c h td n 26.941 n f r az ri türkü, 32.457 n f r erm ni yaşayırdı. Bütün k nd halisinin ümumi sayı 59.398 n f rd n ibar t olmuşdu. Bütövlükd ş h r v k ndd 22.336 h y t v 65.298 n f r qeyd alınmışdı (201, c.4, s h.365). N tic d n görünür ki, erm ni halisi köçürülm n tic sind artmışdı.

5.3 halinin sosial-silki quruluşu

Az rbaycanın dig r xanlıqlarında olduğu kimi İr van xanlığının halisi d sosial t rkibin gör üç qrupa bölünür: 1) **imtiyazlı ali t b q ;** 2) **din xadiml ri v 3) vergiver nl r**.

Birinci t b q y xan (v yaxud s rdar), b yl r, sultanlar, m likl r v ağalar daxil idi (415,688-690). İmtiyazlı ali t b q nin başında mütl q hakimiyy t malik xan dururdu. Az rbaycanın dig r xanlıqlarından f rqli olaraq İr van xanlığında xan adı daşıyanlar iki qism bölünürdü: **Birincisi**, xanlığın başında duran mütl q hakim idi. Yuxarıdakı f sild xan haqqında traflı b hs edilmiş v onların hakimiyy t üsuli-idar si t svir edilmişdir. Xan mütl q hakim olmaqla b rab r, iri torpaq sah l rin yiy l ndiyind n v ticar t s rmay qoyduğuna gör , h m d iri mülk dar hesab olunurdu. **İkinci qism** S f vi şahları t r find n «xan» f xri adı verilmiş xüsusi

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

ş xsl r daxil idi. Bu «xanlar» hakim olmasalar da böyük imtiyaz sahibl ri idil r. Lakin onlar varislik hüququna malik deyildil r (75,136; 184,137).

Xandan sonra ali silkin növb ti pill sind b yl r dururdu. A.Bakıxanov yazır ki, «b y monqol dilind mr ed n, hökm ed n dem kdir…, b y mr ed n h r hansı ş xs veril n ümumi addır» (75,137). B y rütb sini ali silk nümay nd l rind n olan xanın övladları, qohumları, onların varisl ri v h mçinin xidm tin v l yaq tin gör layiq görülmüş ş xsl r daşıyırdı (75,137; 157,389). B yl r bir neç qrupa bölünürdü. B zi m nb y gör b yl r irsi b y rütb si alan v müv qq ti b y rütb si veril nl rd n ibar t idi (75,137; 184,102-103). Lakin İr van xanlığından b hs ed n başqa bir m nb d b yl rin üç qrupa bölünündüyü göst rilir. **Birinci qrupa** irsi b yl r daxil idi. S f vi şahlarının xüsusi f rmanı sasında b y rütb si almışların n slind n olanlar irsi b yl r adlanırdı. Onlar xüsusi mülkiyy t sahibi idil r v b ylik onlar üçün irsi xarakter daşıyırdı. İrsi b yl r xana qulluq etm y borclu deyildil r, lakin b zi hallarda g lirl rinin bir hiss sini x zin y verm li idil r. Xalq arasında böyük hörm t sahibi olduqlarından, xanlar onlara ehtiyatla yanaşırdı. İrsi b yl r m xsus k ndl rin inzibati v hüquqi hakimiyy ti d onların lind c ml şmişdi (184,102; 397,2-3). Lakin İr van xanları h r vasit il irsi b yl rin nüfuzunu qırmağa çalışırdı (184,103). Bu xüsusil sonuncu s rdar Hüseynqulu xanın dövrün aid idi. O, b yl r m xsus k ndl ri v onlardan g l n g lirl ri hesaba alaraq bu k ndl rin b zisini ayrı-ayrı ş xsl r tiyul kimi paylayırdı. M s l n, Hüseynqulu xan irsi b yl rd n Hümm t b y , R sul b y , K rim b y v Mehdi b y m xsus k nl rin bir v ya ikisini tiyul ş kilind başqasına vermişdi (415,929).

İkinci qrupa s rdara göst rdikl ri inzibati-h rbi qulluq say sind v onun m rh m ti il b y rütb sini alanlar daxil idi (184,103). Bu b yl rin başlıca v zif si xanın xidm tind h miş dayanmaq idi. Xan xüsusi xidm t müqabilind x zin y m xsus v müsadir edilmiş k ndl ri onlara h diyy olaraq verirdi. Mükafatlandırılmış b yl r h min k ndl rin g lirl ri il dolanırdı (184,122). Lakin onların bu rütb si müv qq ti s ciyy daşıyırdı v qulluq başa çatdıqdan sonra geri alınırdı.

Axırıncı qrupa is müv qq ti b y adını alanlar- k nd ağsaqqalları olan k ndxudalar, r isl r v erm ni icma başçıları daxil idil r. Onlar t yin olunduqları v zif ni müv qq ti icra etdikl rin gör , h r hansı s n d yaxud f rman almırdılar. İst r Az ri türkl rin m xsus k nd ağsaqqalları, ist rs d erm ni k nd ağsaqqalları bu v zif üçün heç bir m vacib almırdı. Onlar halid n aldığı vergil r hesabına dolanırdılar (397,3; 18,375).

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Hakimiyy tin sonrakı pill sind **sultan** dururdu. Sultan r bc hökmdar dem kdir. Bu rütb irsi v yaxud yüks k v zif tutan b yl r verilirdi. Sultan q dimi rütb kimi göst rilirdi. Onlar böyük hüquq v imtiyazlara malik olmaqla yanaşı xanın yanında yüks k mövqe tuturdular (75,136-137; 184,103). İr van xanlığında daha yüks k idar çilik hüququna malik sultanlar mövcud olmuşdu. Bu sultanlar xanlığa m xsus iki sultanlığı –Şuragöl v P mb k sultanlıqlarını idar edirdi. H r iki sultanlıq 1779-cu ild II İraklinin İr vana hücumundan sonra Kartli-Kaxetiya çarlığının nüfuz dair sin düşmüş, 1802 v 1805-ci ill rd is Rusiyyaya birl şdirilmişdi.

halinin silki quruluşunda **ağaların** da xüsusi yeri vardı. Bu ad monqol dilind dir. Ağa xan ail sin daxil olan ş xsl r deyilirdi. M hz bu baxımdan onlar b z n böyük imtiyazlara malik idi v irsi b yl r m xsus hüquqlardan istifad edirdil r (75,137-138; 157,470). Lakin onların mülkiyy t üz rind hüququ b yl rd n f rql nirdi. Bel ki, ağalar xan t r find n k ndl ri idar etm k üçün t yin olunurdu. Bu v zif irsi v yaxud müv qq ti ola bil rdi. Ağalar t yin olunduqları k ndl rin g lirinin bir hiss sind n istifad edir v k ndlil r onun g lir m nb yi idi. Ağalar v onların yaxınları h r cür vergi v mük ll fiyy tl rd n azad edilmişdi (184,123-124).

İmtiyazlılar silkin maldarlıqla m şğul olan elatların başçıları-elb yil r d daxil idi. Çoxlu var dövl t sahibi olan elb yil r silahlanmış çevik h rbi qüvv y malik olduqlarından müharib l r dövründ xanlara çox lazım olurdu. Elb yil r vergi v mük ll fiyy tl rd n azad olmaqla yanaşı xandan müxt lif h diyy l r v geniş otlaqlar alırdılar. Lakin xanlar elb yil ri daima n zar td saxlamağa çalışır, ist diyi ş xsi elat başçısı t yin edir v onlar arasında baş ver n mübahis li m s l l r d qarışırdı. Hüseyn li xan (1759-1783) Mirz ağanı xüsusi t liq il yaylaq-qışlaq h yatı keçir n kürd tayfalarından birinin başçısı t yin etmişdi. T liq d göst rilirdi: «Mirz ağa bütün bacarıq v istedadı il h min köç ril rin işl rini nizama salmalı, onların idar işin qarışmalı v bir d qiq olsa da bu işd s hl nkarlıq etm m lidir» (39,55). Başqa bir s n dd Hüseyn li xan elat başçıları arasında baş ver n münaqiş y müdaxil etm sind n b hs edilir. O, elatların başçılarından Ş ms ddin ağa il dig r iki tayfa başçısı arasında olan anlaşılmazlığı sülhl h ll etmişdi (39,78).

İr van xanlığında imtiyazlı ali silk nümay nd l rinin sayı haqqında m lumata yalnız işğaldan sonra t rtib edilmiş kameral siyahıyaalınmadan ld etm k mümkün olmuşdur. Lakin bu m nb d tarixi gerç kliyi obyektiv ks etdirmir. Bel ki, Rusiya-İran müharib l ri dövründ zad ganlar t b q si, xüsusil müs lman ali silki böyük itkil r m ruz

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

qalmışdı. Onların bir hiss si öldürülmüş, bir hiss si is qonşu dövl tl r qaçmışdı. Erm nil rin is h m köçürm v h m d Rusiya hökum tind n ayrı-ayrı ş xsl ri zad gan titulu il t ltif etm si n tic sind sayı çoxalmışdı. Aşağıdakı c dv l qism n d olsa xanlıq razisind yaşayan ist r müs lman xan, sultan, ağa v b yl ri, ist rs d erm ni m likl ri haqqında mü yy n t s vvür yaradır (c dv l 5.4.).

C dv ld n göründüyü kimi, İr van xanlığının Rusiya t r find n işğalı müs lman ali silkin güclü t sir göst rm sin baxmayaraq, erm nil r nisb t n yen d çoxluq t şkil etmişdi.

c dv l 5.4

İr van xanlığı	Müs lmanlar								Erm nil r			
	Xanlar				B y v sultanlar				M lik v ağalar			
	Ail l r	Adamların sayı			il -l r	Adamların sayı			ail l r	adamların sayı		
		kişi	qadın	yekun		kişi	qadın	yekun		kişi	qadın	Yek-un
İr van ş h ri	4	22	19	41	51	167	137	304	8	29	26	55
Mahall ar:												
Qırxbulaq	-	-	-	-	1	3	4	7	3	11	10	21
Z ngibasar	-	-	-	-	8	35	34	69	-	-	-	-
Qarnibasar	-	-	-	-	9	30	32	62	1	5	3	8
Vedibasar	-	-	-	-	16	65	61	126	-	-	-	-
Ş rur	1	1	2	3	57	174	177	351	1	4	4	8
Sürm li	-	-	-	-	1	2	3	5	3	14	11	25
D r k nd-Parçeni	1	3	3	6	6	34	31	65	-	-	-	-

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Saatlı	-	-	-	-	5	20	15	35	-	-	-	-
Talın	-	-	-	-	9	39	36	75	1	3	5	8
Seyidli-Axsaxlı	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
S rdarabad	1	10	5	15	5	42	47	89	1	4	4	8
Körpübasar	-	-	-	-	24	106	81	187	-	-	-	-
Abaran	-	-	-	-	-	-	-	-	1	7	4	11
D r çiç k	-	-	-	-	1	8	11	19	2	23	28	51
Göyç	-	-	-	-	15	59	55	114	1	5	5	10
Yekun:	7	36	29	65	208	784	763	1547	14	105	100	205

Qaynaq : İ.Şopen,689-690.

İr van xanlığında xüsusi t b q t şkil ed n din xadiml ri hali iç risind böyük nüfuza malik idil r. Xanlıqda h m müs lman, h m d xristian din xadiml ri d vardı. İr van xanlığında hakim din islam dini idi. Tutduğu mövqey gör , din xadiml ri bir neç qrupa bölünürdü. N.Dubrovin müs lman din xadiml rini **ali v aşağı olmaqla** iki kateqoriyaya ayırırdı. Birinciy dini hakimiyy ti düny vi hakimiyy tl birl şdir nl r, ikinciy is düny vi işl r qarışmayan v yalnız dini işl rl m şğul olanlar daxil idi (147,387-388). Lakin ondan f rqli olaraq İ.Şopen müs lman din xadiml rini üç qrupa bölmüşdü: 1) Ali ruhanil r- şeyx-ül-islam, müşt hid, qazi, axund, müfti v s.; 2) aşağı t b q nin nümay nd l ri-mollalar, seyidl r, d rvişl r ; 3) xalq t hsili il m şğul olanlar- ülama v müd rrisl r (415,693-694).

Ali ruhanil r ş ri t m hk m l rin r hb rlik edir, ruhanil ri v zif l r t sdiq edir v yaxud onları v zif d n k nar edirdi. Xüms v z katın toplanması, bölüşdürülm si, v qf torpaqlarının istifad si onların bilavasit n zar tind idi. Ali ruhanil rin başçısı şey-ül-islam «divan»ın üzvü olduğuna gör , h tta xanın f rmanlarını fitvası il t sdiql yirdi (24,31). Din xadiml ri h r cür vergi v mük ll fiyy tl rd n azad edilmişdi (415,697; 184,125; 201, c.3, s h.25). Din xadiml rinin sas g lir m nb l ri v qf v yaxud v r s siz, m scid v siyy t edilmiş mülkl rd n g l n g lirl r, z kat v yaxud $^{1}/_{10}$ vergisi hesab olunurdu. Bundan lav nigah, sünn t, d fn, boşanma v s. gör , habel h r hansı q rarın icrasında şahidlik

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

etdiyin , dua yazdığına gör d mü yy n miqdarda g lir ld edirdil r. Toplanmış g lirl r bir yer yığılır v din xadiml ri arasında b rab r bölünürdü (415,697-698).

Qüdr tli xanların din xadiml ri üz rind böyük t siri var idı. Onlar nüfuz sahibi olan axundu, qazini, müct hidi v müs lman ruhanil rinin başçısı şeyx-ül-islamı seçirdi. n güclü xanlar sevimli adamlarını bel şeyx-ül-islam t yin edirdil r (201, c.3, s h.27). Xanlar h tta din xadiml ri arasında özbaşnalığın qarşısını almaq v dini g lirl rd qanun-qayda yaratmaq üçün v qf mülkiyy tinin işl rin d müdaxil ed bilirdil r. Xanın f rmanı il v qf mülkiyy tin n zar t din xadiml ri arasında daha nüfuzlu olan axunda tapşırılırdı. Xan bu haqda xüsusi t liq verirdi. İr van xanlığının n görk mli xanlarından biri olan Hüseyn li xan Axund Molla lini v qf torpaqlarını idar etm k üçün r hb r t yin etmişdi. Onun verdiyi t liq d qeyd edilir ki, «Molla li v qf mülkl rini ş xs n, müst qil idar etm li, onlara aid bütün m s l l rin h llind çalışmalı, bu bar d mövcud olan d ft r v kitablara r hb rlik etm lidir. O, öz ş nin c sar tl bacarığına uyğun v qf mülkl rinin t şkilind , b rpa edilm sind çalışmalıdır. V qf mülkl rinin bütün g lirl rini topladıqdan sonra ona veril n t liq d , t dris haqqındakı t liq d deyildiyi kimi x rc edib, g lir v m xaric dair ayrılan siyahını bizim n z rimiz çatdırsın. V qf torpaqlarının kinçil rin , h min torpaqlarda vergi yığan m murlarına ali H zr t Molla liy v onun mülaziml rin tabe olmağı mr edilsin» (39,52-53). Bundan lav , xanlar h r mahalın ş ri t m hk m sin bir v yaxud iki qazini başçı t yin edirdi (201, c.3, s h.29).

Din xadiml ri ş ri t işl rind n lav mülki işl rd d iştirak etm k s lahiyy tin malik idil r. Dini t hsil almış mollalar kargüzarlığa v hesabdarlığa götürülürdü. Onlar mirz adlanırdı (415,698; 201, c.3, s h.28). n nüfuzlu ruhanil r xan t r find n divana üzv seçilirdi v onlar divanb yi adlanırdı (415,698).

Müs lman din xadiml rin Şeyx-ül-islam (dini r hb r idi, bu v zif y varlı, hörm tli, hakimiyy tl dini idar arasında laq yarada bil n ş xsl r t yin olunurdu), qazil r (dini hakiml r), müfti (sünnü» t riq t qanunlarının n zar tçisi), mr-m ruflar (xalqı xeyirxah işl r istiqam tl ndir n, b d m ll rd n ç kindir n), piş namazlar (h yatını allaha ibad t h sr ed n v xalqla birlikd ibad t ed nl r), vaizl r (m rasiml rd t bliğçi), ül malar (ilahiyyat aliml ri), Quranı ş rh ed nl r, müd rrisl r (dini elml rin v r b dilinin mü lliml ri), f ndil r («sünnü» t riq t aliml ri), axundlar («şi » t riq t alimi), mü zzinl r (azan ver nl r), imamlar (k nd c miyy tl rind

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

dini r hb r), müşt hidl r (şi   t riq tind   din xadimi),   d rvişl r, ruhani uşaqları daxil idi (415,693-697; 147,385-388; 201, c.3, s h.17-19).

Müs lman din xadiml ri d st sin seyidl r d daxil idi. Seyidl r peyğ mb r n slind n idi. Onlar heç bir dini v zif daşımırdı v hali arasında böyük nüfuz sahibi idil r. Seyidl r vergi v mük ll fiyy tl rd n azad olmuşdular. Onlar yaxşı t min olunmuş v   ks riyy tinin böyük torpaq sah l ri var idi. Xanların özl ri d seyidl r hörm tl yanaşır v onlara xüsusi f rmanla torpaq sah l ri bağışlayırdılar (415,698-699; 184,126; 201, c.3, s h. 16, 24-25). İşğaldan sora h yata keçiril n kameral siyahıyaalınmada seyidl r halinin vergi ver n hiss sin daxil edilmişdi. Lakin bununla bel onlar heç bir vergi öd mirdil r. K nd halisi onların n slin , xüsus n d M h mm d peyğ nb r hörm t lam ti olaraq seyidl rin payına düş n vergini özl ri öd yirdil r (184,126). İr van xanlığında müs lman din xadiml rinin sayı haqqında d qiq m lumat ld ed bilm dik. 1829-1832-ci ill r kameral siyahıyaalınmadakı m lumatda işğaldan sonra erm ni din xadiml rind n f rqli olaraq, müs lman ruhanil rinin say t rkibi azaldılaraq göst rilmişdi. M hz bu s b bd n kameral t svird ki m lumat tarixi gerç kliyi ks etdirmir. Lakin buna baxmayaraq, siyahıyaalınma bir daha sübut edir ki, xanlığın yüxarı t b q l ri kimi müs lman ruhanil ri d hakim qüvv idi. Aşağıdakı c dv l 5.5. müs lman din xadiml rinin sayı haqqında m nz r ni ks etdirir:

c dv l 5.5

İr van xnnlığı	Axund v molla				Mirz l r				Seyidl r				D rvişl r			
	Ail l r	Kişi	Qadın	Yekun	Ail l r	Kişi	Qadın	Yekun	Ail l r	Kişi	Qadın	Yekun	Ail l r	Kisi	Qadın	yekun
İr van ş h ri	50	181	151	332	19	64	41	105	39	92	96	188	3	6	4	10
Mahallar:																
Qırxbulaq	1	3	3	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Z ngibasar	28	108	101	209	1	2	2	4	-	-	-	-	-	-	-	-
Qarnibasar	12	49	45	94	2	11	8	19	6	20	17	37	1	6	7	13
Vedibasar	5	28	24	52	2	5	5	10	1	3	2	5	-	-	-	-

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Ş rur	22	57	49	106	9	23	32	55	10	23	20	43	3	5	5	10
Sürm li	17	59	63	124	1	2	2	4	2	5	3	8	1	5	2	7
D r k n d-Parçeni	16	47	41	88	1	2	1	3	3	7	3	10	-	-	-	-
Saatlı	5	10	13	23	-	-	-	-	1	1	4	5	-	-	-	-
Talın	1	1	1	2	-	-	-	-	2	4	3	7	-	-	-	-
Seyidli-Axsaqlı	3	9	9	18	-	-	-	-	2	6	3	9	-	-	-	-
S rdarabad	5	17	10	27	1	4	4	8	4	12	7	19	-	-	-	-
Körpübasar	4	10	12	22	1	9	4	13	-	-	-	-	-	-	-	-
D r çiç k	2	10	5	15	1	3	4	7	--	--	--	--	-	-	-	-
Göyç	16	61	63	124	1	6	2	8	4	14	12	26	-	-	-	-
Elatlar	3	10	7	17	--	---	---	--	--	--	--	--	-	-	-	-
Yekun:	200	610	597	1207	40	131	105	236	74	187	170	357	8	22	18	40

Müs lman din xadiml ri v hali arasında hacı, m şh di v k rb layı adı daşıyanlar da vardı. Kameral siyahıyaalınmaya gör , bu adı daşıyan ruhanil rin sayı aşağıdakılardır:

İr van ş h rind 85 hacı, 158 m şh di, 105 k rb layı

Mahallarda 25 hacı, 77 m şh di, 239 k rb layı

Elatlar arasında 6 hacı, 7 m şh di, 4 k rbalayı.

Yekun n tic y gör , İr van xanlığında 111 hacı, 242 m şh di v 348 k rb layı yaşamışdı (415,704).

Xanlıqda xristianlığın erm ni-qriqoryan qolu f aliyy t göst rirdi. Bu dind n olan erm nil r Eçmi dzin v ona tabe olan k ndl rl m hdudlaşırdı. Bu dinin xidm tind dayananlar **rahibliy v ağlara** bölünürdü. Erm ni-qriqoryan dinin Eçmi dzind oturan katolikos başçılıq edirdi (415,692-693). Müs lman din xadiml rind n f rqli olaraq erm ni ruhanil ri h r il x zin y vergi öd yirdil r. Bu haqda «vergi v mük ll fiyy tl r» bölm sind b hs edilmişdir. İşğaldan sonra köçürülm n tic sind erm ni halisinin dig r t b q l rind olduğu kimi, ruhanil rin d sayı artmışdı. Ümumiyy tl xanlıqda işğaldan sonra rahibl rin sayı 135 n f r idis (415,692), ağ ruhanil rin sayı is aşağıdakı c dv ld göst rilmişdir:

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

c dv d 5.6

İr van xanlığı	Ail	kişi	Qadın	Yekun
İr van ş h ri	13	55	35	90
Mahallar:				
Qırxbulaq	10	30	34	64
Z ngibasar	9	24	28	52
Qarnibasar	11	29	31	60
Vedibasar	1	4	3	7
Ş rur	6	23	14	37
Sürm li	22	98	84	182
Talın	4	17	10	27
S rdarabad	11	59	53	112
Körpübasar	29	115	104	219
Abaran	30	109	95	204
D r çiç k	24	92	76	168
Göyç	23	124	108	232
Yekun:	193	779	675	1454

İr van xanlığında k ndlil r üç qrupa bölünürdü: **Birinci qrupa daxil olan k ndlil r** x zin , b y v v qf torpaqlarında sakin olan r iyy tl r, y ni b hr k rl r adlanırdı (415,989; 233,308). B hr k rl rin öz t s rrüfatı, torpaq payı, m k al ti v qoşqu heyvanları olurdu. Onlar sahibkara bec rdikl ri m hsulun $^{1}/_{3}$–ni v 10 tüm n binaçı vergisi öd yirdil r. **K ndlil rin ikinci qrupuna** yarık rl r daxil idi. Yarık rl r sas n, qaçqın v işsizl r hesabına yaranırdı. Birinci Rusiya-İran müharib si dövründ qonşu xanlıqlardan g lmiş qaçqın ail l rinin sayı çoxalmışdı. 1818–ci ild general leytenant Velyaminov Abbas Mirz y yazdığı m ktubda qeyd edirdi ki, « lah zr t m lumdur ki, Rusiya-İran müharib si dövründ sıxışdırılmış bir neç az ri türk ail si Gürcüstandan (Şuragöl v P mb k-E.Q.) İr van xanlığına qaçmışdı. … O, (Hüseünqulu xan –E.Q.) sayı 400 ail d n ibar t bel qaçqınları toplayaraq, Z ngi çayının sağ sahilind s rh dd yerl şdir r k, Mürs li, Barat, rdağlı, Qarakeşiş, Karvansaray, Qara Murad, Yaycı, T kl r k ndl rini saldırmışdı» (295,195). S rdar bu cür adamları yerl şdir r k, onlara torpaq paylayır, iş heyvanı, kotan v h r cür toxumla t min edirdi. T s rrüfatlarını qurana q d r o, h min k ndlil rd n vergi almırdı. Bir müdd td n sonra yarık rl r aldıqları borcun v zind yığdıqları m hsulun yarısını x zin y öd m li idi (415,989). **Üçüncü qrupa** is

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

r ncb rl r daxil idi. R ncb rl rin v ziyy ti daha ağır idi. Bel k ndlil rin n öz torpağı, n d m k al tl ri vardı. Onlar sahibkar v x zin torpaqlarını icar götürm kl yaşayırdılar. R ncb rl r böyük m bl ğd icar haqqı verm kl yanaşı sahibkar üçün ağır mük ll fiyy tl r d icra etm li idi. S rdar bu v ziyy td olan k ndlil ri sakin kimi deyil, muzdur işçi kimi baxırdı (415,989).

İr van xanlığının mahallarında torpaqların icar haqqı f rqli idi. M s l n, Z ngibasar mahalının Çarbağ k ndinin r ncb rl ri ç ltik v pambığın $^{2}/_{3}$ hiss sini, dig r m hsulun üç hiss sini, Ş rur mahalının Çamaxtir k ndinin r ncb rl ri ç ltiyin $^{2}/_{3}$ hiss sini, dig r m hsulların is yarısını, Körpübasar mahalının Muğancıq k ndinin sakinl ri is ümumi m hsulun $^{4}/_{5}$ hiss sini icar haqqı olaraq öd yirdil r (415,988-989).

Maldarlıqla m şğul olan sad köç ri elatlar da k ndli t b q sin aid idi. Onlar da müxt lif vergi verir v mük ll fiyy tl r yerin yetirirdil r. Elatlar xan v b yl rin sürül rini otarır, maldarlıq t s rrüfatında bir sıra işl r görür v peşk ş adlanan vergi verirdil r. Sad elatların v ziyy ti dig r k ndlil r nisb t n yaxşı idi. Bel ki, onlar xanlığın qoşununa sg r verdikl rind n mü yy n güz ştl r malik idil r. Lakin elatlardan mal-qara, yağ, pendir v yun vergisi alınırdı (415,987).

İr van xanlığında halinin vergiver nl r silkin tacirl r, kiçik ticar tl v müxt lif s n t növl ri il m şğul olan s n tkarlar da daxildir. Kameral t svird «Erm ni vilay ti»nd (keçmiş İr van, Naxçıvan xanlıqlarında v Ordubadda-E.Q.) bu silkl r daxil olanların sayı haqqında m lumat verilmişdir. Siyahıyaalınmaya gör , vilay td tacir v h r cür ticar tl m şğul olanların sayı 895 n f r, müxt lif cür s n tkarlıqla m şğul olanlar is 9.229 n f rd n ibar t olmuşdu (415,705). Ümumi sayı ks etdir n bu siyahıda keçmiş İr van xanlığı razisind n q d r tacir v s n tkarların olmasını t yin etm k ç tindir.

İr van xanlığının silki quruluşunda maafları xüsusi qeyd etm k lazımdır. Maaf sözü h r cür vergi v mük ll fiyy tl rd n azad edilmiş, xanın xüsusi tapşırıqlarını danışıqsız yerin yetiril nl r deyilirdi (157,470; 184,85). «Oz ictimai v ziyy tin gör b yl rd n v b zi köç ril rd n (elb yi-E.Q.) aşağıda duran, öz yal tl rind (ç rik) h rbi qulluqda v feodal d st l rind olmaqdan başqa, torpaq sahibl rin heç bir vergi verm y n v mük ll fiyy t daşımayan kiçik torpaq sahibl ri maaflar adlanırdı» (233,182). Xan t r find n t yin edil n maaflardan h m h rbiçi, h m d polis kimi istifad edilirdi. Ordu yığılark n onlar ilk olaraq qulluğa g lm li idil r. Bundan lav , maaflardan vergil r yığmaq v b yl rin dig r işl rinin görülm sind istifad edilirdi. Buna gör d , xanlar onlara xüsusi

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

diqq t yetirir, torpaq v r ncb rl r h diyy edirdi (157,470). İr van xanlığında xüsusi maaf d st l ri f aliyy t göst rirdi. Lakin işğaldan sonra kameral t svir zamanı onlar halinin vergi ver n hiss sin daxil edilmiş v bel likl onların sayı itirilmişdir (184, c.1, s h.87).

İr van xanlığında halinin aşağı t b q sin nök rl r d daxil idi. Xanın v iri feodalların ş xsi qoruyucuları, h rbi qulluqçular, s rh d mühafiz çil ri nök rl r adlanırdı (184, c.2, s h.434-435). Maaflar kimi nök rl r d heç bir vergi v mük ll fiyy t daşımırdı. Onların sosial bazasını r iyy tl r t şkil edirdi. Nök rçilik irs n keçirdi (233,101). Nök rl r bütün xanlıq razisin s p l nmişdil r v lazım g ldikd bir yer toplanırdılar. Onlar la geyim, silah v atları il seçilirdil r (184, c.1, s h.84). İr van xanlığında nök rl rin sayı haqqında heç bir m lumat yoxdur. Lakin m nb d xan halid n m hsul vergisi alark n öz nök rl rind n istifad etm si haqqında m lumat vardır. Onlar yığım vaxtı xanın mri il k ndl ri g z r k m hsul oğurluğunun v itkisinin qarşısını alırdılar. Bu mri yerin yetir n nök rl r halinin hesabına yaşayırdılar (157,516).

Bel likl , İr van xanlığı halisinin sosial t rkibi dig r Az rbaycan xanlıqlarının sosial t rkibind n heç n il f rql nmirdi, halinin sas hiss si k ndlil r idi. Etnik c h td n halinin ks riyy tini is az ri türkl ri t şkil edirdi. İst r dövl t, ist rs d qeyri-dövl t v zif l rind az rbaycanlılar t msil olunmuşdu.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

N TİC

XVIII srin ortalarında yaranmış İr van xanlığının siyasi, iqtisadi tarixini, tarixi coğrafiyasını, halisinin etnik v say t rkibinin müxt lif s pgili m nb l r sasında araşdırılması, t hlil edilm si aşağıdakı elmi n tic l rin ld etm sin imkan verir:

XVIII srin ikinci yarısı Az rbaycanda xırda feodal dövl tl rin-xanlıqların yaranması il xarakteriz olunur. Bel xanlıqlardan biri d İr van xanlığıdır. Bu xanlıq uzunömürlü olmasına baxmayaraq, Az rbaycan tarixşünaslığında az öyr nilmişdir. Sovet tarixşünaslığında İr van xanlığının tarixi saxtalaşdırılmış v heç bir tarixi fakta saslanmadan Erm nistan razisi kimi t qdim olunmuşdu. Az rbaycan müst qillik ld etdikd n sonra İr van xanlığı Az rbaycanın tarixi torpaqları kimi t dqiqatçılarımız t r find n öyr nilm y başlandı. Son ill rd bu sah d uğurlu addımlar atılmışdır.

İr van xanlığının razisi bir yal t kimi XVI srd n Az rbaycan S f vil r dövl tinin inzibati- razi bölgüsün daxil olan Çuxurs d b yl rb yliyinin m rk zi olmuşdu. M rk zi İr van ş h ri olan bu b yl rb yliy XVII srin vv ll rind n Naxçıvan v Maku razil ri d daxil olmuşdu. İr vanı S f vi şahlarının t yin etdiyi vv l ustaclı, sonra is qacar tayfasından olan hakiml r idar edirdi.

XVII srin sonu-XVIII srin vv ll rind S f vil r dövl ti d rin iqtisadi v siyasi böhran keçirdiyind n m rk zi hakimiyy t z ifl miş, ölk d h rc-m rclik, hali arasında narazılıqlar v şah hakimiyy tin qarşı üsyanlar başlandı. Bundan istifad ed n iki n h ng ölk nin- Rusiya v Osmanlı imperiyalarının müdaxil si başladı. N tic d X z rsahili razil r Rusiyanın, İr van yal tinin d daxil olduğu dig r Az rbaycan torpaqlari is Osmanlı işğalı altına keçdi. İr van yal ti 11 il Osmanlı işğalı altında qaldı.

XVIII srin 20-ci ill rin axırları-30-cu ill rin vv ll rind görk mli dövl t xadimi, s rk rd Nadir şahın meydana çıxması, xalqı öz t r fin ç k r k ölk ni S f vil r s rh dl ri hüdudunda birl şdirm k uğrunda müdaxil çil r qarşı apardığı müharib l r n tic sind işğal olunmuş torpaqlar yenid n geri qaytarıldı. 1736-cı ilin martında Nadir şah elan olunduqdan sonra İr van yal ti onun yaratdığı dövl tin inzibati razil rind n olan Az rbaycan b yl rb yliyinin t rkibin qatıldı. İr vanı şahın t yin etdiyi hakim idar edirdi.

Böyük imperiya yaradan Nadir şahın apardığı fasil siz müharib l r, soyğunçu vergi siyas ti xalqı var-yoxdan çıxarırdı. Cana doymuş Az rbaycan xalqı şah hakimiyy tin qarşı üsyan qaldırdı. M nb l rin

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

araşdırılması göst rir ki, şahın hakimiyy tinin son ill rind müxt lif bölg l rd , o cüml d n İr vanda hali üsyan qaldırmışdı. İr vanlılar ilk vv l şahın t yin etdiyi hakimi İr vandan qovmuş, h tta misi oğlu miraslan xanın başçılığı il gönd rilmiş qoşunu m ğlub ed bilmişdil r. Lakin tezlikl lav köm k alan miraslan xan üsyanı yatıraraq hakimi yenid n öz yerin b rpa etmişdi.

1747-ci ild Nadir şah süi-q sd n tic sind öldürüldükd n sonra yaratdığı imperiya dağıldı. M rk zd taxt-tac uğrunda mübariz getdiyind n hali üsyan ed r k şahın t yin etdiyi hakiml ri qovmuş v yerl rd hakimiyy ti l keçirmişdil r. Bel likl , Az rbaycanda 20- yaxın xanlıq yaranmışdı. Onlardan biri d İr van xanlığı idi.

İr van xanlığı Az rbaycanın q rb ucqarlarında yaranmışdı. Bu xanlıq şimaldan v şimali ş rqd n Kartli-Kaxetiya çarlığı, Qazax, Ş mş ddil sultanlıqları v G nc xanlığı il , c nubdan v c nub ş rqd n Xoy v Naxçıvan xanlıqları il , ş rqd n Qarabağ xanlığı, q rbd n is Osmanlı imperiyası il h ms rh d idi. İr van xanlığının s rh dl ri siyasi v ziyy tl laq dar olaraq d yişikliy uğramışdı. Bel ki, İr van xanlığına m xsus müxt lif razil r Kartli-Kaxetiya çarlığı v Qarabağ xanlığı t r find n qopardılmışdı. Bu razil rl birlikd İr van xanlığının ümumi sah si 114.444 kv.verst b rab r olmuşdu. H tta uzun ill r Maku xanlığı da onun t rkibin daxil olmuşdu.

İr van xanlığının iqtisadi h yatında k nd t s rrüfatı mühüm rol oynayırdı. K nd t s rrüfatında sas yeri kinçilik, bağçılıq, bostançılıq v maldarlıq tuturdu. lverişli iqlim ş raiti, bol m hsuldar torpaqların olması İr van xanlığında k nd t s rrüfatının inkişafına t kan vermişdi. Xanlıqda meyv çilik v üzümçülük xüsusil güclü inkişaf etmişdi. Burada müxt lif meyv növl ri, bostan bitkil ri yetişdirilirdi.

Torpağın şumlanmasında kotan v xışdan istifad olunurdu. M hsul is oraqla biçilirdi. Xanlıqda bol sulu çayların olması süni suvarmanın inkişafına ş rait yaradırdı. Dağlıq razil rd is torpaqların d my üsuluna üstünlük verilirdi.

İr van xanlığı maldarlığın inkişafı üçün geniş otlaq sah l rin malik idi. Qırxbulaq, Göyç , Abaran, D r çiç k, G rnibasar, Vedibasar, Talın, Sürm li v D r k nd-Parçenis mahallarında lverişli otlaq sah l ri var idi. İr van xanlığında elatlar sas n köçm v köç ri maldarlıqla m şğul olurdu. Köçm maldarlığı il Az ri türkl ri, köç ri maldarlıla is kürdl r m şğul olurdu. Maldarlıqda qoyunçuluq daha çox inkişaf etmişdi. Bundan lav hali iribuynuzlu mal-qara, at, eşş k, qatır, d v d saxlayırdı.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

İr van xanlığında torpaq üz rind müxt lif mülkiyy t formaları movcud idi. Torpaq sahibliyinin 6 forması vardı: 1.xalis ; 2.divani; 3.mülk; 4.tiyul; 5.v qf; 6.icma torpaqları. M nb l rd h r bir torpaq mülkiyy tinin xüsusiyy tl ri v onlar arasında olan f rql r trafllı t svir edilmişdi. Dig r xanlıqlarda olduğu kimi İr van xanlığında da «xalis » il «divani» torpaqları arasında olan f rq aradan qaldırılmış, xan torpaqları adlandırılmışdı.

Araşdırmadan m lum olmuşdur ki, xanlığın halisi sosial t rkibin gör , üç sas qrupa bölünmüşdü: İmtiyazlı ali t b q , din xadiml ri v vergiver nl r. Birinci t b q y xanlar, b yl r, sultanlar, ağalar, elb yl r, m likl r, k ndxudalar v s. daxil idi. Onların arasında b yl r çoxsaylı olması il seçilirdi. B yl r özü üç qrupa bölünürdü. Birinci qrupa irsi b yl r daxil idi. Onların s l fl ri bu titulu S f vi şahlarından almışdı. İkinci qrupa İr van xanlarının xüsusi f rmanı il t ltif olunan b yl r aid idi. Bunlar da irsi xarakter daşıyırdı. Sonuncusu is h r hansı v zif y gör , bu adı daşıyan b yl r aid idi. Bu b ylik müv qq ti xarakter daşıyırdı.

İr van xanlığında din xadiml ri xüsusi t b q t şkil edirdi. Dig r Az rbaycan xanlıqlarından f rqli olaraq İr vanda hakim din sayılan islama qulluq ed nl rl b rab r, xristian din xadiml ri d vardı. Müs lman din xadiml ri üç qrupa bölünmüşdü: 1.Ali ruhanil r; 2. Ş ri t m hk m l rind mülki v cinay t işl rin baxanlar; 3.Maarifçilik işind çalışanlar. Birincil r şeyx-ül-islam, axundlar, f ndil r, mirz l r, seyidl r, ağamirl r mollar, ikincil r qazil r, üçüncül r is müd rrisl r daxil idi. Xristianlar is rahibliy v «ağruhaniliy » bölünürdü. Bunların başında katolikos, «ağ ruhanil r» is arxiyepiskop, yepiskop v vardapet daxil idi.

Vergiver nl r is k ndlil r daxil idi. K ndlil r b hr k rl r (r iyy tl r), yarık rl r , r ncb rl r v elatlara bölünürdü. İr van xanlığında r iyy tl r adlanan k ndlil rin öz t s rrüfatı v pay torpağı vardı. Yarık rl r sas n qaçqın v tüfeyli h yat sür n adamların hesabına yaranırdı. Xan bel ş xsl ri ilk vv l torpaqla, m k al ti v toxumla t min edirdi. M hsul yetişdikd n sonra is v zind onun yarısı xana çatırdı. R ncb rl rin is v ziyy ti daha ağır idi. Onların n öz t s rrüfatı, n m k al ti vardı. Onlar icar götürdükl ri torpaqlarda çalışır v v zind m hsulun 2/3 hiss sini sahibkara öd yirdi. Elatlar is köç ri v köçm maldarlıqla m şğul olan tayfaların aşağı t b q si idi. Xanlığın qoşununun sas qeyri-nizami hiss sini t şkil etdiyind n onlardan az vergi alınırdı.

İr van xanlığında maaflar deyil n xüsusi t b q d mövcud olmuşdu. Bu t b q imtiazlılarla vergiver nl r arasında orta v ziyy ti tuturdu. Onlar h r cür vergid n azad idi. v zind h rbi mük ll fiyy ti yerin yetirirdil r.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

İr van xanlığının halisi x zin nin v sahibkarların xeyrin müxt lif adda vergil r öd yir v mük ll fiyy tl r yerin yetirirdil r. Vergil r h m pulla, h m d natural ş kild alınırdı. Pulla alınan vergi özü d iki qism bölünürdü: vasit siz (birbaşa öd nil n vergi-E.Q.) v vasit li (dolayısı il öd nil n vergi- E.Q.). Başqa xanlıqlardan f rqli olaraq İr van xanlığında vasit siz vergi c miyy tl r üzr öd nilirdi. Bel c miyy tl rin sayı 8- , vasit li vergil rin sayı is 20- çatırdı. Bütün bu vergil r x zin y öd nilirdi. Natural ş kild öd nil n vergil r d vardı. Bu vergi b hr (malc h t) adlanırdı. T dqiqatda k ndlil rin işl yib öd m mük ll fiyy ti olan biyar v vr zd n d b hs edilmişdi.

İr van xanlığında müxt lif s n t sah l ri-toxuculuq, boyaqçılıq, gön-d ri emalı, şüş istehsalı, dulusçuluq, sabun istehsalı v s. sah l ri inkişaf etmişdi. S n tkarlar sex tipli t şkilatlarda-h mkarlarda birl şmişdi. Bu t şkilatların öz qayda-qanunları olduğundan xanlar onların daxili işl rin qarışmırdı. H mkarların başçısı ustabaşı idi. O, h mkarlar arasında olan mübahis l ri h ll edir, sifarişl ri q bul edir, vergi v mük ll fiyy tl ri üzvl r arasında bölüşdürürdü.

İr van xanlığının iqtisadi h yatında ticar t böyük rol oynamışdı. Ticar t xarici v daxili ticar t bölünürdü. M nb l rin t hlilind n aydın olur ki, xarici ticar t xanlıqda daha güclü inkişaf etmişdi. Bunun sas s b bi İr vanın beyn lxalq ticar t yollarının qovşağında yerl şm si idi. Dig r s b bi is g lir g tirdiyin gör , xanların v nüfuzlu ş xsl rin ticar t s rmay qoymasında idi. İr van ş h ri bu sah d xüsusil seçilirdi. Bu ş h r müxt lif ölk l rd n g tirilmiş ticar t mallarının anbarı idi. İr van ş h rin xaricd n tacirl r g ldıyi kimi, İr van tacirl ri d İran, Osmanlı dövl ti, Kartli-Kaxetiya çarlığı, Az rbaycan xanlıqları v dig r ölk l rl ticar t laq si saxlayırdı. Xanlıqdan müxt lif ölk l r q nd, ip k, yun v pambıq parçalar, düyü, sabun, r ng v s. ixrac olunurdu. Lakin xarici ticar t nisb t n daxili ticar t xanlıqda z if inkişaf etmişdi. Bunun s b bi İr van xanlarının b zi k nd t s rrüfatı mallarını inhisara alması idi. İr vanda müxt lif ölk l rin pul v ç ki vahidl ri işl nilirdi.

Dig r xanlıqlarda olduğu kimi, İr van xanlığı inzibati- razi c h td n mahallara v k ndl r bölünürdü. Xanlıq 1 ş h r v 16 mahaldan ibar t olmuşdu. İr van ş h r-qala olmaqla xanlığın m rk zi idi. Xanın iqam tgahı güclü müdafi sistemin malik İr van qalasında yerl şirdi. Mahallar mirbölük adlanan mahal naibl ri t r find n idar olunurdu. K ndl ri is k ndxudalar idar edirdi. İr van xanlığında 820 k nd qeyd alınmışdı.

İr van xanlığında hakimiyy t xanın lind idi. Xanın yanında m sl h tçi orqan olan divan f aliyy t göst rirdi. Divanda daxili v xarici

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

siyas t m s l l ri h ll olunurdu. Xandan sonra ikinci böyük ş xs m rk zi aparata r hb rlik ed n v zir idi. Bundan başqa sarayda eşikağası, x zin ağası, ambardar, sandukdar v s. v zif l r vardı.

İr van xanlığında nizami qoşunun sayı az idi. Lakin müharib olduqda elatların hesabına çoxlu qeyri-nizami atlı d st si toplanılırdı. Bütün bu d st l r mirz l r t r find n siyahıya alınırdı. Müdafi işind qalalar h miyy tli rol oynayırdı. Xanlıqda iki möht ş m qala- İr van, S rdarabad kimi qalalar mövcud olmuşdu.

Xanlığın halisinin etnik t rkibi v sayı 1829-1932-ci ill rd keçiril n kameral t svir sasında araşdırılmışdır. Bu kameral t svir gör , işğaldan sonra İr van xanlığında 77848 n f r qeyd alınmışdı. Bunlardan 9746 az ri türk ail si, 53409 n f r, 3452 erm ni ail si, 19876 n f r, 847 kürd ail si 4217 n f r, 60 qaraçı ail si, 346 n f r olduğu göst rilmişdi. Lakin bu siyahıyaalmanı t hlil etdikd görm k olar ki, İr van xanlığında halinin sayı daha çox olmuşdu. Bel ki, İr van xanlığında 820 k nd qeyd alınmışdı. Müharib l r v t bii f lak tl r n tic sind 462 k nd tamamil boş qalmışdı. g r orta hesabla boş qalmış k ndd 20 ail , 100 n f r yaşadığını n z r alsaq 46200 oturaq hali müharib l r n tic sind ya xanlığı t rk etmiş, ya da ölmüşdü. Bundan lav , maldarlıqla m şğul olaraq yaylaq-qışlaq h yatı keçir n kürdl r m xsus 2137 ail , 10685 n f r d İr van xanlığını t rk ed r k C nubi Az rbaycana v Osmanlı razisin köçmüşdül r. Kameral siyahıyaalınmaya gör , müharib l rl laq dar olaraq qonşu ölk l r emiqrasiya ed n v öl n İr van halinin sayı t xmin n 56885 n f rd n ibar t olmuşdu. Bel likl , 1829-1832-ci ill rd h yata keçiril n kameral siyahıyaalınmaya sas n bel n tic y g lm k olar ki, Rusiya-İran müharib l rind n vv l İr van xanlığının halisi 22978 ail , 134733 n f rd n ibar t olmuşdur. Bunlardan 16438 az ri türk, 3496 erm ni, 2984 kürd, 60 qaraçı ail si idi.

İr van xanlığı Az rbaycanın tarixi torpağıdır. Bura h m hali baxımından, h m yer adları, h m d etnoqrafiq baxımdan sırf Az rbaycan xanlığı olmuşdu. Dövl t dili Az ri türkc sind idi. Lakin r smi yazışmalarda fars dilind n d istifad olunurdu. Bu xanlıq dövl t atributu sayılan öz ordüsu, pur vahidi v s rh dl ri olan feodal dövl ti idi.

XVIII yüzilliyin ikinci yarısı-XIX yüzilliyin vv ll rind Az rbaycanın, o cüml d n İr van xanlığının daxili v xarici v ziyy ti çox mür kk b idi. Xanlıqlar arasında baş ver n ara müharib l ri, C nubi Qafqaz uğrunda Rusiya, Qacar İranı v Osmanlı dövl tl ri arasında mübariz İr van xanlığını h miş g rgin v ziyy td saxlayırdı. H r üç dövl t bir-birin qarşı mübariz d bufer zona yaratmaq üçün İr van xanlığında möhk ml nm k

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

ist yirdi. Bel bir mür kk b ş raitd daha güclü olan Rusiya Az rbaycan xanlıqlarının işğalına başladı. XIX yüzilliyin vv ll rind başlayan v ill rl davam ed n Rusiya-İran, Rusiya-Osmanlı müharib l ri son n tic d Az rbaycanın Rusiya v Qacar İranı arasında bölüşdürülm sil n tic l ndi. İr van xanlığı is sona q d r mübariz apararaq parlaq q l b l r çalmasına baxmayaraq, daha güclü h rbi texnikaya malik rus qoşunları t r find n 1827-ci ilin oktyabrın vv lind işğal olundu. Türkm nçay sülh müqavil sin gör İr van xanlığı r smi sur td Rusiyaya ilhaq edildi. Çar Rusiyasının müst ml k sin çevril n İr van xanlığının Naxçıvan xanlığı il birlikd statusu d yişdiril r k «Erm ni vilay ti» adlandırılmış v işğaldan sonra bu vilay t İran v Osmanlı razil rind n erm nil r köçürülm kl halinin etnik siması d yişdrilm y başlamışdı.

Bel likl , bu deyil nl rd n bel n tic y g lm k olar ki, İr van xanlığı Az rbaycanın müst qil v n uzunömürlü xanlıqlarından biri olmuşdu. Onun müst qil dövl t kimi, hakimiyy ti, ordusu, pul vahidi, s rh dl ri var idi.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

İxtisarların siyahısı

AMEA Tİ EA-Az rbaycan Milli Elml r Akademiyası A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi.

ARDTA- Az rbaycan Respublikası Dövl t Tarix Arxivi.

ASEAX- Az rbaycan SSR Elml r Akademiyasının X b rl ri.

АКАК- Акты, собранные Кавказской Археографической Комисси-ей.

ИС- Исторический сборник.

КВ- Кавказский вестник.

КК- Кавказский календаръ.

КС- Кавказский сборник.

Материалы ИЭБГКЗК- Материалы для изучения экономического быта государственных крестъян Закаказского края.

ОЗ- Отечественные записки.

ОРВК- Обозрение российских владений за Кавказом в статическом, этнографическом, топографическом, финансовом отношениях.

ПИ- Проблеми источниковедения.

РС- Русская старина.

СМОМПК- Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа.

СМИЭБГКЗ- Свод материалов по изучению экономического быта го-сударственных крестъян Закавказского края.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

İSTİFAD OLUNMUŞ M NB   V   D BİYYAT SİYAHISI

a) Az rbaycan dilind

1.Ağamalı F. XVIII srin ikinci yarısı-XIX srin vv ll rind Quzey Az rbaycan xanlıqlarının sosial-iqtisadi v ziyy ti. Bakı, Az rbaycan Ensiklopediyası,1999, 304 s h.

Az rbaycan Milli Elml r Akademiyası A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi (AMEA Tİ EA):

2. İş 102
3. İş 1795 (1)
4. İş 1795 (2)
5. İş 1795 (3)
6. İş 1795 (4)
7. İş 3650
8. İş 7195
9. İş 7197
10. İş 7415
11. İş 7747 (1)
12. İş 7747 (2)
13. İş 7747 (3)
14. İş 7747 (4)
15. İş 7747 (6)
16. İş 7783
17. Az rbaycan Respublikası Dövl t Tarix Arxivi (ARDTA): f.288, siyahı 1, İş 1
18. Az rbaycan tarixi, 3 cildd , I c., Bakı, «Az rbaycan SSR Elml r Akademiyası n şriyyatı», 1958, 448 s h.
19. Az rbaycan tarixi, 3 cildd , II c., Bakı «Az rbaycan SSR Elml r Akademiyası n şriyyatı», 1961
20. Az rbaycan tarixi, 7 cildd , III c., Bakı, «Elm», 1999, 584 s h.
21. Az rbaycan tarixi, 7 sildd , IV c., Bakı, «Elm», 2000, 606 s h.
22. Az rbaycan tarixi üzr   qaynaqlar. Seminar v   t crüb   m şğ l l ri üçün münt x bat. D rs v saiti, T rtibçil r, S.S.   lyarlı, Y.M.Mahmudov. Bakı, «Az rbaycan Universiteti» n şriyyatı, 1989,326 s h.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

23. Cavanşir . Qarabağ xanlığının siyasi v ziyy tin dair (1747-ci ild n 1805-ci il q d r). Qarabağnam l r, I kitab. Bakı,Yazıçı,1989, s h.157-183
24. D lili H. Az rbaycanın c nub xanlıqları (XVIII srin ikinci yarısında). Bakı, «Elm», 1979, 144 s h.
25. D lili.H. . F t li xan fşarın Az rbaycan dövl ti yaratmaq t ş bbüsü (XVIII srin 50-60-cı ill ri). Az rb.SSR Elml r Akademiyasının X b rl ri. Tarix, f ls f v hüqüq seriyası, 1975, №1, s h.40-48
26. f ndiyev O. Az rbaycan S f vil r dövl ti. Bakı, Az rbaycan Dövl t n şriyyatı, 1993, 304 s h.
27. liyev F.M. Şimali Az rbaycan ş h rl ri. Bakı, Az rb. SSR EA-nın n şriyyatı, 1960, 136 s h.
28. liyev F.M. XVIII srin birinci yarısında Az rbaycanda ticar t. Bakı, Az rb. SSR EA-nın n şriyyatı, 1964, 123 s.
29. liyev F, liyev M. Naxçıvan xanlığı (1747-1728). Bakı, Az rbaycan Dövl t N şriyyatı, 1996, 108 s.
30. liyev F, H s nov U. İr van xanlığı. Bakı, Az rn şr, 1997, 224 s h.
31. Fateh K. Ş ki xanlarının müxt s r tarixi. Bakı, Az rbaycan Ensiklopediyası N şriyyatı-Poliqrafiya birliyi, 1993, s.10-20.
32. X zani Mir Mehdi. Kitabi-Tarixi-Qarabağ. Qarabağnam l r, II kitab, Bakı, Yazıçı, 1991, s h.93-202.
33. İr van yal tinin icmal d ft ri. Araşdırma, t rcüm , qeyd v lav l rin mü llifl ri akademik Z.Bünyadov v t.e.n. M mm dov H (Qaramanlı). Bakı, «Elm»,1996,184 s h.
34. İsmayılov R. Az rbaycan tarixi. Bakı,Az rn şr, 1993, 164 s h.
35. K r mov N. S yyah v coğrafişünas Zeynalabdin Şirvani. Bakı, Az rn şr, 1956
36. Kruşinski Y.T. Xristian s yyahının tarixi (farscadan t rcüm ed ni Ş.F rz liyevdir). Bakı, Az rn şr, 1993, 105 s.
37. Qarabaği Mirz Camal Cavanşir. Qarabağ tarixi. Qarabağnam l r,I kitab, Bakı,Yazıçı, 1989, s h. 103-148.
38. Qarabaği Mirz Yusif. Tarixi-Safi. Qarabağnam l r, II kitab, Bakı, Yazıçı, 1991, s h.5-92.
39. Qüdsi M h mm d Müslüm. İr vanlı Hüseyn li xanın m ktubları, 1789-1791. AMEA TİEA, iş.7415.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

40. M mm dov İ, s dov S. Erm nistan az rbaycanlıları v onların acı taleyi. (Qısa tarixi oçerk). Bakı «Az rbaycan n şriyyatı, 1992, 72 s.
41. Mirz Adıgöz l b y.Qarabağnam . Qarabağnam l r, I kitab, Bakı, Yazıçı,1989, s h.5-102.
42. Mus vi M. Orta sr Az rbaycan tarixin dair fars dilli s n dl r. Bakı, «Elm», 1977, 200 s h.
43. Mustafayev C. Xanlıqlar dövründ Az rbaycanda s n tkarlıq. Bakı, «Elm», 2002, 272 s h.
44. Mustafayeva N. C nubi Az rbaycan xanlıqları. Bakı, Az rn şr, 1995, 96 s h.
45. Mustafazad T. Ümumi tarix, 4 cildd , 3 c., Bakı, «Elm», 1997, s h.128-185.
46. Mustafazad T. XVIII yüzillik-XIX yüzilliyin vvll rind Osmanlı-Az rbaycan münasib tl ri. Bakı, «Elm», 2002, 372 s h.
47. Nasir N cmi. Abbas Mirz . Bakı, Yazıçı, 1993, 127 s h.
48. N c fli G. Az rbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövl til siyasi laq l ri (XVIII srin ikinci yarısı). Bakı, «Nurlan», 2002, 132 s h.
49. Piriyev V. Az rbaycanın tarixi coğrafiyası. D rs v saiti. Bakı, «Araz», 2002, 152 s h.
50. Solak-zad Mehmed. Tarix. Türk dilind n t rcüm ed ni Z.M.Bünyadov. Bakı, «Elm», 1992. 84 s h.
51. Süleymanov M. İr van xanlığının Rusiyaya birl şdirilm si tarixind n, Bakı, H rbi n şriyyat, 1997.
52. Şard n J. S yah tnam . Bakı, «Elm», 1994, 96 s h.
53. Umudlu V. Şimali Az rbaycanın çar Rusiyası t r find n işğalı v müst ml k çilik leyhin mübariz (1801-1828). Bakı, «Elm», 2004, 184 s h.
54. V lili M. Az rbaycan, coğrafi-t bii, etnoqrafik v iqtisadi mülahizat. Bakı, Az rn şr, 1993, 208 s h.
55. Zeynaloğlu C. Müxt s r Az rbaycan tarixt. Bakı, Az rbaycan Dövl t kitab palatası, 1992, 144 s h.

b) Osmanlı dilind

56. Osmanlı devleti il Azerbaycan türk hanlıqları arasındakı münasibetl r dair arxiv belgeleri (1578-1914), c.I, Ankara, 1992, 427 s h.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

57. Osmanlı devleti ile Az rbaycan türk hanlıqları arasındakı münasibetlere dair arxiv belgeleri (1575-1918), c.II, Ankara, 1993, 483 s h.

ъ) Рус дилиндя

58. **Абдуллаев Г.Б. Из истории Северо-восточного Азербайджана в 60-80-х гг. ХВШШ в. Баку, Изд-во Акад Наук Азерб ССР, 1958, 211 с.**

59. **Абдуллаев Г.Б. Азербайджан в ХВШШ веке и взаимоотношениях его с Роосией. Баку, Изд-во Акад.Наук Азерб ССР, 1965, 621 с.**

60. **Абдурахманов А.А. Азербайджан во взаимоотношениях его с Россией, Турцией и Ираном в первой половине ХВШШ в. Баку, Изд-во АН Азерб. ССР, 1964, 99 с.**

61. **Авалов З. Присоединение Грузии к России. СПб, 1901, 310 с.**

62. **Акопян Т.Х. Очерк истории Еревана. Ереван Изд-во Ереванского Универ-та, 1977, 490 с.**

63. **Актъ, составленный в Тифлисъ 28-го марта 1825 года генлейт. Велъяминовымъ и беглярбегом тавризскимъ Фет-Алиханом. Кавказский сборник, том ХХЫ Тифлис 1901, стр. 53-56.**

64. **Алавердянцъ М.Я. Графъ Иван Феодрович Паскевич-Эриванский иего деятелъностъ на Кавказе в очерках армянского историка. СПБ, 1912, 27с.**

65. **Алиев Ф.М. Антииранские выступления и боръба против турецкой оккупации в Азербайджане в первой половине ХВШШ века. Баку, «Элм», 1975, 230 с.**

66. **Анонимная записка о походе русских войск на Ереван под командованием П.Д.Цицианова. см. Присоелинение восточной Армении к России (сборник документов). 1801-1813. Из-во Академии наук Арм.ССР, Ереван 1972, стр.257-282.**

67. **Араратский Артемий. Жизнъ Артемия Араратского, (две части в одном томе). Москва, Изда-во «Наука», 1981, 224 с.**

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

68. Армянская анонимная хроника. 1722-1736 гг., Баку, «Элм», 1988, 64 с.
69. Армяно-русские отношения в первой трети ХВЫЫЫ века. Сборник документов. т.2, ч.1. Изда-во АН Арм.ССР, Ериван,1967
70. Армяно-русские отношения во втором тридцатилетии ХВЫЫЫ века. Сборник документов. т. ЫЫЫ, Изда-во АН Арм.ССР, Ериван, 1978, 409 с.
71. Армяно-русские отношения в ХВЫЫЫ веке, 1760-1800гг. Сборник документов. т.ЫВ. Изда-во АН Арм.ССР, 1990.
72. Арунова М.Ф. и Ашрафян К.З. Государства Надир шаха Афшара (очерки общественных отношений в Иране 30-40 годов ХВЫЫЫв.), Москва, Изд-во. Вост. Лит., 1958, 284 с.
73. Арутюян Б.М. Крупное монастырское хозяйство в Армении в ХВЫ-ХВЫЫвв. Изд-во АРМФАН, Ереван, 1940. 128 с.
74. Бадраддини Алибей. Гаима. Изв. АН Азерб. ССР, из серии истории, философии и права. Баку, 1988, №3-4, стр.67-79.
75. Бакиханов А. Сочинения. Записки, письма. Баку, «Элм», 1983,344 с.
76. Бакиханов А. Гюлистан-и Ирам. Баку, «Елм», 1991, 304 с.
77. Бакунина В.И. Персидской поход в 1796 году. «Русская старина», 1887, т.53, с.343-374.
78. Бантыш-Каменский. Биографии российских генералиссимусов и фелъдмаршалов. Ч. 3-4, СПб, 1840.
79. Березин И. Путешествие по Дагестану и Закавказъю. Казан,1850.
80. Биберштейн М. Описание провинции расположенных на левой берегу Каспийского моря между реками Терек и Кура (перевод с франц. на рус. яз. С.Б.Ашурбейли). АМЕА ТИЕА ф.1, сийащы1, иш466.
81. Броневский С.Б. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе. ч.Ы Москва,1823, 352 с.
82. Бурнашев С.Д. Описание областей Адребижанских в Персии и их политического состояния. Курск, 1793, 27 с.
83. Бурнашев С.Н. Новые материалы для эизнеописание и деятелъности С.Д.Бурнашева, бывшего в Грузии с 1783 по 1787г.г. Под ред. Цагарели, СПб, 1901, 64 с.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

84. Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 г.г. в 3-х т. СПб., 1869.
85. Бутурлин Д.Военная история походов россиян в ХВШЫвеке. (частъ вторая, заключающая описание персидской войны с 1722по 1734 гг. перевод с французского штабскапитанКорнилович).СПб,1893, 255с.
86. Величко В.Л. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. Баку, «Элм», 1990, 224 с.
87. Взятие Тифлиса Аго Мамед-ханом в 1795 году (из записок царевича Теймураза). Тифлис, 1895.
88. Владыкина М. Путеводителъ и собеседникъ в путешествии по Кавказу. Москва, 1874, 518 с.
89. Волынски А. Извлечение из дневника А.П.Волынского. см. Зевакин Е.И. Азербайджан в начале ХВШЫв. Журнал посланника Волынского 1715-1718 г.г. Изд. Об-ва обследов и изучения Азерб.ССР, № 8, выпуск ШВ, Баку, 1929.
90. Всеподданнейший рапортъ ген.л Кнорринга, от 22-го марта 1800 года, АКАК, т. Ыд.21, стр, 105-106.
91. Всеподданнейший рапортъ ген.л Кнорринга, от 23-го июля 1800 года, АКАК, т. Ыд.23, стр, 107.
92. Всеподданнейший рапортъ ген.л Кнорринга, от 15-го августа 1801 года, за №4, АКАК, т. Ыд.806, стр, 604.
93. Всеподданнейший рапортъ ген.л Кнорринга, от 19-го сентября 1801 года, за №5, АКАК, т. Ыд.807, стр, 604-605.
94. Всеподданнейший рапортъ ген.л Кнорринга, от 1-го марта 1802 года, за №5, АКАК, т. Ыд.1016, стр, 700.
95. Всеподданнейший рапортъ ген.л Кнорринга, от 26-го марта 1802 года, за №7, АКАК, т. Ыд.1018, стр, 701.
96. Всеподданнейший рапортъ ген.л Кнорринга, от 26-го марта 1802 года, за №9, АКАК, т. Ыд.1019, стр, 701.
97. Всеподданнейший рапортъ ген.л Кнорринга, от 8-го июня 1802 года, за №14, АКАК, т. Ыд.862, стр, 627-628.
98. Всеподданнейший рапортъ ген.л Кнорринга, от 6-го ноября 1802 года, за №37, АКАК, т. Ыд.1028, стр, 703-704.
99. Всеподданнейший рапортъ кн.Цицианова, от 31-го декабря 1802 года, №4, АКАК, т. ШЫд.1208, 605 с.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

______________*Milli Kitabxana*______________

100. Всеподданнейший рапортъ кн.Цицианова, от 12-го марта 1803 года, №32,. АКАК, т. Ш|д.1216, стр, 610.
101. Всеподданнейший рапортъ кн.Цицианова, от 15-го августа 1804 года, №44,. АКАК, т. Ш|д.1672, стр, 811.
102. Всеподданнейший рапортъ кн.Цицианова, от 22-го мая 1805 года, № 21. АКАК, т. Ш|д.1128, стр, 572-574.
103. Всеподданнейший рапортъ кн.Цицианова, от 29-го августа 1805 года, №39,. АКАК, т. Ш|д.1260, стр, 628.
104. Всеподданнейшее донесение гр. Гудовича, от 8-го февраля 1808 года, № 3. АКАК, т. ШШ|д.825, стр, 447.
105. Всеподданнейшее донесение гр. Гудовича, от 29-го октября 1808 года, № 12. АКАК, т. ШШ|д.453, стр, 241-246.
106. Всеподданнейшее донесение гр. Гудовича, от 11 декабря 1808 года, № 13. АКАК, т. ШШ|д.467, стр, 253-256.
107. Всеподданнейший рапортъ ген. Ртищева, от 21-го ноября 1812 года, №88, АКАК, т. В, д.846, стр, 691-694.
108. Всеподданнейший рапортъ ген. Ртищева, от 14-го октября 1813 года, №195, АКАК, т. В, д.879, стр, 736-737.
109. Всеподданнейший рапортъ ген. Ермолова, от 9-го января 1826 года, АКАК, т. ВЬ|ч.2, д.285, стр, 140-141.
110. Всеподданнейший рапортъ ген. Ермолова, от 22-го июля 1826 года, АКАК, т. ВЬ|ч.2 д.648, стр, 355-356.
111. Всеподданнейший рапортъ ген. Ермолова, от 13-го августа 1826 года, АКАК, т. ВЬ|ч.2 д.661, стр, 362-363.
112. Всеподданнейший рапортъ ген. Ермолова, от 12-го сентября 1826 года, АКАК, т. ВЬ|ч.2 д.681, стр, 375- 376.
113. Всеподданнейший рапортъ ген. Ермолова, от 17-го сентября 1826 года, АКАК, т. ВЬ|ч.2 д.687, стр, 379.
114. Всеподданнейший рапортъ ген. Ермолова, от 30-го сентября 1826 года, АКАК, т. ВЬ|ч.2 д.690, стр, 380-381.
115. Всеподданнейший рапортъ ген. Паскевича, от 21-го сентября 1827 года, АКАК, т. ВШ|д.521, стр, 563-564.
116. Всеподданнейший рапортъ ген. Паскевича, от 3-го октября 1827 года, АКАК, т. ВШ|д.523, стр, 564-567.
117. Всеподданнейший рапортъ ген. Паскевича, от 29-го октября 1827 года, АКАК, т. ВШ|д.528, стр, 569-570.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

118. Выдержки из записей французских миссионер Маза, Башуда, Флорио и др. (перевод с франц. яз. на рус. Абезгуза). АМЕА ТИЕА, ф.1, л.1, д.471
119. Высочайший указъ Правителъствующему Сенату, от 21-го марта 1828 года, №1888. АКАК, т. ВЩЫд.437, стр, 487.
120. Гагарин С.П. Всеобщий географический и статистическии словаръ. ч.1. Москва, 1843, 558 с.
121. Гаджиева С.М. Азербайджан во внешней политике правителъства Екатерины ЩЫБаку, «Элм», 2004, 148 с.
122. Гакстгаузен А. Закавказский край, СПб, 1857.
123. Гезалова Н. Исследование вопроса об изменение этнодемографического облика Иреванского ханства (на основе данных англоязычной историяграфии). Известия Н.А.Н. серия история, философия и права. Баку, 2007, №8, стр.118-127.
124. Гербер И.Г. Описание стран и народов вдолъ Западного берега Каспийского моря, 1728 г. В кн. История, география и этнография Дагестана, ХВЩЫХЬЖ вв. (архивные материалы). Москва, Изд-во Восточной Литературы, 1958,с.60-118.
125. Гизетти А.Л. Сборник сведений о потерях Кавказских войск во время войн Кавказско- горской, персидских, турецких и в Закаспийском крае, 1801-1885 гг., Тифлис, 1901.
126. Глинка С.Н. Описание переселения армян азербайджанских в пределы России. Баку, «Элм», 1990, 144 с.
127. Гмелин С.Г. Путешествие по России для исследования всех трех царств в природе. ч.ЩЫСПб, 1785.
128. Грамоты и другие исторические документы ХВЩЫстолетия, относящейся к Грузии. том Ы том. ЩЫ Под ред. А.А.Цагарели, СПб, 1891., 1902.
129. Грибоедов А.С. Полное собрание сочинений А.С.Грибоедова (прозаическия статъи и переписка). Т.1, СПб, 1889, 476 с.
130. Григорян В. Ереванское ханство в конце ХВЩЫстолетия (1780-1800). Ереван, 1958. (арм. яз.).
131. Губайдуллин А. Феодалъные классы и крестъянство в Азербайджане в ХЬЖ веке. Баку, Изв. востоковед. факултета АГУ, 1928,56 с.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

132. Гусейн Ф. Османо-Сефевидская война 1578-1590. По материалам трудов османского летописица Ибрахима Рахими-заде. Баку, «Нурлан», 2005, 214 стр.
133. Давид. Краткая история Грузии, с предисл. К.Н.Бегичева. Тифлис, 1893. 61 с.
134. Даврижеци А. Книга историй. Москва, «Наука», 1973.
135. Джалалян Е.Х. Краткая история страны Албанской (1702-1722). Баку, «Елм», 1989, 48с.
136. Дневник похода русских войск на Ереван под командованием П.Д.Цицианова. см. Присоелинение восточной Армении к России (сборник документов). 1801-1813. Из-во Академии наук Арм.ССР, Ереван 1972, стр.225-240.
137. Дневник генерала Красовского. 1826-1828г.г. см. «Кавказский сборник», т.XXШ,I Тифлис, 1901, стр.1-63.
138. Доносение армянина Агало Джагатова пол. Карягину, от 18-го апреля 1804 года. АКАК, т. Ш,I д.1221, стр, 611-612.
139. Доносение майора Монтрезора кн. Цицианову, от 4-го мая 1804 года, АКАК, т. Ш,I д.1222, стр, 612.
140. Доносение юзбаши Габриела Эриванского кн. Цицианова, от 15-го августа 1805. А.К.А.К, т. Ш,I д.1256, стр.626-627.
141. Доносение ген.м Несветаева кн. Цицианову, от 7-го сентября 1805 года, АКАК, т. Ш,I д.1261, стр.628-629.
142. Доносение ген. Ртищева кн. Горчакову, 1-му, от 9-го апреля 1813 года, №49. АКАК, т.В, д.856, стр.704-710.
143. Доносение ген. Ртищева гр. Румянцову, 19-ноября 1813 года, №223. АКАК, т.В, д.883, стр.739-747.
144. Дубровин Н. Закавказъе от 1803-1806 года. СПб, 1866, 542 с.
145. Дубровин Н. Георгий X ШШыI последний цар Грузии и присоединение ея к России. СПб, 1867, 243 с.
146. Дубровин Н. Тысяча- восемсотъ- второй годъ в Грузии. «Вестник Европы» , т. Ш,I кн.3, март 1868.
147. Дубровин Н. История войны и владычества русских на Кавказе, в 6-и т. т.1, книга Ш,I СПб, 1871, 422 с.
148. Дубровин Н. История войны и владычества русских на Кавказе, т.Ш,I СПб, 1886.
149. Дубровин Н. История войны и владычества русских на Кавказе, т.ШШ,I СПб, 1886, 640 с.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

150. Дубровин Н. История войны и владычества русских на Кавказе, т.В, СПб, 1888.
151. Дубровин Н. История войны и владычества русских на Кавказе, т.ВЫСПб, 1888.
152. Егиазаров С.А. Исследование по истории учреждений в Закавказъе, ч. ЩЫ Городские цехи. Организация и внутреннее правления Закавказских амкар. Казанъ, 1891.
153. Ериванци С.Джанбр. Москва, «Из-во Восточной литературы», 1958, 401с.
154. Желиховская В. Кавказ и Закавказъе. Москва, 1913, 124с.
155. Завоевание Кавказа Россией, СПБ.
156. Записка с.с. Каваленского о Грузии. А.К.А.К., т.1, д.34, стр.118-124.
157. Записка о правахъ бевов, агаларов, наибов, старшин магалных и проч. И о влянии владелцев на поселян и обязанностяхъ сих последних к помещикам. А.К.А.К., т.ВЩЫд.354, стр.468-471.
158. Зубов П. Картина последней войны России и Персией, 1826-1828, СПб, 1834.
159. Зубов П. Картина Кавказского края, принадлежащаго России и сопределъных оному земел. Частъ первая, СПб, 1834.
160. Зубов П. Подвигу русских воинов в странах Кавказских с 1800 по 1834 годъ. Том 2, частъ третия. СПб, 1836.
161. Ибрагимбейли Х. Россия и Азербайджан в первой трети ХЬЖ века (из военно-политической истории). Москва, «Наука», 1969, 287с.
162. Иваненко В.Н. Гражданское управление за Кавказом. Тифлис, 1901
163. Иванов М.С. Очерки истории Ирана. Москва, Госполитиздат,1952, 468 с.
164. Иоаннисян А.Р. Иосиф Емин. Ереван, Изд-во Ериванского госуд-го Уни-та, 1945.
165. Иоаннисян А.Р. Россия и армянское освободителъное движение в 80-х годах ХВЩЫстолетия. Ереван, Изд-во Ериванского госуд-го Уни-та, 1947.
166. Исмайыл Т. Историческая география Азербайджана в ХВЩЫ ХВЩЩЫвв. Баку, 2006,128 с.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

167. **История армянского народа, с древнейших времен до наших дней. Издательство Ереванского Университета. Ереван, 1980, 460 с.**
168. **История Грузии с древнейших времен до начало ХЬЖ века. Тблиси, 1946.**
169. **История Ирана. Москва,1977.**
170. **Кавказский вестник, т.1, Тифлис, 1900 г.**
171. **Кавказский календаръ на 1851 г. Тифлис, 1850, 132 с.**
172. **Кавказский календаръ на 1852 г. Тифлис, 1851, 718 с.**
173. **Кавказский сборник, т.1, Тифлис, 1876.**
174. **Кавказский сборник, т.ХХЫ Тифлис, 1900.**
175. **Кавказский сборник, т.ХХШЫ Тифлис, 1901.**
176. **Кавказский сборник, т.ХХШВ, Тифлис, 1903.**
177. **Кавказский сборник, т.ХХВШШЫ Тифлис, 1908.**
178. **Кавказский сборник, т.ХХХ, Тифлис, 1910.**
179. **Кикодзе Г. Ираклий второй. Тблиси, Изд-во, «Заря Восток», 1945,80 с.**
180. **Кишмишев С.О. Походы Надир шаха в Герат, Кандагар, Индию и событя в Персии после его смерти. Тифлис, Из-во Военно-историческим отд., 1889, 303 с.**
181. **Кишмишев С.И. Последные годы грузинского царства. Тифлис, 1898.**
182. **Ковалевский П.И. Кавказ. т.ШЫ СПб, 1915.**
183. **Козубский Е.И. Истории города Дербента. Темирхан-Шура, 1906, 468 с.**
184. **Колониалъная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. ХЬЖ в, ч.1-2. Из-во Академии наук СССР. Москва-Ленинград, 1936.**
185. **Коцебу М.Е. Записки. Описание в Грузию в 1826г. «Кавказский сборник», т.ХХШЫ стр.5-182.**
186. **Кретаци А. Повествование. Из-во АН Армянской ССР, Ереван, 311с.**
187. **Левиатов В.Н. Очерки из истории Азербайджана в ХВШШЫ веке. Из-во АН Азерб. ССР, Баку, 1948, 228 с.**
188. **Лерх И.Я. Извлечения из дневника путешествия доктора Иоганна Якоба Лерха (второе путешествия, перевод с немец. Яз.Абезгуза) АМЕА ТИЕА ф.1, л.2, д.491.**

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

189. Линч Х.Ф. Б. Армения. Путевые очеркии этюды, в двух томах.т.1. Тифлис, 1910, 597 с.
190. Локкарт Л. Надир шах (переведено с английского Гезаловой Н.Р.). Из-во «Ганун». Баку, 2004. 395 с.
191. Мамедова Г.О. Походе В.Зубова в Азербайджана в 1796 г. Баку, «Элм», 2003.
192. Маркова О.П. Россия, Закавказъе и международные отношения в ХВШШ веке. Из-во «Наука», Москва, 1966, 323 с.
193. Материалы для изучения экономического быта государственных крестъян Закавказ скаго края. Тифлис, 1885, т.1, выпуск 1.
194. Материалы по истории Грузии и Кавказа, выпуск В, Тифлис,1937.
195. Межкавказские политические и торговые связи Восточной Грузии (конец 60-х начало 90-х годов ХВШШ в.). Документы и материалы, выпуск 1. Из-во «Мецниереба», Тиблис, 1980.
196. Меликсет-Беков Л.М. «Описание сопределъных с Грузии стран» второй половины ХВШШ века. Тифлис, 1941, 140 с.
197. Милъман А. Политический строй Азербайджана в ХЫХ-начале ХХ вв. Баку, «Азернешр», 1966, 318 с.
198. Мустафаев Д.М. Северные ханства Азербайджан и Россия (конец ХВШШ-начало ХЫХ вв.). Баку, «Элм», 1989, 127 с.
199. Мустафазаде Т.Т. Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети ХВШШ в. Баку, «Элм», 1993, 238 с.
200. Обвещение ген. Паскевича, А.К.А.К., т. ВШ, д. 518, стр.561-562.
201. Обозрение российских владений за Кавказом в статическом, этнографическом, топографическом, финансовом отношениях, ч.ЫШ,ЫВ, СПБ, 1836.
202. Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году, по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермолова, действителъным статским советником Могилевским и полковником Ермоловым 2-м. Тифлис, в типографии Управления наместника Кавказского,1866. Повт. изд. Баку, Изд-во «Нурлан», 2003, 415 с.
203. Отношение с.с. Коваленского к ген.л. Кноррингу, от 13-го августа 1800 года, за № 307. А.К.А.К., т. Ы, д. 47, стр.134-136.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

204. Отношение с.с. Коваленского к ген.л. Кноррингу, от 14-го августа 1800 года, за № 310. А.К.А.К., т. Ы|д. 48, стр.136-137.
205. Отношение д.с.с. Италинскаго к кн. Цицианову, от 2-го(14-го) ноября 1803 года. А.К.А.К., т. Щ|д. 1800, стр.874-875.
206. Отношение кн. Цицианова к гр. Мусину-Пушкину, от 13-го июня 1804 года, №510, А.К.А.К., т. Щ|д.1228, стр.614-615.
207. Отношение кн. Цицианова к кн. Чарторийскому, от 14-го сентября 1804 года, №376, А.К.А.К., т. Щ| д. 1244, стр.619-620.
208. Отношение Джафар-Кули хана к кн. Цицианову, от 12-го мая 1805 года, А.К.А.К., т. Щ|д. 1780 стр.862-863.
209. Отношение кн. Цицианова к кн. Чарторийскому, от 1-го июля 1805 года, №464, А.К.А.К., т. Щ|д. 1253, стр.625.
210. Отношение кн. Цицианова к кн. Чарторийскому, от 29-го августа 1805 года, №587, А.К.А.К., т. Щ|д. 1749, стр.848.
211. Отношение гр. Гудовича к государственному казначею Голубцову, от 17-го октября 1807 года, №107, А.К.А.К., т. ЩЩ|д. 415, стр.228-229.
212. Отношение гр. Гудовича к кн. Александру Александровичу Прозоровскому, от 5-го января 1809 года, №1. А.К.А.К, т. ЩЩ|д. 895, стр.507-510.
213. Отношение ген. Тормасова к гр. Румянцеву, от 10-го сентября 1809 года, 388. А.К.А.К., т. ЩВ, д.1075, стр.693-697.
214. Отношение маркиза Паулуччи к военному министру, 7-го ноября 1811 года, №41, А.К.А.К., т. В, д.172. стр.121-122.
215. Отношение ген. Ермолова к ген.м. кн. Меншикову, от 15-го июля 1826 года, №18, А.К.А.К., т. ВЫ|часть 2, д. 645, стр.353-354.
216. Отношение гр. Паскевича к гр. Несселъроде от июля 1826 года, А.К.А.К., т. ВЫ|часть 2, д. 647, стр.355.
217. Отношение ген. Ермолова к т.с. Блудову от 16-го ноября 1826 года, №82 А.К.А.К., т. ВЩ|д. 214, стр.258-260.
218. Отношение ген. Паскевича к гр. Несселъроде, от 27-го июн 1827 года. А.К.А.К., т. ВЩ|д. 511, стр.547.
219. Отношение гр. Паскевича к гр. Дибичу, от 3-го марта 1828 года, №340, А.К.А.К., т. ВЩ|д. 561, стр.504.

Created with nitro PDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

220. Отношение гр. Паскевича к началънику Главного Штаба Е.И.В., от 2-го апреля 1828 года, №51, А.К.А.К., т. ВШ, д. 438, стр.488-491.
221. Отношение гр. Паскевича к.т.с. Блудову, от 16-го ноября 1828 года, №82, А.К.А.К., т. ВШ, д. 214, стр.259-260.
222. Отношение гр. Паскевича к гр. Дибичу, от 19-го января 1829 года, №39, А.К.А.К., т. ВШ, д. 446, стр.493.
223. Отношение барона Розена к гр. Чернышеву, от 30-го апреля 1836 года, №221 А.К.А.К., т. ВШШ, д. 394, стр.516-518. Записка о приведении в лучшее устройство податей в Армянской области.
224. О походе Российских войск в 1796 году в Дагестан и Персию под командою графа Валериана Алксандровича Зубова. «Отечественные записки», частъ 31, СПб, 1827, стр. 127-314.
225. Очерки истории СССР, ХВШШ в. вторая половина. Москва, ИЗД-во АН СССР, 1956, 894 с.
226. Пайчадзе Г.Г. Георгиевский трактат. Тблиси, Из-во «Мецниереба», 1983, 248 с.
227. Парсамян В.А. История Армянского народа. 1801-1900 г.г. книга первая. Из-во «Айастан», Ереван 1972.
228. Переписка Грузинских царей и владетелъных князей с государями Российскими в ХВШШ столетии. Под ред.Цагарели А.А., СПб, 1890, 196 с.
229. Персидские документы Матенандарана, выпуск второй (1601-1650 гг.). Ереван, Изд-во АН Арм.ССР, 1959, 596 с.
230. Петрушевский И.П. К вопросу об иммунитете в Азербайджане в ХВШ-ХВШШ вв. «Исторический сборник». т.4. Москва-Ленинград. 1935, с. 35-72.
231. Петрушевский И.П.Персидские офисалъные документы ХВЫ нач. ХЫХ вв. как источник для истории феодалъных отношений в Азербайджане и Армени. «Проблеми источниковедения». т.ШШ, АН ССР, 1940.
232. Петрушевский И.П. Азербайджанские ханство во второй половине ХВШШ в. Научный архив Инст. Истории НАН Азерб.Респ. инв.779.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

233. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодалъных отношения в Азербайджане и Армении ХВЫ начале ХЫЖ вв. Ленинград, Из-во ЛГУ, 1949, 385с.
234. Петрушевский И.П. Ранджбары и крепосничество в Азербайджане во второй половине ХВШЫ первой половине ХЫЖ века. Научный архив Инст. Истории НАН Азерб.Респ. инв.540.
235. Печеви Ибрахим Эфенди. История. Перевод с турецкого языка и примечания академика АН Азербайджанской ССР З.М.Бунятова. Баку, Издателъство «Елм», 1988, 100 с.
236. Писъмо ген.м. Лазарева к ген.л.Кноррингу, от 4-го августа 1800 года. А.К.А.К., т.Ыд. 35, стр.124-125.
237. Писъмо с.с. Коваленскаго к ген.м. Лазареву, от 7-го августа 1800 года, за №291. А.К.А.К., т.Ыд. 43, стр.131-132.
238. Писъмо ген.м. Лазарева к ген.л.Кноррингу, от 5-го августа 1801 года. А.К.А.К., т.Ыд. 805, стр.601-604.
239. Писъмо ген.м. Лазарева к ген.л.Кноррингу, от декабря 1801 года. А.К.А.К., т.Ыд. 184, стр.218-221.
240. Писъмо ген.м. Лазарева к ген.л.Кноррингу, от 17-го февраля 1802 года. А.К.А.К., т.Ыд. 452, стр.350-351.
241. Писъмо Келб-Али хана к полк.Карягину, А.К.А.К., т.Ы д.853, стр.625.
242. Писъмо Эрзурумского сераскира Сабид паши к ген. л. Кноррингу, А.К.А.К., т.Ыд.1031, стр.705.
243. Писъмо Мегмед паши к ген.л. Кноррингу. А.К.А.К., т.Ы д.1036, стр. 708-709.
244. Писъмо ген.л. Кнорринга к Мегмед паше Карсскому, от 17-го мая 1802 года. А.К.А.К., т.Ыд.1037, стр.709.
245. Писъмо Келб-Али хана к полк.Карягину, от 26-го мая 1802 года. А.К.А.К., т.Ыд.855, стр.625-626.
246. Писъмо Келб-Али хана к полк.Карягину, от 27-го мая 1802 года. А.К.А.К., т.Ыд.857, стр.626.
247. Писъмо Мегмед паши Карсского к д.с.с. Коваленскому, от 28-го июня 1802 года. А.К.А.К., т.Ыд.1039, стр. 709-710.
248. Писъмо кн. Цицианова к Эриванскому Мамед хану, от 6-го февраля 1803 года. А.К.А.К., т. ШЫд. 1214, стр.609.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

249. Письмо кн. Цицианова к Нахчиванскому Келб-Али хану, от 6-го февраля 1803 года, №7. А.К.А.К., т. Щ|д. 1270, стр. 633-634
250. Письмо кн. Цицианова Келбали хану, от 5-го мая 1803 года, №210 А.К.А.К., т. Щ|д. 1272, стр.634.
251. Письмо кн. Цицианова к Реджеб паше Ахалцихскому, от 26-го мая 1803 года, №210 А.К.А.К., т. Щ|д. 1820, стр.634.
252. Письмо Мамед паши Карсскаго к кн. Цицианову. А.К.А.К., т. Щ|д. 1844, стр.902-903.
253. Письмо кн. Цицианова к Мамед хану Эриванскому, от 4-го июня 1803 года. А.К.А.К., т. Щ|д. 1218, стр.611.
254. Письмо кн. Цицианова к Мамед хану Эриванскому, от 10-го мая 1804 года, №223. А.К.А.К., т. Щ|д. 1224, стр.613.
255. Письмо Мирза Мамед Шефи (садр-азамъ Фетх-Али-шаха) к главнокомандующему на Кавказе, получено, 23-го мая 1804 года. А.К.А.К, т. Щ|д. 1665, стр..807-808.
256. Письмо кн. Цицианова к кн. Чарторийскому, от 29-го мая 1804 года, №296, А.К.А.К., т. Щ|д. 1227, стр.614.
257. Письмо Мамед паши к кн. Цицианову, получено 12-го июля 1804 года. А.К.А.К., т. Щ|д. 1867, стр.911.
258. Письмо кн. Цицианова к Мамед паше, от 16-го июля 1804 года, №339. А.К.А.К., т. Щ|д. 1868, стр.911.
259. Письмо Мамед паши к кн. Цицианову, от 28-го июля 1804 года. А.К.А.К., т. Щ|д. 1869, стр.911.
260. Письмо кн. Цицианова началнику Эриванских курдов Хусейн аги, от 24-го июля 1804 года, №345. А.К.А.К., т. Щ|д. 1236, стр.617.
261. Письмо кн. Цицианова к Мамед паши, от 12-го августа 1804 года, №356. А.К.А.К., т. Щ|д. 1870, стр.911-912.
262. Письмо к Мамед хану, от 25-го августа 1804 года, №360. А.К.А.К., т. Щ|д. 1237, стр.617.
263. Письмо Мамед хана к кн. Цицианову, получено 30-го августа 1804 года. А.К.А.К., т. Щ|д. 1238, стр.617.
264. Письмо Мамед хану Эриванскому, Келб-Али хану Нахичеванскому, ахундомъ, муллам, и всему народу, от 1-го сентября 1804 года,№363, А.К.А.К., т. Щ|д. 1240, стр.617-618.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

265. Письмо Мамед хана к кн. Цицианову, получено 2-го сентября 1804 года. А.К.А.К., т. Шь,|д. 1241, стр.618.

266. Письмо кн. Цицианова к Мамед хану, от 2-го сентября 1804 года, №364. А.К.А.К., т. Шь,|д. 1242, стр.618-619.

267. Письмо Мамед хана к кн. Цицианову, получено 4-го сентября 1804 года. А.К.А.К., т. Шь,|д. 1243, стр.619.

268. Письмо кн. Ивана Орбелиани к кн. Цицианову, от 10-го ноября 1804 года, А.К.А.К., т. Шь,|д. 1678, стр.813.

269. Письмо ген.м. Несветаева к кн. Цицианову, от 17-го июля 1805 года, А.К.А.К., т. Шь,|д. 1254, стр.625-626

270. Письмо к.р.Аршакова к ген.м. Несветаеву, от 21-го октября 1806 года. А.К.А.К, т.ШШь,|д.792, стр.421.

271. Письмо Макинского хана к Джафар-кули хану Хойскому, 1806 года. А.К.А.К., т.ШШь,|д.801, стр.429.

272. Письмо гр. Румянцева к гр. Гудовичу, от 20-го декабря 1807 года. , А.К.А.К, т.ШШь,|д.821, стр. 444-446.

273. Письмо гр. Гудовича к Аббас Мирзы, от 2-го июля 1808 года, №86, А.К.А.К, т.ШШь,|д.849, стр. 475-476.

274. Письмо гр. Гудовича к Аббас Мирзы, от 2-го сентября 1808 года, №118, А.К.А.К, т.ШШь,|д.862, стр. 488-490.

275. Письмо гр. Гудовича к начальнику Ведисского ущелья Аслан султану, от 10-го октября 1808 года, №455, А.К.А.К, т.ШШь,|д.446, стр. 239.

276. Письмо гр. Гудовича коменданту Эриванской крепости Хасан хану, от 17-го октября 1808 года, №458, А.К.А.К, т.ШШь,| д.447, стр. 239-240.

277. Письмо гр. Гудовича начальникам куртинского народа, Хусейн аги и Абдулла аги, от 31 октября 1808 года, №472, А.К.А.К, т.ШШь,|д.454, стр. 247.

278. Письмо гр. Гудовича начальникам куртинского народа, Хусейн аги и Абдулла аги, от 7-го ноября 1808 года, №486, А.К.А.К, т.ШШь,|д.456, стр. 247-248.

279. Письмо гр. Гудовича Хусейн аги Куртинскому, от 8 ноября 1808 года, №487, А.К.А.К, т.ШШь,|д.457, стр. 248.

280. Письмо гр. Гудовича к коменданту Эриванской крепости Хасан хану, от 14 ноября 1808 года, №164, А.К.А.К, т.ШШь,| д.459, стр. 249.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

281. **Письмо Хасан хана к гр. Гудовичу, А.К.А.К, т.ШЫ, д.460, стр.** 249-250.
282. **Письмо гр. Гудовича к Джафар аги, от 28 ноября 1808 года, №505, А.К.А.К, т.ШЫ, д.466, стр.** 252.
283. **Письмо гр. Гудовича к Аббас Мирзе, от 25-го марта 1808 года, №44, т. ШЫ, д.831, стр.** 456-460.
284. **Письмо Аббас Мирзы к гр. Гудовичу, март 1808 года, А.К.А.К, т.ШЫ, д.832, стр.** 460-462.
285. **Письмо Мирза Шефи к гр. Гудовичу, А.К.А.К, т.ШЫ, д.833, стр.** 462-463.
286. **Письмо Угурлу аги, сына Джавад хана, к Казахскому моураву полк. Кн. Бебутову,- получено 11-го сентября 1808 года. А.К.А.К, т.ШЫ, стр.** 493-494.
287. **Письмо ген. Тормасова к Аббас Мирзе, от 27-го июня 1809 года, №54, А.К.А.К, т.ЬВ, д.1060, стр.** 686-689.
288. **Письмо ген. Тормасова к Хусейн-Кули хану, от 19 января 1811 года, №68, А.К.А.К, т.ЬВ, д.718, стр.** 498.
289. **Письмо ген. Ртищева к Эриванскому сердарю Хусейн-Кули хану, от 15-го ноября 1812 года, №542, А.К.А.К, т.**В, **д.648, стр.** 546-547.
290. **Письмо Хусейн хана сардар Эриванского к ген. Ртищеву, А.К.А.К, т.**В, **д.650, стр.** 547.
291. **Письмо Хусейн хана сардаря Эриванского к ген.Ртищеву, А.К.А.К, т.**В, **д.651, стр.** 547-548.
292. **Письмо Хусейн хана сардаря Эреванского к ген.Ртищеву, А.К.А.К, т.**В, **д.652, стр.** 548.
293. **Письмо Хусейн хана сардаря Эриванского к ген.Ртищеву, А.К.А.К, т.**В, **д.653, стр.** 548-549.
294. **Письмо Хусейн хана к ген Ермолову, А.К.А.К., т.**ВЫ **ч. 1, д.1370, стр.891-892.**
295. **Письмо ген. л. Велъяминова к Аббас Мирзе, от 29-го июля 1818 года, №76. А.К.А.К., т.**ВЫ **частъ** 2, **д.365, стр.195-196.**
296. **Письмо ген. Паскевича к Великому Князю Михаилу Павловичу, от 3-го октября 1827 года, №66. А.К.А.К., т.**ВЫЫ **д.524, стр.567.**

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

297. Письмо от сардаря эриванского к князю Северсамидзе (к рапорту №358). Кавказский сборник, т. ХХЫ Тифлис,1900. стр.41-42
298. Письмо от сардаря эриванского к князю Северсамидзе (к рапорту №357). Кавказский сборник, т. ХХЫ Тифлис,1900. стр.52
299. Письмо ген Велъяминова к Аббас Мирзе, от 25-го сентября 1825г. №74. Кавказский сборник, т. ХХЫ Тифлис,1900. стр.60-61
300. Письмо ген Велъяминова к Аббас Мирзе, от 21-го октября 1825г. Кавказский сборник, т. ХХЫТифлис,1900. стр.64-66
301. Письмо Аббас Мирзы к ген. Веляминову, октября 1825г.(Ответ на письмо 21-го октября). Кавказский сборник, т. ХХЫТифлис,1900. стр. 66-68.
302. Письмо Эриванского сардаря к кн. Северсамидзе. (Число неизвестно). Кавказский сборник, т. ХХЫ Тифлис,1900. стр.76-77.
303. Покоренный Кавказ, книга, 1-3, СПб, 1904.
304. Потто В. Кавказская война в отделъных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, т.3, СПб, 1886.
305. Потто В. Утверждение русского владычества на Кавказе, т.1, Тифлис, 1901.
306. Потто В. Утверждение русского владычества на Кавказе, т.2, Тифлис, 1902.
307. Предложение гр. Гудовича ген. м. Ахвердову, от 25-го октября 1808 года, №464. А.К.А.К. т.ШШЫд.450, стр.241.
308. Предложение гр. Гудовича ген. л. Розену, от 28-го ноября 1808 года, №173. А.К.А.К. т.ШШЫд.464, стр.251.
309. Предписание кн. Цицианова квартирмейстирской части кап. Чуйко, от 9-го февраля 1803 года, №54, А.К.А.К. т.ШЫ д.1215, стр.609-610.
310. Предписание кн. Цицианова кн. Чавчавадзе, от 4-го августа 1804 года. А.К.А.К. т.ШЫд.1670, стр.810-811.
311. Предписание кн. Цицианова ген.м. Несветаеву, от 25 августа 1805 года, №577, А.К.А.К. т.ШЫд.1138, стр.576.
312. Предписание кн. Цицианова, от 21 октября 1805 года, №776, А.К.А.К. т.ШЫд.1141, стр.576.

313. Предписание кн. Цицианова ген.м. Несветаеву, от 25 августа 1805 года, №1066, А.К.А.К. т.Ш,|д.1165, стр.585.
314. Предписание кн. Цицианова армянскому мелику Абраму и юзбаши Габриелу, от 26 августа 1805 года, №578, А.К.А.К. т.Ш,|д.1259, стр.627-628.
315. Предписание гр. Гудовича ген.м. Неболъсину, от 17 августа 1808 года, №165, А.К.А.К. т.ШЏ|д.461, стр.250.
316. Предписание гр. Гудовича ген.м. Неболъсину, от 23-го ноября 1808 года, №169, А.К.А.К. т.ШЏ|д.462, стр.250-251.
317. Предписание ген. Тормасова ген.м. Ахвердову, от 17-го июля 1809 года, №68, А.К.А.К. т.ШВ, д.1063, стр. 689-690.
318. Предписание ген. Тормасова ген.м. Портнягину, от 2 сентября 1809 года, №381, А.К.А.К. т.ШВ, д.1074, стр.693.
319. Предписание ген. Тормасова пол. кн. Уракову, от 11-го декабря 1809 года, №708, А.К.А.К. т.ШВ, д.681, стр.484.
320. Предписание ген. Тормасова майору Джораеву, от 9 июляя 1810 года, №553, А.К.А.К. т.ШВ, д.666, стр.478.
321. Предписание маркиза Паулуччи ген.м. Лисаневичу, от 27-го октября 1811 года, №30, А.К.А.К. т.В, д.170, стр.120
322. Предписание маркиза Паулуччи ген.м. Лисаневичу, от 3-го ноября 1811 года, №37, А.К.А.К. т.В, д.171, стр.120-121.
323. Предписание д.с.с. Малинскому, от 26-го октября 1812 года, №488, А.К.А.К. т.В, д.841, стр.683-684.
324. Предписание гр. Паскевича армянскому Областному Правлению, от 19-го марта 1829 года, №1554. А.К.А.К. т.ВШ,| д.448, стр.494.
325. Приобретения, сделанныя в подданство Российской Империи со времени занятия Грузии, с показаниемнаселения оных и кем они управляемы. А.К.А.К. т.ШВ, д.1447, стр. 274.
326. Присоединение восточной Армении к России, сборник документов, т.1, (1801-813). Из-во Академии наук Армянской ССР. Ереван 1972, 715 с.
327. Проклoмация гр. Гудовича началнику Эриванского гарнизона, старшинам, духовенству и всему народу, от 4-го октября 1808 года, №147. А.К.А.К., т. ШЏ|д.443, стр. 238.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

328. **Проклoмация гр. Гудовича, Аслан султану и Ведиского ущеля, от 8-го октября 1808 года, №448. А.К.А.К., т. ШЫ д.444, стр. 238.**
329. **Прокламация гр. Гудовича, от 12-го ноября 1808 года, №162. А.К.А.К., т. ШЫд.458, стр. 249.**
330. **Прокламация гр. Гудовича коменданту Эриванской крепости, духовенству и народу, от 23-го ноября 1808 года, №170. . А.К.А.К., т. ШЫд.458, стр. 251.**
331. **Рапортъ ген. м. Лазарева ген.л. Кноррингу, от 24-го сентября 1800 года, за №22. А.К.А.К., т.Ыд.779, стр. 591.**
332. **Рапортъ ген. м. Лазарева ген.л. Кноррингу, от 6-го октября 1800 года, за №29. А.К.А.К., т.Ыд.83, стр. 158-159.**
333. **Рапортъ ген. м. Лазарева ген.л. Кноррингу, от 6-го октября 1800 года, за №28. А.К.А.К., т.Ыд.780, стр. 591-592.**
334. **Рапортъ ген. м. Лазарева ген.л. Кноррингу, от 12-го июня 1801 года, за №325. А.К.А.К., т.Ыд.1035, стр. 707-708.**
335. **Рапортъ ген. м. Лазарева ген.л. Кноррингу, от 26-го июня 1801 года, за №336. А.К.А.К., т.Ыд.799, стр. 598.**
336. **Рапортъ ген. м. Лазарева ген.л. Кноррингу, от 13-го июля 1801 года, за №373. А.К.А.К., т.Ыд.801, стр. 598-599.**
337. **Рапортъ ген. м. Лазарева ген.л. Кноррингу, от 13-го июля 1801 года, за №374. А.К.А.К., т.Ыд.838, стр. 617-618.**
338. **Рапортъ ген. м. Лазарева ген.л. Кноррингу, от 15-го июля 1801 года, за №375. А.К.А.К., т.Ыд.802, стр. 599.**
339. **Рапортъ ген. м. Лазарева ген.л. Кноррингу, от 28-го июля (4-го августа) 1801 года, за №393. А.К.А.К., т.Ы д.804, стр. 599-601.**
340. **Рапортъ ген. м. Лазарева ген.л. Кноррингу, от 1-го декабря 1801 года, за №500. А.К.А.К., т.Ыд.185, стр. 221-222.**
341. **Рапортъ ген. м. Лазарева ген.л. Кноррингу, от 14-го февраля 1802 года, за №98. А.К.А.К., т.Ыд.1014, стр. 699-700.**
342. **Рапортъ ген. м. Лазарева ген.л. Кноррингу, от 9-го марта 1802 года, за №162. А.К.А.К., т.Ыд.839, стр. 618.**
343. **Рапортъ тит.сов. Генцаурова ген.л. Кноррингу, от 1-го октября 1802 года. А.К.А.К., т.Ыд.846, стр. 621-622.**
344. **Рапортъ ген. м. Лазарева ген.л. Кноррингу, от 17-го ноября 1802 года, за №550. А.К.А.К., т.Ыд.1030, стр. 704-705.**

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

345. Рапортъ ген. м. Лазарева ген.л. Кноррингу, от 29-го ноября 1802 года, за №572. А.К.А.К., т.Ы|д.1047, стр. 713-714.
346. Рапортъ ген. м. Лазарева ген.л. Кноррингу, от 5-го декабря 1802 года, за №584. А.К.А.К., т.Ы|д.847, стр. 622-624.
347. Рапортъ полк.Карягина ген.л. Кноррингу, от 9-го мая 1802 года, за №24. А.К.А.К., т.Ы|д.849, стр. 624.
348. Рапортъ полк. Карягина ген.л. Кноррингу, от 14 мая 1802 года, за №32. А.К.А.К., т.Ы|д.850, стр. 624.
349. Рапортъ полк. Карягина ген.л. Кноррингу, от 20 мая 1802 года, за №39. А.К.А.К., т.Ы|д.851, стр. 624-625.
350. Рапортъ полк ген.л. Кноррингу, от 24-го мая 1802 года, за №44. А.К.А.К., т.Ы|д.852, стр. 625.
351. Рапортъ полк. Карягина ген.л. Кноррингу, от 25-го 1802 года, за №46. А.К.А.К., т.Ы|д.854, стр. 625.
352. Рапортъ полк. Карягина ген.л. Кноррингу, от 27-го мая 1802 года, за №48. А.К.А.К., т.Ы|д.858, стр. 626.
353. Рапортъ полк. Карягина ген.л. Кноррингу, от 28-го мая 1802 года, за №49. А.К.А.К., т.Ы|д.859, стр. 626-627.
354. Рапортъ полк. Карягина ген.л. Кноррингу, от 29-го мая 1802 года, за №50. А.К.А.К., т.Ы|д.860, стр. 627.
355. Рапортъ полк. Карягина ген.л. Кноррингу, от 2-го июня 1802 года, за №52. А.К.А.К., т.Ы|д.861, стр. 627.
356. Рапортъ подпол. Симоновича ген. м. Лазареву, от 16-го декабря 1802, №856, А.К.А.К., т.ШЫ|д.1817, стр. 892.
357. Рапорт майора Монтрезора кн. Цицианову от 3-го апреля 1804 года. А.К.А.К., т.ШЫ|д.1659, стр. 806.
358. Рапортъ прап. Кананова, Верховного Грузинского Правительства Исполнителъной экспедиции, от 13-го июля 1804 года, №6254. А.К.А.К., т.ШЫ|д.1153, стр. 581.
359. Рапортъ ген.м. Портнягина кн. Цицианову, от 25-го июня 1805 года, №592, А.К.А.К., т.ШЫ|д.1252, стр. 625.
360. Рапортъ Памбакского моурава кн. Георгия Орбелиани, ген.м. Несветаева, от 18-го августа 1805 года, №825. А.К.А.К., т.ШЫ|д.1164, стр. 585.
361. Рапортъ ген. л. Розена гр. Гудовичу, от 4-го декабря 1806 года, №1381. А.К.А.К., т.ШШЫ|д.424, стр. 232.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

362. **Рапортъ майора Цыренева ген.м. Несветаеву, от 6-го мая 1807 года, №145. А.К.А.К., т.ШШ,|д.426, стр. 232.**

363. **Рапортъ кап. Кананова ген. м. Несветаеву, от 28-го июня 1807 года, №119. А.К.А.К., т.ШШ,|д.427, стр. 232-233.**

364. **Рапортъ ген.м. Несветаева гр. Гудовичу, от 17-го июля 1807 года, №1354. А.К.А.К., т.ШШ,|д.429, стр. 233.**

365. **Рапортъ подполк. Подлуцкого гр. Гудовичу, от 17-го октября 1808 года. А.К.А.К., т.ШШ,|д.874, стр. 496.**

366. **Рапортъ полк. кн. Уракова ген. Тормасову, от 2-го июня 1809 года, №2. А.К.А.К., т.ЫВ, д.1184, стр. 779.**

367. **Рапортъ полк. кн. Уракова, ген.м. Портнягина, от 12-го июня 1810 года, №59. А.К.А.К., т. ЫВ, д.714, стр. 496-497.**

368. **Рапортъ полк. кн. Уракова, ген.м. Портнягина, от 14-го июля 1810 года, №173. А.К.А.К., т.ЫВ, д.715, стр. 497.**

369. **Рапортъ ген.м. Портнягина ген. Тормасову, от 28-го июля 1810 года, №256. А.К.А.К., т.ЫВ, д.1109, стр. 724-725.**

370. **Рапортъ ген.м. Портнягина ген. Тормасову, от 8-го августа 1810 года, №301. А.К.А.К., т.ЫВ, д.1111, стр. 725.**

371. **Рапортъ ген.м. Портнягина ген. Тормасову, от 12-го августа 1810 года, №314. А.К.А.К., т.ЫВ, д.1112, стр. 725.**

372. **Рапортъ полк. Асеева ген. м. маркиза Паулуччи, от 4-го сентября 1810 года, №407. А.К.А.К., т.ЫВ, д.1127, стр. 736.**

373. **Рапортъ полк. Асеева ген. м. маркиза Паулуччи, от 6-го сентября 1810 года, №33. А.К.А.К., т.ЫВ, д.1128, стр. 736-738.**

374. **Рапортъ полк. Асеева ген. м. Портнягина, от 10-го сентября 1810 года, №427. А.К.А.К., т.ЫВ, д.1129, стр. 738.**

375. **Рапортъ ген. м. Неболъсина ген. м. Портнягина, от 28-го сентября 1810 года, №526. А.К.А.К., т.ЫВ, д.1137, стр. 743-744.**

376. **Рапортъ ген. м. Неболъсина от 7-го октября 1810 года, №526. А.К.А.К., т.ЫВ, д.1138, стр. 744.**

377. **Рапортъ ген. м. Неболъсина ген. м. Портнягина, от 28-го сентября 1810, №526. А.К.А.К., т.ЫВ, д.1137, стр. 743-744.**

378. **Рапортъ ген. м. Лисаневича ген. Ртищеву, от 7-го октября 1812, №1265. А.К.А.К., т.В, д.827, стр. 676.**

379. **Рапортъ ген. м. Лисаневича ген. м. Котляревскому, от 10-го октября 1812, №1271. А.К.А.К., т.В, д.831 стр.677.**

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

380. Рапортъ ген. м. Лисаневича ген. м. Котляревскому, от 15-го октября 1812, №441. А.К.А.К., т.В, д.832 стр.678.

381. Рапортъ генерала-от-инфантерии Ермолова его Императорскому Величеству. 2-го июня 1824 года. Кавказский сборник, т.XX ШВ, стр.1-6.

382. Рапортъ шт.кап. Черноглазова подполковнику Швецову, 6-го августа 1825 г. №20. Кавказский сборник, т.XX Ыстр.45-46.

383. Рапортъ князя Севарсамидзе ген. л. Велъяминову, от 26-го августа 1825г. №457. Кавказский сборник, т.XX Ыстр.51-52.

384. Рапортъ князя Мадатова ген. л. Велъяминову, от 1-му 10 августа 1825г. №534. Кавказский сборник, т.XX Ыстр.45.

385. Рапортъ полк. кн. Севарсамидзе ген. л. Велъяминову, от 21-го сентября 1825г. №488. А.К.А.К., т.ВЫчастъ1, стр.892.

386. Рапортъ Армянского Областного Правления, гр.Паскевичу, от 26-го апреля 1828 года, №1016. А.К.А.К., т.ВЩЫ д.439, стр.491.

387. Рапортъ гр. Паскевича к гр. Дибичу, от 19-го января1829 года, №36. А.К.А.К., т.ВЩЫд.446, стр.493-494.

388. Рапортъ ген.м. кн. Бебутова гр. Паскевичу , от 18-го апреля 1831 года, №26. А.К.А.К., т.ВЩЫд.454, стр.497-502.

389. Рапортъ д.с.с. Палавандова барону Розену, от 3-го февраля 1833 года, №6. А.К.А.К., т. ВШЩЫд.388, стр.504-508.

390. Рахмани А. «Тарих-и алам арай-и Аббаси» как источник по истории Азербайджана, Баку, Из-во АН Азерб ССР, 1960, 192 с.

391. Рахмани А. Азербайджан в конце ХВЫи в ХВШЫвеке (1590-1700). Баку, Из-во «Элм», 1981, 238 с.

392. Решетов С. История о персидском шахе Тахмас-Кулихане. С французского нароссийскй язык переведенная асессорм Степаном решетовым, СПб, 1762, 397 с.

393. Русская старина, СПБ,1880, май.

394. Сайкс П. История Ирана. т. второй. частъ 1-ая (перевод с английского), под редакцией доцента Е.А.Беляева. Москва. 1939. 154 с.

395. Сборник материалов для описания местнотей и племен Кавказа, выпуск 1. Тифлис, 1881.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

396. **Сборник материалов для описания местнотей и племен Кавказа, выпуск 4. Тифлис, 1884**
397. **Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестъян Закавказского края. Тифлис, 1887, т.1, частъ1.**
398. **Служевый. Очерки покорения Кавказа, СПб, 1901,147 с.**
399. **Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа, ч. 1. Москва, 1833, 391 с.**
400. **Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа, ч. 2. Москва, 1838.**
401. **Собственноручное писъмо кн. Цицианова к Мирза Шефи, от 27-го мая 1804 года, №278. А.К.А.К., т.Шы д.1666, стр.808-809.**
402. **Собственноручное писъмо кн. Цицианова к кн. Чарторийскому, от 29-го мая 1804 года, №295. А.К.А.К., т.Шы д.1667, стр.809.**
403. **Соколов А.Е. Дневные записки о путешества Российско-императорскаго посолъства в Персии в 1816 и 1817 годах. Москва, 1910, 48 с.**
404. **Соколов А.Е. Путешествие мое в Имеретию с линии Кавказской, мое там у царя пребывание, с ним сношение и обратное оттуда путешествии в Грузию. Москва, 1909, 204 с.**
405. **Списокъ эриванским деревням по журналу Надир шаха (к рапорту №358). Кавказский сборник, т.XX Ы стр.43.**
406. **Статистическое описание Нахчеванской провинции. СПб, 1833, 264 с.**
407. **Султанский фирман. А.К.А.К., т.Ы д.1032, стр.705-706.**
408. **Фирман Фетх-Али шаха Имеретинскому царю Соломону, от джемади-эл-эввеля 1219 (1804 года). А.К.А.К., т.Шы д.1682, стр.815-816.**
409. **Ханвей Д. Исторический очерк британской торговлии на Каспийском море, с журналом автора о путешествии из Англии через Россию и Персию и обратно через Россию, Германию и Голландию. т.ШЫ(перевод с англ. Яз. Л.М.Кирякова). АМЕА ТИЕА, ф.1, л.1, д.158.**
410. **Хубов Е. Описание достопамятныхъ проишествий в Армении. СПб, 1811, 130с.**

411. Челеби Э. Книга путешествия, выпуск 3. Москва, «Наука», 1983, 376 с.
412. Шаврова Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказъе, СПб, 1911.
413. Шамахеци А. Походы Тамас-Кули-хана (Надир шаха) и избрание его шахом. Тифлис, «Издание научно-исследователъского института кавказоведения Академии наук СССР, 1932, 17с.
414. Шнезе. Описание путешествия посолъства Князя Сергея Димитриевича Голицына к Персидскому Тахмас Кули хану, сделовшемуся потом шахом Надиром (перевод с немец. Яз.Абезгуза) АМЕА ТИЕА, ф.1, л.2, д.491, с.122-127.
415. Шопен И. Исторический памятник состаяния Армянской областии в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПБ, 1852, 1232 с.
416. Щербатов. Генерал-фелъдмаршал княз Паскевич, его жизнъ и деятелъност. т.Ш,|СПб, 1890.
417. Эсадзе С. Историческая записка об управлении Кавказом. Т.1, Тифлис,1907, 616с.
418. Эсадзе С. Боевые подвиги Кавказской армии, выпуск 1, Тифлис, 1908г.
419. Юзефович Т. Договоры России с Востоком, политические и торговые. СПб, 1869,298 с.

d) İgilis dillind

420. Tadhkirat-al-muluk. A manuel of Safavid administration (circa 1137) 1725. Translated and expained by V.Minorsky. London, 1943.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

İstifad olunmuş pul, ç ki, ölçü v uzunluq vahidl ri

Abbasi- I şah Abbasın (1587-1629) dövründ dövriyy buraxılmış gümüş pul vahidi. 1 abbasi 200 dinara b rab rdir.

Ağac- uzunluq ölçüsü, 7 km- b rab rdir.

Arşın- ölçü vahidi. 1 arşın b rab rdi 96,4 sm- .

Batman- ç ki vahidi. Batmanın ç kisi ayrı- ayrı bölg l rd müxt lif idi. S f vil r dövründ ç ki vahidi kimi q bul edilmiş v m şhur olan «T briz batman»ı 3.000 qrama v yaxud 3 kq-a b rab r idi. İr van xanlığında 1 batman 4.500 qrama v yaxud 4,5 kq-a b rab rdir

Bisti- pul vahidi, 20 dinara b rab rdir.

Çetvet- dördd bir ç ki v ölçü vahidi.

Darülxliaf- Osmanlı pul vahidi, 1 rubl 34 q piy b rab rdi.

Dinar- kiçik pul vahidi, erm ni m nb l rind «dean» v yaxud «dian» adlandırılır. 1 dinar 0,1 q piy b rab rdir.

Gürcü abbası- pul vahidi, 10 şahı v yaxud 500 dinara b rab rdi.

Xalvar v yaxud xarvar- fars sözü olub, iki- «xar» (eşş k), v «bar» (yük) sözl rind n m l g lmişdi. Xalvar h m iri ç ki vahidi, h m d sah ölçüsü idi. 1 xalvar 100 batmana b rab r idi. T briz batmanı il 1 xalvar 300 kq, İr van batmanı il is 450 kq-a b rab r idi. Sah vahidi kimi 1 xalvar 1,5 desyatin b rab rdir.

İmperial- rus qızıl pulu, 10 manatlıq.

Kuruş- Osmanlı pul vahidi, 1000 dinara b rab rdi.

Qroş- rus pul vahidi, 0,5 q pik.

Lider-ç ki vahidi, 10 funt.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

Litr- ç ki vahidi. Litr ayrı-ayrı bölg l rd müxt lif ç kiy malik idi. İranda 1 litr 6,95 kq-a, Tiflisd 3,5 kq-a, İr vanda is 4,8 kq-a b rab r idi.

Mahmudi- pul vahidi. 1 mahmudi 100 dinara b rab rdir.

Mil- uzunluq ölçüsü, 2 km- b rab rdir.

Misqal- ç ki vahidi, 4,6 qram.

Para- pul vahidi. 1 para 10 dinara b rab rdir.

P nahabad- Qarabağ xanlığının pul vahidi. 1 p nahabad 10 şahı v yaxud 500 dinara b rab r idi.

Piastr- osmanlı pul vahidi.

Pud- ç ki vahidi. 1 pud 16 kq-a b rab rdi.

Real- pul vahidi, 50 q piy b rab rdir.

Rusiya imperialı- rus pul vahidi, 10 gümüş rubla b rab rdi.

Sahibqran v yaxud minaltun- pul vahidi, 35 gümüş q pik.

Sajen- 3 arşına v yaxud 2,134 metr b rab r uzunluq ölçüsü.

Somar- h m ç ki, h m d sah ölçüsü vahidi. Ç ki vahidi kimi 1 somar 3 puda b rab rdi. Sah ölçüsü kimi is 3 pud taxılın s pildiyi kin sah sin b rab r idi.

Stil- ç ki vahidi. 1 stil 800 qrama b rab rdi.

Şahı- pul vahidi, 50 dinara b rab rdir.

Taçkir- ç ki vahidi, 10 batman v yaxud 45 kq-a b rab rdir

Tüm n- iri pul vahidi, 10.000 dinara b rab rdir.

Verst- uzunluq ölçüsü, 1,06 km- b rab rdir.

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

MÜND RİCAT

GİRİŞ………………………………………………...………3
F SİL 1. XVIII YÜZİLLİYİN İKİNCİ YARISINDA İR VAN XANLIĞININ SİYASİ V ZİYY Tİ…………..……..……25
1.1. İr van xanlığının yaranması…...…………...…………..… 25
1.2. XVIII yüzilliyin 50-80-ci ill rind İr van xanlığının siyasi v ziyy ti………..…………………….…..………….… 34
1.3. İr van xanlığı Ağa M h mm d şah Qacarın yürüşl ri dövründ ……………………………………………….…80
1.4. XVIII yüzilliyin axırlarında İr van xanlığının siyasi v ziyy ti…………………………………….……………...91
F SİL 2. İR VAN XANLIĞI XIX YÜZİLLİYİN BİRİNCİ OTUZİLLİYİND ………... ……………………………….…97
2.1. İr van xanlığının Şuragöl v P mb k uğurunda Mübariz si……………………………………………..…. 97
2.2. Birinci Rusiya-İran müharib si r f sind İr van xanlığının Rusiya, Qacar İranı v Osmanlı paşaları il siyasi münasib tl ri……………………………..…..…..100
2.3. İr van xanlığı birinci Rusiya-İran müharib si dövründ ….107
2.4. Gülüstan sülh müqavil sind n sonra s rh d x ttinin t yin olunmasında Rusiya v Qacar İranı arasında baş ver n mübahis l rd İr van xanlığının yeri v rolu………..…. 148
2.5. İkinci Rusiya-İran müharib si v İr van xanlığının işğalı……………………………………………..159
2.6. Görk mli İr van xanı Hüseynqulu xanın (1806-1827) ş xsiyy ti v f aliyy ti haqqında…………….……….. 192
F SİL III. İR VAN XANLIĞININ TARİXİ COĞRAFİYASI… 189
3.1. razisi v s rh dl ri……………………………….……. 198
3.2. Xanlığın inzibati- razi bölgüsü………………...…..…...193
3.3. Xanlıqda idar çilik sistemi v h rbi müdafi işi……..…. 214

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional

F SİL IV. İR VAN XANLIĞININ İQTİSADİ V ZİYY Tİ…..229
4.1. K nd t s rrüfatı…………………………………………..…. 229
4.2. Torpaq mülkiyy ti formaları……………………..……..... 238
4.3. Duz istehsalı……………………………………………..... 247
4.4. S n tkarlıq v ticar t…………………………………..…. 248
4.5. Vergi v mük ll fiyy tl r……………………………..……. 260

F SİL V. İR VAN XANLIĞININ HALİSİ………..…………. 273
5.1. halinin sayına t sir göst r n amill r……….…………… 273
5.2. halinin etnik v say t rkibi………………………..……… 276
5.3. halinin sosial-silki quruluşu………………………….... 305

N TİC ………………………………………………….…….. 316
İXTİSARLARIN SİYAHISI…………………………..………….322

İSTİFAD OLUNMUŞ M NB V D BİYYAT SİYAHISI…………………………………………………….…… .323

İSTİFAD OLUNMUŞ PUL, Ç Kİ, ÖLÇÜ V UZUNLUQ VAHİDL Rİ……………………………………………..….350

Created with nitroPDF professional
download the free trial online at nitropdf.com/professional